

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

CANGÜL ÖRNEK • TÜRKİYE'NİN SOĞUK SAVAŞ DÜŞÜNCE HAYATI

Cangül Örnek

Türkiye'nin Soğuk Savaş Düşünce Hayatı

Antikomünizm ve Amerikan Etkisi

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - <https://rantey.org>

Cangül Örne

Siyaset bilimci, yazar ve editör. Boğaziçi Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümünü bitirdi. Yüksek lisansını Boğaziçi Üniversitesinde sosyoloji alanında tamamladı. Doktora derecesini ise Marmara Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümünden aldı. George Washington ve New York üniversitelerinde misafir araştırmacı olarak bulundu. Soğuk Savaş ideolojileri, Türkiye entelektüel tarihi ve siyaset teorileri gibi alanlarda pek çok çalışma yaptı. Çağdaş Üngör ile beraber editörlüğünü üstlendiği *Turkey in the Cold War: Ideology and Culture* isimli eser 2013'te Palgrave-Macmillan'dan çıktı. Halihazırda Maltepe Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümünde doçent unvanıyla görev yapmaktadır.

Eserin önceki basımı:
Can Yayınları, İstanbul: Mart 2015

TÜRKİYE’NİN SOĞUK SAVAŞ DÜŞÜNCE HAYATI

Antikomünizm ve Amerikan Etkisi

Cangül Örnek

Yordam Kitap: 421 • Türkiye'nin Soğuk Savaş Düşünce Hayatı • Cangül Örnek
ISBN 978-605-172-534-5 • *Düzeltilme:* Safa Enis Sağlık
Kapak ve İç Tasarım: Savaş Çekiç • *Birinci Basım:* Nisan 2022
© Cangül Örnek, 2021; © Yordam Kitap, 2021

Yordam Kitap Basın ve Yayın Tic. Ltd. Şti. (Sertifika No: 44790)
Çatalçeşme Sokağı Gendaş Han No: 19 Kat: 3 34110 Cağaloğlu - İstanbul
Tel: 0212 528 19 10 • **W:** www.yordamkitap.com • **E:** info@yordamkitap.com
www.facebook.com/YordamKitap • www.twitter.com/YordamKitap
www.instagram.com/yordamkitap

Baskı: Pasifik Ofset (Sertifika No: 44451)
Cihangir Mah. Güvercin Cad. No: 3/1
Baha İş Merkezi A Blok Kat: 2
34310 Haramidere / İstanbul
Tel: 0212 412 17 77

TÜRKİYE’NİN
SOĞUK SAVAŞ
DÜŞÜNCE HAYATI

Antikomünizm ve Amerikan Etkisi

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	9
Giriş	11
Türkiye'nin Soğuk Savaşı	21
I. BÖLÜM	
TÜRKİYE'NİN ERKEN BAŞLAYAN SOĞUK SAVAŞ'I	37
Tarihsel Miras: Batılı Güçler,	
Yerli Pragmatizm ve Güç İdeolojisi	39
Tarihsel Miras: Gen Kodu Olarak Antikomünizm	52
II. BÖLÜM	
UZAK ÜLKEDEN YAKIN DOSTA ABD İLE HASBİHAL	58
ABD'yle İlişkilerde Sovyet Faktörü	64
Dostlar Yakınlaşıırken Demokrasi ve Özgürlükler	70
İlişkinin Yapısal Temelleri:	
Programlar, Raporlar, Mümessiller	82
Kültürü ve Tüketim Ürünleriyle Gündelik Hayatta ABD	87
III. BÖLÜM	
“KIZIL ON YILDAN” KORKU İMPARATORLUĞUNA:	
ABD'DE SAVAŞ SONRASI FİKİR İKLİMİ VE SOSYAL BİLİMLER	94
1930'lardan 1950'lere ABD'de İdeolojik Dönüşüm	96
Liberal Soğuk Savaşçıların ve	
Antienteletkuel McCarthycilerin Hedefinde Aydınlar	102
Halksız Demokrasi ve Sosyalist Olmayan	
Plan Formülasyonlarına Doğru	117
Avrupa Kültür Seferi	128
Soğuk Savaş Mücadelesinde Sosyal Bilimler	135
IV. BÖLÜM	
TÜRKİYE ÇALIŞMALARI VE TÜRKİYE'DE KÜLTÜREL PROGRAM	144
Osmanlı-Türkiye Çalışmaları:	
Başarılı Modernleşme Örneği Olarak Türkiye	157
Antikomünizmi Kendinden Menkul Bir Ülkede Kültürel Program	165
“Dostluğun” Yeni Eşiği Olarak Kore Savaşı	179

V. BÖLÜM

ABD, TÜRKİYE'DE ÜNİVERSİTELER VE SOSYAL BİLİMLER	187
Le Play Okulu ve Amerikan Sosyolojisinin Etkisinde Sosyoloji	189
1950'lerde Psikoloji: Amerikan Etkisi Altında Yeniden Kuruluş	200
Kamu Yönetiminden İşletme Yönetimine	207
Siyaset Bilimi Disiplininin Kuruluşuna Doğru	221
Yükseköğretimde Amerikan Etkisinin Kurumsal Ayakları	226
Amerikan Modeli Yeni Üniversiteler	234

VI. BÖLÜM

ANTİKOMÜNİZMİN ŞEMSIYESİ ALTINDA	
MODERNLEŞMECİ AYDINLAR VE ABD	248
<i>Fikir Hareketleri</i> : Soğuk Savaş İdeolojisinin Ayak Sesleri	250
<i>Hür Fikirler</i> : Anglosakson Modeli Demokrasi ve Özgürlük	262
<i>Forum</i> : Antikomünist Modernleşmecilik	270
Soğuk Savaş Koşullarında Kemalist-Liberal Sentez Denemesi	272
Ortadoğu'ya Bakış:	
Antisömürgeciliğin Evcilleştirilmesi Mümkün mü?	292
Amerikan Karşıtlığının Nüveleri	296

VII. BÖLÜM

MANEVİYATÇILIĞIN SOĞUK SAVAŞ BULUŞMASI	300
Soğuk Savaş Belirleniminde	
Cumhuriyet Dönemi İslamcı Düşüncesi	312
Antikomünizm Ekseninde Maneviyat ile	
Maddiyat Dünyası Ayrışması	313
"İmanlı Batı" Olarak ABD	319
Müfrit Kemalizm Olarak Komünizm	327
Kapitalist Demokrasi ve İslamcılar	333
Batı Liderliğinde İslam Birliği	342

SONUÇ	350
-------	-----

KAYNAKÇA	364
----------	-----

DİZİN	375
-------	-----

KISALTMALAR

A.g.e.	Adı geçen eser
A.g.y.	Adı geçen yayın
Bkz.	Bakınız
BM	Birleşmiş Milletler
CCF	International Committee for Cultural Freedom (Uluslararası Kültürel Özgürlük Komitesi)
CHP	Cumhuriyet Halk Partisi
CIA	Central Intelligence Agency (Merkezi İstihbarat Teşkilatı)
DP	Demokrat Parti
DTCF	Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
ECA	Economic Cooperation Administration (Ekonomik İşbirliği Yönetimi)
FOA	Foreign Operations Administration (Dış Operasyonlar Yönetimi)
HUAC	The House Committee on Un-American Activities (Temsilciler Meclisi Amerikan Karşıtı Faaliyetleri İzleme Komitesi)
JAMMAT	Joint American Military Mission for Aid to Turkey (Türkiye'ye Yardım için Birleşik Amerikan Askerî Misyonu)
MSA	Mutual Security Agency (Karşılıklı Güvenlik Ajansı)
NATO	North Atlantic Treaty Organization (Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü)
NYU	New York University (New York Üniversitesi)
ODTÜ	Orta Doğu Teknik Üniversitesi
SBF	Siyasal Bilgiler Fakültesi
TODAİE	Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü
USAID	United States Agency for International Aid (Birleşik Devletler Uluslararası Kalkınma Ajansı)

USIA	United States Information Agency (Birleşik Devletler Haberler Ajansı)
USIE	United States Information and Exchange (Birleşik Devletler Enformasyon ve Değişim)
USIS	United States Information Service (Amerikan Haberler Merkezi)
VOA	Voice of America (Amerikanın Sesi)
YMCA	Young Men's Christian Association (Genç Hıristiyan Erkekler Birliği)

GİRİŞ

Bu kitap Soğuk Savaş'ın en heveskâr yönetici sınıflarından birine sahip Türkiye'nin, Soğuk Savaş koşullarında yaşadığı entelektüel dönüşümü anlama çabasının bir ürünüdür. En genel haliyle ifade edilecek olursa, bu çalışmada, Soğuk Savaş'ın ilk yıllarında Türkiye fikir hayatının farklı kesimlerinin ABD'yle kurulan ilişkiye, Soğuk Savaş antikomünizmine ve Anglosakson düşüncesinin artan etkisine yaklaşımları ele alınmaktadır. Soğuk Savaş mücadelelerinin Türkiye toplumunda bıraktığı derin izleri açıklayabilmek için, kuşkusuz daha uzun bir dönemin siyasi, iktisadi, sosyal ve kültürel yönlerden incelenmesi gerekir. 1950'ler fikir hayatına ve başlıca ideolojik konumlara odaklanan bu çalışma ise bu açıdan mütevazı bir deneme olarak görülmelidir.

Türkiye, başından itibaren Soğuk Savaş cepheleşmesinde ABD liderliğindeki kapitalist Batı blokuna büyük bir şevkle angaje olan ve bu angajmanını Soğuk Savaş bitimine kadar esnetmeden sürdüren az sayıdaki ülkeden biri oldu. Üstelik sadece dış ilişkilerinde değil, ülke içinde de Soğuk Savaş taraflaşmasını en uç haliyle yeniden üretti. Antikomünizm, Türkiye'nin siyasi hayatının genlerine işlerken, ideolojiler alanı bir bütün olarak bu atmosfer içerisinde yeniden şekillendi. Bu bağlamda, 1940'lardan 1990'lara kadarki tarih diliminde Türkiye'yi ilgilendiren herhangi bir olguyu Soğuk Savaş etkisini dikkate almadan açıklamanın mümkün olmadığına çok az kişi karşı çıkacaktır. Fikir ve ideolojilerin, siyasi tarihin koyduğu sınırlara riayet etmek zorunda olmadığı açık olduğuna göre, Soğuk Savaş etkisinin 1990'larla son bulmadığı, çeşitli fikir akımlarının ve ideolojik pozisyonların geri dönülmez biçimde değiştiği de kabul edilmelidir.

Durum buyken, Soğuk Savaş'ın özellikle sosyokültürel dinamikler üzerindeki dönüştürücü etkisini ele alan kapsamlı çalışmaların azlığı, Türkiye analizlerinde önemli bir eksiklik yaratmıştır. Soğuk Savaş'la doğrudan ilişkili temel ideolojik başlıklarda bile –antikomünizmin sosyal tabanı ya da anti-Amerikanizmin tarihi gibi– elimizdeki analitik çalışmalar oldukça yetersizdir. Halbuki bu başlıklara yoğunlaşan bir araştırma-inceleme faaliyeti, sadece Türkiye'nin geçirdiği dönüşümü değil, Soğuk Savaş'ın farklı coğrafyalarda nasıl yerel nitelikler kazandığını ya da Soğuk Savaş ideolojisinin sınıf mücadelelerinin özgünlüğüne göre nasıl yeniden üretildiğini anlamamıza yardımcı olabilirdi.

Henüz bu tarihin araştırılmasına mütevazı bir giriş yapmış bulunuyoruz. Ancak bu, elimizdeki az sayıdaki incelemenin eleştiriden muaf olduğu anlamına gelmiyor. Soğuk Savaş'ın Türkiye seyrini ele alan bazı çalışmalarda bugüne kadar pek sorsallaştırılmamış önemli bir yaklaşım problemiyle karşılaşyoruz. Bu başlıkta raflarımızı dolduran kitaplar, az sayıda istisna dışında Batı merkezli bir yaklaşımı tekrar eden siyasi tarih çalışmalarından ibaret. Birçoğunu üniversitelerde ders kitabı olarak okuduğumuz ve okuttuğumuz, aralarında genel siyasi tarih kitaplarının yanı sıra özel olarak Türk-Amerikan ilişkilerini ele alan çalışmaların bulunduğu bu külliyatın önemli bir bölümü, Batılı tarihçilerin nüanslı Soğuk Savaş analizlerini dahi dikkate almayan tek yönlü bir yaklaşımın ürünü. Böyle bakıldığında, aslında bu literatürü büyük oranda Soğuk Savaş ideolojisinin etkisi altında ortaya konulmuş ve bu ideolojiyi yeniden üreten çalışmalar saymak lazım.

Bu literatür içinde az sayıda da olsa yukarıda açıklanan yaklaşıma istisna teşkil eden özgün çalışmalardan söz edilebilir. Bunların bazıları, literatürün ortalamasından farklılaşan bir yaklaşıma sahip olmasalar da inceledikleri başlığı resmî arşiv belgeleri, gazete-dergi arşivleri veya görsel malzemeler gibi zengin materyaller kullanarak ele almaları bakımından diğer çalışmalardan ayrılmaktadır. Soğuk Savaş ideolojisine ilişkin ayrıkçı

nitelikte analizlere yer veren, ama çoğunlukla dikkatlerden kaçan yararlı bir derleme Ferhat Telli tarafından hazırlanan, içinde Yalçın Küçük'ün makalelerinin yanı sıra George Kennan'ın "X" müstear adıyla yayımladığı ünlü "Uzun Telgraf" makalesinin çevirisinin de yer aldığı *İdeolojilerin Dünya Savaşı: Soğuk Savaş* başlıklı kitaptır. Bunun dışında Nur Bilge Criss, Selçuk Esenbel, Tony Greenwood ve Louis Mazzari editörlüğünde hazırlanan *American Turkish Encounters: Politics and Culture 1830-1989* başlıklı kitap, Türk-Amerikan ilişkisinin çeşitli kültür-sanat dallarındaki yansımalarını; bu çok boyutlu ilişkinin yürütülmesine aracılık eden resmî ve sivil kurumları inceleyen makaleleri bir araya getirmesiyle özgün bir çalışmadır. Türkiye'de ideoloji ve kültür alanının Soğuk Savaş etkisiyle nasıl dönüştüğünü ele alan, editörlüğünü Cangül Örnek ve Çağdaş Üngör'ün yaptığı *Turkey in the Cold War: Ideology and Culture*, Türkiye'nin ideolojik ve kültürel Soğuk Savaş'ını ele alan ve böylece küresel Soğuk Savaş'ın yerel dinamiklerle eklemlenme biçimini tartışan makalelere yer vermektedir. Özellikle son iki kitap, dünyada hızla genişleyen "kültürel Soğuk Savaş" literatürüne Türkiye'den yapılan istisnai katkılar olmaları ve Soğuk Savaş'ın Türkiye'deki ideoloji cephesine dair fikir vermeleri bakımından önem taşımaktadır. Ancak ikisinin de İngilizce olması, Türkçe literatürün bu tür analizlerden çok daha yoksun olduğunu ortaya koymaktadır.

Bu istisnalar dışarıda tutulacak olursa var olan Soğuk Savaş literatürünün en sorunlu yanlarından biri, yukarıda da kısmen değinildiği gibi, Soğuk Savaş konusundaki ana akım görüşleri tekrarlama ve konuya ilişkin eleştirel yorumları, bu yorumların kaynağı Batılı tarihçiler bile olsa dikkate almamasıdır. Türkiye, onlarca yıl Soğuk Savaş'ın âdeta göbeğinde yaşamış, ancak bu konuda Türkiye dışında yapılan alternatif incelemeler ve eleştirel yaklaşımlar, akademik dünyada ya da genel olarak aydınlar arasında neredeyse hiç ilgi uyandırmamıştır. Bu tavır nedeniyle Batı'da üretilen ana akım fikirler neredeyse sorgulanmaksızın kabul görmüştür. Halbuki Batı'da, gerek akademik tarihçiler ge-

rekse bağımsız araştırmacılar tarafından konuya ciddi yenilikler getiren, eleştirel ve çok boyutlu birçok eser verilmiştir. Bu araştırmaların bir bölümü yoğun tartışmalara konu olmuş ve Soğuk Savaş'ın incelenmesinde paradigma değişikliklerine yol açmıştır. Bu açıdan dönüm noktası 1960'ların sonlarıdır.

Esasen 1960'ların ikinci yarısına kadar ABD ve Avrupa'nın hâkim akademik ve entelektüel çevrelerinde de Soğuk Savaş'ın neden ve nasıl başladığına ilişkin açıklamalar, neredeyse tamamen anti-Sovyetik bir perspektifin ürünüydü. Bu açıklamalara göre Soğuk Savaş'ın başlamasının ve yıkıcı bir dünya savaşının ardından dünyanın bu kez de bir nükleer savaş tehlikesinin eşiğine gelmesinin temel nedeni Sovyetler Birliği'nin yayılmacı güdüleriydi. Sovyet ideolojisinin etkisinden Stalin'in kişisel hırslarına kadar bir dizi destekleyici argüman ileri sürülerek bu güdüler açıklanmaya çalışılıyordu.

Bu yaklaşımın köklü biçimde sorgulanmasında Vietnam Savaşı'yla ortaya çıkan yeni ideolojik ortamın payı büyüktür. ABD'nin Vietnam'a saldırması, "yayılmacı komünizm karşısında Batı değerlerinin savunulması" olarak kodlanan temel Soğuk Savaş argümanının kökten sorgulanmasına yol açtı. Aslında bu eleştirel dönemden daha önce ana akım tezlere şüpheyle yaklaşan kimi araştırmacılar, önemi tartışılmaz eserler vermişlerdi. Bu açıdan, Sovyetler Birliği tarihini antikomünist ideolojik perdeyi aşarak ele almayı başaran İngiliz tarihçi E. H. Carr'ın on dört ciltlik ünlü *A History of Soviet Russia* (Sovyet Rusya Tarihi) başlıklı yapıtının müstesna yerine işaret etmek gerekir. Ancak Soğuk Savaş'ın açıklanmasında antikomünist propagandanın etkisinden bağımsız bir yaklaşımın geliştirilmesi revizyonist tarih yazımının ortaya çıkmasıyla gerçekleşti. Bu ekolün akademik ya da akademik olmayan tarihçileri, olabildiğince farklı kaynağa dayanarak II. Dünya Savaşı'nda ve sonrasında tarafların izledikleri politikaları ve Sovyetler Birliği'nin endişe ve korkularını açıklamaya çalıştılar. Bunu yaparken karşılaştıkları zorluklardan biri, savaş bitiminde ABD ve İngiltere'nin, ele geçir-

dikleri mihver devletlerine ait resmî belgeleri kontrollü biçimde yayımlatmalarıydı. Böylece tüm belgelere serbestçe ulaşılması engellenmekteydi.

Revizyonist tarih çalışmaları arasında öne çıkanlardan biri Walter Lafeber'in 1967'de yayımlanan *America, Russia and the Cold War* başlıklı kitabıdır. Soğuk Savaş'ı "kötüler ve iyiler" arasındaki kutsal savaş olarak paketlemeye çalışan Soğuk Savaşçıların (*Cold Warriors*, Soğuk Savaş'ta atak ve sert bir anti-Sovyet politika uygulanmasını isteyenleri tanımlamak için kullanılmaktadır) iddialarına karşın Lafeber gibi revizyonistler, ABD'nin kapitalist çıkar ve nüfuz mücadelesini temel belirleyen olarak görürler. Revizyonist tarih yazıcıları, savaşın ardından Sovyetler Birliği'nin içinde bulunduğu büyük yıkıma ve Sovyet yönetimine hâkim olan savunmacı anlayışa ilişkin kanıtlar sunarak Soğuk Savaş'ın başlamasından sorumlu olan tarafın ABD olduğunu açıklamaya çalıştılar.

Bu minvaldeki bir başka çalışma olan Gar Alperovitz'in 1965 tarihli *Atomic Diplomacy: Hiroshima and Potsdam* başlıklı kitabıysa Soğuk Savaş'ın ne zaman ve nasıl başladığı konusundaki görüşler açısından çığır açıcı tezler barındırmaktadır. Alperovitz, Hiroşima ve Nagazaki'ye atılan atom bombalarının, teslim olmak üzere olan Japonya'yı değil Sovyetler Birliği'ni hedef aldığını yazmıştır. Alperovitz'in bu çalışmasıyla birlikte Soğuk Savaş'ın 1947'den çok önce başladığı ve fitilin, atom bombasının kullanılması ile yakıldığı şeklindeki açıklamalar yaygınlık kazandı.

Revizyonistlerin Soğuk Savaş'ın başlamasında esas sorumluluğun ABD'ye ait olduğu yönündeki iddialarına daha sonraki yıllarda post-revizyonistlerden itiraz geldi. Yeni arşiv kayıtlarından yararlanan post-revizyonistler eskisine oranla daha dengeli açıklamalar yapmaya özen gösterse de Sovyetler Birliği'nin esas sorumlu olduğu tezini savunmayı sürdürdüler.

Revizyonist yazının Soğuk Savaş'ın çıkış nedenlerine ilişkin açıklamaları kadar ideolojik mücadelelerini yorumlama biçimi de özgündür. Robert LeFevre, Soğuk Savaş'ın yurucu gücünün

muhafazakârlar değil liberaller olduğunu söylerken¹ liberallerin Soğuk Savaş'taki rolüne ilişkin Türkiye'de bugün bile pek bilinmeyen bir olguya işaret etmekteydi. Bu dönem ABD'de kurulan baskı mekanizmasından söz edildiğinde Türkiye'de hemen herkesin aklına yalnızca muhafazakâr senatör Joseph McCarthy'nin adıyla bilinen sorgulamalar ve bu esnada yürütülen "cadı avı" gelmektedir. Aşağıda biraz daha geniş anlatılacağı üzere, Soğuk Savaş ideolojik mücadelelerinin anlaşılabilmesinin birinci koşulu bu tür ezberlerden uzak durmaktır.

Liberallerin, diğer tüm kesimlerden daha etkili Soğuk Savaşçılar olabilmelerinin nedenini, öncelikle Soğuk Savaş'ın karakterinde aramak gerekir. Sovyetler Birliği'yle ABD liderliğinde sürdürülen mücadele, pek çok kez dile getirildiği gibi, iki dünya görüşü arasında sürdürülen ve esas sahası ideolojiler olan bir mücadeleydi. Bu nedenle tarihin nasıl yorumlanacağından kavramların nasıl tanımlanacağına kadar uzanan bir hegemonya mücadelesi olarak anlaşılması gerekir. Bu kapsama, II. Dünya Savaşı'nın seyrinde Batılı güçlerin sorumluluğu olup olmadığı tartışması, özgürlük ve demokrasi kavramlarının içeriği ve kapsamı ya da özellikle 1970'lerden itibaren insan hakları tartışmasının sosyalist ülkelere karşı daha etkili biçimde kullanılacak şekilde ele alınması gibi pek çok başlık girer.

Hatta denilebilir ki, tüm Soğuk Savaş mücadelesinin kalbinde ve özellikle kavramlar üzerine yapılan tartışmaların özünde "özgürlük" tartışması durmaktaydı. Batı blokunun bir süre sonra ideolojik üstünlüğü ele geçirmesinin önemli nedenlerinden biri, Soğuk Savaş ideolojik mücadelesinde eksenin "özgürlüğe karşı esaret" düzleminde tarif edilebilmiş olmasıydı. Özgürlük kavramının ise liberal siyaset felsefesinin hukuk önünde eşitlik nosyonuyla sergilediği pozitif içerikle bile değil; kamu otoritesi ya da ortak iyi adına bireysel alana yapılan her türlü müdahalenin reddi anlamında negatif, bireyci-anarşizan bir içerikle ta-

1 Robert LeFevre, "On the Other Hand," *Rampart Journal*, Bahar 1966, s. 83-85.

nımlandığı görülür. Kavramın, Soğuk Savaş boyunca ne tür bir içerik değişimine uğradığı, özellikle 68 Hareketinin bu içeriğe nasıl katkı yaptığı gibi sorulara ancak kapsamlı çalışmalarla yanıt verilebilir. Şimdilik şu notu ekleyebiliriz: Özellikle 1980'lere doğru yoğunlaşan "tüketim özgürlüğü" söyleminin bu tartışmada dikkate alınması gerekir. Sosyalist blok ülkelerinde insanların jean pantolon, makyaj malzemesi, radyo ya da çiklet vb. türden metalara ulaşamadığı söylemi; bir diğer deyişle iktisadi ve ideolojik gerilik iddiasının tüketim nesnelerinin kısıtlılığı üzerinden propaganda edilmesi oldukça yaygın biçimde kabul gördü. Diğer tarafından bakacak olursak, örneğin, sosyalist ideolojinin daha güçlü olduğu "eşitlik" kavramı ve bu kavramın somut ifadesi olarak işsizliğin ve yoksulluğun ortadan kaldırılması, konut sorununun çözülmesi ya da kadınların annelik rollerinin onları işgücüne katılmaya alıkoymasını önlemek için geliştirilen sosyal uygulamalar vb. başlıklar Soğuk Savaş tartışmalarında aynı ağırlığa ulaşamadı. Kuşkusuz bunun bir nedeni, Batı Avrupa'da bu gelişmelerin refah devleti modeliyle karşılanmaya çalışılmasıydı. Ancak yine de iki dünya görüşü arasında kıyaslamanın hangi kriterlere göre yapıldığı ve bu kriterlerin –örneğin özgürlüğün– içeriğinin nasıl doldurulduğu ideolojik mücadelenin konusuydu.

Soğuk Savaş'ı Soğuk Savaş yapan gelişmelerden bir diğeri, kapitalist bloğun lideri olarak hegemonyasını dünya çapında inşa etmeye başlayan ABD'nin bilim ve sanat alanında bir merkez haline gelmiş olmasıydı. Yüzyıllara dayanan bir birikim üzerine oturan Avrupa, savaşta yaşadığı yıkımın ağır koşullarını göğüslemeye çalışırken eğitime ve kültürel faaliyetlere büyük kaynaklar aktarabilen ABD karşısında bilimsel ve sanatsal üretimin merkezi olma niteliğini yitirmeye başladı. Avrupa düşünce hayatında sol ideolojilerin taşıdığı ağırlık ve örneğin Fransa'da Louis Aragon, Jean Paul Sartre gibi entelektüellerin saygınlıkları göz önüne alındığında, ABD'nin yeni merkez olarak yükselmesiyle yaşanan kırılmanın niteliği anlaşılabilir. ABD'nin bu yükselişi, kültür ve sanat faaliyetlerinden fen ve sosyal bilimler alanındaki çalışma-

lara kadar farklı alanlardaki üretimi Anglosakson geleneğinin ve ABD'deki hâkim Soğuk Savaş atmosferinin etkisi altına soktu.

Tam da yukarıda sayılan nedenlerle revizyonist tarih tartışmalarından esinlenen ve gittikçe artan sayıda çalışmayla zenginleşen “kültürel Soğuk Savaş” literatürü son derece ufuk açıcudur. Strateji severler tarafından çoğunlukla “tali” konuları ele aldıkları düşüncesiyle örtük biçimde küçümsenen “kültürel Soğuk Savaş” çalışmaları; gündelik hayat, edebiyat, sanat ve diğer kültürel alanlarda verilen ideolojik mücadeleyi ve aydınların bu mücadeledeki rollerini anlamayı sağlayan renkli ve çok boyutlu bir malzemeye Soğuk Savaş konusundaki ezberlerin sorgulanmasını sağlayan yeni bir perspektif sunmaktadır. Bu kapıyı açan çalışma, Frances Stonor Saunders'ın dilimize *Parayı Verdi Düdüğü Çaldı* adıyla çevrilen, Soğuk Savaş mücadelesinin fikir-sanat alanındaki ünlü dergilerinin ve bu dergi kadrolarının düzenledikleri konferansların CIA tarafından nasıl desteklendiğini ayrıntılı ve iğneleyici bir dille anlatan kitabıdır. Kitap boyunca aralarında şairlerin, ressamların, orkestra şeflerinin, yazarların bulunduğu ünlü simalar arz-ı endam ederken, Saunders, aydınlar ve Soğuk Savaş arasındaki ilişkiyi tartışır. Bu konuda yine Türkçede bulunabilen bir diğer önemli çalışmaysa *New York Modern Sanat Düşüncesi'ni Nasıl Çaldı* başlığıyla yayımlanmıştır. Serge Guilbaut'nun bu başarılı kitabı, soyut dışavurumcu resmin MOMA gibi New York'un modern sanat kurumlarınca sosyalist gerçekçiliğe ve Avrupa sanatına karşı nasıl desteklendiğini anlatırken savaş sonrasında sanatın merkezinin Paris'ten New York'a taşınmasının gerisinde yatan Soğuk Savaş rasyonalitesini tartışır.² Sanat alanından fikir tarihine geçtiğimizde ise önümüze çıkan dikkat çekici çalışmalardan biri, Abbott Gleason'un kaleme aldığı *Totalitarianism: The Inner History of the Cold War* başlıklı kitaptır. Gleason bu kitapta

2 New York'un modern sanatın merkezi olarak bilinen Paris'ten nasıl rol çaldığını anlatan *How New York Stole the Idea of Modern Art*, ABD'nin bir kültür merkezi olarak yükselişini çarpıcı biçimde anlatmaktadır. Bkz. Serge Guilbaut, *How New York Stole the Idea of Modern Art*, Chicago&London: University of Chicago Press, 1983.

totalitarizm kavramının Soğuk Savaş boyunca özellikle tarih ve siyaset felsefesi çalışmalarında nasıl tanımlandığını ve kavramın kapsamının nasıl değiştiğini yetkin bir biçimde açıklar. Gleason böylece kavramın faşizm ve reel sosyalizm deneyimini mutlak biçimde eşitleyen, aynı şekilde işlenmiş günahlar olarak kodlayan bir ideolojik kafese dönüşme seyrini takip etmemizi sağlar.

Kuşkusuz, her gün biraz daha büyüyen bir külliyatın tamamına ilişkin değerlendirme yapılması için bu kitaplar yeterli örneklemi sunmuyor. Ancak şu söylenebilir; bu literatürün iyi örnekleri, liberal aydınlarla devlet kurumları arasındaki ilişki ağlarının ne tür ideolojik ortaklıklar etrafında kurulabildiğini komplocu olmayan ama var olan somut bağları göstermekten geri durmayan bir yaklaşımla ortaya koyarak önemli bir boşluğu doldurabilmiş ve Soğuk Savaş'ta tam olarak nasıl bir mücadele verildiğinin anlaşılmasına büyük katkıda bulunmuşlardır.

Bu bağlamda, ABD'de liberallerin ve sol liberallerin Soğuk Savaş'ın ilk yıllarında düşünce dünyasında kurdukları tahakkümün anlaşılması, yukarıda bahsedildiği gibi, bu ülkenin fikir-sanat ve edebiyat ortamının soldan arındırılmasında, Soğuk Savaş politikalarına karşı çıkan akademisyen, yazar ve sanatçıların sesinin kısılmasında sadece zor mekanizmasının rolüne işaret edilemeyeceğini gösterir. Üstelik birkaç yıl süren McCarthy soruşturmalarına sorumluluğun büyüğünü yüklemek, ideolojik mücadelenin karmaşıklığını küçümsemek olurdu. Fikirler söz konusuysa tarihin bazı dönemlerinde ideolojik hegemonya, siyasi ya da fiziki baskıdan daha boğucu ve faşizan bir bastırma mekanizmasına dönüşebilir. 1950'lerin ortalarına gelindiğinde ABD'de yaşayıp Sovyetler Birliği'nin kırdaki kolektif çiftlikler kurarak doğru bir tarım politikası yürüttüğünü savunan bir akademisyen, çok büyük ihtimalle söylediğinin doğru ya da yanlış olmasından bağımsız olarak, kendisini gözleri fal taşı gibi açılmış meslektaşlarıyla çevrili bulurdu. Hiçbir koşulda savunulmaz olanın savunulması, kullandığı kavramların bile büyük bir günahın işaretleri olarak algılanması ve bunların steril akademik metin-

lerde olumlu bir içerikle belirmesinin dahi hayretle karşılanacağını bilmek... Baskı, esas olarak böyle işliyordu. Fiziki baskı, faşist ya da otoriter rejimlerde görüldüğü gibi bir fikri yasa dışı ilan ederek bastırmaya çalışırken, liberal-faşizan baskı gayrimeşru ilan ederek dile getirilmesini bile absürtleştiriyordu. Soğuk Savaş yıllarında bunu öğrenmek zorunda kalan çok sayıda aydın, susturulmayı beklemek yerine suskunluğu ya da otosansürü tercih eder hale geldiklerinde mekanizma başarıyla çalışmaya başladı.

ABD'li liberallerin Soğuk Savaş'taki kilit konumları ideolojik mücadelenin etkili özneleri olmalarıyla sınırlı kalmadı. II. Dünya Savaşı'nın hemen ardından ABD'nin egemen çevreleri içinde başlayan ve Soğuk Savaş politikalarının kabul görmesiyle sonuçlanan tartışma sürecinde, muhafazakârların dar görüşlü dışa kapanma yanlısı pozisyonları karşısında, liberallerin dışa açılma ve müdahale yanlısı politikaları büyük bir hararetle savundukları gözlenir. Uluslararası kapitalizmin çıkarları gereği ABD'nin, Sovyetler Birliği tehlikesi varken sorumluluktan kaçamayacağını savunan liberaller, özellikle Avrupa'daki yıkımın giderilmesi amacıyla kurgulandığı ileri sürülen yeniden yapılandırma programlarını hem iktisadi hem insani gerekçelerle savunarak dış müdahalenin bir insani sorumluluk olduğu tezini işlemekteydiler. Üstelik savaşın yaralarının sarılması gereğinden başlayarak geliştirilen müdahale yanlısı söylem, kısa sürede sömürgeci güçlere karşı bağımsızlığını yeni kazanan ya da savaşın bitmesiyle kendilerine yeni bir yol çizmeye çalışan Batı dışı toplumlara kapitalist dünya adına yol gösterilmesini de içermeye başladı. Kısa bir kararsızlık döneminin ardından ABD politikalarının bu söylem ekseninde şekillenmeye başlaması sonucu ortaya yeni ihtiyaçlar çıktı. Bunların başında, yol gösterilecek ve yardım edilecek olan Batı dışı toplumların tanınması, bu toplumların tarihsel ve güncel dinamikleriyle araştırılması için gereken altyapının oluşması gelmekteydi. Üniversitelerde ve çeşitli araştırma kurumlarında başlatılan çalışmalar, farklı toplumları ve kültürleri tanımaya ve anlamaya daha açık olan liberal aydın

ve akademisyenlere, muhafazakârlara göre daha fazla alan açtı. Bölge çalışmaları olarak bilinen bu araştırma-inceleme faaliyetlerinin yıldızı Sovyetoloji'ydi. Kısa sürede tarih ve dil araştırmaları merkezli olarak gelişen Ortadoğu çalışmalarına Osmanlı ve Türkiye çalışmaları da eklendi. Böylece, Doğu'nun Batı'ya benzememesini mutlaklaştıran klasik oryantalizmin yerini, Batı'nın norm ve model kabul edildiği, değişimin Batı'ya benzemek olarak uygulandığı oranda olumlandığı "Soğuk Savaş oryantalizmi" almaya başladı.

Türkiye'nin Soğuk Savaşı

Soğuk Savaş'ın girift ideolojik ilişki ve çatışmaları bağlamında değerlendirildiğinde, Türkiye'de Soğuk Savaş konusundaki bilgi birikimi ve hâkim perspektif, sadece tek yanlı değil, neredeyse tamamen siyasi-askerî düzleme hapsediği için aynı zamanda tek boyutludur.

Halbuki Soğuk Savaş ya da antikomünizmin gündelik hayatta yeniden üretilmesi denince pek çok kişinin aklına; Rus salatasının adının Amerikan salatasına çevrilmesi, NATO ismiyle bugün hâlâ hizmet veren restoranlar açılması, aşk temalı Sovyet filmleri dahi sakıncalı sayılırken bir kuşağın James Bond ya da Rocky serileriyle büyümesi, Beyoğlu'ndaki Sovyet Konsolosluğu önünde birkaç saniyeden fazla duraklamanın bile insanları zanlı durumuna düşürmesi gibi ifrata varan uygulamalar gelir. Dönemin gazetelerine bir göz atmak bile gündelik hayatta ifratın olağanlaştığı bir rejim altında yaşandığını gösterir.

Buna rağmen Türkiye'de Soğuk Savaş başlığında üretilen yazına bakıldığında neredeyse sadece strateji boyutuna indirgenmiş bir anlayışın hâkimiyeti göze çarpar. Bunun bir nedeni, bu konudaki çalışmaların "yüksek politika" odaklı akademisyenlere ve stratejistlere bırakılmış olmasıdır. Böyle olunca, Marshall Planı gibi, savaş sonrası Türkiye'nin iktisat politikalarını şekillendirmekle kalmayıp teknik yardım mekanizmasıyla kamu ku-

rumlarının örgütlenmesinden ulaşım projeleri gibi altyapı yatırımlarına kadar pek çok politikayı belirleyen kapsamlı bir konu hakkında bile çok az sayıda çalışma yapılmıştır.

Bu durumun yol açtığı sorunlardan biri, Türkiye’de devlet ve toplum yapısını ilgilendiren önemli konularda tarihsel bilgimizin, Soğuk Savaş halkasının eksik olması nedeniyle sakat kalmasıdır. Bu konuların başında Türkiye’deki devlet teşkilatı ve bürokrasinin gelişimi gelir. 1950’li yıllardan itibaren her bakanlıkta ve belli başlı kamu kuruluşunda ABD’li uzmanlar istihdam edildi ve bu uzmanlar bulundukları teşkilatın örgütlenme şemasından personel istihdamına kadar her konuda söz sahibi oldular. Ancak hangi kurumda kimlerin uzman olarak görev yaptığı ve bu uzmanlarla birlikte hangi perspektifle ne tür işler yapıldığı konusunda neredeyse hiçbir sistematik bilgi yoktur. Aynı şey üniversiteler için de geçerlidir. 1930’lu yıllarda üniversitelere gelen Alman bilim insanlarının yarattığı etkiyi anlamak yönünde belli bir mesafe katedilmişse de 1940’ların ikinci yarısından itibaren onların yerini alan çok sayıda ABD’li öğretim üyesinin üniversitelerde bıraktığı izler neredeyse hiç incelenmemiştir. Türkiye’de üniversitelerin kurumsal ve disipliner tarihleri, hâlâ, ana şekillendiricilerden biri olan Amerikan etkisi dikkate alınmadan anlatılmaktadır. II. Dünya Savaşı sonrasında başlayarak çeşitli burs programları ve araştırma destekleriyle ABD’ye binlerce öğrenci, bürokrat, gazeteci, bilim insanı gönderildi; Türkiye’de İngilizce eğitim veren üniversiteler açıldı. Bunların Türkiye’nin yetişmiş insan kaynağının niteliklerini nasıl değiştirdiğiyle hiçbir incelemenin konusu olmamıştır.

Genel olarak düşünce dünyası ve ideolojiler alanını ilgilendiren konularda da benzer bir eksiklikten bahsedilebilir. Örneğin, 20. yüzyılın önemli bir bölümünde Türkiye’de resmî çevrelerin âdeta kutsal ilan ettiği, partiler ve hükümetler üstü görülen anti-Sovyetizmin ve antikomünizmin Türkiye’de nasıl örgütlendiği, hangi ideolojik temalarla eklemlendiği, daha çok hangi sınıf ideolojileri aracılığıyla yeniden üretildiği gibi başlıklarda pek az de-

rinleşme sağlamış bulunuyoruz. Bağlantılı olarak, Komünizmle Mücadele Dernekleri gibi, özellikle Türkiye'nin taşrasında, pek çoğu bugün siyasetin önemli simalarından olan sağcı kadroların yetişmesine, birbirleriyle ve yerel kamu otoriteleriyle ilişki kurmasına olanak sağlamış girişimler konusunda da çok az şey biliyoruz.

Bu eksikliğin bir nedeni, Türkiye'de tarih yazımının ve ideoloji tartışmalarının, eleştirel çalışmalar üzerinde hegemonya kuran liberal paradigmanın Kemalist söylem ve pratikle hesaplaşma gündemi nedeniyle Erken Cumhuriyet dönemine yoğunlaşmasıdır. Bu dönemi ele alan pek çok kapsamlı çalışmadan söz edilebilir. Ancak 1930'lardan günümüze doğru geldikçe farklı dönemleri ve başlıkları ele alan eleştirel çalışmalar seyrelir. Liberal paradigmanın, özellikle 1980 sonrası dönemde sosyal bilimlerde hegemonik hale gelmesiyle birlikte iktisadi bağımlılık, kültürel emperyalizm veya Amerikan etkisi gibi aslında bu ülkedeki yapı ve ilişkilere içsel hale gelen fenomenlerin eleştirel bir gözle incelenmesinin pek muteber sayılmadığı bir düşünsel atmosfer oluşmuştur. Bu tür çalışmaların gözden düşmesiyle birlikte bu alanlar ya büyük ölçüde bakir bırakılmış ya da bu bakirliğin yarattığı boşluk nedeniyle bu başlıklar komplocu fikirlerin rahatlıkla dile getirildiği ve alıcı bulduğu alanlar haline gelmiştir.

Sonuç olarak, tüm bu boşlukların kapatılması ancak bu hegemonyadan sıyrılarak Türkiye'yi anlamaya çalışan geniş bir külliyyatın oluşmasıyla mümkündür. Bu çalışmada tabii ki burada dile getirilen eksiklerin tamamının giderilmesi gibi altından kalkılması imkânsız bir işe girişilmemiştir. Çalışmanın odak noktası, Soğuk Savaş'ın ve özel olarak ABD'yle yakınlaşma sürecinin Türkiye'nin entelektüel hayatında yarattığı tartışmaların ve değişimin irdelenmesidir. Bu değişim hem farklı fikir çevrelerine hem de Türkiye fikir hayatını doğrudan belirleyen kurumlardan biri olarak üniversitelere bakılarak tartışılmaktadır. Bu çalışmanın esin kaynağı ise, özellikle Erken Cumhuriyet döneminde yönetici sınıfların ve Kemalist aydınların Batı'yla angajmana gir-

mekten imtina eden kuşkucu bir Batıcılık geliştirdikleri tezi ile savaş sonrası ABD'yle kurulan frensiz ilişkilerin uzun süre yaygın biçimde eleştirilmeden sürdürülebilmesi arasındaki çelişkidir. Başından beri bu tür bir bağımlılık ilişkisinin tesisine ve gidişatına karşı çıkanlarsa neredeyse birkaç solcu aydından ibaret kalmıştır. 1950'lerin ikinci yarısına kadar ne bürokrasi içerisinde ne de solcular dışındaki aydınlardan bu gidişatı yadırgayıcı bir tepki geldi. Tersine, Kemalistlerden İslamcı sağcılara kadar birbirleriyle birçok başlıkta çatışma içerisinde olan kesimler, bu konuda farklı saiklerle de olsa ortak bir zeminde buluşabilmiştir. Soğuk Savaş'ın Türkiye'deki özgünlüklerinden biri, ABD'yle ilişkilerin köklü biçimde eleştirilmemesi konusunda sergilenen bu adı konmamış mutabakat ya da ideolojik ortaklaşmadır.

Soğuk Savaş'ın Türkiye'deki seyriyle ilgili bir başka özgünlükse, Türkiye'de Soğuk Savaş'ın Batı'ya kıyasla daha erken başlamış ve daha geç bitmiş olmasıdır. Osmanlı-Rus çekişmesinden miras kalan Rus düşmanlığı, Osmanlı modernleşme hareketlerinin sınıfsal analizden kaçınan yekpare toplum kurgusu, Kemalist kadroların Sovyet Rusya'yla yakınlaşma siyasetinin mecburi doğasından ve bu ilişkinin hızla koparılmasından kaynaklanan anti-Sovyetizmi, Tek Parti iktidarının sınıf reddiyeciliğine dayanan anti-halkçı halkçılığı ve ulusçuluk ideolojisi, II. Abdülhamit döneminden itibaren özellikle askeri bürokrasi içinde kök salan Alman hayranlığı ve pek tabii ki kapitalist Türkiye'nin Batı'yla kurduğu kimi zaman ikircikli ancak yapısal ve tarihsel nitelikli ilişkiler, Türkiye'de Soğuk Savaş'ın “yerli” karakterinin çözülmesi için göz önünde bulundurulması gereken ideolojik-tarihsel öğelerdir.

Soğuk Savaş'ın Batı bloku tarafından benimsenen hâkim temaları olarak anti-Sovyetizm ve sosyalizm karşıtlığı, 1940'ların başından itibaren Türkiye'deki resmî ve sivil çevrelerde yaygın görüş haline geldi. Bu bağlamda Soğuk Savaş'ın doruk yaptığı ilk tarihsel moment, Nazi Almanyası'nın Sovyetler Birliği'ne saldırmasıyla başlayan ve savaş sonuna kadar süren dönemdi. Bu yıllarda Türkiye'de Almanya'nın Sovyetler'e saldırmasını samimi-

yetle destekleyen bir kesimin sesi duyulurken, örneğin Amerikan kamuoyunda yaygın bir Stalin ve Sovyet sempatisi hüküm sürmekteydi.

Sovyet tarihinde “Büyük Anayurt Savunması” olarak bilinen Nazi işgaline karşı mücadele günlerinde, Türkiye’de Almanların attığı oltaya gelerek Kafkas hâkimiyeti ve Turan hayali kuran Pantürkçü gruplar faaliyetlerini artırmış bulunuyordu. Basına uygulanan sansüre rağmen Nazilerin bu girişimlerini destekleyen Türkçü dergiler, serbestçe Sovyet karşıtı propaganda yapabilmekteydiler. Şayet bu Alman yanlısı havanın yaratılması birkaç ırkçının işi olsaydı ya da Hitler bıyığı üst düzey bürokrat ve siyasetçiler arasında bu kadar rağbet görmeseydi, belki Sovyetler Birliği de savaş sona erdiğinde Türkiye’ye karşı daha dostane duygular besleyebilirdi. Üstelik 1944 yılında bu ırkçı gruba karşı açılan davanın bile göstermelik olmaktan öteye geçmeyeceği daha başından anlaşılmaktaydı. Savaş sona erip de yeni uluslararası ortamın şekillenmesi gündeme geldiğinde, 20 milyondan fazla insan kaybı olan Sovyetler Birliği’nin, işgal sırasında Nazi propagandasının serbestçe yapılabildiği Türkiye’ye dost eli uzatması beklenmiyordu. İnönü başta olmak üzere Türkiye’deki yönetici kadrolar, Sovyetler Birliği’nin Türkiye’yi savaş politikaları nedeniyle hırpalamasını beklediklerinden Almanya’nın kayıtsız şartsız teslimine de, Batı’nın Sovyetler Birliği’yle iyi ilişkiler geliştirmesine de baştan karşı çıkıyorlardı. Hatta sürekli olarak gündemde tuttukları bir Sovyet tehdidi söylemiyle Batı’yı bu “tehdide” karşı tavır almaya çağırırmaktaydılar. Bu tarihsel veriler göz önüne alındığında Türkiye’nin II. Dünya Savaşı sırasındaki tutumuyla Soğuk Savaş politikalarının bir süreklilik arz ettiği, dolayısıyla Soğuk Savaş’ın zannedilenden erken başladığı söylenebilir.

Tarih olarak bu çalışmanın dışında kalmakla beraber, erken başlayan Soğuk Savaş’ın geç bitişine dair kısa bir not düşmek yerinde olur. 1989-1991’de sosyalist blokun ortadan kalkmasının zafer sarhoşluğunu yaşayan kapitalist blokta, tarihin doyum nok-

tasına ve ideolojilerin sonuna gelindiği ilan edilirken Türkiye’de yönetici sınıflara endişe hâkimdi. Bu kesimler, tıpkı henüz pişmemiş Soğuk Savaş aşını erkenden servis ederken yaptıkları gibi, Türkiye’ye uluslararası sistemde biçilecek yerin ve ülke güvenliğinin “Sovyet tehdidi” karşısında Batı’nın Türkiye’ye ihtiyaç duymasına bağlı olduğu düşüncesiyle aynı aşın sürekli sofrada tutulmasından yanaydılar. Sovyetler’in ortadan kalkmasıyla alışkanlıkların değişmesini gerektirmiş, Türkiye’yi belirsizlik içinde bırakmıştı. Bu nedenle, yönetici sınıflar, uzun süre Soğuk Savaş kodlarını terk ederek yeni politikalar üretmekte zorlandı. İçeride sosyalist hareketlere ve sendikal mücadeleye karşı üretilen resmî söylem ve uygulamalar yoluyla Soğuk Savaş zihniyetinin baki kaldığı kısa sürede anlaşıldı. “Uzatmalı” Soğuk Savaş’ın bir diğer göstergesi solun ve işçi sınıfı hareketinin zayıflatılmaya çalışıldığı 1970’li yıllarda yoğun olarak kullanılan kontrgerilla mekanizmasının tasfiyesinde yaşanan gecikmeydi. Her şeyden önce yükselen Kürt hareketine karşı yürütülen örtülü operasyonlarda kullanılmaları nedeniyle bu mekanizma uzun süre tasfiye edilmedi. 1990’lı yılların ikinci yarısında Türkiye, Soğuk Savaş yıllarından artakalan kontrgerilla kadrolarının hâlâ devlet için iş yapmayı sürdürdüğü, isimlerinin her gün gündeme geldiği bir ülkeydi. Tek başına bu uzatmalı Soğuk Savaş koşullarının yakın döneme kadar siyasete ve hatta devlete açıktan egemen olmayı sürdürmesi bile Türkiye’nin düşünsel ve kurumsal düzeydeki Soğuk Savaş yapılanmasını etraflıca bilmek ve tartışmak için yeterli bir nedendir. Soğuk Savaş boyunca gündeme gelen politikaların ve işlenen ideolojik temaların resmî alanla sınırlı kalmayıp özellikle düşünce dünyasında güçlü izdüşümler yaratabilmesi ve kalıcılaşabilmesi, resmî ideoloji dışında farklı ideolojik pozisyonlar tarafından yeniden üretilmeleriyle yakından ilgilidir. Sistem karşıtı olmamakla birlikte Türkiye’de ideolojik yelpazenin farklı uçlarına tekabül ettikleri varsayılan siyasi akımların Soğuk Savaş’ın kritik siyasi-ideolojik başlıklarında resmî politikanın yakınına düşmeleri dikkate değer bir durumdur. Bu çalışmada

Cumhuriyet projesinin sahiplenicisi ve karşıtı olarak nitelenebilecek iki kesimin görüşlerine mercek tutularak Soğuk Savaş ve Amerikan etkisi söz konusu olduğunda ulaşılan mutabakat zemininin ideolojik nitelikleri açıklanmaya çalışılmaktadır.

Devlet merkeziyle kendilerini daha rahat özdeşleştiren Kemalist ya da Kemalist olarak nitelenemeyecek modernleşmeçi çevreler, partiler üstü bir politika olarak gördükleri Soğuk Savaş siyasetini benimsemekte ciddi bir tereddüt göstermedi. Türkiye’deki yaygın ezberin aksine 1950’lerden itibaren ABD’nin artan etkinliğinin içselleştirilme hızı ve kolaylığına bakıldığında Kemalistlerin “bağımsızlık” hassasiyetleri nedeniyle Batılı güçlerle yakınlaşmaya alerji duyduklarını söylemek için bir gerekçe görünmüyor. Üstelik, örneğin, Türkiye’nin NATO üyeliği ve üyelik düzenlemeleri kapsamında ordunun yeniden yapılandırılması gibi gelişmelerin de bu kesimleri rahatsız ettiğine ilişkin elimizde güçlü bir veri bulunmuyor. Bu kesimde ABD’ye karşı daha ikircikli ya da mesafeli bir tutuma ilişkin ilk belirtilerin ortaya çıkması, bu çalışmada açıklanmaya çalışılan bir dizi nedenle 1950’lerin ikinci yarısına tekabül eder. Demokrat Parti (DP) hükümetinin artan otoriterliğine rağmen 1950’lerin sonlarına kadar ABD’den destek görmeye devam etmesi, ABD’ye duyulan soğukluğun nedenlerinden biridir. Birinciyle bağlantılı ikinci neden ise, 1950’lerin ikinci yarısında Türkiye ekonomisinde yaşanmaya başlanan ciddi sorunlarla birlikte, ABD belirleyiciliğindeki uluslararası finans kuruluşlarının Türkiye’ye önerdikleri ekonomi politikalarının sonuçlarının gözlenmesiydi. Ancak bu çevreler, bir süre daha iktisadi çöküşten Amerikan reçetelerini değil, bunları uygulamakla yükümlü hükümetin beceriksizliğini sorumlu tutacaktı. Sonraki yıllarda başta Kıbrıs olmak üzere bazı dış politikalarının da etkisiyle birlikte, 1960’larda anti-Amerikan tutumun Kemalist aydınlar arasında yaygınlaşmaya başladığı görülür. Dolayısıyla, ABD’yle kurulan bağımlılık ilişkilerini şiddetli bir biçimde eleştiren bir aydın hareketi olarak *Yön* hareketinin doğuşu ve Türkiye entelektüel hayatında yarattığı büyük etki, bir

dizi tarihsel gelişmenin bir sonucu olarak okunmalıdır. Özellikle 1950'lerde Kemalist aydınların bağımlılık politikalarına ilişkin fikir ve tutumları, bu kesimin ideolojik-yapısal nedenlerden ziyade tarihsel gelişmelerin bir sonucu olarak başlangıçta herhangi bir rezerv koymadıkları ABD'ye, bir süre sonra daha eleştirel bakmaya başladığını göstermektedir. Ancak, ABD'ye bakıştaki bu değişimin Kemalistlerin Soğuk Savaş mücadelelerindeki ideolojik konumunu birebir etkilediğini öne sürmek de doğru olmaz. Ötesinde, Kemalist-modernleşmeci kesim bu bakımdan homojen değildi. Sosyalist hareketin etkisinde kalan kesim dışında ABD'ye sempati sürmekteydi. Bu siyasal-ideolojik konumu, Kemalizmin ve genel olarak Türkiye'deki modernleşmeci ideolojinin antikomünizmle ilişkisini ve Sovyetler'e karşı tutumunu dikkate almadan tartışmak yanlış olur.

İslamcılar başta olmak üzere muhafazakâr sağıın tereddütsüz ABD yanlılığıysa Türkiye ideolojiler alanının dikkat çekici bir başka özelliğidir. Bu bağlamda İslamcı siyasal hareketlerin Soğuk Savaş'taki Batı yanlısı tutumunu anlatmak için başvuru örneklerden biri, Sovyet coğrafyasının Türkiye'den Afganistan'a antikomünist ve Batı yanlısı İslamcılarının kontrolü altındaki rejimler tarafından çevrenmesini öngören "Yeşil Kuşak" projesidir. Bu proje, siyasal İslam'ın Türkiye'deki yükselişinin nedenleri konusundaki tartışmalarda çok sık gündeme gelmektedir, ancak İslamcılığın bu tür projelerde yer almayı mümkün kılan ideolojik örüntüsü hakkında derinliği olan analizler bulmak zordur. Oysaki her dönem bu kadar somut projelere dökülme de Soğuk Savaş'ın başından itibaren İslamcı hareketin Amerikan etkisini kabullenmekte zorlanmadığı ve hatta bu sürece hızla adapte olabildiği tarihsel bir vakadır. II. Dünya Savaşı sonrası yıllara ait İslamcı yayınlara bakıldığında modernleşme karşıtlığı olarak Batı medeniyeti eleştirisine sık rastlanmakla birlikte, Türkiye'nin sosyal-kültürel hayatındaki Amerikan etkisinin eleştirilerden büyük ölçüde azade kılındığı görülür. Bu çalışmada İslamcılarının yorum ve tartışmaları incelenerek, İslamcı fikir çev-

relerinin bu tutumu hangi gerekçelerle ve nasıl meşrulaştırdıkları açıklanmaya çalışılmaktadır. Bu bağlamda, Osmanlı modernleşme hareketleri içinden doğan bir fikir akımı olarak İslamcılığın, Batı dünyasına ve Batılılaşma tartışmasına ilişkin olarak Soğuk Savaş dönemine taşıdığı miras, bu dönemin İslamcılarını anlamaya yardımcı olduğu oranda çalışmada yer bulmuştur. Buna ek olarak, döneme has iç ve dış gelişmeler, yeni fikirler ve tartışmalar çerçevesinde İslamcıların Soğuk Savaş politikalarına ve Amerikan etkisine yaklaşımları çözümlenmeye çalışılmaktadır.

Bu tutumun düşünsel düzeyde nasıl meşrulaştırıldığının sorgulanması, İslamcıların arkaik ve dar bir medeniyet anlayışına veya inanç temelli bir Batı karşıtlığına saplanıp kaldıkları şeklindeki varsayımların yanıltıcı olduğunu anlamak açısından önemlidir. Böyle bir çaba, İslamcılığın Türkiye’de ABD yanlısı bir sağcılığı ideolojik düzeyde nasıl beslediğini açıklayabilmek veya bağlantılı olarak, ABD’yi hedef alan protestolara ya da antiemperyalist gösterilere karşı İslamcı-milliyetçi sokak gücünün hangi ideolojik temalarla harekete geçirildiğini kavrayabilmek için gereklidir. Böylece, örneğin, ABD deniz kuvvetlerine bağlı 6. Filo’nun ziyaretlerini protesto eden öğrencilere saldırırken namaz kılan grubun bunu nasıl meşrulaştırdığını açıklamaya yaklaşabiliriz. Benzer şekilde, tarihe Kanlı Pazar olarak geçen ve 6. Filo protestosuna katılan iki kişiyi sadece devlet müsaade ettiği için değil, imanı için de öldürenlerin nasıl bir siyasi-ideolojik dünyayla çevrelendikleri biraz daha açığa kavuşabilir. Böylece, o günün mirasını gurur vesilesi olarak gören bugünkü siyasal İslam ve sağcı muhafazakârlığı çözümlerken elimizde daha fazla tarihsel veri olur.

Osmanlı-Erken Cumhuriyet mirasını tartışarak başlayan bu kitap, II. Dünya Savaşı’nın bitişinden 1960’lara kadarki döneme yoğunlaşmıştır. 1960 sonrası, Türkiye’de yükselen ABD karşıtlığının aydın hareketine yansımaları ve toplumsal düzlemde Soğuk Savaş tartışmalarının tek yönlülüğten çıkması nedeniyle yeni bir dönem olarak görülmelidir. Bu çalışma, yöntemsel ba-

kımdan ise, bir fikir tarihi çalışması olarak “eylemin” analizinden ziyade “fikirlerin” analizine ağırlık vermektedir. Çalışmada farklı ideolojik pozisyonları yorumlamak için kullanılan malzemenin kaynağı, bu yıllarda belli çevrelerin takip ettiği, ürettiği, tartıştığı etkili dergilerdir. Bu dergiler iki grupta ele alınmıştır: Kemalist-modernleşmeci aydınların düşüncelerini temsil edenler ve İslamcı-muhafazakâr kesimler tarafından çıkarılan dergiler. Böylece, söz konusu dönemde, içeride cumhuriyet rejimine yaklaşım farklılıkları nedeniyle karşıtlık içerisinde olan ve bu nedenle birbirlerine karşı farklı uçlarda konumlandıkları düşünülen fikir çevrelerinin; Soğuk Savaş tartışmalarına, ABD’yle yakınlaşmanın farklı veçhelerine ve Anglosakson düşünsel geleneğine bakış açılarının çözümlenmesi amaçlanmıştır.

Öncelikle şu iki başlığın ele alınmasıyla böyle bir tartışmanın yapılabilmesi için gerekli zeminin oluşturulmasına çalışılmıştır: Birincisi, aynı dönemde ABD’nin geçirdiği dönüşümün ve bu ülkedeki Soğuk Savaş tartışmasının ideolojiler, fikirler düzeyinde nasıl ifade edildiğinin anlaşılmasıdır. Böylece iki ülke arasında oluşan bağlantılar, kurulan ilişkiler kadar yerel dinamiklerin farklılaştırıcı etkisi de görülebilecektir. İkincisi ise, ABD’nin Soğuk Savaş politikalarının bir ayağı olarak geliştirilen kültürel çalışmaların Türkiye’de hangi kesimlere hitaben ve nasıl tasarlandığını incelemektir. Burada, kültürel çalışmalar denilirken, geniş anlamda Türkiye’de eğitim, kültür, iletişim, sanat vb. alanlarda yürütülen faaliyetler kastedilmektedir. Böyle bir inceleme sadece hangi araç ve amaçlarla kültürel çalışmaların şekillendirildiğini belirlemek bakımından değil, Türkiye’nin dışarıdan nasıl algılandığını ve diğer ülkelerden nasıl ayrıştığını anlamak bakımından da önemlidir.

Böyle bir analizin yapılabilmesi için gerekli belgeler, ABD’nin Maryland eyaletinde College Park’ta bulunan The National Archives’ten (Ulusal Arşiv) elde edilmiştir. Büyük çoğunluğu *US Department of States Decimal Files, Cultural Affairs Near East* (ABD Dışişleri Bakanlığı, Ondalık Dosyaları, Kültürel İşler

Yakındoğu) başlığı altında sınıflandırılan bu belgeler, 1950’lerde Türkiye’de yürütülen kültürel faaliyetlere, bu faaliyetlerin hangi amaçla planlandığına ve hangi kesimleri hedeflediğine ilişkin zengin bir malzeme sunmaktadır. Buna ek olarak, New York eyaletinde bulunan Rockefeller Vakfı arşivindeki Türkiye’ye ilişkin belgelerden yararlanılmıştır. Rockefeller Vakfı, 19. yüzyıldan itibaren Osmanlı İmparatorluğu sınırları içerisinde, özellikle eğitim ve sağlık alanlarında yardım faaliyetleri örgütlemiş; bu faaliyetlere ilişkin yazışma ve raporlar arşivlenmiştir. Bu çalışmada, Rockefeller arşivinin özel olarak 1950’li yıllarda Türkiye’de sosyal bilimler araştırmalarına ve üniversitelere verilen desteğe ilişkin belgeleri incelenmiştir.

Birinci bölümde, Soğuk Savaş mücadelesinin Türkiye’de fikir çevrelerine ve genel olarak ideolojiler alanına nasıl yansıdığının incelenmesine; Osmanlı modernleşme döneminde Batılı güçler ve Batılılaşmaya ilişkin yaklaşımlar ele alınarak ve bu yaklaşımların erken Soğuk Savaş dönemine nasıl bir miras devrettiği tartışılarak başlanmaktadır. Böylece, farklı düşün çevrelerinin zamansal olarak Osmanlı’dan cumhuriyete, zamansal olarak Avrupa’dan ABD’ye “Batı sorununa” ilişkin tutum ve perspektiflerine ana hatlarıyla değinilmektedir. Osmanlı İmparatorluğu’nun içinde bulunduğu bağımlılık mekanizmalarının nasıl çözümlendiği, bu çözümlemede reel politığın ve kuramın tuttuğu yer gibi meseleler de çalışmanın konusuyla ilişkili olduğu oranda bu bölümde tartışılmıştır. Söz konusu mirasın bir diğer yüzü olan antikomünist birikimin modernleşme tarihindeki kaynaklarına yine aynı bölümde değinilmekte; böylece Türkiye’de Soğuk Savaş mücadelelerinin sürdürüleceği tarihsel zemin tanımlanmaya çalışılmaktadır.

İkinci bölümün konusu, Soğuk Savaş’ın ABD’deki gelişiminin ve bu sürecin düşünce hayatı üzerindeki etkisinin kısaca ortaya konulmasıdır. Soğuk Savaş politikalarının benimsenmesi, ABD’de düşünce ve ifade özgürlüğünü kısıtlayan oldukça baskıcı bir atmosfer yaratmıştır. Bu bölümde McCarthy soruşturmalara

ından çok daha kapsamlı bir baskı rejiminin nasıl inşa edildiği ve bu rejimin ne tür sonuçlar doğurduğu tartışılmıştır. Bu sonuçlardan biri olarak, Soğuk Savaş antikomünizminin, bazı aydınları sustururken aynı süreçte liberal aydınların entelektüel “Soğuk Savaşçılar” haline gelmelerine etkisi üzerinde durulmuştur. Kuramsal tartışmalara da yansıyan bu dönüşümün, aynı zamanda Amerikan sosyal bilimlerinin Soğuk Savaş politikalarına uyumlu hale gelmesindeki rolü ele alınmıştır.

ABD’de özellikle düşünsel alanda gerçekleştirilen Soğuk Savaş hazırlıklarına mercek tutulurken yaşanan gelişmelerin Türkiye’ye yansımaları sonraki bölümlerin konusu olacaktır. Bu bölümde beliren resim, savaş sonrası yıllarda Türkiye’de bazı aydınların, ABD’nin Türkiye’ye demokratik hakların genişletilmesi ve katılım kanallarının açılması için baskı yapacağı yönünde beklentiler taşımalarının, dönemin gerçekleriyle ne kadar uyumsuz olduğunu da göstermektedir.

Üçüncü bölümün konusunu, ABD’nin Türkiye’deki aydın-yönetici çevreyle ilişki kurmak ve ABD’yi tanıtmak için geliştirdiği yöntemler ile bu yöntemlere temel teşkil eden yaklaşımların açıklanması oluşturmaktadır. Bu çerçevede ABD’nin Türkiye’de yürüttüğü “kültürel programa” odaklanılmakta ve bu programın çeşitli öğeleri ele alınmaktadır. Bu analiz, ABD’nin Türkiye’ye ve Türkiye’nin aydınlarına ve yönetici sınıflarına ilişkin değerlendirmelerini de kapsamaktadır. ABD, Marshall Planı’nın başlatılmasıyla ağırlık verdiği “kültürel programı” büyük ölçüde Türkiye’ye ilişkin gözlemleri ve bilgi birikimiyle şekillendirmiştir. Bu nedenle, ABD diplomatlarının bilgi birikiminin başlıca kaynaklarından biri olarak, sosyal bilimlerin Soğuk Savaş’la birlikte gelişen uzvu şeklinde tanımlanabilecek bölge çalışmaları üzerinde durulmuş, Osmanlı ve Türkiye çalışmalarının nasıl bir Türkiye portresi çizdiği yine bu bölümde ele alınmıştır. Yapılan, sadece var olanın betimlenmesi değil, aynı zamanda “akılları ve gönülleri kazanılacak” Türkiyeli aydın ve bürokratların önüne, hayata geçirilecek bir kapitalist model konulmasıdır. Bu model,

1950’li yıllarda Amerikan sosyal bilimlerinde, özellikle bölge çalışmalarında giderek popülerleşen “modernleşme teorisi”ne dayanmaktadır. Modernleşme teorisinin Türkiye’yi nasıl analiz ettiği ve bu bağlamda ne tür bir model öngördüğü bölümün alt başlıklarından biridir.

Çalışmanın son üç bölümünde Türkiye düşünce dünyasının farklı bölmelerinin; Soğuk Savaş’ı, ABD politikalarını, ABD’deki fikir tartışmalarını nasıl yorumladıkları ve Türkiye’de hemen her alanda varlığını hissettiren ABD’nin bu etkisini nasıl karşıladıkları üzerinde durulmaktadır.

Bu bağlamda *dördüncü bölümde*, Türkiye’de siyasi düşüncenin önemli kaynaklarından biri olagelmış üniversitelere ve özellikle sosyal bilimlere yoğunlaşmaktadır. ABD’nin Türkiye’de yürüttüğü kültürel program tasarlanırken üniversite bileşenleri hedef kitle olarak belirlenen kesimler arasında sayılmıştı. Bu nedenle üniversitelerin, özellikle sosyal bilim disiplinlerinin bu süreçte nasıl bir dönüşüm geçirdiğini ele almak önemlidir. Amerikan sosyal bilimlerinin Avrupa başta olmak üzere hegemonya kurduğu bu yıllarda, Türkiye gibi Amerikan etkisine olabildiğince açık bir ülkede bu hegemonyanın sosyal bilim disiplinlerini etkilememesi düşünülemezdi. Öte yandan, Türkiye tarihindeki farklı aydın hareketlerine yakından bakıldığında, bu hareketlerin öne çıkan isimleri arasında üniversite öğretim üyelerinin yer aldığı görülür. Bu gerçek dikkate alındığında herhangi bir dönem için Türkiye düşünce dünyasını üniversitelerdeki gelişmeleri dikkate almadan incelemenin eksiklik olacağı anlaşılabacaktır. Tüm bu nedenlerle üniversitelerin ABD’yle ilişki kurmasını sağlayan resmî kanallar, özellikle sosyal bilimlerde gözlemlenen yöntemsel-kuramsal etkileşim ile somut işbirliği örnekleri bu bölümde ele alınmış; böylece Türkiye’de üniversitelerin Soğuk Savaş tartışmaları ve yoğunlaşan Amerikan etkisi eşliğinde dönüşümü açıklanmaya çalışılmıştır.

Bu bölümde gösterileceği gibi savaş sonrası yıllarda Türkiye’de sosyal bilimlerin evrimi incelenecekse bunun ABD’de geliştiri-

leli yöntem, konu ve yaklaşımların etkisinden bağımsız olarak ele alınması mümkün değildir. Hatta, bu açıdan, bazı sosyal bilim disiplinlerinin kuruluşuna o disiplindeki hâkim Amerikan yaklaşımının damga vurduğu görülür. Bu tür olgular ortaya konulmadan üniversitelerin Soğuk Savaş tartışmalarına nasıl dâhil oldukları ve bazı Soğuk Savaş politikalarına kurumsal ya da öğretim üyeleri düzeyinde nasıl ortak oldukları anlaşılamaz.

Beşinci bölümün konusu, bu çalışmada genellikle “modernleşmeci aydınlar” olarak adlandırılan, Kemalist ya da –rejime eleştiriler getirmekle birlikte– Kemalist Batıcılığın çok uzağına düşmeyen kesimlerin ABD karşısındaki tutumudur. Bu analiz, üç dergiye, diğer bir deyişle üç aydın ya da aydın çevresine odaklanılarak yapılmıştır. Türkiye’yi, Avrupa’daki tartışmalarla tanıştıran Hüseyin Cahit Yalçın ve Yalçın’ın *Fikir Hareketleri* dergisi bunlardan biridir. Soğuk Savaş öncesinde çıkan bir yayın olmakla birlikte *Fikir Hareketleri*, erken bir dönemde sayfalarına taşıdığı totalitarizm tartışmasıyla ve anti-Marksist içerikli yazılarıyla Soğuk Savaş ideolojisinin öncü taşıyıcılarından biri oldu. Ali Fuat Başgil ve Ahmet Emin Yalman işbirliğinin ürünü olan *Hür Fikirler* dergisi ise, “Hür Dünya” iddiasının ve “hürriyet” kavramının Soğuk Savaş’ın diliyle işlenmesi bakımından önemli bir yayındır. Son olarak, 1950’lerin düşünce hayatına damgasını vuran *Forum* dergisi ayrıntılı biçimde incelenmektedir. *Forum*, birçok açıdan istisnai niteliklere sahipti. Modernleşmeci aydınların ABD’ye yaklaşımlarını çok yönlü bir biçimde ortaya koyan *Forum*, güçlü bir antikomünist vurguya da sahipti. ABD’deki pek çok fikir tartışmasından Türkiye’deki okuyucuyu haberdar ediyordu. Bu yönüyle *Forum* hem Türkiye’deki demokrasi tartışmalarına ilişkin önemli bir birikim oluşturdu hem de etkili bir Soğuk Savaş yayıncılığı yaptı. Bölümün ana eksenini *Forum*’da yapılan bu tartışmalar oluşturmaktadır.

Türkiye düşünce dünyasının geleneksel kanadında yer alan İslamcı düşünürlerin ya da fikir çevrelerinin ABD konusundaki görüşleri, Soğuk Savaş ve “Hür Dünya” algıları, *altıncı bölümde*

ele alınmaktadır. Modernleşmeci-Kemalist kesimlerden sonra, Kemalist reformları şiddetli bir biçimde eleştiren İslamcılarının fikirlerinin incelenmesi, içeride çatışma içerisinde olan iki farklı kesimin Amerikan etkisine neden olumlu tepki verdiklerini açıklayabilmek için tercih edilmiştir. II. Dünya Savaşı sonrasında yeni bir canlanma dönemine giren İslamcı düşüncenin temel tezlerinin ve İslamcılarının ele aldıkları konuların incelenmesinde, dönemin öne çıkan bazı isimlerin görüşlerinden ve bu isimlerin yazılarını yayımlayan dergilerden yararlanılmaktadır. Bu dergiler, *Büyük Doğu*, *Sebilürreşad*, *İslâm*, *Türk Düşüncesi*, *Selâmet*, Taceddin Öney'in *İslâm Dünyası* ile Raif Ogan'ın *İslâm Dünyası*'dır. Bu bölümde İslamcı ideoloji merkeze alınmış olsa da yapılan çözümleme, İslamcılığın dönemin milliyetçiliğini ve genel olarak sağcı düşünceyi etkileme kapasitesi göz önüne alındığında, aslında daha geniş bir çevrenin ABD karşısındaki tutumlarının anlaşılmasına yardımcı olacak niteliktedir.

Son olarak şunu not etmek gerekir: Türkiyeli aydınların Soğuk Savaş'ın amansız ideolojik mücadelesinde tuttuğu yerle bu dönem yoğunlaşan Amerikan etkisini ve Soğuk Savaş antikomünizminin etkisini birbirinden kopararak ele almak mümkün değildir. Bu nedenle, bu çalışmada ABD'yle kurulan yakın ilişkinin entelektüel hayattaki izdüşümleri takip edilmeye çalışılırken Soğuk Savaş'ın ideolojiler alanına nasıl da geri dönülmez bir şekilde nüfuz ettiği de anlatılmaktadır.

I. BÖLÜM

TÜRKİYE’NİN ERKEN BAŞLAYAN SOĞUK SAVAŞ’I

II. Dünya Savaşı’nın sona erdiği 1945 yılı Türkiye için bir arayış döneminin başlangıcıydı. Savaşın ardından içeride siyasi yapının değiştiği, dışarıda ülkeyi demirleyecek güvenli bir limanın arandığı belirsizliklerle dolu birkaç yıl geçirildi. Kısa süre sonra yeniden yapılanmakta olan düzenin iki temel belirleyenin, çok partili bir siyasal yapıyla ABD dostluğu olduğu ortaya çıkacaktı.

Her ne kadar dışında kalınmış olsa da savaş, Türkiye tarihinin dönüm noktalarından biri olarak kabul edilebilir. Dünya savaşa doğru giderken Kemalist devrimlerin ürünü olan uygulamalar sürmekte, tek partili iktidar mekanizması kısa süreli denemeler dışında esnetilmeden işlemektedir. Ancak 1937’de, yani savaştan hemen önce, anayasaya giren “altı ok”la birlikte aslında rejim bir kurumsallaşma dönemine girdi. Kemalist devrimlerle öngörülen dönüşümün sınırlarına gelindiğine ilişkin kuvvetli emareler belirmektedir. İsmet İnönü idaresi, savaştan sonra yeni radikal reformlarla yoluna devam etmek yerine konsolidasyon sağlamaya öncelik verdi. Aynı süreçte kapitalist dünyayla entegrasyonu kolaylaştıran bir iktisadi liberalizasyon politikasını hayata geçirmeye çalışmaktaydı. İnönü idaresi aslında dünyadaki iktisadi eğilimleri takip etmekteydi. Nitekim bu yıllarda uluslararası planda iktisat politikaları incelendiğinde, dünya genelinde 1930’ların iç kapanmacı politikalarının hızla terk edildiği görülür.

Türkiye Cumhuriyeti için savaş sonrasının en önemli yeniliklerinden biri, ABD'yle kurulan ve en azından 1950'lerin sonuna kadar neredeyse eleştirilmeden ve sarsılmadan yürütülen yakın ilişkiydi. Bu ilişkideki yakınlığın dozu, ABD'nin Türkiye'de kazandığı etkinlik, egemen sınıfların bu etkinliği tüm araç ve mekanizmalarla desteklemekte gösterdikleri kararlılık oldukça çarpıcıdır. Çarpıcılık biraz da cumhuriyetin kuruluşundan itibaren yönetici kadronun, Osmanlı'nın Batılı güçlerle ilişkisinin yarattığı korku mirasının etkisi altında olduğu ve ülkenin bağımsızlığının üzerine titrediği yönündeki iddialardan kaynaklanmaktadır. Bağımsızlığa zarar vereceği çekincesiyle borç almaktan bile imtina edildiği –yabancı ülkelerle ve uluslararası sermayeyle kurulan ilişkinin doğasını ne derece yansıttığından bağımsız olarak– genel bir kanı haline gelmişti. Öyleyse önce ülkeyi tahlil etmek üzere gönderilen danışman heyetleriyle, daha sonra eğitimden sağlığa tüm sosyal yapıyı, iktisadi politikaları ve orduyu yeniden şekillendirmek üzere uzmanlarıyla Türkiye'ye yerleşen; filmleri, müzikleri, popüler dergileriyle kültürel dokuya nüfuz eden bir Batılı gücün, bu emsalsiz etkisi karşısında neden uzun yıllar ciddi bir memnuniyetsizlik ya da direniş gösterilmedi? Bu sorunun egemen sınıflar açısından yanıtının verilmesi görece kolaydır. I. Dünya Savaşı sonrası kapitalist dünyada savaşa girmemiş bir ülke olarak ABD'nin ekonomik ağırlığı gittikçe daha fazla hissedilmekteydi. Ancak ABD'yle dostluğun düşünsel ve ideolojik yansımalarına bakıldığında, yani bu ilişkinin farklı toplumsal ve entelektüel kesimler tarafından hangi gerekçelerle kabul gördüğü ve meşrulaştırıldığı incelendiğinde tablo daha karmaşık bir hal alır. En azından 1950'lerin sonuna kadar ABD'yle ilişkiler, kendisini ifade edebilen tüm siyasi-ideolojik konumlanışları bağlayan bir kutsiyet ve dokunulmazlık atfedilmişti. Bunun tek istisnası dönemin az sayıdaki komünist kadrosu ile solcu/sosyalist aydınıydı. Başka bir deyişle, Türkiye'yle ilgili projeleri çatışan, iktidar alternatifi olarak açık ya da örtük biçimde mücadele eden kesimlerin, nedenleri farklı da olsa bu yakın ilişkiyi

olumlakta ortaklaştıkları gözlenmekteydi. Bu kesimler arasında Kemalistleri de İslamcılarını da görmek mümkündü.

Amerikan etkisinin farklı kesimler tarafından neden bu derece rahatlıkla kabul gördüğünü anlamak için çok boyutlu bir analize başvurmak gerekir. Bu çerçevede, öncelikle savaş sonrasına devrolan düşünsel-ideolojik miras üzerinde durulmalıdır. Bu mirasın taşıdığı bazı eğilimler, savaş sonrasının ve özellikle de 1950'lerin özel koşullarıyla, yeni siyasi ve ideolojik temalarıyla da birleşerek ABD'nin âdetâ, Türkiye'ye içkin bir güç olarak kabul görmesini mümkün kıldı. Bu mirasın düşünce dünyasının farklı bölmelerine devrettikleri tabii ki aynı değildi. Buna rağmen, Batı'yla geçmişte kurulan ilişkilerin, aydın ve yönetici kuşaklara devrettiği dersler ve deneyimler açısından ortak bir hafızadan bahsedilebilir.

Egemen çevrelerin olduğu kadar ideolojik yelpazenin farklı bölmelerinde konumlanan fikir insanlarının da ABD karşındaki tutumları yorumlanırken göz önünde bulundurulması gereken bir diğer faktör, kökleri oldukça güçlü bir antikomünizmdi. ABD'ye hayırhah bakan çevreler arasında, gerek kendi güncel siyasi-ideolojik duruşlarının bir sonucu olarak gerekse tarihten süzülerek gelen ideolojik mirasın etkisi altında komünizm düşmanlığına yaygın olarak rastlanmaktaydı. Dolayısıyla, antikomünizmin Türkiye fikir hayatındaki güçlü etkisi dikkate alınmadan ABD'yle kurulan koşulsuz dostluğun ve Batı'da üretilen Soğuk Savaş ideolojisinin nasıl kolayca benimsenebildiğinin açıklanabilmesine imkân yoktur.

Tarihsel Miras:

Batılı Güçler, Yerli Pragmatizm ve Güç İdeolojisi

Osmanlı İmparatorluğu'na 18. yüzyıldan itibaren damgasını vuran modernleşme hareketlerinden başlayarak Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuna kadarki dönüşüm süreci Batı'yla ilişkiler bağlamında iki dinamik üzerine oturur: İlki, Osmanlı

İmparatorluğu'nun imparatorluklar çağının sonuna gelinmesiyle birlikte Batılı emperyalist güçlerin paylaşım sahası olarak “Doğu Sorunu”nun konusu olmasıdır. Toprakların paylaşılması kadar imparatorluk pazarına hâkim olmayı sağlayacak imtiyazlar koparmak da aynı güçlerin mücadele başlıklarından biriydi. İkincisiyse imparatorluğun bir nüfuz ve paylaşım mücadelesinin nesnesi olduğunu bilen Osmanlı aydın ve bürokratlarının imparatorluğu ayakta tutmak için “modernleşmek” anlamında “Batılılaşmak” gerektiğine inanmalarıdır. Batılı güçlerin müdahaleleri, emperyalizm ve paylaşım tartışmaları, Batı etkisiyle gerçekleştirilen reformlar gibi bir dizi başlık karşısında sergilenen çelişkili tutumlar; Yeni Osmanlılar ve Jön Türkler gibi aydın hareketleri için kendi iç çelişkilerinden kaynaklandığı gibi, yapısal koşulların doğal bir sonucu olarak da görülmelidir. Zor bir denklem içerisinde hareket etmek zorunda kalan Osmanlı aydınlarının bütünsellik ve tutarlılık gerektiren ideolojiler benimsemek yerine pragmatizme yönelmelerinin arkasında da büyük ölçüde bu koşullar yatmaktaydı.

Aydınların “Batı” ya da “Avrupa” kavrayışlarını şekillendiren modernleşme serüveni 17. yüzyıla kadar geriye götürülebilir. Ancak imparatorluğun otarşik siyasetinden verilmiş ilk ciddi taviz Nizam-ı Cedid’di.¹ Bu reformlar, Avrupa karşısındaki üstünlük hissinin tersine döndüğü yeni bir dönemi açtı. Bu dönemin reformcuları bir Avrupa devletine yaslanmadan devletin ayakta kalamayacağı fikrinde birleşmekle birlikte bunun hangi Avrupa devleti olacağı hususunda görüş ayrılığı yaşamaktaydılar.² Bir karşı dalga olarak Avrupa düşmanlığıysa III. Selim başta olmak üzere reformcu yöneticilerin gözde ülkesi haline gelen Fransa’nın Mısır’ı işgal etmesiyle yükseldi. Batılılaşmak ile Batılı güçlerin paylaşım nesnesi olmak arasında sıkışmanın bu şekilde somutlanması sonraki yıllarda pek çok kez tekrarlandı. Bununla birlikte, yine bu dönemden itibaren imparatorluğun Hristiyan tebaasının Avrupalı

1 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'nin Siyasî Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010.

2 Niyazi Berkes, *Türkiye'de Siyasî Hayat*, İstanbul: Yeryüzü Yayınları, 2006.

tüccarlara tanınan ayrıcalıklardan yararlanması yönünde düzenlemeler yapılması, tebaanın devletle kurduğu sadakat ilişkisini bozdu. Böylece, Avrupalı güçlerin, imparatorluğun iç işlerine müdahale edebilmelerine yarayan elverişli bir kanal açıldı. Bu gelişmeler bir bütün olarak Müslümanlar arasında Avrupa düşmanlığının kaynaklarından biri oldu. Sonuç olarak, Avrupa düşmanlığı, çoğu durumda gayrimüslim düşmanlığıyla iç içe geçmiştir.

Tanzimat ve Islahat reformlarıyla Batılı idare ve hukuk sisteme biraz daha yakınlaşıldı. Ancak aynı süreçte imparatorlukta Avrupalı güçler karşısında sergilenen aciziyet ve hızlı kültürel Batılılaşma büyük tartışma yaratmaktaydı. Bir kez bu dönemde geleneksel kapıkulu devşirme sisteminden gelmeyen bir aydın tipi ortaya ortaya çıktı. Bu kişilerin hemen hepsi bir süreliğine Babıâli bürokrasinin en önemli kurumlarından Tercüme Odasında çalışmıştı. Bu ortak geçmiş, Batı'yı ve Batı düşüncesini tanımayı sağlayan kurumların bir aydın foluğu işlevi üstlendiğini göstermesi bakımından önemlidir. Yeni tipin ortaya çıkışıyla birlikte örgütlü bir aydın muhalefeti de başladı. Yeni Osmanlılar olarak bilinen bir grup, Babıâli'nin Avrupa karşısındaki teslimiyetçi tarzı ve imparatorluğun gayrimüslim tebaasına tanınan ayrıcalıklar karşısındaki eleştirilerini açıkça dile getirmekteydi. Dönemin siyasal gelişmeleri de eleştiri yapanlarda kendi haklılıkları konusunda şüphe bırakmıyordu. Balkan ve Arap topraklarında patlak veren ayaklanmalar, özellikle bir türlü bastırılmayan Girit ayaklanması ve tüm bu sorunları daha da içinden çıkılmaz hale getiren Avrupalı güçlerin müdahaleleri, derin bir öfke ve moral bozukluğu yarattı. Özellikle Islahat Fermanı'nın tanıdığı eşitlik temelli haklar yoluyla seküler bir Osmanlı kimliği yaratma gayesi, bir türlü istenen birliği sağlayamadığı gibi bölünmeyi ve yabancı müdahalesini hızlandırdığı gerekçesiyle büyük hoşnutsuzluğa yol açtı. Yeni Osmanlılar, bu başarısızlığı, temel olarak imparatorluğun farklı köken ve dinden tebaasını temsil kabiliyetinde bir parlamento kurulmamış olmasına bağlamışlardı. Tunaya'nın dediği gibi, "19. yüzyılda müessesese, ithilalcı bir anlam

ifade ediyordu.”³ Müesseseler, hükümdar ve bürokratların iradeleri üzerinde bir otoritenin inşa edilmesi anlamına geliyordu. Yeni Osmanlıların mücadelesini verdikleri müesseseler, parlamento ve anayasa idi. Bu unsurları içeren meşruti bir reformun önündeki en önemli engel olarak gördükleri Ali ve Fuat paşaları, Avrupa karşısında acze dayalı bir siyaset izlemekle ve Batılılaşmayı geleneksel değerlerin reddi bir “Avrupalı yaşam” olarak gören yanlış ve taklitçi siyaset gütmekle suçlamaktaydılar.⁴ Tunaya’ya göre bu gelenekçi modernizmleri, Alman romantizminden gelen tesirin neticesiydi.⁵

Eleştiriler sadece sözü edilen çevrelerle sınırlı kalmadı. Cevdet Paşa gibi önemli isimler bu konuda Yeni Osmanlılardan daha sert bir tavır takınan gelenekselci kesimin temsilcileri gibi hareket ettiler. Aslında modernleşme sürecinin muhafazakâr ve dinsel bir tepki ürettiği ilk kez görülmüyordu. Ancak Tanzimat ve özellikle de Islahat fermanlarıyla çerçevesi çizilen yeni düzende daha önce var olan tepkiler güçlendi ve belirli fikir adamları tarafından daha sistematik biçimde ifade edilerek fikir akımlarına dönüşmeye başladı.

Yukarıda bahsedilen çelişkinin bir diğer göstergesi olarak şu duruma dikkat çekilebilir: Yeni Osmanlıların, Tanzimat bürokratlarına Batı’yla ilişkiler konusunda yönelttikleri sert eleştirilere rağmen kendilerinin ve hamilerinin Avrupa güçleriyle ilişkileri de tartışmalıydı. Bu kesim arasında meşrutiyetçi projelerini Babiâli’ye kabul ettirmek için Düvel-i Muazzama’nın desteğini almaya çalışanlar ya da imparatorluğu kurtarmak üzere hazırladığı projesini sunmak üzere Paris’te İmparator Napoléon’un huzuruna çıkan Yeni Osmanlı finansörlerinden Mustafa Fazıl Paşa gibileri vardı. Babiâli’nin baskısı üzerine yurt dışına kaçmak zorunda kalan Ali Suâvi, Namık Kemal, Ziya Paşa’nın ka-

3 A.g.e., s. 55.

4 Şerif Mardin, “19. yüzyılda Düşünce Akımları ve Osmanlı Devleti”, *Makaleler 4: Türk Modernleşmesi* içinde (81-100) İstanbul: İletişim Yayınları, 2005, s. 87.

5 Tunaya, *Türkiye’nin Soğuk Savaş Düşünce Hayatı ve Batılılaşma Hareketleri*, s. 59.

çışları sırasında Yeni Osmanlılar grubuyla temasta olan Fransız Büyükelçiliğinin desteğinin alınmış olması ise bir başka örnekti.

Osmanlı aydınının Batı karşısında geliştirdiği bir başka tutum, Cumhuriyet döneminde de etkisi hissedilen bir süreklilik arz etti. Bu tutumun kaynağında, Avrupa'yı gittikçe daha fazla tanıyan ve kısmi "tanzimat" girişimlerinin Osmanlı'yı Avrupalı güçlere eşit kılmaya yetmediğini kısa sürede öğrenen Osmanlı aydınının, "Batı'yı aynı zamanda güçlü olmaya prim veren bir uygarlık"⁶ olarak görmesi yatıyordu. İmparatorluğun reformlara rağmen Avrupalı güçler karşısında tutunduğu mevzileri her alanda hızla kaybetmesi, Avrupa karşısındaki zayıflığın imparatorluğun sonunu getirmekte olduğunu gözlemleyen aydınlar arasında "güç ideolojisi"nin etkisini artırmaktaydı.

Mardin'e göre özellikle Harbiye, Mülkiye, Tıbbiye gibi modern eğitim kurumlarının öğrencileri, aldıkları eğitimin etkisi altında müspet bilimlerin Batı'nın esas güç kaynağını oluşturduğunu görüyordu. Müspet bilime duyulan hayranlık, Mardin'in öne sürdüğü gibi, dinsel değerlerin ancak ulusal gücü artırdıkları oranda önemli olduğu kanısını yerleştirmiş olabilir.⁷ Öte yandan, II. Abdülhamit'in İslamcı ideolojisi karşısında Jön Türk muhalefetine "bilimci" bir ideolojik içerik taşıması şaşırtıcı değildi. Abdullah Cevdet gibi tek medeniyetin Batı medeniyeti olduğunu öne süren Batıcılara rağmen, Şükrü Hanioglu'nun Jön Türk ideolojisini esas olarak "dine karşı müspet bilim" eksenine oturtan yaklaşımı abartılı görünmektedir. Jön Türklerin bu konuda kendi aralarında yaklaşım farklılıkları olduğu gibi, bu konu sistemli olarak tartışılmamıştı. Mardin'in vurgusuna geri dönecek olursak Jön Türklerin "güce" verdikleri önem, Batı'nın bilim ve teknik alanındaki üstünlüğüne büyük hayranlık duymalarına yol açmaktaydı. Ancak bu Batıcı Jön Türkler'e özgü bir tavır değildi; aralarında İslamcılar da olduğu kesimlerin, "Batı'nın kül-

6 Şerif Mardin, "Batıcılık", *Makaleler 4: Türk Modernleşmesi* içinde (9-19) İstanbul: İletişim Yayınları, 2005, s. 15.

7 A.g.e., s. 15. Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

türünü değil, tekniğini almak” şeklinde formüle ettikleri kısmi Batıcılık, Batı bilim ve tekniğine duyulan hayranlığa ve bilim-teknik iktibasının Batı seviyesine ulaşmanın kilit aracı olduğu ön kabulüne dayanmaktaydı.

Özellikle Ziya Gökalp’in ele aldığı şekliyle neredeyse resmileşen bu söylem, aynı zamanda Osmanlı düşünce dünyasının önemli özelliklerinden birine işaret etmekteydi. Söz konusu özellik, sorunların tespit ve çözümünde iradeye yapılan aşırı vurgu ve yapısal analiz yoksunluğu olarak özetlenebilir. Yeni Osmanlılardan Jön Türklere, Osmanlı’nın aydın kuşakları, büyük oranda siyasi alandaki mücadelelerle meşgul olmuş; imparatorluğun sorunlarının kökeninde “yanlış idarecilik”, “beceriksizlik” ya da “bilime önem vermeme” gibi yönetim sorunları görmüşlerdi. Böyle bir eğilimin belirleyici olmasının arkasında, gerek yıkım sürecinin aydınları tarihsel ve teorik incelemeleri öteleyen bir acil çıkış arayışına itmesi, gerekse İslam idare geleneğinin yöneticinin ehil olmak gibi niteliklerine yaptığı aşırı vurgu yatmaktaydı. Bu eğilim, aydınları, Osmanlı İmparatorluğu’nun pazar ve hammadde mücadelesiyle belirlenen yeni bir dünya sistemi içerisinde yer aldığını ve iktisadi-sosyal yapı değişikliğinin bir siyasi form olarak “imparatorlukların” sonunu getirdiğini kavramaktan alıkoymuştu.

Mardin, bu kavrayış noksanlığına Tanzimat dönemi aydınını örnek gösterir. Ona göre, Tanzimat’ı başlatanlar, çeşitli devletlerin birbirleriyle ticaret alanında amansız bir savaşa girmiş olduklarını ve 19. yüzyılda daha çok benimsenecek olan emperyalist politikaları anlamamıştır.⁸

Halbuki tam da bu politikalar nedeniyle Avrupalı güçlerin ardı arkası kesilmeyen müdahaleleri var olan yapısal sorunları kronikleştirdi. Örneğin, imparatorluğun zaten çok zayıf olan ve büyük oranda 18. yüzyıl sonunda birkaç alanda yapılan yatırımlara dayanan sanayi altyapısı, 1838 Baltalimanı Ticaret Antlaşması ile çöküş noktasına geldi. Bu antlaşmadan sonra im-

paratorluğun bir yarı-sömürgeye dönüşme süreci⁹ hız kazandı; iç pazar, yabancı mallarla dolup taşı, artan ithalatı karşılamak üzere yapılan borçlanma yabancı finans sermayesinin imparatorluk-taki nüfuzunu artırdı. Sonuç olarak, 19. yüzyılın son çeyreğine iflas etmiş bir mali yapıyla girildi.

Esasında iktisadi yapının Batı tahakkümünden kurtarılması gereği hem Batıcıların hem de Türkçülerin vurguladıkları bir noktaydı. Ancak iktisadi alandaki bağımlılığın sadece Osmanlı'ya özgü olmayan kapitalist-emperyalist sistemin dünya çapındaki örgütlenmesinin bir neticesi olduğu ve iktisadi, siyasi, askerî boyutlarının birbirini bütünülediği çok fazla algılanmadı. İktisadi bağımlılığın imparatorluğu çöküşe doğru götürdüğünü fark edenlerse, sorunlara dış unsurun yerine yerli unsuru geçirmek dışında bir çözüm önerisi getiremediler. Türkçülerden önce iktisadi durum üzerine yazan Yeni Osmanlılardan bazı kalemler, “yerli tüccar zümresi” oluşturulmasını isterken bir tür “iktisadi millileştirme” talep ediyorlardı.¹⁰ Bilindiği gibi, Türkçüler arasında bu bağlamda iktisadi bağımlılığa dikkat çekenler Ziya Gökalp, Yusuf Akçura, Tekin Alp ile Parvus takma adıyla bilinen ve *Türk Yurdu*’nda uyarı dolu yazılar kaleme alan Alexander Helphand olmuştur.¹¹ Özellikle I. Dünya Savaşı’na giderken ve savaş yıllarında, daha çok Alman tarihçi okulunun etkisiyle ortaya konan görüşler neticesinde bir “milli ekonomi” yaratılması ge-

9 Boratav, yarı sömürgecinin özellikleri arasında hammadde ihracatçısı, sinai mali ithalatçısı olmak; dış borçların yarattığı iktisadi, askerî, siyasi bağımlılık gibi belirleyici nitelikleri saymaktadır. Bkz. Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi* (1908-1985), İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1987, s. 11-13.

10 1850’lerin ikinci yarısında yürütülen bu tartışmada özellikle Namık Kemal’in ve Ahmed Mithat Efendi’nin görüşleri için bkz. Şerif Mardin, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e İktisadi Düşüncenin Gelişmesi (1838-1918)”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 3, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, s. 623-628.

11 Bu isimlerden Parvus’un fikirleri Osmanlı’yı kapitalist-emperyalist sistem içerisinde incelemesi bakımından özgün görünmektedir. Ancak, Parvus da sonuç olarak milliyetçi ekonomi politikalarını, yerli ticaret ve sanayi burjuvazisinin yaratılmasını savunuyordu. Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2003, s. 182. Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

rektiği noktasında birleşildi. Ancak, “milli ekonomi” görüşünün içerdiği korumacı yaklaşım, kapsamlı bir emperyalizm eleştirisine esin kaynağı olmadı ya da iktisadi alanda yabancı sermayenin reddi gibi sonuçlar doğurmadı.¹²

Osmanlı modernleşme sürecinden cumhuriyete Batı'yla ilişkilerin en hararetli eleştirilen yönü iktisadi bağımlılık ilişkileri değil, Avrupa taklitçiliğinden kaynaklandığı ileri sürülen kültürel yozlaşma ve tüketimcilik oldu. Tanzimat'tan itibaren edebiyatın Avrupalı, züppe, yüzeysel Batıcılığı eleştirmek için yarattığı Felatun Bey, Bihruz, Efruz Bey gibi karakterler, kültürel Batılılaşmaya gösterilen tepkinin dışavurumuydu. Batı tipi yaşam, giyim, eğlence alışkanlıkları ve bunların körüklediği tüketimcilik öncelikle edebiyat eserlerinde yerilmekteydi. Ancak zaman içinde bu tür bir kültürel eleştirinin, Batı'nın kültürel tahakkümünün köklü bir eleştirisi olmaktan ziyade modern yaşam tarzına ve değerlerine daha hızlı uyum sağlayan, seküler politikalara taban desteği sunan kesimlerin eleştirisine dönüşecekti. Böylece taklitçilik savı, bir tür modernleşme aleyhtarlığının ve uzun yıllar sürdürülen tutucu bir seferberliğin kullandığı kültürel kodlardan biri olacaktı. Bu konuda kapsamlı bir makalesi bulunan Mardin, “Daha değişmiş şekliyle Bihruz aleyhtarı tutum, 1960'lara kadar Türkiye'de sosyalizm aleyhtarlığında gözükür”¹³ demektedir. Öyle ki, II. Dünya Savaşı sonrasında sadece kentli üst-orta sınıflar arasında değil, alt sınıflar arasında da yayılan ve gündelik yaşamı görünür biçimde değiştiren Amerikan kültürel etkisine dair muhafazakâr eleştiriler, etkili bir “kültürel emperyalizm” eleştirisine dönüşmediği gibi seküler kentli nüfusa yönelik tepkinin bu vesileyle dışavurulmasıyla sınırlı kalacaktı.

12 Dönemin yönetici sınıfının yabancı sermaye konusunda, özellikle İttihat ve Terakki iktidarı döneminde daha kontrollü olmaya çalıştığı bilinmektedir. Ancak yabancı sermayeye ihtiyaç olduğu ve yerli-yabancı ortaklığıyla sorunun çözülebileceği düşünülmüştür. Bu konuda bkz. Zafer Toprak, *Türkiye'de 'Milli İktisat' (1908-1918)*, Ankara: Yurt Yayınları, 1982, s. 69-98.

13 Şerif Mardin, “Tanzimat'tan Sonra Aşırı Batılılaşma”, *Makaleler 4: Türk Modernleşmesi içinde* (2017), İstanbul: İletişim Yayınları, 2005, s. 78.

İktisadi süreçlerin köklü eleştirisinin esamesi okunmazken asıl hedefi içeride hasım görülen bir kesime yüklenmek olan kültürel tüketimcilik eleştirisinin hevesle yapılması, Türkiye modernleşme tarihinin özgünlüklerinden biridir. Bu yaklaşımın arkasında Berkes'in "kafalarımızda ekonomik zihniyetin yokluğu"¹⁴ diye tanımladığı bir zihniyet kusurundan daha fazlasını aramak gerekir. 19. ve 20. yüzyıllarda Batı düşüncesini sarsan Marksizme, tek başına Marksizm kaynaklı olmayan emperyalizm eleştirisine başvurulmamasının çeşitli nedenleri olmalıdır. Bu nedenleri anlamak için toplumu değil devletin bekasını önceliği haline getirmiş aydın ve yönetici sınıfların bu yaklaşımına işaret etmek gerekir. Bu açıdan Taner Timur'un şu sözleri oldukça yerindedir:

XIX. yüzyılda batı etkisinin Osmanlı İmparatorluğunda yarattığı fikir hareketleri de, batıdakinin aksine, bir sınıf karakterinden mahrumdur. Bunlar temel felsefi sorunlardan veya belli bir tarih felsefesinden kaynak almıyorlardı. Batıda hâkim sınıfların, idealizmin muhtelif şekillerine dayanan felsefesine karşılık işçi sınıfına maledilmek üzere önce mekanist sonra da diyalektik bir metoda dayanan materyalist felsefe gelişmişti. Oysa Osmanlı İmparatorluğundaki fikir akımları daha çok "devlet kurtarma" ihtiyacına cevap veriyorlardı ve bu yüzden de sistemli bir dünya görüşü halini alamadılar.¹⁵

Timur'un işaret ettiği bu nokta dışında bir husus daha göz önünde bulundurulmalıdır. O da Osmanlı aydınlarının kurtarmaya çalıştığı yapının tarihe karışmakta olan "imparatorluk" siyasi formu olmasıdır. İmparatorluk geniş bir coğrafyadan artık aktarımına dayanan bir sömürü sistemi yoluyla ayakta duruyordu. Kurtarılmak istenen yapı buydu. Ötesinde, Osmanlı İmparatorluğu sınıf düşmüş olsa da Avrupa'daki güç mücadelelerinin bir aktörü olmayı sürdürüyordu. Bunlar bir arada düşünüldüğünde Osmanlı aydınlarının neden uzun bir süre kendilerini

14 Niyazi Berkes, *Türk Düşününde Batı Sorunu*, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1975, s. 19.

15 Taner Timur, *Türk Devrimi: Tarihi Anlamı ve Felsefi Temelleri*, Ankara: Sevinç Matbaası, 1968, s. 85.

“mazlum milletler” liginde görmekten uzak durdukları anlaşılabilir. Bu durum, Batı’ya yönelik topyekûn bir “sömürü” eleştirisi yapılmamış olmasının da nedenlerinden biri olmalıdır.

Bu anlayışı paylaşarak “milli ekonomi” politikası güden İttihat ve Terakki, kendi iktidar yıllarında bağımlılığın kilit araçlarından biri olan kapitülasyonları kaldırarak önemli bir adım atmışsa da, “millilik” esas olarak imparatorluk içinde servetin el değiştirmesi anlamında uygulanmıştı. Bu, oldukça bilinçli bir politikaydı. İttihatçıların özellikle savaş yıllarında sürdürdükleri iktisadi politikalar her ne kadar devlet eliyle sanayileşmeyi teşvik eden, korumacı politikalar olarak görünse de, iktisadi bağımsızlığın ilke olarak benimsendiğini söylemek zordur. Savaş yılları, korumacılığı nesnel olarak dayatmakla birlikte, korumacılığın en uç noktasında İttihatçılar yabancı sermayenin yerli sermayeyle işbirliği halinde ülkeye girmesini savunmaktaydı.¹⁶ Bu bağlamda, İttihatçıların iktisat politikalarında iki yön dikkat çekiciydi: Birincisi, bu politikaların özellikle Almanya’nın iktisadi çıkarları doğrultusunda oldukları görülmekteydi; ikincisi, dünya ekonomisiyle bütünleşmenin objektif koşullarını değiştirmekten çok, bütünleşmeyi sağlayan faktörleri değiştirmeye yönelik olmalarıydı. Nitekim bu politikalarla esas olarak Rum ve Ermeni araçların yerine Müslüman ve Yahudileri geçirme çabası içerisindeydiler.¹⁷

İttihat ve Terakki’yle başlayıp Cumhuriyet tarihinde sürdürülen Türk ve Müslüman burjuva sınıfı yaratma projesinin gayrimüslimleri hedefe yerleştirmesi, imparatorluğu yıkıma götüren ulusçuluk akımlarının yarattığı milliyetçi tepkiyle de bilenmekteydi. Ayaklanan ulusların Batılı güçlerden gördüğü destek, çoğu durumda imparatorluk yöneticilerinin elini kolunu bağladı. Bu yüzden hem “ittihad” ümitleri boşa çıktı, hem de ayaklanan milletlere karşı Müslüman halk arasında duyulan öfke büyüdü. Burada önemli olan nokta, gerek imparatorluğun içine düştüğü bağımlılık

16 Toprak, a.g.e., s. 90-91.

17 Çağlar Keyder, “İktisadi Gelişimin Evreleri”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 4, İstanbul: İktisadi Yayınları (Tarih yayınevi), s. 1065-1073.

mekanizması, gerekse ulusçuluk akımlarının Batı'dan destek bulması karşısında tepkinin "içe dönmesi"ydi. Yani bağımlılık mekanizmasının aracı aktörleri olarak görülen ya da ulusal bağımsızlık talebiyle ayaklandıklarında kendilerini güçler çekişmesinin içinde bulan halklar tepkinin de yöneldiği kesimler oldu. Bu tür işbirlikçilik eleştirisi Türkiye siyasi tartışmalarının en keskin silahlarından biri olurken, bu eleştirinin, bağımlılık mekanizmalarını kuran yönetici kesimlere ya da müdahaleci Batılı güçlere aynı şiddetle yöneltilmediğine dikkat çekmek gerekir. Bu yaklaşımın bir örneği, Türkiye egemen sınıflarının II. Dünya Savaşı sonrasında itibaren ABD'yle çok boyutlu bir işbirliği içerisine girerken bir sorun görmemeleri, ancak aynı süreçte marjinalize edilmeye çalışılan sol kesimlerin Sovyet yanlılığıyla, "dış bir güce hizmet"le suçlanmasıydı. Anti-Sovyetizm ve antikomünizm kadar burada bahsedilen işbirlikçilik anlayışının da bu suçlamada büyük payı vardı.

Batı'yla ilişkinin karakteri, topyekûn Batılılaşmacı bir modernleşme projesinin yürütüldüğü Cumhuriyet devrinde de büyük ölçüde korundu. İktisadi alana bakıldığında, cumhuriyetin ilk yıllarında izlenen politikaların özellikle dış dünyayla ilişkiler ve yabancı sermayeye ilişkin tutum bağlamında İttihatçıların iktisat politikalarından kopuş niteliği taşıdığı söylenemez.¹⁸ Siyasi alana bakıldığında Lozan görüşmelerinden başlayarak Batılı güçlere yakınlaşma siyaseti güdüleceğinin işaretleri verilmiştir. Bu açıdan özgünlük gösterdiği iddia edilen dönem 1930'lardır. 1930'larda dış politikada herhangi bir ülkeyle açık angajmana girilmese de Sovyetler ile kurulan ilişkilerin İngiltere ile yakınlaşma çabasıyla dengelenmeye çalışıldığı görülür. İçeride ise devlet öncülüğünde bir sanayileşme hamlesi yürütülmekteydi. Ancak korumacı iktisat politikası uygulaması, tercihten ziyade 1929 ekonomik buhranı sonrası dünya çapında içe kapanma yöneliminin güçlenmesiyle ilişkiliydi. Bilindiği gibi, iki dünya savaşı arası dönem, Batılı emperyalist ülkelerin bir yandan girdikleri büyük paylaşım mücadelesinin ardından yeni kurallara dayanan uluslararası düzen

18 Boratav, a.g.e., s. 28. Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - <https://rantey.org>

yaratmaya çalıştıkları, öte yandan savaşın yaralarını sarmakla ve patlak veren iç siyasal krizlerle meşgul oldukları yıllardı. 1930'lar da önemli sanayi tesislerinin kurulması da dış finansmanla, hatta Karabük örneğinde olduğu gibi, Türkiye'de nüfuzunu artırmak isteyen Batılı güçler arasında bir rekabet yaratılarak mümkün olabilmisti.¹⁹ Özellikle 1930'ların son yıllarında İngiltere ve Almanya arasındaki çekişmeden yararlanmayı gözetten bir siyaset anlayışı etkili oldu; böylece, savaş boyunca iki taraf arasında bir denge politikası yürütüldü. Bu politikayı belirleyen ilkenin "bağımsızlık" olduğunu söylemek zordur. İki ülke arasındaki mücadeleden kimin galip çıkacağını belli olmadığı koşullarda "garantici" davranılmakta ve herhangi bir tek yönlü angajmana girilmemekteydi. Üstelik önde gelen kadro ve fikir adamlarının tutumlarına bakılırsa, 1930'ların ikinci yarısında faşizmin yükselişiyle birlikte kendisini hissettirmeye başlayan Alman hayranlığının, savaş sırasında açık bir Nazi taraftarlığına dönüştüğü görülür. Aynı dönemde Nazi duygudaşlığıyla heyecanlanan Pantürkçü çevreler ise, sadece propaganda ile yetinmeyecek ve Kafkaslar'da Alman planlarının bir parçası olma hülyasıyla harekete geçecektir.

Düşünce dünyasına yakından bakıldığında radikal solun şiddetle susturulduğu II. Dünya Savaşı sonuna kadarki dönem boyunca tek aykırı sesin Kadrocular olarak bilinen gruptan geldiği görülür. Kemalizme, antiemperyalist bir renk vermeye niyetlenen Kadro hareketi, komünist hareketten koparak Kadro ekibi ne katılan Şevket Süreyya Aydemir, Vedat Nedim Tör ve İsmail Hüsrev Tökin gibi isimlerin de etkisiyle Batı'nın sömürgeci ve emperyalist siyasetini açıklamaya ve eleştirmeye çalıştı. Ancak, Batı politikalarına yönelik eleştiriler, içeride yürütülen kapitalleşme sürecine itiraz etmeyen, bu anlamda emperyalizmi bir "dış düşman" olarak tanımlayan "üçüncü yol"cu bir içerikteydi. Kadrocuların emperyalizm başlığındaki bu yaklaşımı, sınıf yerine milliyeti geçiren²⁰ ve bu yönüyle Türkiye'nin sınıf karakterini

19 Doğan Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni*, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1968, s. 257.

20 Yalçın Küçük, "Cumhuriyet Döneminde Aydınlar ve Dergileri", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Anıtları*, Cilt 1, İstanbul: İletişim Yayınları, 1999 (Tarih yok), s. 140.

reddeden Kemalizmle uyumluydu. Ancak Kemalist ideolojiyi şekillendirme gayreti içerisindeki Kadrocuların görüşleriyle iktidarın Batı karşısındaki politikalarını biçimlendirdiğini söylemek mümkün değildir. Zaten bilindiği gibi kısa süre sonra dergi kapatıldı, hatta dergiyi çıkaran isimler atamalar yoluyla dağıtıldı.

Kadrocularla ilgili bir not, 1950'leri anlamak bakımından da önemlidir. Bilindiği gibi, *Kadro* dergisi çevresi, Türkiye'nin dünyadaki yerini, "mazlum milletler" olarak tanımladıkları geri kalmış, sömürgeleştirilmiş ülkelerin yanında görmekteydi. Kurtuluş Savaşı sırasında Sovyetler Birliği'yle ilişkilerin sıcak olduğu dönemde Mustafa Kemal'in de daha çok pragmatik kaygılarla buna benzer bir söylemi dillendirdiği görüldü.²¹ Ancak bu söyleme bir ideolojik tercih muamelesi yapmak, Türkiye'nin, özellikle Mustafa Kemal'in liderliğinde dış politikasını bu tercihle şekillendirdiğini söylemek yanlış olur. Üstelik bu yıllarda Türkiye aydınınının geniş bir kesimi, dünyaya bakarken kendini "mazlum milletlerin" değil, "güçlülerin" cephesinde görmek arzusundaydı.

Bu tablo özet bir şekilde ifade edilecek olursa, Türkiye'de, geçici tepkisel çıkışlar dışında Batılı güçlerle kurulan eşitsiz ilişkilerin radikal ve sistemli bir eleştirisinin yapıldığını söylemek mümkün görünmemektedir. Bu açıdan Şevket Süreyya'nın şu sözlerini düşünce tarihi açısından abartı içeren bir istisna olarak kabul etmek gerekir:

Çünkü bizim neslimiz Garba düşman, Şarka ise kırgındı. Garp bize daima oyun oynamıştır, bizi daima haksız çıkarmıştır diye düşünürdük. Garp, bizim varlığımızın, vatanımızın, dinimizin düşmanıdır diyorduk:

*Garbın cebin-i zalimi, affetmedim asla seni,
Türküm ve düşmanım sana kalsam da bir kişi*

Bu bir şiirdi ki, o zamanın bütün gençleri ezber bilirdik.²²

21 Timur, Atatürk'ün bu söyleme başvurduğunu ancak kurtuluş mücadelesi biter bitmez Sovyetler'e mesafe koyduğunu, Lozan'da Sovyet desteğine tenezzül etmediğini söyler. Bkz. Timur, a.g.e., s. 130.

22 Aydemir'in alıntıladığı şiir, Emin Bülent Serdaroğlu'nun "Kin" başlıklı şiiridir. Aydemir, bu satırları Bakü'deki Doğu Halkları Kurultayına katılma heyecanını

Batı'ya duyulan öfkenin dozu Şevket Süreyya'nın ifade ettiği düzeyde olsa bile bunun siyasette aynı ölçüde izdüşümüne rastlamak mümkün değildi. Oysa aynı yıllarda Batı dışı toplumları etkisi altına alan maddi ve ideolojik koşullar Türkiye'den oldukça farklıydı. Örneğin, Latin Amerika gibi ithal ikameci politikaların savaş yıllarında bile sürdürülebildiği coğrafyalarda²³ antikapitalist olmayan emperyalizm karşıtlığı popülerlik kazandı, Asya ve Afrika'daysa Batılı sömürgeci güçlere karşı antisömürgeci akım, ikidarları ve halkları gittikçe daha fazla etkisi altına almaya başladı. Türkiye'nin Batı dışı toplumlardaki bu tür eğilimlerden büyük oranda uzak kalışının bir nedeni, Şarkçı bir yaklaşıma her daim mesafeli durmasıydı. Öte yandan, özellikle II. Dünya Savaşı sonrasında Ortadoğu'da güç kazanacak olan "kapitalist olmayan yol" denemeleri ve Arap dünyasının Batı karşıtı tutumu, yaygın anti-Şarkçı, Arap düşmanı tutum ve Osmanlı döneminden kalma kibir nedeniyle Türkiye'de ciddi bir etki yaratmadı.²⁴

Tarihsel Miras: Gen Kodu Olarak Antikomünizm

Türkiye'de resmî çevrelerin; modernleşmeci, milliyetçi ya da İslamcı kesimlerin düşünce dünyalarının asgari müştereklerinden biri, nedenleri farklılaşsa da komünizme karşı beslenen derin kuşku ve nefrettir. Erken Cumhuriyet döneminde komünizm düşmanlığının gündelik siyasetin başlıca gündem maddeleri arasına girmesi 1930'ların ikinci yarısına rastlar. 1920'ler Türkiye'sinde de siyasi hayat, anti-Sovyetizm ve antikomünizm-

anlatmak için yazmıştır. Doğu halklarının Garp'a karşı uyanışı olarak gördüğü gelişmeler Aydemir'i heyecanlandırmış görünüyor. Ancak buradaki Şarkçılık kalıcı ve sistemli bir hareket olarak görülemez. Şevket Süreyya Aydemir, *Suyu Arayan Adam*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1979, s. 183.

23 Latin Amerika ve Türkiye arasındaki, siyaseti ve siyasi düşüncüyü de açıklamaya yardımcı olacak iktisadi farklılaşma sürecinin analizi için bkz. Haldun Güllal, *Gelişme Stratejileri ve Gelişme İdeolojileri*, Ankara: Yurt Yayınları, 1987.

24 Özdalga, Ortadoğu'daki radikalleşmeyle birlikte "Türk İslamı" vurgusunun arttığından bahsetmektedir. Bkz. Elisabeth Özdalga, "The Hidden Arab: A Critical Reading of the Notion of 'Turkish Islam'", *Middle Eastern Studies*, 42 (4), 2006, s. 551.

den bağışık değildi. Ancak bu karşıtlık, 1930'lara gelince iktidar çevreleriyle içli dışlı milliyetçi ve Pantürkçü bir kesim tarafından yürütülen yaygın ve açık bir propagandaya dönüşmüştü. Almanya ve İtalya'da faşist hareketlerin güçlenmesinden cesaret alan, II. Dünya Savaşı'nın ilk yıllarında özellikle Almanya'nın Sovyetler Birliği'ne saldırmasıyla coşan komünizm karşıtlığı, Soğuk Savaş antikomünizminin öncülü niteliğindeydi. Türkiye'de egemen ve resmî ideolojilerin de öğelerinden biri olan antikomünizm, "Hür Dünya"yla bütünleşme sürecinde resmî ideolojinin baskın temalarından birine; "Soğuk Savaş antikomünizmi" diye tanımlayabileceğimiz yeni bir içeriğe kavuştu.

Soğuk Savaş antikomünizmine temel oluşturan komünizm karşıtlığı, cumhuriyetin tarihsel ve ideolojik formasyonu içerisinde birbiriyle ilişkili iki kaynaktan beslenmekteydi. Kuşkusuz, bunların başında sınıf kavramından ve sınıf çelişkisi fikrinden duyulan rahatsızlığı saymak gerekir. Kemalist ideoloji, özellikle 1930'lardaki olgunlaşmış haliyle sınıfların varlığını inkâr ederken, halkçılık ilkesiyle parçaların bütün içinde eridiği organik bir toplum modelini veri alıyordu. Bu anlayışın ürünü kimi zaman sınıfların varlığını reddeden, kimi zaman sınıfların belli bir toplumsal işbölümü içerisinde birbirini tamamladığını öne süren bir söylem olmuştu.²⁵ Tabii, sınıf siyasetinin reddi sadece söylem düzeyinde kalmamış, yasal düzenlemeler ve zor yoluyla sınıf mücadelesinde dengenin emekçi sınıflar lehine değişmesinin önü alınmaya çalışılmıştı.²⁶ Kemalist ideolojinin komünizm karşıtlığı, halkçılık ilkesiyle açık bir biçimde sergilendiği gibi, bütüncül bir toplum yaratma amacıyla ve dolayısıyla ulus inşa projesiyle yakından alakalıydı.

25 Meslek zümrelerini birbirini bütünleyen organlar olarak gören bu korporatist dünya görüşünün bir analizi için bkz. Taha Parla, *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2001.

26 Doğrudan bu konuyla ilgili yasal düzenleme Türk Ceza Kanunu'nun 141 ve 142. maddelerinde ifadesini bulmuştur. Bu maddelerin arkasındaki zihniyet ve tarih içerisinde geçirdiği değişimin bir analizi için bkz. Cangül Örnek, "Türk Ceza Kanunu'nun 141 ve 142. Maddelerine İlişkin Tartışmalarda Devlet ve Sınıflar", *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 69 (1), 2014, s. 109-139.

Bunun dışında, Kemalizmin tutumuna kaynaklık eden önemli tarihsel etkenlerden söz edilmelidir. Kemalist kadronun tarihsel deneyimleri incelendiğinde ulusal kurtuluş savaşındaki Sovyet desteğinin antikomünizmle zıtlık yarattığı düşünülebilir. Sovyetler'in, Anadolu'daki mücadeleye verdiği askerî, maddi ve siyasi destek bir yana, Sovyet iktidarının kurulmasıyla Türkiye'nin de bir parçası olduğu coğrafyada yeni dengelerin oluşmasını sağlamıştı. Daha açık bir deyişle, Anadolu'daki mücadelenin Sovyetler'e yakınlaşması ihtimali ve Sovyet iktidarının bölgesel dengeler üzerindeki ağırlığı, başta İngiltere olmak üzere işgalci güçlerin hesaplarını gözden geçirmeye sevk etmişti. Kemalistler ise bu süreçte İngiltere'yle Sovyetler arasındaki siyasi çatışmadan yararlanmaya çalışmaktaydı.²⁷ Ancak bu politika oldukça kısa sürdü. Emperyalist ülkelerin iki iktidar arasındaki işbirliğinin boyutlarına ve geleceğine ilişkin kuşkuları, işgalin sonlanmasından hemen sonra yine Kemalist kadroların çabalarıyla giderildi.²⁸ Esasında, İngiltere'nin, Mustafa Kemal'in antikomünist ve anti-Sovyetik çizgisini yorumlamakta ve bu tutumdan yararlanmakta zorlandığı söylenebilir.²⁹ Buna rağmen,

27 Hale'e göre askerî zaferi mümkün kılan faktörlerden biri bu rekabetin başarılı bir biçimde kullanılmış olmasıdır. William Hale, *Turkish Foreign Policy since 1774*, London: Routledge, 2013, s. 31.

28 Yerasimos, Lozan görüşmelerinin başlamasından hemen sonra Türkiye'nin benimsediği politikayla ilgili şunları yazıyor: "Böylece, temsilciler Lozan'a doğru yola çıkmadan önce Türk-Sovyet ilişkileri hiçbir hayale yer bırakmayacak kadar açıktır. Türk Hükümeti, herhangi bir ortak diplomatik cephe kurmayı düşünmediği gibi, Rusya'nın konferansa katılmasını Batı ile anlaşma olanaklarını azaltan bir neden olarak görmektedir." Stefanos Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri: Ekim Devriminden "Millî Mücadele"ye*, İstanbul: Gözlem Yayınları, 1979, s. 491. Yerasimos, Lozan'da özellikle Boğazlar meselesi görüşülürken Türkiye'nin İngiltere'yle işbirliği yaptığını ayrıntılı olarak açıklamaktadır. Bkz. a.g.e., s. 483-513.

29 Bu yıllarda ABD'nin, Kemalist hareketi ve bölgedeki dengeleri daha farklı yorumladığı görülmektedir. Ami:al Bristol, Temmuz 1920'de ABD Dışişleri Bakanlığına şöyle yazmıştır: "Bugünkü durumda Türkler, Bolşevik yardımını aramaya mahkûm edilmiştir. Elde edebildiğim bilgilere göre, Türkler Bolşevikliğe sempati beslemiyor, Bolşeviklere katılmak istemiyorlar, ancak Yunan ve Avrupa saldırganlığına karşı kendilerini korumak için son çare olarak Bolşevik yardımını arıyorlar. Bolşeviklik Türkiye'de yayılıyorsa sanıyorum bunun suçluları başta Büyük Britanya ve Yunanistan, daha az derecede Fransa ile İtalya olacaktır. (...) Birleşik

Mustafa Kemal önderliğindeki kadronun Batı dünyasına yakınlaşma yönündeki tutumu, iki taraf arasında ilişkilerin yeniden kurulmasında kilit rol oynadı. Özellikle Lozan görüşmelerindeki tutum, tüm pürüzlere rağmen, Türkiye'nin Sovyetler ile ilişkilerine mesafe koyacağı yönünde güçlü bir kanaatin oluşmasını sağladı. Ancak, Musul sorunu nedeniyle İngiltere'yle ilişkilerin gerçek anlamda yumuşaması 1920'lerin sonunu bulacaktı.

Türkiye'deki ulusal bağımsızlık mücadelesi, eşzamanlı olarak aralarında sosyalist ve komünist unsurların da bulunduğu gruplar arasında süren bir iktidar mücadelesiydi. Mustafa Kemal önderliğindeki kadro oldukça güçlü olmakla birlikte, 1920 güzünde Anadolu'da oluşmakta olan yeni iktidarın nasıl şekilleneceği konusunda belirsizlik sürmekteydi. Türkiye Komünist Partisi, Sovyetler ile ilişkileri nedeniyle Mustafa Kemal ve ekibinin tedirginlik duyduğu hareketlerden biriydi. Parti, Eylül ayında Bakü'de kurulmuştu. Kuruluştan kısa süre sonra Anadolu'ya geçen parti önderleri Trabzon'da katledildi. Anadolu'daki kurtuluş mücadelesinin liderliğini elinde tutmak isteyen Mustafa Kemal'in, bu dönemde solun tasfiyesine dönük girişimlerde bulunduğu görülür. Bu dönemde Mustafa Kemal'in resmî bir komünist partisi kurmasının³⁰ nedenlerinden biri, içerideki iktidar mücadelesiydi. Başta komünistler olmak üzere bağımsızlık mücadelesinin sol kanadının ortadan kaldırılması, Kemalist hareketin bir iktidar gücüne dönüşümünde önemli basamaklardan biri oldu.

Kemalist ideolojinin sınıf mücadelesine kapalılığı ve kuruluş yıllarında sola karşı yürütülen mücadele, yönetici sınıfın komü-

Devletler, Bolşevikliğin yayılmasına karşı ise o zaman Türkiye'de Bolşevikliğin yayılmasına yol açma eğilimi gösteren bugünkü politikaya kesinlikle muhalefet edilmelidir." Orhan Duru, *Amerikan Gizli Belgelerinde Türkiye'nin Kurtuluş Yılları*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2001, s. 101-102.

30 Mustafa Kemal bu sol hareketi ezmek için Ocak 1921'de harekete geçti. Zürcher'e göre sebep, aşırı solun bir tehdit oluşturması değildi. Ancak Sovyetler'in desteğini sağlamak isteyen Mustafa Kemal için Enver Paşa'nın varlığı bu yola başvurmaya gerektirmişti. Zürcher, a.g.e., s. 230. Tunçay ise sola karşı mücadelenin bir aracı olarak tasarlanan resmî TKF'nin kuruluşunun asıl maksadını iç politikayla alakalı görür. Bkz. Mete Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar*, Cilt 1, İstanbul: BDS Yayınları, 1991, s. 94.

nizm karşıtlığını besleyen iki önemli kanaldı. Ancak, antikomünizmin resmî makamlarla temas içerisinde olan daha geniş bir çevre tarafından körüklenmesi, yukarıda da belirtildiği gibi, 1930'ların ikinci yarısında gerçekleşti. Alman faşizminden esinlenen ve savaş başladığında Nazi Almanyası'nın Sovyet topraklarında ilerlemeye başlamasıyla birlikte Alman planlarında yer kapmaya heveslenen Pantürkçüler antikomünist propagandada önderliği ele aldı.³¹ Almanyası'nın etkisindeki bu grubun ırkçı ve anti-Sovyet söylemi, resmî makamlardaki kimi isimleri de cezbetmiş, Nazi yanlılığı ve Sovyet düşmanlığı Alman ordularının Sovyet topraklarında ilerlediği 1941-43 arasında doruğa çıkmıştı. Bu yıllarda cüret kazanan ve bir histeri halini alan anti-Sovyetizm, savaşın bitmesiyle birlikte geçici bir süre için geri çekildi. Ancak, II. Dünya Savaşı'nın ardından Sovyet yönetiminin Türkiye'den toprak talebinde bulunduğu iddialarıyla yeniden yükseldi ve Türkiye'de siyasi söylemin merkezine yerleşti. Özellikle Türkiye'nin ABD liderliğindeki Soğuk Savaş kampında gözüpek üyelerden biri olarak yerini almasıyla birlikte, antikomünist söylem ve pratik siyasal hayatın en belirleyici özelliklerinden biri haline geldi.

Dikkat çekilmesi gereken bir nokta, Türkiye'nin savaş yıllarında uzunca bir süre ve savaşın hemen ardından sergilediği anti-Sovyetik tutum açısından, Batılı güçlerle bir eşzamanlılık içerisinde olmayışıdır. Aynı dönemde ABD ve Avrupa kamuoylarında Nazi yayılcılığı ve faşist uygulamalar birincil gündem maddesiydi. Sovyetler'in, Nazi Almanyası'na karşı verdiği savaş ve Avrupa'da komünistlerin antifaşist direnişte oynadıkları öncü rol nedeniyle Amerikan kamuoyunda bile Sovyetler'e karşı sempati duygusu hâkimdi. Savaşın ardından ABD'de Soğuk Savaş ideolojisi devlet kurumlarını ve kamuoyunu ele geçirene kadar bu duygunun eşlik ettiği bir iyimserlik havası hüküm

31 Özdoğan, Türkiye'yi savaşa sokmak isteyen Almanların yararlandığı Pantürkçülerden, Almanyası'nın, Türkiye'nin kendi yanında savaşa girebileceği yönündeki beklentisini sürdürmek isteyen Türk makamlarının da yararlandığını belirtmektedir. Bkz. Günay Göksu Özdoğan, "Turan"dan "Bozkurt": Tek Parti Döneminde Türkçülük (1931-1946), İstanbul: İletişim Yayınları, 2002, s. 126-127.

sürdü. Türkiye ise Soğuk Savaş dönemine, eskiye, özellikle savaş yıllarına dayanan koyu bir komünizm düşmanlığıyla girdi. Üstelik bu düşmanlık resmî çevreler dışında da paylaşılmaktaydı. Türkiye'deki anti-Sovyetizmin ve komünizm düşmanlığının bu “yerli” karakteri, Soğuk Savaş boyunca ABD'yle girilen ideolojik etkileşimi doğru tahlil etmek için göz önünde bulundurulması gereken önemli noktalardan biridir.

Soğuk Savaş'la birlikte ise, antikomünist histeri, hem ABD hem de Türkiye'de düşünce hayatı ve fikir özgürlüğü üzerinde ağır bir baskı kurmaya başladı. Bu histeri, öyle bir düzeye ulaşmıştı ki, çoğunlukla gerçekte bağı koptu, her tür aykırı fikri, gayrimeşru ilan etmenin bir yöntemine dönüştü ve çok boyutlu bir kampanya şeklinde yürütüldü. Antikomünizmi bir fikir ögesi olmaktan çıkarıp bir hareket haline getiren de bu kampanyaydı. Özellikle Türkiye'de komünizm düşmanlığını, tarihsel ve yapısal köklerine rağmen 1940'ların ikinci yarısına kadar antikomünizm olarak; yani sistemli bir hareket olarak tanımlamak pek mümkün değildi. Soğuk Savaş'a kadar, sınıf mücadelesine duyulan düşmanlık ve anti-Sovyetizmin körüklediği korkulara dayanan bir komünizm karşıtlığından söz edilmelidir.

II. Dünya Savaşı sonrası Türkiye'de çok partili yeni siyasi yapının ortaya çıktığı yıllara bakıldığında, antikomünizmin başka bir işlev daha üstlendiği fark edilir. Bu yıllarda özellikle iktidar ve muhalefet partileri arasında zaman zaman fiziki çatışmaya dönüşen siyasi rekabete rağmen, antikomünizm bir ortak payda ve birleştirici bir ortak düşman yarattı. Komünizmin bir dış güçle ilişkilendirilmesi, komünizme karşı mücadeleyi bir “ulusal politika”ya dönüştürdü; partiler, hükümetler, programlar değişse de komünizmle mücadele politikası cumhuriyetin sabiti oldu. Aynı şekilde, sosyalist aydınlar dışarıda tutulacak olursa antikomünizm, farklı ideolojilerden beslenen fikir çevrelerinin uzlaşma, yakınlaşma ve kimi zaman eklemlenme noktasıydı.

II. BÖLÜM

UZAK ÜLKEDEN YAKIN DOSTA ABD İLE HASBİHAL

Türkiye düşünce hayatının geçmişten devraldığı birikim, II. Dünya Savaşı sonrasında yeni müttefik ABD'yle işbirliğinin memnuniyetle karşılanmasına zemin hazırladı. ABD'yle ilgili ön kabuller ve bu ülkeyle kurulmuş bulunan sınırlı ilişki yoluyla edinilen deneyim de bu birikimin bir parçasıydı.

Öncelikle, ABD'ye ilişkin genel kanaatin Avrupalı güçlere ilişkin kanaatten farklı olduğu vurgulanmalıdır. Avrupa'daki çıkar çatışmalarından kendisini izole etmeye çalışan ABD, bu siyasetine yön veren Monroe Doktrini'ne II. Dünya Savaşı sonrasına kadar büyük oranda bağlı kaldı. ABD'nin "Avrupa işlerine karışmama"¹ doktrinini daha önce I. Dünya Savaşı'na katılarak ve Wilson İlkeleri'ni ilan ederek kısmen deldiği öne sürülebilir. Yine de ABD'nin özellikle 19. yüzyıl boyunca yakın coğrafyasına yoğunlaşması, Türkiye'de ABD'nin diğer Batı devletlerinden farklı olarak "emperyalist" bir ülke olmadığı kanısı uyandırmıştı. Öte yandan, kapitalizmin ABD'de ulaştığı ölçek, resmî kadro ve aydınlar arasında bu ülkenin sanayi ve ticaret gücüne hayranlık duyulmasını sağlamıştı.

1 Monroe Doktrini'nin "Avrupa işlerine karışmama" anlamına gelmekle birlikte, yükselen Amerikan kapitalizminin genişleme eğilimine gem vurmadığını ve ABD'nin özellikle kendisine yakın olan Latin Amerika'yla Uzak Asya'da işgallerle genişlediğini, genişleme güdüsü nedeniyle çeşitli savaflara girdiğini anlatan bir çalışma için bkz. Türkaya Ataöv, *Amerikan Belgeleriyle Amerikan Emperyalizminin Doğuşu*, Ankara: Sevinç Matbaası, 1968.

Türkiye-ABD ilişkilerinin tarihine bakılacak olursa iki ülke arasındaki ilk doğrudan temasın ticaret sahasında olduğu görülür.² Güçlenen ABD kapitalizmi, özellikle 1700'lerin sonundan itibaren Akdeniz ticaretinin bir parçası olma çabası içerisine girmişti.³ Bağımsızlık sonrasında ABD'liler İzmir'de bir konsolosluk açmak istemiş, Osmanlı'nın isteksizliği nedeniyle bu talep karşılıksız kalmıştı.⁴ İki ülke arasında 1830'da ABD'ye bazı ticari haklar tanıyan Ticaret ve Seyrisefain Antlaşması imzalandı.⁵ Böylece iki ülke arasındaki ticari faaliyetlerin hacmi artmaya başladı.

ABD'nin, Osmanlı İmparatorluğu'yla düşük yoğunluklu siyasi ilişkisine rağmen 19. yüzyıl paylaşım mücadelelerine damgasını vuran "Doğu Sorunu"na kayıtsız kaldığı söylenemez. Özellikle iç savaşın ardından ABD'nin hızla büyüyen pazar arayışlarının uyandırdığı yayılmacı güdü, ABD'yi bu paylaşım mücadelesiyle yakından ilgilenmeye sevk etti. "Doğu Sorunu"nda ön planda çarpışmak yerine Avrupalı güçlerin birbirleriyle çekişme halinde oldukları sahnenin hemen gerisinde yer almayı tercih eden ABD; Boğazlardan geçiş sorunu, Girit sorunu, Bulgaristan ve Makedonya olayları, Ermeni sorunu, Arap milliyetçiliğinin yükselişi, Filistin'e Yahudi göçü gibi konularla yakından ilgilendi.⁶ Ancak hiçbirine Avrupalı güçlerin yaptığı şekilde doğrudan müdahil olmaya kalkışmadı.

2 Bkz. Lealand James Gordon, *American Relations with Turkey, 1830-1930: An Economic Interpretation*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press & London: H. Milford, Oxford University Press, 1932.

3 Osmanlı ile ABD arasındaki ilk temas 1700'lerin sonunda imparatorluğun bir parçası olan Garp Ocakları'nda gerçekleşmiştir. Bu bölgede ticaret yapan Amerikalı tüccarlar Kuzey Afrika korsanlarına karşı can ve mal güvenliklerini sağlamaya çalışır.

4 Çağrı Erhan, *Türk-Amerikan İlişkilerinin Tarihsel Kökenleri*, Ankara: İmge Kitabevi, 2001, s. 73.

5 Tercüme hataları nedeniyle bu antlaşma konusunda da anlaşmazlıklar yaşanmıştır. Fahir Armaoğlu, *Belgelerle Türk-Amerikan Münasebetleri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991, s. 1.

6 Erhan, a.g.e., s. 265-266.

Özellikle 19. yüzyılın sonundan itibaren ABD'li misyonerlerin de yardımıyla imparatorluğu terk ederek bu ülkeye göç eden Hristiyan nüfus, ABD'nin "Doğu Sorunu"na ilgisini artırdı ve ABD'de Osmanlı aleyhtarı olarak nitelenebilecek bir kamuoyu oluşturdu. Bu kesimler arasında ABD'ye giden Ermenilerin, Ermeni sorununa dikkat çekmeye dönük gayretleri önemliydi. ABD'nin "Doğu Sorunu"na dolaylı da olsa müdahil olabilmesini sağlayan bu göçmen nüfus, sonraki yıllarda da ilişkilerin sürekli bir ögesi haline gelecektir.

Neticede ABD, Osmanlı İmparatorluğu'na karşı ilkesel olarak barışçı bir tutum takınmamıştı; ancak imparatorluk, 19. yüzyılda henüz ABD kapitalizminin yayılma alanının dışında, Avrupalı güçlerin çatışma alanının içinde bulunmaktaydı.

İki taraf arasındaki ilişkide bu dönemin öne çıkan öğeleri kültürel ve dinî temaslardır. 1800'lerin başından itibaren imparatorluk topraklarında izlerine rastlanan ABD'li Protestan misyonerler, Anadolu dışında özellikle Lübnan, Suriye gibi bölgelerde sabırlı bir çalışma yürütmekteydi. Bu çalışmaları yönlendiren ve yöneten ise, American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM) adlı kuruluştur. Misyonerlik faaliyetleri, Müslümanları din değiştirmeye ikna etmekten ziyade Hristiyan Osmanlıları hedef kitle olarak belirlemişti; özellikle Ermenilerle yoğun biçimde ilgilenilmekteydi.⁷ Tanzimat döneminde misyonerlerin faaliyetinden rahatsız olan Osmanlı'daki Hristiyan kiliselerinin şikâyetleri konuyu bir soruna dönüştürdü.⁸ Ancak bu tür yakınmalarla devletin kapısını çalanlar olmasa Osmanlı idarecilerinin bu faaliyetleri büyük bir sorun olarak algıladıkları söylenemez.

ABD'nin Osmanlı İmparatorluğu'nda görünen yüzü okullardı. Bu okullar, misyonerlerin yürüttüğü faaliyetlerin eğitim sahasındaki izdüşümleriydi ve çoğunlukla yerli halkla ilişki kurmayı sağ-

7 Misyonerler, İngiltere'ye baskı yaparak Ermenilerin bir millet olarak tanınmasını sağlamıştır. Hasan Tahsin Fendoğlu, *Modernleşme Bağlamında Osmanlı-Amerika İlişkileri, 1786-1929*, İstanbul: Beyan Yayınları, 2002, s. 221.

8 A.g.e., s. 207.

layan misyoner hastaneleriyle birlikte kurulmuşlardı. Okulların sayısında özellikle 1820'lerden sonra bir artış gözlemlendi ve çok geçmeden bu okullara yüksekokul (*college*) eklenmesine karar verildi.

Bu kurumlar arasında, 1863'te eğitime başlayan Robert Kolejini özel bir yeri vardır.⁹ Kolej, her ne kadar ABCFM'ye bağlı bir misyoner okulu olmasa da, gerek okulun açılmasında Cyrus Hamlin tarafından sağlanan kaynaklar, gerekse eğitimin niteliği açısından değerlendirildiğinde bu okul da misyonerlik faaliyetlerinin bir uzantısı olarak değerlendirilmelidir. 1871-72'deyse İstanbul'da Amerikan Kız Koleji açıldı. Sonraları Anadolu'nun farklı yerlerinde, daha çok Hristiyan çocuklarına eğitim vermek üzere yüksekokullar açıldı.¹⁰

1950'lere gelene kadar ABD'yle ilişkilerin en önemli boyutunu eğitim alanındaki bu faaliyetler oluşturdu. Türkiye'nin eğitimli insan gücünün kayda değer bir bölümünün bu okullarda yetiştirilmiş olması oldukça önemliydi.¹¹ Bunun dışında, misyoner okullarında İngilizce dışındaki dillerde eğitim ve edebiyata verilen önem nedeniyle Ermeni ve Bulgar dillerinin gelişimine katkıda bulunulması,¹² okullarda dinî kılıfa rağmen pozitif ve liberal bir eğitim verilmesi, müfredatın okulun bulunduğu yörenin ihtiyaçlarına uyarlanması, kadın eğitiminin çok kısıtlı olduğu bir ül-

9 Bu kolej, ABD'nin Ortadoğu'daki ilk eğitim kurumudur. Bundan sonra Beyrut'ta Suriye Protestan Koleji (bugünkü Beyrut Amerikan Üniversitesinin öncülü) açılmıştır.

10 Kocabaşoğlu'nun verdiği bilgiye göre şu kolejer ABCFM'ye bağlı olarak açılmıştır: Antep'te 1876'da Merkezi Türkiye Koleji (Central Turkey College), Harput'ta 1878'de Fırat Koleji, Merzifon'da 1886'da Anadolu Koleji, Maraş'ta 1882'de Merkez Türkiye Kız Koleji, Tarsus'ta 1888'de Aziz Pavlos Enstitüsü, İstanbul'da 1890'da İstanbul Kız Koleji, İzmir'de 1903'te Uluslararası Koleji. Bkz. Uygur Kocabaşoğlu, *Anadolu'daki Amerika*, Ankara: İmge Kitabevi, 2000, s. 138-164.

11 1900'lerde İstanbul ve Anadolu'da 400'ü aşkın okulda 17 bin 500 öğrencinin eğitim görmesinin küçümsenecek bir olgu olmadığını vurgulayan Uygur Kocabaşoğlu, elindeki verileri Yusuf Akçura'nın verdiği mektepleşme rakamlarıyla karşılaştırdıktan sonra, bu okullardaki öğrenci sayısının 1913-14 yıllarında imparatorluk dâhilindeki sultani ve idadilerde okuyan öğrencilerin yaklaşık yarısına tekabül ettiğini belirtmektedir. A.g.e., s. 167-168.

12 Lewis V. Thomas ve Richard N. Frye, *The United States and Turkey and Iran*, New York: Archon Books, 1971, s. 140-141.

kede kızlara yüksekokul tahsili verilmesi,¹³ yapılanların ne kadar derin izler bırakmış olabileceğine ilişkin ipuçları vermektedir.

Ortaylı, misyonerlik faaliyetinin desteklenmesi dolayısıyla 20. yüzyılın başında Osmanlı İmparatorluğu'nun her yerinde Amerikan eğitimi görmüş, Amerikan hayat tarzına ve politikasına sempati duyan bir aydın tabaka yetiştirilmiş olduğunu ve bu sayede ABD'nin, bir ölçüde Balkanlar'da, fakat özellikle Anadolu ve en çok da Arap Ortadoğu'sunda kendi politika ve ticaretine yardımcı olacak geniş gruplar kazandığını belirtmektedir.¹⁴

Kocabaşoğlu'ysa bu okullar sayesinde, her türlü olumsuzluğa rağmen, ABD'nin ehvenişer bir devlet imajını sürdürdüğünü söylemekte ve I. Dünya Savaşı'nın ardından bir grubun Amerikan mandası istemesinde bu okulların rolü ve payı olduğuna dikkat çekmektedir.¹⁵

Anadolu'daki kurtuluş mücadelesinin başlangıç yıllarında bir kesimin desteklediği ABD mandası fikrinin öncüleri arasında yer alan Halide Edib Adıvar, Üsküdar'daki Amerikan Kolejinde eğitim görmüştü. Yine aynı grup içerisinde yer alan, Türkiye siyasi hayatının önemli figürlerinden ve en tutkulu ABD taraftarlarından olan Ahmet Emin Yalman yükseköğrenimini ABD'de tamamlamıştı.

ABD'nin "manda" isteyen kesimler vasıtasıyla 19. yüzyıl boyunca uzaktan izlediği imparatorluğun kaderi hakkında söz sahibi haline gelmiş olması ilginçtir. ABD mandasının savunulmasında, ABD Başkanı Wilson'ın adıyla anılan ilkelerin, Anadolu üzerinde Türklere egemenlik hakkı tanıdığı fikri kadar, ABD'nin diğer Batılı güçlerden farklı olarak "emperyalist" amaçlar peşinde koşmadığı inancı da etkili olmuştu.¹⁶ Diğer bir deyişle, ABD, bu yıllarda en tehlikesiz büyük güç olarak görülmekteydi.¹⁷

13 Kocabaşoğlu, a.g.e., s. 168.

14 İlber Ortaylı, *Batılılaşma Yolunda*, İstanbul: Merkez Kitaplar, 2007, s. 103.

15 Kocabaşoğlu, a.g.e., s. 168.

16 Osmanlı'nın son döneminde benzer bir inanç Almanya için de taşınmıştır.

17 Ahmed Emin Yalman, *Turkey in My Time*, Norman: University of Oklahoma Press, 1956, s. 73.

ABD mandası fikrini işlemek üzere 1918'de Wilson Prensipleri Cemiyeti kuruldu. Bilindiği gibi, mandacılık tartışması Erzurum ve Sivas kongrelerine damgasını vurmuş ancak milli mücadelenin başlamasıyla rafa kaldırılmıştı. Halide Edib, Ahmet Emin gibi isimler ise sonraki yıllarda ABD'yle kurulan ittifak ilişkisinin önde gelen savunucuları arasında yer aldılar.¹⁸

Aslında 20. yüzyılın başında, manda taraftarlarının ABD'nin emperyalist bir ülke olmadığı sanısını çelen gelişmeler yaşanmamış değildi. Örneğin ABD, savaştan önce gündeme gelen Chester Projesi'yle diğer emperyalist ülkelerin de ilgilendiği Musul petrol bölgesine ulaşmayı tasarlamaktaydı. 1900'lerde Türkiye'ye gelerek Ottoman American Development Company adlı şirketi kuran Albay Colby M. Chester'ın ismini taşıyan bu projeye göre, inşa edilecek demiryolu hattı 99 yıl işletilecek ve demiryolu hattının iki yanında 20 km'lik bir alandan çıkarılan madenler işletilebilecekti. Bu koşulların ayrıntıları zaman içerisinde değişse de madenler konusundaki isteklerden vazgeçilmedi. Nitekim, Musul'un Türkiye toprakları içerisinde yer almayacağı anlaşıncaya proje de birkaç deneme dışında ölüme terk edildi. ABD sermayesinin, bu tür girişimlere rağmen, Ortadoğu bölgesindeki çıkar çatışmalarında çizdiği düşük profil, ABD aleyhine olumsuz bir kamuoyu yargısı oluşmasını büyük ölçüde engelledi.¹⁹

Öte yandan, ABD'yle Osmanlı İmparatorluğu savaşta farklı taraflarda yer almış olsalar da aralarında doğrudan bir çatışma yaşanmaması, ABD'ye negatif duygular beslenmemesinin nedenleri arasında sayılmalıdır. Üstelik, I. Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle başlayan işgal yıllarında uzun süre İstanbul'da kalan ABD

18 Yalman, basım tarihi 1956 olan kitabında Amerikan mandasının tartışıldığı yıllardan bahsederken, o zaman istenenin, II. Dünya Savaşı'ndan sonra gerçekleştiğini söylemektedir. Yalman, o yıllarda gerçekleştirilebilmiş olsaydı, "(...) Avrupa'daki ve Asya'daki gelişmelerin yönü, Amerikan halkına maddi bir külfet getirmeden, barış ve ilerlemeye çevrilmiş olurdu" demektedir. A.g.e., s. 74.

19 Bir diğer neden ise aslında Türkiye'nin bu projeyi gündemde tutarak Lozan görüşmeleri sırasında Amerikan desteğini sağlama taktiği izlemesidir. Bu konuda bkz. Yaşar Semiz, *Türk Amerikan Münasebetleri Işığında Chester Demiryolu Projesi 1909-1926*, Ankara: Yetkin Basımevi, 1995.

diplomatı Amiral Mark Bristol'un, aralarında Mustafa Kemal'in de bulunduğu kişilerle dostluk ilişkisi kurduğu bilinmektedir. Bristol'un kişisel bağlantıları Cumhuriyet döneminde de iki ülke ilişkilerinin olumlu seyretmesine katkıda bulundu.

Cumhuriyetin kurulmasının ardından ABD yönetimi Türkiye'yle ilişkilerini ağırdan aldı; keza ilk diplomatik temas ancak 1927'de kurulabildi.²⁰ Ancak bu durum resmî kanallar dışında ABD'lilerle işbirliği yapmanın önünde engel değildi. Bu yıllardaki önemli bir gelişme, ABD'li filozof John Dewey'in Mustafa Kemal'in davetiyle yaptığı Türkiye ziyaretiydi.²¹ Dewey, ziyareti vesilesiyle Türk eğitim sistemine ilişkin bir rapor hazırladı; Milli Eğitim Bakanlığına bağlı Talim ve Terbiye Dairesi onun önerisi üzerine kuruldu.

Görüldüğü gibi birtakım önemli gelişmelerden bahsedilebilse bile II. Dünya Savaşı ufukta görününceye kadar iki ülkenin ilişkileri rölantide sürdü. Savaşın ardından yakınlaşma baş döndürücü bir hız kazandı; 1945-47 arasındaki kararsız ara dönem, 1947-48 dönemecinde sona erdi. Bu dönemden sonra ABD, salt müttefiklerden biri olmaktan çıktı; Türkiye'nin siyasi, iktisadi, askerî yapısını şekillendiren başlıca güce dönüştü. Bu gelişmelerin kritik faktörlerinden biri, Sovyetler Birliği'ne karşı cepheleşmenin yarattığı ortaklıktı.

ABD'yle İlişkilerde Sovyet Faktörü

1945'te Sovyetler Birliği, Montrö Boğazlar Sözleşmesi'nin değiştirilmesi teklifinin²² yanı sıra, 1925 tarihli Türk-Sovyet

20 Lozan görüşmeleri sırasında iki devlet arasında bir anlaşma imzalanmıştır. Ancak anlaşma, Ermenistan meselesi ve ABD'li eğitim kurumlarının, Lozan'daki yabancı okullar konusundaki hükümlerle Türkiye devletinin kontrolüne sokulmasının yarattığı tepki neticesinde ABD senatosunda reddedilmiştir. Haluk Ülman, *Türk-Amerikan Diplomatik Münasebetleri*, Ankara: Sevinç Matbaası, 1961, s. 14.

21 Dewey'in bu ziyareti için bkz. Ernest Wolf-Gaza, "John Dewey in Turkey: An Educational Mission", *Journal of American Studies of Turkey*, No.3, 1996, s. 15-42.

22 Sovyetler, yapılacak düzenlemeyle Boğazların ortak savunulması, Karadeniz'e kıyısı olmayan devletlerin savaş gemilerine Boğazların mutlak kapatılması gibi

Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması'nın yenilenmesi için masaya yeni koşullar koydu. Moskova'da yapılan Molotov-Sarper görüşmesinden sonra Türkiye tarafı, Sovyetler Birliği'nin anlaşmayı yenilemek için Türkiye'nin doğusundan toprak ve Boğazlardan üs talep ettiğini, Montrö'nün gözden geçirilmesini yeniden gündeme getirdiğini söyledi. Sovyetler'in talepleri arasında toprak ve üs olup olmadığı, bu tür talepler dile getirildiyse bile bunların ciddi niyetlerle mi yapıldığı yoksa baskı ve pazarlık aracı olarak mı öne sürüldüğü konusunda farklı görüşler vardır. Ancak Türkiye'nin bu konuyu özellikle ABD'nin desteğini almak için sonuna kadar kullandığı bilinmektedir. Bir yoruma göre Molotov-Sarper görüşmesi, gündeme getirilen isteklerin Türkiye açısından vahametinden çok daha büyük bir olaya dönüştürüldü.²³ ABD'nin en azından ilk aşamada Türkiye'nin Sovyet tehdidi altında olduğu yönündeki iddiaları pek ciddiye almaması da bu görüşü güçlendirmektedir. Bu döneme ait ABD resmî belgelerinde "Türkiye'de alarmı gerektirecek bir durum olmadığı" belirtilmekteydi.²⁴ Nitekim Türkiye görüşmeyi ABD'lilere iletildiğinde, aldığı ilk tepki Molotov-Sarper görüşmesinin "dostça" biçiminde nitelenmesiydi. Bunun üzerine Türkiye, Sovyetler Birliği karşısında yeterince sert tavır almadığını düşündüğü ABD'yi tehlikenin büyüklüğüne ikna etmeye çalıştı.²⁵ Ancak Türkiye'nin ikna çabalarına rağmen ABD, Truman Doktrini'nin ilanına kadar Türkiye politikasında değişikliğe gitmedi. Bunda, ABD'yle Sovyetler'in savaş yıllarından kalan müttefiklik ilişkisi kadar, savaş döneminde uyguladığı politikanın yarattığı antipati nede-

öneriler sunmuştur. Ayşegül Sever, *Soğuk Savaş Kuşatmasında Türkiye, Batı ve Ortadoğu 1945-1958*, İstanbul: Boyut Kitapları, 1997, s. 17-18.

23 Baskın Oran (Ed.), *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Cilt 1, İstanbul: İletişim Yayınları, 2002, s. 502.

24 Feroz Ahmad, *The Turkish Experiment in Democracy, 1950-1975*, Boulder, Colorado: Westview Press, 1977, s. 337.

25 Sever, ABD'nin ilk tepkisini ve Türkiye'nin ikna girişimlerini anlatırken İngiltere'nin de ABD'yi sertleşmeye teşvik ettiğini vurgulamaktadır. Sever, a.g.e., s. 24-25.

n'yle Türkiye'nin uluslararası alanda yalnızlaşmış olmasının da payı vardı. İkincisi, Sovyetler'in de Türkiye'ye gösterdiği tepkinin nedeniydi.

Öte yandan, Türkiye'nin sadece Sovyet tehdidini değil, içeride komünizm tehlikesini abartarak ABD'nin desteğini sağlamaya çalıştığı bilinmektedir. *Tan* matbaasının tahrip edilmesi, üniversiteden solcu öğretim üyelerinin tasfiye edilmesi, 1951 Tevkifatı gibi antikomünist eylemlerin ileride daha ayrıntılı olarak ele alınacak bir iç politika boyutu olduğu kadar, ABD'yi Türkiye'de ciddi bir komünizm tehlikesi olduğuna ikna etmek gibi bir dış politika boyutu da vardı.

1946'nın ilk aylarıysa iki ülke ilişkilerinde bir dönüm noktası olarak tarihe geçti. Yunanistan'da komünistlerin ve İran'da bağımsızlık yanlısı siyasetin güç kazanması üzerine ABD, bölgede Soğuk Savaş pozisyonu almaya başladı ve Türkiye politikası da bundan doğrudan etkilendi. Bu çerçevede 11 Kasım 1944'te ölen Türkiye'nin Washington Büyükelçisi Münir Ertegün'ün naaşını taşıma gerekçesiyle, 1946 Nisan'ında Türkiye'ye gönderilen Missouri savaş gemisi İstanbul'da demirledi. Gemi, özellikle dönemin basınında abartılı sevinç gösterileriyle karşılandı. Birkaç ay sonra, 7 Mayıs 1946'da ABD'yle Türkiye arasında imzalanan Ödünç Verme ve Kiralama Yasası'ndan doğan borçları silindi. 1947'de Türkiye, Truman Doktrini çerçevesinde ABD yardımı almaya başladığında²⁶ "kızıl tehlike" efsanesi, Türkiye'yi olduğu gibi ABD iç kamuoyunu da teslim almış bulunuyordu.

Truman Doktrini'ni, 1948'de Marshall Planı takip etti. Bu plan kapsamına girmeyi başararak ABD'den mali kaynak almaya başlayan Türkiye'ye, uluslararası iktisadi işbölümü içerisinde Avrupa ekonomisine tarım ürünleri tedarik eden ülke rolü uygun

26 McGhee, anılarında Truman Doktrini'nin şekillenışı aşamasında, Yunanistan'da komünistlerin verdiği mücadele ve İran'daki Sovyet askerî varlığının esas faktörler olduğunu, bölgenin güvenliğine ilişkin endişelerin artmasıyla Türkiye'nin kapsam içerisine alındığını anlatmaktadır. Bkz. George McGhee, *ABD-Türkiye-NATO-Ortadoğu...*, Ankara: Bilgi Yayınları, 1992, s. 52-76.

bulundu.²⁷ Batı bloku tarafından oluşturulan her türlü kuruma üye olmaya, her türlü anlaşmaya taraf olmaya dönük yoğun bir çaba içerisine girildi. İki ülke ilişkilerinin yeni bir yapısal zemine kavuşması ise esas olarak Türkiye'nin Kore'ye asker göndermesiyle yolu açılan NATO üyeliği sayesinde gerçekleşti. Bu adımdan sonra Türkiye-ABD ilişkisinin, Batı ile ilişkiler tarihinde daha önce benzeri olmayan mutlak bir angajmana dönüşmesiyle birlikte, ABD'yle dostluk hem bir vatanseverlik ölçüsü haline getirildi hem de partiler üstü bir devlet politikası mevkesine çıkarıldı.

Bu hususta not edilmesi gereken bir nokta, Türkiye'yi Batı ittifakının bir parçası haline getiren ilişkileri ilk aşamada ABD'nin değil İngiltere'nin kurmuş olduğu gerçeğidir. 1950'lerin başından itibaren Türkiye'nin bu bölgede İngiltere'nin çıkarlarını da gözeterek Sovyet karşıtı bir ittifak politikası içerisinde yer alması tasarlanmıştı.²⁸ NATO üyeliğine kabul edilmesi karşılığında Ortadoğu'da kendisine verilecek vazifeleri üstlenmesi istenen Türkiye için, böylece, Ortadoğu Komutanlığına katılımı başlayan, 1955'te Bağdat Paketi'nin kurulmasıyla yeni bir boyuta kazanan Ortadoğu gündemi açılmış oldu. Başlangıç aşamasında Ortadoğu'yla ilgilenmek konusunda gönülsüz davranan Türkiye'yi ikna eden, tek başına İngiltere'nin NATO'ya üyelik için koyduğu ön koşul değildi. Bu bölge Soğuk Savaş'ın önemli cephelerinden biri haline gelince ve Arap ülkelerinde Sovyetler'e yakınlaşan Batı karşıtı siyasi hareketler güç kazanmaya başlayınca ABD de Türkiye'yi Ortadoğu'da rol almaya doğru yönelen-

27 Amerikan yardımları konusunda sonraki yıllarda yapılan eleştirilerde yardım miktarının yetersizliğiyle yetinilmiştir. Bu tür eleştirilerin de ABD'den çok hükümetleri hedef aldığı anlaşılmaktadır. McGhee, DP'nin Dışişleri Bakanı Köprülü'yle yaptıkları görüşmede, Köprülü'nün kendisine yardımların yetersizliği eleştirisinin hükümeti yermek niyetiyle yapıldığını söylediğini aktarır. A.g.e., s. 175.

28 Süveyş Kanalı'nı elinde tutmak isteyen İngiltere, Türkiye'nin NATO üyeliği konusunda bir süre ayak diremiştir. İngiltere, Türkiye'ye Ortadoğu'da görev verilmesini savunmuştur. Türkiye bu engeli aşabilmek için İngiltere'yi ikna etmek adına Ortadoğu'da istenen rolü oynayacağını taahhüt etmiş, İngiltere'nin direnci böyle kırılabilmiştir. Bu nedenle NATO üyeliği Türkiye'yi Ortadoğu'daki Batı yanlısı ittifak girişimlerinin bir parçası haline getirmiştir. Bu konuda bkz. Sever, a.g.e., s. 78-85.

dirdi. Bu sırada Türkiye’de büyükelçilik yapmakta olan George McGhee, Türk yetkililerin Ortadoğu’ya açılmak konusundaki isteksizliklerini kırmak üzere pek çok girişimde bulunduğunu aktarır. Yetkililere ABD’nin Latin Amerika’daki rolünü örnek gösteren McGhee,²⁹ somut politika önerileri olarak Türkiye’nin bölgedeki nüfuzunu artırmak için Ortadoğu’dan öğrenci kabul edebileceğini, diğer ülkelere profesör ve uzmanlar gönderebileceğini söylemiştir.³⁰ Bu önerilerin, kapılarını bölge öğrencilerine açan Orta Doğu Teknik Üniversitesinin (ODTÜ) ve bölge ülkelerine kamu yöneticileri yetiştirilmesi misyonunu üstlenen Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsünün (TODAİE) kurulması gibi adımlarla gerçekleştirilmeye çalışıldığı görülecektir.

Türkiye bu yıllarda başta Mısır olmak üzere Ortadoğu ülkelerini etkisi altına alan “üçüncü yol” rüzgârına ve sonraları dünya çapında “Üçüncü Dünya” ülkelerini bir araya getiren Bağlantısızlar Hareketi’ne hiçbir yakınlık duymadı. Bilakis bölge ülkelerinin emperyalist ülkelerle sürtüşmelerinin arkasındaki tarihsel nedenleri ve ulusçu güdüyü anlayışla karşılamadığı gibi, bunlara karşı kimi zaman Batılı ülkeleri dahi zor durumda bırakan bir düşmanlık sergiledi.³¹ Resmî politika düzeyinde Türkiye’nin Batı yanlılığında herhangi bir esneme görülmedi. Diğer yandan, 1950’ler boyunca Türkiyeli aydınların Üçüncü Dünya aydınlarının önemli bir bölümünü içine alan “üçüncü dünyacılık” rüzgârının etkisine pek kapılmamış olmaları da dikkat çekiciydi. İleride *Forum* dergisi çevresi özelinde daha ayrıntılı olarak inceleneceği gibi, özellikle DP’ye mesafeli duran çevrelerde Türkiye’nin bu tür arayışlar karşısında sergilediği kraldan çok kralcı tavır eleştirilmiş, ancak bu eleştirel tavır bölgedeki yeni arayışlardan esinlenme ya da onlara ideolojik olarak yaklaşma anlamına gelmemiştir.

29 McGhee, a.g.e., s. 189.

30 A.g.e., s. 192.

31 Türkiye’nin Irak’taki devrim ve Suriye’nin Sovyetler ile ilişkilerini geliştirmesi karşısında sergilediği hiddetli tutum örnek olarak verilebilir.

Soğuk Savaş politikasını esnetmemekte kararlı davranan Türkiye, Sovyetler Birliği'yle ilişkilerini de aynı mantıkla yürütmekteydi. Nitekim Türkiye'nin yönetici sınıfı, Kruşçev'in iktidara gelmesiyle Türkiye'yle ilişkilerini iyileştirmek yönünde çaba gösteren Sovyetler Birliği'nden uzanan eli sıkmaya yanaşmadı. Sovyetler ile ABD arasında gelişen ve *détente* olarak adlandırılan "yumuşama" politikası Menderes yönetimi tarafından Türkiye'nin Soğuk Savaş'taki önemini azaltacağı düşüncesiyle olumlu karşılanmıyordu. Türkiye, Ahmad'ın vurguladığı gibi kendisini uzun sürecek bir Soğuk Savaş'a uyarlamış,³² hatta Batı için taşıdığı önemin Soğuk Savaş'ın devamına bağlı olduğunu düşünmüştü.

Türkiye-ABD ilişkilerindeki bu balayı dönemi 1960'lara kadar sürdü. ABD, bir yandan Türkiye'nin uluslararası konumunun başlıca belirleyeni oldu, öte yandan ülke içinde ekonomi politikalarından ordunun yapılanmasına kadar hemen her sahada önemli bir dönüşüm başlattı. Bu yakınlaşmanın itici gücü olarak "Sovyet tehdidi"ne işaret etmek birkaç nedenle hatalıdır. Birincisi, Türkiye'nin Sovyet tehdidi konusunda kopardığı gü-rültüye rağmen Batı'nın bu tehlike iddiasına yaklaşımı oldukça temkinliydi. Nitekim Türkiye'nin Truman Doktrini çerçevesinde yardım almasına ABD'de bazı çevreler Türkiye'ye yönelmiş bir tehdit olmadığı gerekçesiyle itiraz etti. İkincisi, Sovyet tehdidi iddiası ne derece gerçeğe uygun olursa olsun, bu, iki ülke arasındaki ilişkilerin çok boyutluluğunu ve her alanda ABD'nin önerdiği politikaların itiraz görmeden uygulanmasının nedenlerini açıklamaktan uzaktır. Örneğin, bağımsızlık ve kalkınmaya önem verdiği söylenen cumhuriyet ideolojisinin siyasal-toplumsal taşıyıcılarının, Türkiye'ye tarımsal üretici rolü yükleyen ABD ile neden çatışmadığı açıklanamamaktadır. Üçüncüsü, Sovyet tehdidi iddiası, Türkiye'nin Batı dışı toplumların bağımsızlıkçı arayışlarına karşı, neden bazen Batılı müttefiklerinden farklı tavır alacak kadar sert tepki gösterdiğini açıklamaktan uzaktır.

32 Ahmad, a.g.e., s. 395.

Üstelik içeride ve dışarıda izlenen bu politikalar, muhalefet partilerinden ve solcu bazı aydınlar hariç farklı aydın çevrelerinden kayda değer bir eleştiri de almadı. Dolayısıyla Türkiye'nin 1945 sonrası gönüllü olarak kabullendiği Amerikan etkisini, sadece güvenlik kaygılarıyla açıklamak mümkün değildir. Bu iddianın ötesine geçen nedenleri ortaya çıkarmak gerekir. Bu çerçevede Türkiye aydınına geçmişten miras kalan ideolojik ön kabullere, bu mirasa savaş sonrasında eklenen güncel siyasal gelişmelere ve ideolojik tutumlara eğilmek önem taşımaktadır.

Dostlar Yakınlaşırken Demokrasi ve Özgürlükler

ABD liderliğindeki Batı cephesinde Soğuk Savaş ideolojisi yeniden inşa edilirken antikomünizm temelli bir anlayışla demokrasi ve özgürlüklerin sınırları da yeniden çizilmeye başlandı. Bu durum, düşünce hayatından sanat ve bilim pratiğine kadar her alanı derinden etkiledi.

Bu koşullar altında Türkiye'deki düşün ve sanat faaliyetlerinin, ABD'nin Avrupa'yı gölgede bırakan siyasal, ideolojik ve kültürel etkisinden, genel olarak Anglosakson düşüncesinden ve Soğuk Savaş ideolojisinin düşün ve sanat alanında yarattığı tahribattan etkilenmemesi düşünülemezdi. Modernleşme sürecinin başından itibaren Türkiye düşünce dünyası, Batı'yla sürekli bir etkileşim içerisinde olmuş, buradaki yeni eğilimler çok geçmeden Türkiye'ye taşınmıştır. Savaş sonrasında da bu alışveriş sürdü. Nitekim bu yıllarda düşünce dünyasında etkili olmaya başlayan yeni kuşak aydınlar, ABD'yi eskilere nazaran daha iyi tanımaktaydı. Gittikçe artan sayıda kişi, yabancı dil olarak Fransızca ya da Almanca bilen Osmanlı ve Erken Cumhuriyet dönemi aydınlarından farklı olarak İngilizce öğrenmeye başlamıştı. Entelektüel gıdasını Anglosakson dünyasından ve fikir hayatından almaya başlayan aydınların sayısının artması, yeni bir aydın kuşağının doğuşuna da işaret etmekteydi. Bu kuşağın

doğuşu, ideolojik düzlemde Amerikan etkisine aracılık eden bir kesimin ortaya çıkması bağlamında önem taşımaktaydı.

Bu yıllarda fikir atmosferinin kimyasını değiştiren Soğuk Savaş mücadelelerinin yoğunlaştığı başlıklardan biri “demokrasi” tartışmasıydı. Bu başlık, Türkiye’yi sadece düşünsel düzeyde değil, somut siyasi düzlemde de yakından ilgilendirmekteydi. Bilindiği gibi ABD’yle dostluğun altın çağı olarak nitelenebilecek 1945’lerin sonu ve 1950’liler, siyasal sistemin Batılı anlamda çok partili bir demokrasi olarak yeniden inşa edildiği bir dönemdir. Dolayısıyla bu yıllarda Türkiye “demokrasi”nin ne olduğu, sınırlarının nasıl genişletilebileceği gibi tartışmalara daha fazla ilgi göstermekteydi. Bu siyasi yeniden yapılanma döneminde “demokrasi” tartışması canlanırken “Hür Dünya” devletlerinin demokrasi adına neyi hoş gördüğü veya neyi gayrimeşru ilan ettiği tartışmalarda bir referans noktası oluşturmaktaydı.

Türkiye’de çok partili hayata geçişin nedenleri üzerine üretilen yazın, Türkiye’nin iç koşullarıyla birlikte dış ortamdan kaynaklanan nedenler üzerinde durur.³³ Savaşı, Sovyetler Birliği, ABD ve İngiltere’nin öncülüğündeki “demokrasi cephesi”nin kazanmasından sonraki dünya koşullarında, özellikle savaşın son yıllarında Almanya ile geliştirdiği ilişkiler nedeniyle Türkiye’nin itibarı epey zedelenmiş bulunmaktaydı. Savaş sonrası ortama uyum sağlamak ve oluşturulmakta olan uluslararası teşkilatlara katılmak isteyen Türkiye’nin, faşizmden fazlasıyla esinlenen siyasi yapısı üzerinde oynama yapması bir bakıma ülkenin itibarını yeniden kazanmasını sağlayacak bir adım olarak tasarlanmıştı. Kuşkusuz bu kaygının çok partili hayata geçişte iç dinamiklerin

33 Nihal Kara, çok partili sisteme geçişe ilişkin literatürde yer verilen dış ortam kaynaklı nedenleri özetlerken, uluslararası ortamdaki demokratik eğilimlerin genel etkisi, Sovyetler Birliği’nin Türkiye’nin güvenliğini tehdit ettiğini düşünen yöneticilerin uluslararası topluluk dışında kalmayı göze alamaması, demokrasiye geçişin yabancı devletlerin baskısı sonucu gerçekleşmesi, Amerikan yardımının demokratikleşme koşuluna bağlanması ve İsmet İnönü’nün dış ortamı algılayışı gibi tezleri sıralamaktadır. Nihal Kara, “Türkiye’de Çok Partili Sisteme Geçiş Kararının Nedenleri”, *Yapıt, Sayı 8* (İnönü Özel Sayısı), Aralık-Ocak 1984-1985, s. 64-68.

etkisini tamamen önemsizleştirecek bir ağırlık taşıdığı söylene-
mez ancak siyasal sistemdeki değişimi açıklarken öncelikli ola-
rak dikkate alınması gerekir.

Öte yandan, aynı dış koşullar demokrasinin sınırlarının ol-
dukça dar tutulmasında da pay sahibidir. Batı'da faşizme karşı
ortak mücadelenin yerini, çok geçmeden komünizme karşı "kut-
sal savaş"ın öncelikleri almıştır. Dolayısıyla, Türkiye'de yönetici
sınıfın, solu ezerek ve emek hareketini baskı altına alarak kurma-
ya çalıştığı demokrasi idaresi, dışarıda önceliğin sistemin istik-
rarına verilmesi ve antikomünizmin demokrasi anlayışını dar sı-
nırlar içine hapsedmesi nedeniyle uluslararası meşruiyet sıkıntısı
çekmedi. Taner Timur, Türkiye'de hâkim hale gelen ABD yanlısı
politikanın asıl dayanağı, "Bir yandan savaş içinde palazlanan
egemen sınıfların çok partili hayatın getireceği 'tehlikeli' fikirlere
karşı korkuları, öte yandan da ufukta beliren Amerikan serma-
yesine aracılık özlemleridir," derken demokrasinin hangi çıkar-
lar tarafından kadükleştirildiğini de açıklamaktadır.³⁴ Nitekim,
biçimselliği öne çıkan, halkın genel çıkarlarının azınlıktaki ser-
maye çevrelerinin çıkarlarına kurban edildiği bir demokrasinin
inşasına böylece girişildi.

Demokrasi gibi özgürlükler de Soğuk Savaş antikomünizmi
nedeniyle ağır yara aldı. Türkiye'de bir yandan ülke içinde ko-
münizm tehlikesi olduğunu ABD'ye ispatlama gayretiyle girişilen
baskı hareketleri, diğer yandan antikomünizmi sabit, biçimselliği
ön planda bir demokrasi anlayışı, siyasal hayat ve düşünce dün-
yası üzerinde boğucu bir hava yarattı. Böyle bir ortamda, 1945
sonlarından itibaren CHP hükümetlerinin teşviki ve güvenlik
kuvvetlerinin hoşgörüsüyle sokaktaki "sivil güçler" tarafından
girişilen saldırılar ve ABD'deki McCarthyciliğe benzeyen hukuki
ve idari uygulamalar, döneme damgasını vuran bir cereyan hali-
ni aldı.³⁵

³⁴ Timur, a.g.e., s. 49.

³⁵ A.g.e., s. 49.

Bu bağlamda iki noktaya dikkat çekmek gerekir. Birincisi, II. Dünya Savaşı'nın bitişini takip eden yıllarda ABD'de –her ne kadar devlet katında komünizme karşı mücadelenin ilk işaretleri belirmişse de– geniş kesimler açısından Sovyetler Birliği'nin dost bir ülke olarak algılanmasıydı. Faşizme karşı ortak mücadelenin kazanılması, ABD'de hem genel bir iyimserlik havası yaratmış hem de Sovyetler Birliği'ne karşı olumlu duygular beslenmesini sağlamıştı. Dolayısıyla ABD'nin antikomünist mücadelenin liderliğine soyunması sürecinde, içeride bu sempatinin yerini korku ve düşmanlığın alması için güçlü bir antikomünist kampanya yürütülmesi gerekti. Bu açıdan dönüm noktası 1947 yılıdır. Truman Doktrini bu dönüm noktasının dış ilişkilerdeki en önemli çıktısı oldu. Yine de, yukarıda da bahsedildiği gibi, ABD'deki gelişmeler incelendiğinde Türkiye'yle eşzamanlı bir anti-Sovyetik havadan bahsedilemeyeceği ortaya çıkar.

İkincisi, "Türkiye'nin McCarthyçılığı", antikomünizmin tarihsel kökleri ve içerideki siyasal dengeler düşünüldüğünde öncelikle "yerli" karakterliydi. Diğer bir deyişle, esin kaynağının ABD'deki uygulamalar olduğunu söylemek en azından başlangıç safhası için tam olarak doğru değildir. 1945'in Aralık ayında *Tan* gazetesi başta olmak üzere ilerici yayınlara yönelik saldırı örgütlendiğinde, henüz ABD cephesinde komünizme karşı topyekûn bir savaşa girişilmemişti. *Tan* matbaası baskısıyla, Türkiye'de yeni kurulan çok partili siyasal yapıda muhalefetin solla ilişkisinin başlamadan kesilmesi amaçlanmıştı.³⁶ Ancak zamanla işçi sınıfı hareketinden ve sosyalist siyasetten gelen en ufak bir kıpırdanışa dahi yasak konulmasında, ABD örneğinin cesaret verici olduğu söylenebilir. Nitekim, 1948'de Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinden (DTCF) Behice Boran, Niyazi Berkes, Pertev Naili Boratav'ın atılmasına neden olan tasfiye girişimi, ABD'de üniversite öğretim üyelerine karşı yürütülen tasfiye operasyonla-

36 *Tan* matbaasının basılmasının nedenlerinden biri, DP kurucularının parti kurma çalışmalarının ilk aşamasında solcu aydınlarla kurdukları ilişkiyi kesmektir.

rının bir benzeriydi.³⁷ Ancak bu örnekte bile doğrudan bir etkileşimden bahsedilip bahsedilemeyeceğini tartışacak verilere sahip değiliz. Zamanla yürütülen kampanyaların benzerlikleri arttı. Türkiye’de de tıpkı ABD’de olduğu gibi antikomünist cadı avı çığırından çıktı, olur olmaz her şeyin altında komünistlerin arandığı komplocu bir zihniyet günlük siyasete hâkim hale geldi. Bir uç örnek olarak, Türkiye’deki irtica hareketlerini bile komünistlerin imal ettiği ileri sürülebilmşti.³⁸ Soğuk Savaş Türkiye’si, bu tür uç örneklerin istisna olmadığı bir ülke haline geldi.

1950’lere geldiğinde ardı ardına gerçekleştirilen baskı ve sindirme kampanyalarıyla ülkede bir “korku” atmosferi yaratılmıştı. *Tan* matbaası baskını, Truman Doktrini’yle kurulmak istenen ABD hegemonyasına karşı çıkan Mehmet Ali Aybar’ın çıkardığı *Hür ve Zincirli Hürriyet*’e yönelik baskı ve saldırılar izledi. Bu sırada Ankara’da DTCF öğretim üyelerinin tasfiyesine giden süreç başladı. Nâzım Hikmet’in uzayan hapisliği hukuksuzlukta sınır tanınmayacağını gösteriyordu. Sabahattin Ali’nin öldürülmesi ise aydınları tam anlamıyla dehşete düşürdü; hatta çok sayıda aydın bu korkunç cinayetle sindirildi. 1940’ların sonlarından başlamak üzere 1950’ler boyunca yaşananlar sonucunda ülke, gözüppek bir aydın kuşağının etkinliğinden büyük ölçüde yoksun kaldı. Seslerini çıkarmaya çalışan aydınlar, uzun süre kendilerini dolaylı yollardan ve üstü kapalı bir üslupla ifade etmeye yöneldi. Bu, pek çok sahada gözlemlenen bir siyasetten uzaklaşma eğilimine yol

37 1947’de Truman hükümetinin yeni sadakat-güvenlik programı, kamu çalışanlarına yönelik tasfiye operasyonlarının yolunu açmıştır. Bu tasfiyelerin üniversitelerde nasıl yürütüldüğünü, öğretim üyelerinin üniversitelerden nasıl kovulduğunu kapsamlı bir biçimde anlatan bir çalışma için bkz. Ellen W. Schrecker, *No Ivory Tower: McCarthyism and The Universities*, New York: Oxford University Press, 1986.

38 Örneğin, DP programında irtica ve ırkçılığın aşırı sol hareketler tarafından kullanıldığı iddia edilmiştir. Cem Eroğul, *Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi*, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2003, s. 99.

Ahmet Emin Yalman, Türkiye ve diğer Müslüman ülkelerde kızıl ajanların gerici ya da aşırı milliyetçi ajitatörler rolünü oynadıklarını, bir tür komünist sızma taktiği olarak bu tür hareketlerin Moskova’dan destek aldığını öne sürdükten sonra bu hareketlere örnek olarak Büyük Doğu, İslam Demokrat, Nureluluk ve Milliyetçiler Derneğini örnek olarak vermiştir. Yalman, a.g.e., s. 250.

açmaktaydı. Uygulanan baskının sonuçlarını, örneğin, edebiyatta gözlemlemek mümkündü. Bu yıllarda edebiyatta toplumsal temaların yerini bireysel temalar alınca bireyin iç dünyası daha fazla işlenir oldu.³⁹ Bu dönemde varoluşçuluğun izinden gidenler kendilerine soldan tamamen ayrılmayan yeni bir yol çizmeye başladılar. Kuşkusuz varoluşçuluğun kültür dünyasındaki etkisini tek başına baskı koşullarıyla açıklamak mümkün değildir. Bu dönemde Avrupa’da güç kazanan varoluşçuluğun etkisi özellikle Frankofon aydın, sanatçı ve edebiyatçılar yoluyla Türkiye’ye ulaşmaktaydı.

Bu uygulamalarla Türkiye’de demokrasi, işçi sınıfından, sosyal haklardan, sosyalist hareketlerden ve bunları savunan aydınlardan arındırılmış bir içeriğe kavuşturuldu. Çok partili hayata geçme kararından kısa süre sonra kurulan Türkiye Emekçi Köylü Partisi ile Türkiye Sosyalist Partisi çok geçmeden kapatıldı. 1951 TKP Tevkifatı’yla komünist harekete darbe vurulduğu gibi, çok sayıda solcu aydın hapse atıldı.⁴⁰ Cem Eroğul, özellikle Kore Savaşı’yla içeride oluşan atmosferin bu yönde kullanıldığını söyleyerek, bu dönemi “beyaz yıldırı” dönemi olarak adlandırmakta ve bu bağlamda Ceza Kanunu’nun 141. ve 142. maddelerinde gerçekleştirilen değişikliklere dikkat çekmektedir.⁴¹ “Yıldırı” sadece

39 1950’lerin genç edebiyatçı kuşağı arasında bireyselliği merkeze alan, varoluşçuluktan esinlenen bir eğilim belirtmeye başlar. Bu kuşağın önemli temsilcileri arasında Vüsat O. Bener, Demir Özlü, Ferit Edgü, Orhan Duru, Yusuf Atılgan, Bilge Karasu ve Tahsin Yücel sayılabilir. Bu dönemin edebiyatçıları üzerine doktora tezi yazan Mustafa Kurt, dönemin yazarlarının Avrupa’daki varoluşçuluk akımından etkilendiklerini ve Camus, Sartre, Kierkegaard, Nietzsche, Heidegger gibi isimleri okuduklarını belirtmektedir. Bu tartışmayla ilgili olarak bkz. Mustafa Kurt, “1950 Sonrası Türk Edebiyatında Varoluşçu Felsefeden Etkilenen Yazarların Romanlarında Yapı, Tema ve Anlatma”, *Yayımlanmamış Doktora Tezi*. Ankara, Gazi Üniversitesi SBE, 2007. Bu kuşağın ortaya çıkmasında Avrupa’daki varoluşçu akım kadar, içeride toplumsal temaların dile getirilmesini zorlaştıran baskı ortamının etkisi olduğu söylenebilir.

40 Tevfik Çavdar, McCarthy hareketinin 1950’lerin başından itibaren Türkiye’de de yansımaları bulunduğunu söylemekte ve 1951 Tevkifatı’nı bu açıdan değerlendirmektedir. Çavdar, dava süresince Türkiye’de tam bir McCarthy havası estirildiğini söylemektedir. Tevfik Çavdar, *Türkiye’nin Demokrasi Tarihi 1950-1995*, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2000, s. 38-43.

41 Eroğul, a.g.e., s. 106.

fiilî saldırılar düzeyinde kalmadı, sola ve işçi sınıfına karşı yasalar da “tek parti dönemi baskıcılığı”nı aratmadı.

Solun bastırılması, antikomünizmin bir hareket haline gelmesine ve Türkiye tarihinde eşine rastlanmayan bir düzeye ulaşmasına yol açtığı gibi, ABD’yle kurulan ilişkilerin eleştirilmesinin de önünü kesti. Amerikan yardımlarını, “Tarihimizin en kritik anlarından birini yaşıyoruz: İstiklâlimize tehlikededir. Ve işin korkunç tarafı şudur ki, istiklâlimize kasdedenler bu sefer ordularla değil de bir yardım teklifinin yaldızlı paravanası arkasına gizlenerek üzerimize yürüdükleri için, Türk milleti kuşkulanmıyor”⁴² ifadeleriyle eleştiren *Zincirli Hürriyet*’in başına gelenler bunun en açık deliliydi. Tartışma yaratan sayıları ve on binlerce okuyuyla Türkiye’nin en önemli siyasal mizah yayınlarından biri olan *Markopaşa* da türlü baskı yöntemiyle susturulmadan önce ABD’nin “dost” yüzünün arkasındaki çıkarıcılığı teşhir etmekteydi. *Markopaşa*’nın ABD’ye ve Türkiye’deki Amerikan etkisine yönelttiği eleştiri okları, ABD yardımlarından ABD sermayesinin Türkiye’ye girişine, her alanda ABD’nin taklit edilmesinden bu ülkeden ithal edilen tüketim alışkanlıklarına kadar farklı konulara yöneldi. Amerikan etkisini her alanda teşhir eden ve ABD’yle işbirliğini itibarsızlaştıran tavrıyla *Markopaşa*, yayımlanabildiği süre boyunca oldukça önemli bir işlev yüklendi.⁴³

42 Mehmet Ali Aybar, “Herşeyden Evvel ve Herşeyin Üstünde İstiklâl”, *Zincirli Hürriyet*, Yıl 1, Sayı 1, 5 Nisan 1947, s. 4.

43 Bu tür eleştirilere örnek olarak şu satırlar verilebilir: “Amerikanın Türkiye’ye kazık atmaya başlamasının üçüncü yıl dönümü münasebetsizliği ile Markopaşa Truman’a ve Amerikan milyarderlerine hitaben aşağıdaki mesajı, deliğe girerim korkusu ile gönderememiştir: Bu hava seferleri çağında ve atom devrinde fennî tenakkilerin iki memleketi birbirine yaklaştırmak için, Türkiye’nin altına uskur takılarak yüzdürülmek suretile veya tepesine pervane takılıp uçurulmak suretile çok yakında Amerika getirileceğine hiç şüphemiz kalmamıştır. Harp artığı eski ve yırtık otomobil lastiklerinden yaptığınız Kovboy çikletlerini, Türk milleti evde sokakta, vapurda trende çiğneye çiğneye demokrasi gevişi getirmekte ve Türk gençliği ağızlarında şirdiği çiklet balonlarını şerefimize patır patır patlatmaktadır. Çiklet namı altında yutturduğunuz eski kamyon lastiklerini çiğnemekten Türk milletin konuşmağa vakti kalmamıştır. Bu çiklet nam demokratik icadınızla halka konuşmak fırsatı vermediğiniz için, hükümetimiz namına size teşekkür sunarız.”

“Markopaşa’nın Amerikan Milyarderlerine Mesajı”, *Markopaşa*, Yıl 1, Sayı 2 (35), 5 Kasım 1948, s. 1.

Üstelik yapılan yayınlarda sadece Türkiye'deki Amerikan etkisi eleştirilmemiş, ABD'deki siyasi-sosyal düzenin bozukluklarına da dokundurulmuştur.⁴⁴ Bu tür yayınların susturulması, aydınların ve halkın ABD'yle yakınlaşmanın yarattığı sorunlara ilişkin daha uyanık, daha eleştirel bir tutum geliştirmesi imkânını da büyük ölçüde sınırlandırdı. Üstelik bu yıllarda eleştirel yayıncılık kadar eleştirel politik etkinlikler de engellendi. Bunun bir örneği, Türkiye'nin Kore Savaşı'na katılmasına karşı çıkan Barışseverler Derneği üyelerinin derdest edilmesi ve hapis cezalarıyla susturulmaya çalışılmasıydı. Fiziki şiddetin yanı sıra, ABD'nin eleştirilmesi "Moskofçuluk" yapmakla, Sovyetler Birliği'ne destek vermekle itham edilerek eleştirenler üzerinde baskı kuruldu.

Bu boğucu siyasi ortam, Türkiye'nin herhangi bir yöneliminin ve tabii ki kutsiyet atfedilen Soğuk Savaş politikalarının köklü biçimde eleştirilmesini ya da alternatif bir politika önerilmesini neredeyse imkânsız kılmaktaydı.⁴⁵ Aydınların önemli bir bölümü bu ortam nedeniyle sindi ya da eleştirilerinin dozunu düşürmek zorunda kaldı. Öte yandan, ABD'yle çok yönlü temasın getirdiği yenilikler, yeni fikirler, bunlara uyum sağlamak zorlanan bazı aydınları köşeye itti. Bu yıllarda özellikle Kıta Avrupası gelene-

44 Dünyaya demokrasi dersi veren ABD'nin yüzlerce kralın kurduğu bir demokrasi olduğunu söyledikten sonra otomobil kralları, petrol kralları, demir çelik kralları vb. gibi büyük kapitalistleri sıralamaktadır. "Merhumpaşa'nın Konferansları: Krallar Cumhuriyeti", *Merhumpaşa*, Yıl 1, Sayı 4, 1 Kasım 1947, s. 3; Amerika'da basının para babalarının çıkarlarını savunduğu söylenmektedir: "Amerikada Basın Hürriyeti", *Merhumpaşa*, Yıl 1, Sayı 4, 1 Kasım 1947, s. 2. *Merhumpaşa*, *Markopaşa*'nın devam ismidir. Dergi sık sık kapatıldığı için farklı isimlerle yayın hayatını sürdürmek zorunda kalmıştır.

45 Bu yıllarda ABD'yle yürüttükleri ilişkiler nedeniyle hükümetlerin birkaç konuda eleştirildiği bilinmektedir. Bunlardan biri Marshall Planı kapsamında alınan yardımlardır. Yardım miktarının beklenenden az olması ve buna karşılık Yunanistan'ın aldığı yardımlar eleştirilere yol açmıştır. Türkiye'nin NATO kapısında uzun süre bekletilmesinin yarattığı hayal kırıklığı da eleştirilerin kaynaklarından biridir. Türkiye'nin hak ettiği NATO üyeliğine alınmadığını düşünen *Hürriyet*'ten Sedat Simavi, Kore Savaşı'nı eleştiren az sayıdaki köşe yazarından biri olmuştur. Ayla Acar, "Soğuk Savaş Yıllarında Amerikan Kültürünün Türkiye'ye Girişinde Basın (1945-1960)", *Yayımlanmamış Doktora Tezi*. İstanbul, Marmara Üniversitesi SBE, 2008, s. 59-62.

ğıyle yetişen, o kalıplar içinde düşünen aydınların kendilerini yeniden üretmekte zorlandıkları görülmektedir. Bazıları yeni dönemde de kabul görebilmek kaygısıyla eski görüşlerinden feragat etti ve yeni ortama ellerinden geldiğince uyum sağlamaya çalıştı.⁴⁶ Aralarında Alman yanlılarının da bulunduğu bir grup ise yeni dönemde komünizme karşı demokrasi savunuculuğu ve ABD yanlılığı yaparak kendilerine alan açtılar.⁴⁷

ABD'yi âdeta dokunulmaz kılan bu atmosfer, siyasi ve ideolojik alanda birbirleriyle mücadele etmekte olan kesimlerin Sovyet destekçiliği ya da komünizm savunuculuğunu birbirlerine karşı suçlama aracı olarak kullanmalarıyla iyice baskıcı hale geldi.

Aslında savaşın son bulduğu yıllarda Türkiye'deki solcu aydınlar arasında ABD'ye ilişkin değerlendirmelerin peşinen olumsuz olduğu söylenemez. Bazı solcu aydınlar, savaşın sona ermesiyle Soğuk Savaş'ın başlaması arasındaki kısa ara dönemde, baskıcı politikaların sona ermesi ve demokrasinin geliştirilmesi taleplerine dayanak olarak Türkiye'deki iktidara, ABD'yi örnek göstermekteydi. Özellikle hürriyetler bahsinde ABD'deki uygulamaların, ABD'yle dostluğa önem veren bir iktidarı ikna edeceği düşünülmüş olmalıdır. ABD'den demokrasi adına beklenti içerisindeki bu aydın kesiminin, beklentilerini uzun süre korudukları, *Tan* matbaası baskınının ardından Sertellerin aleyhlerine açılan davalarda yaptıkları savunmalarından da anlaşılmaktadır.

46 Bu koşullara uyum sağlamakta zorluk çeken aydınlardan biri Hilmi Ziya Ülken'dir. Kıta Avrupası düşünce geleneğinden etkilenen bir aydın olan Ülken, düşünce dünyasındaki değişime uyum sağlamaya çalışmıştır. *Tarihi Maddeciliğe Reddiye* isimli kitabı bu çabanın bir örneği sayılabilir. Ancak felsefe ağırlıklı formasyonu ve Fransızca bilmesi, Ülken'i, İngilizce bilmenin ve ampirik çalışmaların moda olmaya başladığı bir dönemde ister istemez kıyıya itmiştir.

47 Sertel, dönemin koşullarına göre taraf değiştiren bu kesimleri şu sözlerle yermektedir: "Faşizm yıkıldı, faşist milliyetçiler derhal demokrat kesildiler. Fakat öyle bir demokrat ki demokrasinin müdafaası, muhafazakâr Churchill'in, emperyalist ve kapitalist Tori'lerin müdafaası oldu. Churchill 'Ben Nasyonalistim,' dediği için az daha ağzını öpeceklerdi. Churchill ve partisi seçimleri kaybetti. Yerine sosyalist parti geldi. Evvelsi gün faşizmin, dün liberal demokrasinin müdafaasını yapanlar, bugün hemen sosyalist oluverdiler." Sabiha Sertel, *Roman Gibi*, İstanbul: Ant Yayınları, 1969, s. 307.

İktidara yönelik eleştirileri dava konusu yapılan Zekeriya Sertel, yargılama sürecinde ABD'den örnekler vererek kendisini savundu.⁴⁸ Sertel'in savunmasında dile getirdiği noktalardan biri, ABD'de devlet yöneticilerine yöneltilen eleştirilerin hoşgörülle karşılandığı şeklindeydi.

Serteller örneğinde görülen ABD'ye hayırhah bakışın tek nedeni, Türkiye'deki iktidara karşı demokrasinin genişletilmesi için yürütülen mücadelede ABD'deki uygulamaların bir mani-vela olarak kullanılabileceği düşüncesi değildi. Bu yıllarda ABD, henüz sol fikirlerin ifade edilebildiği ve örneğin, Amerikan Komünist Partisi'nin gittikçe artan baskılara rağmen kayda değer bir üye ve sempatizan kitlesine sahip olduğu bir ülkeydi. Nitekim, ilginç bir biçimde, Türkiye'nin iki önemli kadın aydınının Marksizmle ilk tanışmaları ABD'de gerçekleşmişti. Sabiha Sertel, 1920'lerde gittiği ABD'de üniversite eğitimini sürdürürken bir profesörün ek okuma olarak verdiği Engels'in *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni* ve August Bebel'in *Kadın ve Sosyalizm* kitaplarıyla kafasındaki sorulara yanıt bulabildiğini anlatmaktadır.⁴⁹ Behice Boran'ın da benzer bir anısı vardır. Boran, Karl Marx ismini ilk kez Michigan Üniversitesinde Sosyoloji bölümündeki profesörlerden birinin aynı bölümde doktora yapan oğluyla teorik konularda tartışırken işitir ve Marx'ı okumaya başlar.⁵⁰ Marksizm okumalarının yanı sıra, 1930'lar

48 Zekeriya Sertel, eski ABD Devlet Başkanı Roosevelt'in eşi Eleanor Roosevelt'e servetiyle ilgili bir soru sorulması üzerine Roosevelt'in açıklama yaptığını söyleyerek şu yorumu yapmıştır: "İşte demokraside kontrolün kıymet ve ehemmiyeti buradadır. Demokrasi; parlamento, partiler ve matbuat gibi birçok kontrol cihazları kurmuştur. Bu cihazlar vatandaşın vergisini kullanan hükümet erkânını daimi surette kontrol altında bulundurlur." Sabiha Sertel ve Zekeriya Sertel, *Davamız ve Müdafamız: Makaleler, İddianameler, Müdafaaalar, Mahkeme Kararları, Yargıtay Kararları*, İstanbul: F-K Basımevi, 1946, s. 9.

49 Sertel, bu kitapları okuduktan sonra kafasının altüst olduğunu, ufkunun değiştiğini ve ondan sonra sosyalizme ait kitapları büyük bir ilgiyle okuduğunu anlatmaktadır. Sabiha Sertel, a.g.e., s. 41-42.

50 Gökhan Atılğan, *Behice Boran: Öğretim Üyesi, Siyasetçi, Kuramcı*, İstanbul: Yordam Kitap, 2007, s. 37.

ABD'sindeki derin sınıf çelişkileri de Boran'ı, toplumu anlamak-ta Marksizme daha fazla başvurmaya iter.⁵¹

Sertellerin, DP'nin kuruluş döneminde Türkiye'nin önde gelen ABD savunucularından Ahmet Emin Yalman'la *Tan* gazetesinde birlikte çalıştıkları da hatırlanmalıdır. Ancak Sertellerin bu tavrı, ABD hakkındaki olumlu kanaatlerinden ziyade Türkiye ve sosyalizme ilişkin fikirlerinden kaynaklanmaktaydı. Sosyalizmin Türkiye için bir seçenek olabilmesi için önceliğin burjuva devriminin tamamlanmasına verilmesi gerektiğini düşünen Serteller, bir strateji olarak DP gibi burjuva demokrasisini geliştirmeye niyetli olduğunu düşündükleri çevrelerle yan yana gelmeyi benimsemişlerdi. Ama kısa süre içerisinde, DP'nin kurucu kadrolarının demokrasinin geliştirilmesi ve katılım kanallarının açılmasıyla ilgilenmediği anlaşılabaktı.

Öte yandan, ABD'nin demokratikleşme yönünde Türkiye'ye baskı yaptığına ilişkin herhangi bir emare görülüyordu. Tersine, Soğuk Savaş'ın başlamasıyla birlikte ABD iç politikasında son derece otoriter eğilimler belirmişti. ABD'nin işbirliği içerisinde olduğu ülkelerdeyse komünizme karşı ve ABD çıkarları lehine olduğu sürece, benzer eğilimler destek görmekteydi. Böylece Batı blokunun “merkez ve çevre ülkeleri”nde komünist parti üyeliğinin suç sayıldığı, sendikalarda örgütlenmenin şüpheli vatandaş damgası yemeye yettiği bir baskı ortamı oluşuyordu.

Türkiye kapitalizminin yeniden yapılanma sürecinde sınıf hareketinin kontrolü de üzerinde durulan başlıklardan biriydi. Cemiyetler Kanunu'nda yapılan değişikliklerle sınıf esasına dayalı dernek kurmanın serbestleşmesi üzerine sınıf örgütlenmelerinin hızlı bir gelişim göstermesi bu tür bir kontrolün önemine işaret etmekteydi. Tarihe “1946 sendikacılığı” olarak geçen sendikal örgütlenme dalgası bu gelişimin kısa sürede hangi boyutlara ula-

51 Atılğan, Boran'ın *Akis* dergisinde çıkan bir yazısından şu satırları aktarıyor: “1930'ların Amerika'sı... Roosevelt'in New Deal'i... Büyük buhran sonrası... O zamanın Amerika'sı etkiledi beni. Bir tarafta lüks, refah, öbür tarafta sefalet, işsizlik. Ama istihsal bol. Bu tezat çarpıtı beni (...)” “Aracının Kızı Behice Boran”, *Akis*, Sayı 5, 1967, s. 6'dan aktaran Atılğan, a.g.e., s. 39.

şabileceğini gösterdi. Sendikal alanın düzenlenmesi Marshall Planı'nın kapsamı içerisindeydi. Bu bağlamda, komünizme düşman ve ABD yardımlarına açık bir sendikal çizginin hâkim kılınması amaçlanmaktaydı.⁵² Bu hedef Türkiye'deki sendikal yapıya yönelik müdahalelerin ana çerçevesini oluştururken, ABD'li sendikacılar, 1950'ler boyunca ağırlıklı olarak Marshall Planı'nda sendikalar için ayrılan mali kaynağı kullanarak ve çoğunlukla sendikal eğitimler yoluyla, Türkiye'deki sendikal hareketi şekillendirmeye çalıştılar.

İlk işçi konfederasyonu olan Türk-İş'in kuruluşunda, sendikal birlikleri konfederasyonlaşmaya ikna eden AFL-CIO Avrupa Temsilcisi Irving Brown'un etkisi büyüktü. Brown, Kenan Öztürk'e verdiği mülakatta Türkiye'deki faaliyetlerini anlatırken sendikalar arasında partileri destekleme eğilimini fark ettiklerini ve buna engel olmaya çalıştıklarını kaydeder.⁵³ Sendikal alanı partiler üstü gören bu yaklaşım, sendika-siyaset ilişkisini koparan antikomünist ABD sendikacılığının bir uzantısıydı.⁵⁴ ABD sendikacılık anlayışı, uzun yıllar Türkiye'deki sendikal hareketi

52 Soğuk Savaş'ın başlamasıyla birlikte ABD, uluslararası sendikal harekete dönük bir dizi müdahaleye girişmiştir. Sendikaların siyasete bulaşmamasını vaaz eden, hedefi sendikal alanda faaliyet gösteren komünistler ve sosyalizm eğilimli sendikalar olan Amerikan sendikacılığının taşıyıcıları, tek tek ülkelerde sendika ve konfederasyonlarla ilgilenmiş; gerektiğinde mali yardım aktarmış, gerektiğinde sendikacıları eğitim almak üzere ABD'de ağırlamıştır. Uluslararası sendikal hareket içerisinde ilk ciddi bölünme Marshall Planı'na destek tartışması üzerinden yaşanmıştır. Marshall Planı'nı desteklemek üzere kurulan Ekonomik Sendikal İşbirliği adlı örgüt, 1948'de Londra'da bir konferans düzenlemiş, ancak Marshall Planı'na karşı olanların katılmadığı konferans Dünya Sendikalar Federasyonunda yaşanan bölünmenin de somut göstergesi olmuştur. 1949'da ikinci bir sendikal merkez olan ABD'nin etkisinin belirleyici olduğu Uluslararası Hür İşçi Sendikaları Konfederasyonu kurulmuştur. Bkz. Kenan Öztürk, *Amerikan Sendikacılığı ve Türkiye, İlk İlişkiler: AFL-CIO'nun Avrupa Temsilcisi Irving Brown ile Söyleşi*, İstanbul: TUSTAV Yayınları, 2004.

53 A.g.e., s. 19.

54 Brown'un şu sözleri bu tarz sendikal yaklaşımı özetler niteliktedir:

“Biz sendikalara yardım etmek istiyorduk, çünkü biz hür sendikacılık taraftarıydık. Herhangi bir hükümetin sendikacılığına karşıydık. Özellikle Rus sistemine, sendikaların partinin, hükümetin aracı olduğu komünist sisteme karşıydık.” A.g.e., s. 28.

belirlemiş; sendikalar eğitim, finansman gibi başlıklarda ABD'li uzmanlarla işbirliği yapmıştır.⁵⁵ Sonraki yıllarda Türkiye'de sendikal hareketin radikalleşmesiye, öncelikle politikleşmesiyle ve böylece ABD sendikacılığının belirlenimi altındaki Türk-İş'ten kopuşla başlamıştır.

İlişkinin Yapısal Temelleri: Programlar, Raporlar, Mümessiller

Türkiye'nin savaş sonrasında ABD'nin liderliğindeki "Hür Dünya"ya katılması salt siyasi düzlemle sınırlı kalmadı. Dünya genelinde kapitalist ülkelerin iktisadi sahada içine girdiği uluslararasılaşma eğilimi, büyük ölçüde ABD'nin telkin ettiği politikalar aracılığıyla Türkiye'yi de içine aldı. Bu bağlamda, bir yandan Türkiye kapitalist blok içerisindeki işbölümüne eklenirken, diğer yandan içeride bu uluslararasılaşma eğiliminden kazançlı çıkan sermaye kesimlerinin güçlendiği yeni bir evre açıldı. ABD'yle dostluktan maddi olarak yarar gören bu kesimler, bu dostluğun önde gelen destekçileri oldu. Öte yandan, iktisadi politikalara ABD'nin yönlendirmesiyle verilen biçim, Türkiye'de köklü sosyoekonomik dönüşümlerin yolunu açtı. ABD'yle ilişkilerin bu boyutu üzerinde durmak Amerikan etkisinin kapsamını anlamak; siyasi, kültürel ve ideolojik alanlardaki yansımalarını ortaya çıkarmak açısından önem taşımaktadır.

Öncelikle savaş sonrasında kapitalist bloğun uluslararası iktisadi yapısını büyük oranda ABD'nin şekillendirdiğini söylemek yerinde olacaktır. ABD bir yandan savaşın yol açtığı yıkımın altından kalkmaya çalışan Avrupa ekonomilerini yardım programlarıyla desteklerken, öte yandan 1930'lar korumacılığının geride bırakıldığını gösteren liberal bir uluslararası iktisat politikasını kurumsallaştırmaya girişti. Bu yönde atılan en önemli

55 Sendika liderlerinin ABD'de eğitilmesi Türkiye'nin ilk sendikacılar kuşağına damgasını vurmuştur. Sendikacılar eğitim nedeniyle ya da Amerikan sendikalarıyla temas için sık sık ABD'ye davet edilmiştir. Ali Rauf Akan bu gezilere katılan ve daha sonra Amerikan işçileri ve sendikaları hakkında yazılar yazan bir gazetecidir.

adımlardan biri, Bretton Woods sisteminin oluşturulmasıdır. Türkiye, 7 Eylül 1946'da alınan kararlarla Türk lirasının değerini yeniden belirleyerek Bretton Woods sistemi içerisinde yer almanın ve Uluslararası Para Fonu'na (IMF) katılmanın koşullarını yerine getirdi.

Uluslararası iktisadi ve siyasi ilişkilerin mimarlığına soyunan ABD, Türkiye'ye yönelik müdahalelerini, Truman Doktrini ve Marshall Planı kapsamındaki yardımların ön koşullarını ve uygulama esaslarını belirleyerek yaptı. Truman Doktrini kapsamında verilen yardımın askerî niteliği ön plandaydı. Marshall yardımlarıyla iktisadi yapıdan başlayarak sivil ve askerî bürokrasinin⁵⁶ yeniden şekillendirilmesine kadar uzanan bir dönüşüm öngörüldü. Yardım programlarının yürütülmesi için kurulan yardım idarelerinin çok sayıdaki askerî ve sivil personeli⁵⁷ Türkiye'de uzun yıllar askerî ve sivil bürokrasiyle iç içe çalıştı. Özellikle Marshall Planı vesilesiyle, her ne kadar yardım miktarı beklenenin altında kalsa da, ABD'nin Türkiye'deki etkinliği birkaç yıl içinde görülmemiş bir güce ve yaygınlığa kavuşmuştu. Plan kapsamındaki faaliyetlere ilişkin olarak Türkiye'de basına yayın yasağı getirilirken Amerikan basın kuruluşlarına tamamen serbest bir biçimde, üstelik bir tür uygulamaları denetim işleviyle yayın yapabilme hakkı tanınması ise, ABD'ye verilen ilk belirgin tavizlerden biriydi.

Türkiye'yi ziyaret eden ABD'li uzmanların hazırladığı raporlar hem politikaları şekillendirdi hem de Türkiye'deki yönetici kadro ve aydınlar için uzun süre birer başvuru kaynağı oldu. Özellikle, 1947'de Türkiye'ye gelen Max Weston Thornburg'un

56 Marshall Planı hazırlanırken ekonomik tamir üzerinde durulmaktaydı. Ancak 1951'den itibaren ABD'nin verdiği yardımlarda ağırlık askerî yardımlara kaydırılmıştır.

57 McGhee, 1970'te bu personelin sayısının 25 bini bulduğunu belirtmektedir. McGhee, a.g.e., s. 165. Personelin Türkiye'deki ikametleriyle bu esnada karşılaşılan sorunların çözümünü düzenlemek için, 1954 tarihli Kuvvetler Statüsü Antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşmayla ABD'li personelin eylemleri, Türk hukuk sisteminin dışına çıkarılmış, âdeta dokunulmazlık güvencesine kavuşmuştur.

hazırladığı rapor, Marshall Planı kapsamındaki yardımlara da yön verdi. Bu rapor, Türkiye'nin genel iktisadi görünümüne dair açıklamalarıyla, bu açıklamalardan yola çıkarak iktisat politikalarında devletçiliğin terk edilmesi ve özel sektöre öncelik verilmesi gibi telkinlerde bulunmasıyla söz konusu kesimleri etkiledi. Savaş sonrasında hazırlanan ve devletin sanayi alanındaki faaliyetlerine öncelik veren İvedili Plan, yapılan öneriler doğrultusunda değiştirildi. Daha önceki planı hazırlayan Şevket Süreyya Aydemir ise bakanlıktaki görevinden uzaklaştırıldı.⁵⁸ Türkiye'nin Marshall Planı'na dâhil edilebilmesi için kalkınma planının özellikle tarım ve ulaşım başlıklarında değişiklikler yapılması istenmişti.⁵⁹ Bu doğrultuda hazırlanarak İvedili Plan'ın yerini alan ve Vaner Planı olarak bilinen 1947 planı ise ulaştırma ve haberleşme yatırımlarının yanı sıra, üretimde tarıma ağırlık vermeyi öngörüyordu.

Dönemin basını tarafından "Türk dostu" ilan edilen Thornburg'un ziyaretinin ardından bu kez de Dünya Bankası, Türkiye'ye bir heyet gönderdi. James Barker'ın liderliğindeki heyetin gözlem ve tavsiyelerini topladığı Barker raporunda, Thornburg raporundaki tavsiyeler yineleni, sanayiye öncelik verilmesine karşı çıktı.⁶⁰ Yine Amerikan telkiniyle 1954'te çıkarılan Petrol Kanunu, Amerikan petrol şirketlerinin avukatlığını da yapan Max Ball isimli bir ABD'linin hazırladığı tasarıya uyularak düzenlendi ve kabul edildi. Kanun, petrol sektörünü yabancı petrol şirketlerine tamamen açıyordu.

İktisadi kalkınmada tarıma öncelik verilmesi, toprak sahibi sınıfın özellikle DP iktidarıyla birlikte, var olan koşullardan en

58 Avcioğlu, a.g.e., s. 277.

59 Bu değişikliklerle Türkiye, Avrupalı ülkelerin gıda ve hammadde deposu haline gelecekti. Sanayideyse değerli madenlerin ve özellikle ABD'nin silah sanayisi için önem verilen kromun çıkarılması isteniyordu. Çağrı Erhan, "ABD ve NATO'yla İlişkiler", Baskın Oran (Ed.), *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Cilt 1 içinde (522-575), İstanbul: İletişim Yayınları, 2002, s. 540.

60 Avcioğlu, a.g.e., s. 271-272.

fazla yararlanan kesimler arasına girmesini sağladı. Öte yandan, savaş boyunca vurgun ve karaborsacılıkla güçlenen ticaret sermayesi de savaş sonrasında ABD'yle yakınlaşmanın ve uygulanan iktisadi programın kendilerine yeni kapılar açtığını fark etti. Dış ticaretin liberalleştirilmesi ve yabancı sermayeyi teşvik amacıyla çıkarılan 1951 ve 1954 tarihli kanunlar⁶¹ ithalat-ihracat mümesilliği yapan ve bazıları Amerikan şirketleriyle çalışan kesimlerin büyük kazançlar elde etmesini sağladı. Avcıoğlu, 1950'ler boyunca yabancı sermaye miktarı sınırlı kaldığı halde görüneni çok aşan ölçüde dışarıya bağlı yerli kapitalist imal edildiğine dikkat çekmektedir. Çünkü çoğu durumda yabancı sermaye, yerli sermayeyle iştirak halinde çalışmakta ya da lisans ya da mamulün adını satarak iş yapmaktaydı. Bu yolla Türkiye'de kapitalist sınıfın gelişimine katkıda bulunuldu.⁶²

Hükümetin Amerikan telkiniyle hayata geçirdiği bir diğer yapısal dönüşüm ise ulaşım yatırımlarını ilgilendirmektedir. Bu alandaki politika değişikliği sonucunda demiryolu yapımı yerini karayollarına bıraktı. Bu kararın alınmasında 1947 tarihli Amerikan Federal Yollar İdaresinin Umum Müdür Yardımcısı Hilt'in hazırladığı rapor etkili oldu.⁶³ Bu rapor doğrultusunda çıkarılan bir kanunla 1950'de Karayolları Genel Müdürlüğü kuruldu. Karayollarının öne çıkması tarımsal ürünün pazara ulaştırılması gereğiyle açıklansa da karayolları yapımında askerî gerekçelerin de rol oynadığı bilinmektedir. Diğer yandan, Karayolları

61 Eroğlu, yabancı sermayeyi ülkeye sokma çabalarının 1947'de CHP iktidarı döneminde başladığına, çıkarılan kararnameler yetersiz kalınca 1950'de ilk defa yabancı özel sermaye yatırımlarını teşvik için bir kanun çıkarıldığına dikkat çekmektedir. Eroğlu, a.g.e., s. 107-108.

62 Avcıoğlu, Coca-Cola gibi lisans ya da mamul adı satan firmaları örnek olarak vermektedir. Avcıoğlu, a.g.e., s. 325.

63 Bu rapor üzerine hazırlanan 9 yıllık bir planla devlet yoluna ek olarak 26 bin kilometrelik il yolu ve 15 bin kilometrelik köy yoluyla birlikte toplam 200 bin kilometre yol yapılması hedefleniyor. İlhan Tekeli ve Selim İlkin, "Türkiye'de Ulaştırmanın Gelişimi", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 10, İstanbul: İletişim Yayınları, (Tarih yok), s. 2763. Bu plan büyük oranda gerçekleştirildiğinde, ulaşımın kolaylaşması sağlanmış ve kır-kent entegrasyonu önemli bir sosyal dönüşümün önü açılmış oluyordu.

Genel Müdürlüğü gibi kurumlar, ABD'li uzmanlarla çalışan ve kendileri de ABD'de eğitim gören bir yüksek bürokrat tipolojisinin yetişmesinde önemli bir rol oynadı.

Türkiye'deki iktisadi yapıyı uluslararası kapitalist sisteme ve savaş sonrası hâkim hale gelen serbest ticaret rejimine uyarlayan ilk adımlar CHP döneminde atıldı, DP de aynı yolda ilerlemeyi sürdürdü. Kimi tökezlemeler ve uygulamada ortaya çıkan farklılıklar dışında, iki parti arasında iktisat politikaları açısından ciddi bir farklılıktan söz etmek mümkün değildir.⁶⁴ Bu nedenle 1950'lerde uygulanan iktisat politikalarının başlangıcı için 1940'ların sonlarına gitmek gerekmektedir. Özellikle 1947 yılının bu açıdan bir dönüm noktası olduğu söylenmelidir. Truman Doktrini çerçevesinde Türkiye'nin yardım almaya başladığı aynı yıl CHP kurultay toplamıştır. CHP Kurultayı, parti programında değişikliğe giderek özel sektöre öncelik verilmesini öngörmüş; sektörel düzlemdeyse tarım odaklı bir iktisadi kalkınma anlayışı benimsemiştir. CHP daha sonraki muhalefet yıllarında, örneğin, TBMM'deki Petrol Kanunu görüşmeleri sırasında "kapitülasyonların" geri getirildiği eleştirisini yapmış olsa da yapısal dönüşümlere ve iktisadi bağımlılığa yol açan ilişkilerin ilk olarak CHP döneminde kurulduğu bilinmektedir. Üstelik CHP yönetimi ileriki yıllarda da benzer politikalar izleyecektir.⁶⁵

ABD'yle kurulan iktisadi ilişkileri emperyalizmin Türkiye'ye girişi olarak eleştiren solcu aydınlar hariç tutulursa, farklı siyasal yönelimlere sahip aydın çevrelerin yardımlar, raporlar veya yerli sermayeyle geliştirilen ilişkiler gibi vasıtalarla iktisadi ve sınıfsal yapıda gerçekleştirilen dönüşümleri olumlu karşıladıkları anlaşılmaktadır. İktisadi kalkınma tartışmalarının dar bir çev-

64 Timur, CHP'nin bir yandan özel teşebbüsçü bir iktisat politikasını esas aldığını, ancak öte yandan devlete sınıflar üstü bir görev atfeden "halkçılık" ilkesiyle sınıfları kaynaştırmaya çalışan tutumundan vazgeçemediğini söylemekte; 1947 tarihli Sendikalar Kanunu, 1949 tarihli Esnaf Dernekleri Kanunu gibi düzenlemeleri örnek vermektedir. Taner Timur, *Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1991, s. 99.

65 Avcıoğlu, a.g.e., s. 328.

rede yapıldığı ve genel olarak aydınlar arasında yaygın bir ilgi görmediği söylenmelidir. Bu tartışmalarla daha fazla ilgilenen Kemalist aydınlar ise, DP döneminde izlenen iktisat politikalarını eleştirmekle birlikte, ileride gösterileceği gibi DP yönetimini çoğunlukla ABD ya da uluslararası kuruluşlar tarafından yapılan uyarıları dikkate almamakla suçlamaktaydılar. Bu koşullar altında 1930'larda hâkim olan sanayileşmeci kalkınma ideolojisinin, Kemalist yönetici kadroların ve aydınların dünya görüşünde gerçekten ne kadar yer ettiği sorgulanmalıdır. Keza aynı çevrelerin iktisadi bağımsızlık başlığındaki hassasiyetlerinin derinliğine ilişkin olarak da benzer bir sorgulama yapılabilir. Böyle bir sorgulama 1960'ların kalkınmacılık anlayışı konusunda da yeni değerlendirmeler yapmayı sağlayabilir.

Kültürü ve Tüketim Ürünleriyle Gündelik Hayatta ABD

1950'lerde başta Hollywood filmleri olmak üzere ABD menşeli kültürel ürünler Türkiye'de hızla ve yaygın olarak tüketilmeye başlandı. Popüler kültürel tüketim alanını hızla işgal etmeye başlayan ürünleriyle Amerikan etkisi, saç modellerinden giyim tarzına, yeme içme kültüründen danslara kadar büyük şehirlerin gündelik hayatlarında gözlemlenebilir hale geldi. Bu tüketim kalıpları, Türkiye toplumunda daha önce neredeyse hiç bilinmeyen bir ülkeye ilişkin yeni bir imajın oluşmasını da sağlamaktaydı.

Amerikan mallarının ve kültürel ürünlerinin kitlesel tüketiminde bu ülkenin diplomatik temsilcilikleri de devredeydi. Örneğin, Hollywood filmlerinin Türkiye gösterimleri için işletilmesi gereken mülkiyet hakları prosedürünün izlenmesi, konsoloslukların görevleri arasındaydı.⁶⁶ Yine, Amerikan kitapları-

66 "1951 yılında '1886 tarihli Uluslararası Bern Telif Hakları Protokolü'nün imzalanmasının ardından kabul edilen 'Fikir ve Sanat Eserleri Yasası' ile ülke Amerikan yayınları ile dolmuştur. Protokole göre, yayın tarihinin üzerinden 10 yıl geçmiş olan kitaplar protokole dâhil ülkelerde telifsiz yayımlanabilecektir. Demirtaş Ceyhun o dönemi şöyle anlatmaktadır: 'DP Hükümetinin bu protokolü imzala-

nın yayımlanması, günlük dergi ve gazete dağıtımı gibi konularda da konsolosluklar devreye giriyordu. Bu yıllarda Amerikan edebiyatından çok sayıda eser ilk kez Türkçeye çevrilmeye başlandı. Böylece, Türkiye'nin okumuş kesimleri ABD'nin sosyal ve psikolojik gerçekleriyle daha derinlemesine tanışma fırsatı bulmaktaydı.⁶⁷

Bu yıllarda ABD'ye yönelik yaygın sempati yaratan ve kamuoyunda ABD'nin dost bir güç olduğu fikrinin işlenmesine vesile olan iki olaydan bahsedilebilir. Bunlardan birincisi, Missouri'nin ziyaretıyla⁶⁸ başlayan ve sonraki yıllarda da devam eden ABD

masının hemen ertesi gününden itibaren Amerikan elçiliklerindeki görevlilerin koltuklarının altlarında ilk yayın tarihlerinin üzerinden on yıl geçmişi kitaplarla [Türkiye'nin Bern Sözleşmesini imzaladığını, artık bu kitabı yayımlarlarsa tek kuruş telif ödemeyeceklerini] söyleyerek, kimse yüz vermeyince bu kez kitapları Türkçeye çevirtip [çeviri ücreti istemeyeceklerini] belirterek, olmadı [şayet bu kitabı basarsanız, hem telif ve çeviri ücreti ödemeyeceksiniz hem de Amerika Hükümeti bu kitaptan bin adet satın alacak] diyerek yayınevi yayınevi dolaşmaya başlayınca gerçekten de sözcüğün tam anlamıyla Amerika ile ilgili kitap yayımlanmamış yayınevi kalmamıştır daha ülkede 1953 yılında.' Demirtaş Ceyhun, Amerikalıların satın aldıkları biner adet kitabı daha sonra üzerine, 'Amerikan halkından Türk halkına armağandır,' diye basıp Türk ordusuna verdiğini, Genelkurmay'ın buyruğuyla bütün birliklerde akşam dinlenme saatinde askerlere okutulduğunu da söylemektedir. *Cumhuriyet* gazetesinin bir haberinde de Amerikan Haberler Servisi'nin 1025 İngilizce kitabı, Heybeliada'daki Deniz Harp Okulu'na 'takdim ettiği' bildirilmektedir. 1959 yılında döviz sıkıntısı nedeniyle Kambyo Müdürlüğü tarafından kitapçılara bir tezkere gönderilerek gazete, kitap ve mecmua ithalinin durdurulduğunun bildirilmesine karşın, Amerikan yayınları bu kapsamın dışında bırakılmıştır." Acar, a.g.e., s. 166.

67 Amerikan edebiyatının Türkiye'de yaygınlaşmasına ilişkin ayrıntılı bir çalışma için bkz. Cangül Örnek, "The Populist Effect: Promotion and Reception of American Literature in Turkey in the 1950s", Cangül Örnek ve Çağdaş Üngör (Ed.), *Turkey's Cold War: State, Ideology and Culture* içinde (130-155) London: Palgrave-Macmillan, 2013.

68 Missouri'nin geliş şerefine şu önlemler alınmıştır: "Missouri'nin ziyareti nedeniyle Tekel İdaresi tarafından üzerinde her iki ülkenin bayrağının ve Missouri'nin silüetinin yer aldığı Missouri adlı lüks bir sigara ve kibrit çıkartılmıştır. Posta İdaresi ise Missourili pullar başmıştır. Merkez Bankası gemilerde birer büro kurarak denizcilerin Türk lirası ihtiyacını karşılamıştır. Taksim-Dolmabahçe arasına otobüs seferleri konmuş, Dolmabahçe ile gemiler arasında bir telefon hattı kurulmuştur. Otobüs ve tramvaylarda Amerikan denizcileri ücretsiz seyahat etmektedir. Sinema ve tiyatrolarda 80 kişilik yer ücretsiz olarak Amerikalı denizcilere ayrılmıştır. İstanbul Belediyesi Amerikalılara mahcup olmamak için şehre çeki düzen

askerî gemilerinin Türkiye limanlarına yaptıkları ziyaretlerdi. Bu ziyaretler basında büyük tezahüratla karşılanmış, gemiler limanlara demirlediğinde ziyaretçi akınına uğramış, İstanbul'da kayıkçılar insanları gruplar halinde gemilere taşımıştı.⁶⁹

ABD'ye yönelik sempatinin artmasına vesile olan ikinci olay ise Kore Savaşı'ydı. Kore Savaşı'nın başlamasıyla birlikte Türk askerlerinin kahramanlıklarına ilişkin haberler gazete sütunlarını doldurdu, halk arasında Türk askeriyle birlikte savaşan “dost” ABD'lilere duyulan sempati arttı. Bu sempatinin popüler kültürdeki yansımaları gösteren bir örnek “Dostluk Şarkısı” adını taşıyan ve 1954'te İzmir Fuarında ücretsiz dağıtılan plaktır. Bu plağın varlığını hatırlatan Mehmet Ö. Alkan, sonradan ABD'ye yerleştiğini belirttiği Celal İnce'nin seslendirdiği şarkının nakaratını şöyle aktarır: “*Amerika, Amerika / Türkler dünya durdukça / Beraberdür seninle / Hürriyet savaşında.*”⁷⁰ Plak, “Gerek Türk ve gerekse Amerikan tarihi, hürriyet uğrunda büyük emek sarf etmiş ve hatta bu uğurda canı pahasına çarpışmış kahramanlarla doludur. Her iki milletin tarihinde bu mümtaz evlatların hürriyet mefkûresi uğrunda veciz sözleri gayet parlak bir yer işgal eder,” cümleleriyle başlar. “Hürriyet” temasının öne çıktığı plakta Roosevelt, Jefferson, Washington, Henry, Namık Kemal, Atatürk ve Ziya Gökalp'in “hürriyet” konusundaki sözleri de seslendirilmiştir.⁷¹

vermiş ve Karaköy'den Besiktaş'a kadar kıyı şeridindeki binalar ile Beyoğlu'nun bir kesimindeki binalar aynı renkte boyatılmıştır.” *Cumhuriyet*, 5 Nisan 1946, aktaran Acar, a.g.e., s. 36.

69 Naim Tirali, kayıkçıların 25 kuruşa insanları gemilere taşıdığını “Yirmi Beş Kuruşa Amerika” adlı hikâyesinde anlatmaktadır. Bkz. Naim Tirali, *Yirmi Beş Kuruşa Amerika*, İstanbul: Yazko, 1983.

70 Şarkının devamındaki sözler için bkz. Melih Aşık, *Milliyet*, 18 Kasım 1999, aktaran Baskın Oran, “Amerika İmajı”, Baskın Oran (Ed.), *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Cilt 1 içinde (493), İstanbul: İletişim Yayınları, 2002, s. 493.

71 Mehmet Ö. Alkan, “Kore'de Birleşen, Kıbrıs'ta Ayrılan Yollar: Türkiye'de Amerikan İmajının Değişimi (1945-1980)”, *Toplumsal Tarih*, Sayı 118, Ekim 2003, s. 54-55.

Amerikan dostluğu ve Soğuk Savaş çekişmeleri çocukların oyunlarına bile sirayet etmiştir. 1940'ların sonunda İzmir'de çocukların söylediği bir oyun şarkısının sözleri şu şekildedir: “Bir-iki-üçler, yaşasın Türkler / Dört-beş-altı, İtalya (veya Polonya) battı / Yedi-sekiz-dokuz, Alman (veya Ruslar) domuz / On-on bir-on iki, Amerika birinci.”⁷²

ABD'nin bu derece yaygın bir kültürel etki yaratabilmesi, ABD'ye benzemekte gösterilen heveskârlıkla doğrudan ilişkiydi. 1957 seçimlerinden önce 20 Ekim'de Celal Bayar'ın Taksim'deki seçim konuşması sırasında kullandığı, “Biz memleketimizde Amerikalıların ilerleyişleri seyrini takibe çalışmaktayız. Öyle ümit ediyoruz ki, 30 sene sonra bu mübarek memleket 50 milyon nüfusu ile küçük bir Amerika olacaktır,” şeklindeki ifadesi,⁷³ dönemin ruhuna ilişkin çok şey söylemekteydi. Bu ifade, devletin gündelik hayatta gözlemlenen Amerikan etkisinden memnuniyet duyduğunun bir göstergesi olduğu gibi, bu yıllardan itibaren Türkiye'nin her alanda ABD'yi model alacağını da ilanıydı.

Bu yıllarda ABD'yle dostluğun candan savunucusu bir gazeteci türü de peyda oldu. Bu isimler çoğunlukla ABD'nin kültürel etkisinin yerli taşıyıcıları rolünü gönüllü olarak üstlendi. En önde gelen temsilcisi *Vatan*'dan Ahmet Emin Yalman olan bu gazeteci türü, ABD misyon görevlileriyle yakın arkadaşlıklar kurmakta, ABD'yi sık sık ziyaret etmekte ve ABD'nin Türkiye'ye tanıtılmasında öncü bir rol oynamaktaydı. Öne çıkan isimler arasında Yalman'dan başka, *Akşam*'dan Ahmet Şükrü Esmer'le *Cumhuriyet*'ten Abidin Daver'i de saymak gerekir. *Vatan*'da ABD muhabirliği yapan Altemur Kılıç'la *Cumhuriyet*'in özel

72 Oran, a.g.e., s. 493.

73 “Küçük Amerika” ifadesinin ilk kez Nihat Erim tarafından 1949'da İzmit Halkevinde Marshall Planı'ndan bahsederken kullanıldığı söylenmektedir. Erim şöyle demiştir: “Eğer bir dış felakete uğramazsak ben memleketin yakın geleceği için çok nikbinim. Çünkü yakın bir gelecekte Türkiye, küçük bir Amerika haline gelecektir.” *Vatan*, 20 Eylül 1949, s. 3, aktaran Acar, a.g.e., s. 70.

ABD muhabiri olan Reha Oğuz Türkkkan da dönemin basınında ABD konusundaki önemli haber kaynakları arasında yer aldılar.

ABD'yle ilgili her tür gelişmenin dikkatle izlendiği bu yıllarda Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ın 1954 yılının 27 Ocak gününden başlayarak 19 Şubat'a kadar süren 40 günlük ABD seyahati büyük olay yarattı. Cumhurbaşkanı, ABD'yi bir uçtan diğerine gezerken Türkiye'deki gazetelerde bir yandan seyahatin ayrıntıları aktarılmakta, diğer yandan ABD hakkında dizi yazılar yayımlanmaktaydı. Bayar'ın gün gün ne yaptığını, kimlerle görüşüğünü aktaran gazeteciler, haberlerini aynı zamanda ABD'ye ilişkin çeşitli gözlemlerle süslemekteydiler.⁷⁴

Amerikan yaşam tarzının Türkiye'de, en azından kentli tabakada yaygınlaşmasına *Resimli Hayat*, *Hayat*,⁷⁵ *Yedigün*, *Ses*, *Bütün Dünya* gibi dergilerin büyük katkı yaptığı belirtilmelidir. Bu dergiler dışında abonelik sistemiyle Türkiye'ye Amerikan gazeteleri ve dergileri getirildi. İlgilisine ulaşan bu dergiler ABD'de gündelik hayatın ayrıntılarına dair bilgiler içermekteydi.

Amerikan hayat tarzının geniş kitlelerce benimsenmesinde en önemli araç, bir boş zaman izlencesi olarak diğerleriyle kıyaslanamayacak kadar etkili bir biçimde geniş bir kitleye seslenen Hollywood sineması oldu. Kendisinden önce sinema piyasasına hâkim olan Mısır sinemasını saf dışı bırakan Hollywood, insanların az sayıdaki eğlencesinden birinin sinemaya gitmek olduğu bir dönemde, Türkiye'deki tüm sinema salonlarını işgal etti. Bir yandan da basın Hollywood ünlülerinin haberleriyle dolup taşmaktaydı. Özellikle kentli kadınlar Hollywood aktrislerinin elbi-

74 Bu gezi hakkında *Donanma Dergisi* bir ek yayımlamıştır. Bir kitap hacminde olan bu ekte, Bayar'ın gezisinden fotoğraflar ve basında yer alan haberler bulunmaktadır. Özenle hazırlanmış olduğu anlaşılan bu ekte verilen bilgiler, geziye ne kadar büyük önem atfedildiğinin de göstergesidir. Bkz. Hayri Bars, "Türkiye III. Reisicumhuru Sayın Celâl Bayar'ın Birleşik Amerika Devletlerini Ziyaretleri", 407 Sayılı *Donanma Dergisi* Eki, İstanbul: Deniz Basımevi, 1954.

75 *Hayat* dergisi ABD'nin *Life* dergisinin bir taklididir. *Bütün Dünya* ise Nebioğlu Yayınevi tarafından *Reader's Digest* dergisinin Türkçeye çevrilerek yayımlanmış halidir.

se ve saç stillerini takip ederken gazeteler ayrı Hollywood ekleri çıkararak bu kitleye hitap etmeye çalıştı.⁷⁶

Bütün bu görsel araçlarda kadınların önüne ABD'li orta sınıf, bakımlı kadın imajı çıkarılmaktaydı. Bakımlı kadının aynı zamanda çok iyi bir eş ve anne olarak yansıtıldığı bu kadın profili, kentli nüfusa sunulan Amerikan imajının önemli bir bileşeniydi. Böylece, bir yandan Amerikan yaşam tarzına hayranlık duyulması sağlanırken, öte yandan Türkiye pazarına girmeye başlayan Amerikan malları için piyasa yaratılmaktaydı. Mutfaklarda kullanılan beyaz eşyalar başta olmak üzere dayanıklı tüketim malları kadın imajının tamamlayıcısıydı. Bu ürünler, Türkiye'de halkın satın alma gücü düşünülüğünde henüz büyük bir kesim için satın alınabilir olmaktan uzaktı. Ancak bu durum ileriki yıllarda değişmeye başladı. Amerikan malı buzdolabı alamayanlar için daha ucuz Amerikan mallarının adresi, kentlerde kurulan Amerikan pazarlarıydı. 1950'lerde ABD'li personelin beraberinde Türkiye'ye getirdiği eşyalarla kurulan Amerikan pazarlarının cazibesi gün geçtikçe arttı. Bu pazarlarda bulunan küçük aletler, makyaj malzemeleri, ikinci el çamaşırlar, naylon çoraplar kapış kapış satılmaktaydı. Özellikle kentli genç kadınlar bu nesnelerin görünür tüketicileri olarak, kültürel dejenerasyon eleştirisinin hedefi olacaktı.

Türkiye'de Amerikan varlığını simgeleyen pek çok şeyden biri, gazlı içecek olarak pazara çıkan Coca-Cola, bir diğeri ise yeni yapılmakta olan Hilton Oteliydi. 1955'te açılan İstanbul'daki Hilton Oteli büyük ilgi yarattı. Kent, aylarca Hilton Otelinin inşa edilmekte olduğunu haber veren reklam panolarıyla süslendi.

76 Hollywood filmleri birbiri ardına gösterime girerken Türkiye'deki antikomünizmden nasibini alan filmler de olmuştur. Bunlar arasında Hemingway'in ünlü eserinden uyarlanan *Çanlar Kimin İçin Çalıyor* ile *Vatan ve Aşk* filmleri vardır. Bu filmlerin gösterimine komünizm propagandası yaptıkları gerekçesiyle engel olunmuştur. Cantek, Hollywood filmlerinin antikomünizmden nasibini almasını ABD'deki McChartyciliğin etkilerine bağlamaktadır. Levent Cantek, *Cumhuriyetin Buluş Çağı: Gündelik Yaşama Dair Tartışmalar (1945-1950)*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2008, s. 158.

Gazeteler otelle ilgili haberler verirken otelin açılışı ve daha sonra otelde gerçekleşen olaylar da basında geniş yer buldu.⁷⁷

İzmir Fuarı da her yıl açılan büyük Amerikan pavyonlarıyla ABD'nin ve ABD'linin Türkiye'ye tanıtılmasında etkili organizasyonlardan biri haline gelmiştir.⁷⁸ ABD'yi daha fazla tanımak isteyenlere broşürlerin, kitapların dağıldığı stant, fuarın en işlek yerlerinden birinde kurulmaktaydı. Burada, ABD'ye seyahat etmek isteyenler için Türkiye Turizm Kurumuna ait Tarsus gemisinin seferleri de tanıtılmaktaydı.⁷⁹ Bu pavyonda ayrıca, Coca-Cola ve dayanıklı tüketim malları gibi Amerikan kültürünün gurur duyulan ürünleri sergilenmekteydi.

ABD'nin kültürel etkisine ilişkin ayrıntılar çoğaltılabilir. Ancak ulaşacağımız sonuç değişmez. Tarihsel sorunlarından Batılı güçleri sorumlu tutan, ancak aynı zamanda Batı gibi olmak, yani güç ilişkilerini değiştirerek basamak tırmanmak arzusu duyan ve bunun yapısal sınırlarını gördüğü oranda kendi güvenliğini Batılı bir güce dayanmakta bulan bir ülke, antikomünizmi güçlü bir siyasi gelenek, Soğuk Savaş'ın kutuplaştırıcı ortamında ABD'yle buluşmuştu. Aynı süreçte ABD yönetimi, içeride ve dışarıda Soğuk Savaş hegemonyasını inşa etmeye yönelik kritik adımlar atmaktaydı. Bu süreç boyunca ABD de sınıfsal ve ideolojik dengelerin değiştiği köklü bir iç dönüşüm geçirmekteydi.

⁷⁷ Acar, a.g.e., s. 218-219.

⁷⁸ İzmir Fuarındaki Amerikan pavyonunun yanı sıra ABD ve Sovyet pavyonları arasındaki çekişmeyi anlatan bir çalışma için bkz. Sezgi Durgun, "Cultural Cold War at the İzmir International Fair: 1950s-1960s", Cangül Örnek ve Çağdaş Üngör (Ed.), *Turkey's Cold War: State, Ideology and Culture* içinde (67-86), London: Palgrave-Macmillan, 2013.

⁷⁹ A.g.e., s. 230.

III. BÖLÜM

“KIZIL ON YILDAN” KORKU İMPARATORLUĞUNA: ABD’DE SAVAŞ SONRASI FİKİR İKLİMİ VE SOSYAL BİLİMLER

Çok partili yaşama geçiş döneminde demokrasinin genişletilmesi için iç faktörlerin yanı sıra uluslararası ortamın kolaylaştırıcılığından umutlu olan kesimlerin, özellikle ABD’den bu yönde beklentileri olduğuna değinilmişti. *Tan* gibi solcu aydınların bulunduğu çevrelerde de gözlemlenen bu beklenti, Alman faşizminin müttefikler tarafından yenilmesinin yarattığı iyimserlikten ve ABD’nin henüz Soğuk Savaş öncesi dönemi yaşıyor olmasından kaynaklanmaktaydı. Halbuki II. Dünya Savaşı’ndan kısa bir süre sonra ABD içeride sarsıcı bir siyasi-ideolojik dönüşüm sürecine girmiş, Tancılar gibi sol çevrelere cazip gelebilecek boşluklarını hızla kapatmaya yönelmişti. 1950’ler boyunca ABD’de uygulanan ideolojik şiddet ve kovuşturmalar, soruşturmalar, cezalandırmayla yürüyen fiziksel şiddet, Sovyetler Birliği’ne açıkta sempati besleyen tek bir aydına bile kamusal hayatta yer alma hakkı tanımayacak noktaya kadar sürdü. 1950’lerden itibaren Türkiye’deki Amerikan etkisini olumlayan aydınları, bu anti-komünist dönüşümün gerçekleştirilmiş olmasını da göz önünde bulundurarak, ABD’ye ilişkin nahif beklentiler içerisinde olan *Tan* gibi çevrelerden ayrı olarak düşünmek gerekir.

İlginç bir nokta, aynı dönemde ABD’de “demokrasi” ve “halk temsiliyeti” konularındaki tartışmaların, klasik demokrasi teori-

lerinden uzaklaşması, Soğuk Savaş’ın hâkim ideolojik atmosferi içerisinde yürütülmesiydi. Bilindiği gibi çok partili hayata geçilmesiyle birlikte Türkiye’de halkın siyasette daha görünür olduğu; mitingler, kahvehane toplantıları gibi “doğrudan” yollarla veya sandık başına gitmek gibi “dolaylı yollarla” siyasete etkide bulunduğu bir dönem açılmıştı. Halk katılımının çoğunlukla “yüzeysel” bir parti destekçiliğine indirgendiği, ancak yine de olabildiğince yüceltildiği ve söylemde de olsa yegâne meşruiyet kaynağı ilan edildiği Türkiye’den farklı olarak, ABD’de aydınlar “demokrasinin” sağlıklı işleyebilmesi için katılım kanallarının sınırlandırılması üzerinde durmaktaydılar. Bu yeni demokrasi ve katılım tartışmaları anlaşıldığında, ABD’nin özellikle 1950’lerin sonunda belirginleşen, Türkiye gibi ülkelerde sistem dışı dinamiklerin bastırılması ve ülkenin kapitalist bir modernleşme yoluna sokulması için otoriter bir siyasi yapıya ihtiyaç olabileceği yönündeki politika önerileri daha rahat anlaşılacaktır.

ABD’de Soğuk Savaş’ın başlangıç safhasında yürütülen antikomünist kampanya, Türkiye gibi ülkelere uygulanan baskı yöntemleriyle örnek teşkil etti. Kamu görevlilerinden istenen “sadakat yeminleri”nden, bürokrasinin ve üniversitelerin sol eğilimlilerden temizlenmesine kadar varan antikomünist kampanyaya aydınların önemli bir bölümü sessiz bir onay verirken, sağcı siyasetçiler bu kampanyaların vurucu gücü olarak sahne aldı. Bu yıllar, toplumdaki muhafazakâr eğilimlerin kuvvetlendiği, aydın karışıklığının yaygınlaştığı bir dönem olarak tarihe geçti. ABD başkanlarının da içeriye ve dışarıya verdikleri mesajlarda “dinî vurguları” öne çıkarmaları, antikomünist mücadelelerine kutsiyet atfetmeleri koyu bir muhafazakârlığın güç kazanmasının etkenlerinden biriydi.

İçeride ve dışarıda Soğuk Savaş’ın gerektirdiği politikalar uygulanırken ABD’li aydınların desteği bu politikaların başlıca meşruiyet kaynaklarından biri oldu. Devlet ve aydınlar arasında, çıkış noktasını komünizme karşı mücadeleden alan işbirliği, ideolojik düzlemde bir meşruiyet tülü oluşturmanın ötesinde

pratik bir boyut da içermekte, özellikle üniversiteler, uygulanan politikalar için gereksinim duyulan başlıca bilgi kaynaklarından birine dönüşmekteydi. Savaş sonrasında Anglosakson pragmatizminin de beslediği yeni sosyal bilimler anlayışı, Türkiye gibi ülkelerde yeni kuşak akademisyen ve aydınlar üzerinde bir hayli etkili oldu. Soğuk Savaş, ABD yönetimlerinin içeride farklı veçhelerde aydınların desteğini aramasını, başta Avrupa'dan olmak üzere dış dünyadan ise yerli aydın sınıflarının onayının kazanılmasını önemli kıldı. Bunun başlıca yolu Amerikan hegemonyasının farklı coğrafyalarda fikir ve kültür alanında inşa edilmesi idi.

1930'lardan 1950'lere ABD'de İdeolojik Dönüşüm

1930'larda acımasız bir açlık ve işsizlik dalgasına yol açan kriz, birkaç yıl içinde yeni bir toplumsal hareketlilik yaratarak en azından siyasi olarak nefes alınabilen bir döneme kapı aralamıştı. 1930'larda yükselmeye başlayan sistem dışı muhalefet ve örgütlenme dalgasını besleyen birden çok kaynak vardı. Bu kaynaklardan biri, özellikle büyük kentlerde yaşayanların hayatlarını çekilmez hale getiren ekonomik buhrana gösterilen tepkiydi. Kitlese işten çıkarmalara,¹ maaşların erimesine, kıtlıklara yol açan buhrana karşı bir direnç oluşturmak isteyen Amerikan işçi sınıfı, 1930'larda sendikaların saflarını daha büyük bir öfkeyle doldurmaya başlamıştı. İşçi sınıfı hareketinin tarihi Amerikan kapitalizmi kadar eski olan bir ülkede krize verilen ilk tepkinin örgütlenme olması doğaldı.

Sendikal örgütlülük, ekonomik buhranın yol açtığı sıkıntılara duyulan öfkenin yanı sıra sendikalarda etkili olmaya başlayan radikal bir gücün, Amerikan Komünist Partisi'nin etkisiyle de sistem için tehlike çanlarının çalmasına neden olmaktay-

1 Kitlese işten çıkarmaları Zinn şu örneklerle anlatıyor:

"1929 yılının bahar aylarında 128 bin işçi çalıştıran Ford Motor Fabrikasının işçi sayısı 1931'de 37 bine düştü. 1930 yılının sonunda New England'daki 128 bin tekstil işçisinin neredeyse yarısı işten çıkarılmıştı." Howard Zinn, *A People's History of the United States*, New York: Harper Collins Publishers, 2003, s. 387.

dı. Özellikle Sanayi Örgütleri Kongresi (CIO) içinde Amerikan Komünist Partisi’nin artan etkisi sendikal faaliyetlerin radikalleşmesini de beraberinde getirdi. Komünist Parti, bu yıllarda bir ara CIO’nun toplam örgütlülüğünün yüzde yirmisini oluşturan sendikalarda hâkim durumdaydı. Daha da önemlisi, New York, Illinois, Kaliforniya gibi önemli eyaletlerdeki CIO şehir konseyleri büyük oranda Komünist Parti’nin elindeydi. Büyük şehirlerdeki işçi hareketleri içindeki bu ağırlık, partinin ülke çapındaki, özellikle aydınlar arasındaki prestijinin kaynaklarından biri haline gelmişti.

Daha geriye gidilecek olursa I. Dünya Savaşı’nın son yıllarında güç kazanmaya başlayan, başta aydınlar olmak üzere birçok toplumsal kesimi etkileyen savaş karşıtı hareketin, 1910’ların ikinci yarısını Amerikan tarihinin keskin siyasi mücadelelerle anılan bir dönemi haline getirdiği belirtilmelidir. Pasifistlerden, savaşı emperyalist sistemin bir paylaşım mücadelesi olarak gören çeşitli sol gruplara kadar geniş bir yelpazeyi içine alan bu savaş karşıtlığı, 1930’larda olgunluk dönemini yaşayacak olan aydınların siyasi düşüncelerini önemli oranda şekillendirdi.

Ancak aynı dönem Amerikan tarihinde yeni bir sağ yükselişe ve sonraki yıllarda sol hareketlere karşı mücadelede sivrilien politikacılara esin kaynağı olacak bir dizi uygulamaya da tanıklık edilmekteydi. Amerikan halkının, kendi ülkelerinin I. Dünya Savaşı’na katılmasına gönülsüz olması nedeniyle ilk başta olumlu bir ortamda boy veren savaş karşıtı hareket için koşullar, Woodrow Wilson’ın ABD’yi savaşa sokmaya hazırlanmasıyla hızla değişti. Savaşa çocuklarını, yakınlarını, sevgililerini göndermek istemeyenlerin, büyük kapitalist ülkeler arasındaki çarpışmada halkların herhangi bir çıkarı olmadığını düşünenlere daha fazla kulak vermeye başlamasıyla siyasileşen savaş karşıtı duruş, Wilson’ın savaşa katılma kararıyla birlikte, ABD’yi arkadan vurmakla itham edilmeye başlanacaktı. Siyasi atmosferdeki bu değişim, savaş karşıtı tüm etkinliklerin şiddetle bastırılmasına, savaş karşıtı siyasi faaliyet yürütenlerin kovuşturulmasına ve

cezalandırılmasına yol açtı. Devletin bu tutumunu aktif olarak destekleyen, hatta ABD'yi arkadan vurduğuna inandıkları savaş karşıtlarını, başta Alman göçmenleri hedef alarak,² bizzat cezalandırmaya başlayan yeni sağ hareketin boy vermesiyle birlikte ülkede bir anda politizasyonun yükseldiği birkaç yıllık bir ara döneme girilmişti. Dalga fazla yükselmeden sönümlenmişse de bu kısa dönemde verilen mücadeleyle politikleşen, savaş karşıtı imza toplayan, gösteriler düzenleyen, konser salonlarını dolduranlar, 1930'lara önemli bir siyasi birikim devretmiş oldular.

Esasen 20. yüzyılın ilk yarısı o kadar büyük sarsıntılara, travmatik olaylara tanıklık etmiştir ki, bu dönemde belirtmeye başlayan arayış, eskiye duyulan öfke ve bunlarla güçlenen toplumsal hareketler sadece ABD'de değil, dünyanın diğer coğrafyalarında da statükoyu sarsmaya başlamıştır. Yüzyılın başında patlak veren ve cephelerde, cephe gerisinde milyonlarca insanın ölümüne yol açan bir dünya savaşı ve bu savaşa başkaldırarak gerçekleştiren Bolşevik Devrimi; 1930'larda dünyayı saran ekonomik buhran ve eşzamanlı olarak yükselmeye başlayan faşist hareketler... Tüm bu sarsıntıların "Yeni Dünya"daki izdüşümleri düşünülürse ABD'de bir kuşağın hızla radikalleşmesinin nedenleri daha iyi anlaşılabilir.

Bu radikalleşmenin doruk noktalarından biri, Amerikan halkını Avrupa'da yaşananlara ilk kez doğrudan tepki vermeye ve müdahale etmeye sevk edecek kadar etkileyen olay, 1930'lara ortasında dünya tarihinin belki de en geniş çaplı ve tutkulu uluslararası dayanışma eylemlerine yol açan İspanya İç Savaşı

2 Bu dönem Alman kökenli ABD'lilerden yeni bir düşman yaratıldığını söyleyen Bennett, ABD'lilerin yeni düşmandan duydukları korkuyla Almanların yiyecekleri zehirlediğine, tıbbi malzemelere zarar verdiğiğine inandıklarını söylüyor. Dahası, bu yıllarda devlet okullarındaki Almanca dersleri kaldırılıyor; Alman isimleri değiştiriliyor; restoranlardaki Alman yiyecekleri menülerden kayboluyor; Alman Shepherd cinsi köpeğin adı Alsatian Shepherd oluyor; Almanca çıkan gazeteler sokaklarda yakılıyor; Wagner, Schubert, Beethoven müzikal organizasyonlarda çalınmaz oluyor ve pek tabii ki Alman kökenlilere yönelik saldırılar artıyor. David Harry Bennett, *The Party of Fear: From Nativist Movements to the New Right in American History*, Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1988, s. 184.

oldu. ABD’de iç savaşta Franco’ya karşı savaşan cumhuriyetçileri desteklemek için büyük yardım kampanyaları organize edildi. Cepheye gidip cumhuriyetçilerin saflarında bizzat çarpışmak için gönüllü olan Amerikan vatandaşlarının, uluslararası ilişkileri güçlü olan Amerikan Komünist Partisi’ne başvurmaya başladıkları görülüyordu. Yüz kişilik ilk gönüllü birliği 1936’nın sonunda İspanya’ya gitmek için New York’tan yola çıktı. Savaş boyunca üç bin ABD’li İspanya’ya ayak basacak, gidenlerin yarısı geri dönemeyecekti.³

İspanya, İtalya ve Almanya’da faşizmin siyasi ve toplumsal etkisinin yarattığı tepkiyle politikleşen bu kuşak,⁴ faşizmin önüne geçemeyen liberal demokrasinin erdemlerini de sorgulamaya başlamıştı.⁵ Faşizm karşısında kötü bir siyasi sınav verilmesinin yanı sıra, kapitalizmin krizinin yarattığı büyük hoşnutsuzluk radikal düzen değişikliği taleplerine ilgiyi artırdı.

Kapitalizmin sunduğu geleceğe umut bağlamaktan vazgeçen aydın kuşağının, ABD’deki liberal geleneği sorgulayarak içine

3 Harvey Klehr, *The Heyday of American Communism, The Depression Decade*, New York: Basic Books, Inc., Publishers, 1984, s. 219.

4 Faşizmin yükselişiyle beraber hızla sola kayan kuşak içerisinde Yahudiler özel bir grup oluşturmıştır. Özellikle Almanya’da Yahudiler için yaşamı çekilmez hale getiren antisemitizm, ABD’deki Yahudiler arasında antifaşist eğilimi bilemiştir. Faşizm karşısında pasif bir politika benimseyen Batı Avrupa ülkelerine ve ABD’ye tepki duyan bu kesimler arasında Sovyetler Birliği’ne dönük sempatinin yaygınlaşmaya başlaması, Amerikan entelektüel hayatı üzerinde de etkiye bulunmuştur. Savaş başladığında Avrupa’dan kaçarak ABD’ye sığınan Yahudilerin sayısı hızla artarken, solun entelektüel tabanı da genişlemiştir. Aralarında dünya çapında yazarların, sanatçıların, aydınların bulunduğu Yahudi göçüyle ABD’de sol, tarihinin en kuvvetli dönemini yaşamıştır.

5 Bu entelektüellerden biri olan Edmund Wilson’un fikirlerindeki dönüşüm, okumuş yazmış kesimin düşüncelerinde yaşanan kırılmanın en iyi örneklerinden biridir. Wilson, bu yıllarda ABD’nin özgürlükçü aydınları arasında en prestijli dergilerden biri olarak rağbet gören *The New Republic*’in editörlüğünü yapan bir arkadaşına yazdığı mektupta, ülkenin farklı yerlerini bir süredir dolaştığını, ekonomik krizin etkilerini gözlemlediğini, komünistlerin verdiği mücadeleyi izlediğini ve liberalizmin geleceği konusunda kaygılı olduğunu anlatır. 1931’in ilk aylarında yazdığı “İlericilere Bir Sesleniş” (“An Appeal to Progressives”) başlıklı yazısında liberalizmin yaşadığı psikolojik krizin, ekonomik sıkıntılardan daha sakatlayıcı olduğunu ve liberalizmin neredeyse iflas ettiğini belirtir. A.g.e., s. 77.

girdikleri düşünsel macera, bazıları için gittikçe daha radikal toplumsal projelere ilgi duymakla sonuçlandı. Bunlardan pek azı komünist hareketin saflarına katılırken, önemli bir bölümü radikal bir dönüşümün nasıl sağlanabileceğine ilişkin arayışlarını uzun yıllar sürdürdü. Böyle bir ortamda aydınlar arasında Sovyetler Birliği'ndeki gelişmelere daha fazla ilgi duyulması bu dönemin dikkat çekici ama şaşırtıcı olmayan bir gelişmesiydi.

Sovyetler Birliği'ne gösterilen ilgi, İtalya'da Mussolini, Almanya'da Hitler liderliğinde faşist hareketlerin güç kazanmaya başlamasıyla birlikte büyük oranda sempatiye evrildi. Özellikle İspanya İç Savaşı'nda Franco'ya karşı cumhuriyetçilere yardım gönderen tek ülkenin Sovyetler Birliği olması, ABD'li aydınların Sovyetler'e karşı derin bir minnettarlık ve takdir duymasına yol açtı. Sovyetler Birliği'nin aktif tarafgirliğine karşın Avrupalı güçlerin Franco'ya göz kırpan "tarafsızlıkları" ve Roosevelt liderliğindeki ABD hükümetinin tüm çağrılara rağmen tarafsızlık politikasını değiştirmemesi bu aydınlar tarafından faşizme karşı mücadelede kapitalist ülkelere güven duyulamayacağının bir göstergesi olarak kabul edilmişti.

Eskisine göre sola daha sıcak bakmakla birlikte eleştirileri ve çözüm projeleri birbirinden oldukça farklılaşan bir aydın kuşağını aynı politik çatı altında birleştiren deneyim, faşizm karşıtı cephe örgütlenmeleriydi. Merkezinde komünistlerin durduğu halk cephesi ya da demokratik cephe olarak hayata geçirilen bu ittifak politikası, Avrupa'da olduğu gibi ABD'de de farklı kesimleri yan yana getiren bir örgütlenme deneyimi yarattı. 1930'ların sonlarına doğru etkili olan politikanın 1940'ların ortalarına gelindiğinde güç kaybettiği görülmekteydi.

Değişim her şeyden önce maddiydi. II. Dünya Savaşı Avrupa'da milyonlarca ölü, milyonlarca göçmen, değişen sınırlar, bombalanmış şehirler, işsizlik ve açlık bırakarak sona ermişti. Avrupa'nın hemen yanı başındaki Sovyetler Birliği'nin yalnız insan kaybı 20 milyonun üzerindeydi. Yüzyılın başında Avrupa'nın parlayan yıldızı olarak görülen Almanya, faşizme

beşiklik etmenin yarattığı dehşet ve suçluluk duygusuyla ve tamamen yıkılmış şehirleriyle “tarihin sıfır yılını”⁶ yaşamaktaydı. Avrupa’yı molozlar içerisinde bırakan savaş, Atlantik’in öte yakasında kendisini tarihinde hiç olmadığı kadar muzaffer hissedilen, yeni misyonlara hazırlanan bir dünya gücüne yükselme olanağı yarattı.⁷ Gerçekten de savaşın bitiminde ABD’de her alanda bir iyimserlik dalgasının hâkim olduğu gözlemlenebiliyordu. Bir kez, Avrupa’daki savaşa son anda giren ABD, verdiği az sayıda kayba rağmen büyük kazançlar elde etmişti; Almanya’nın yarısı elinde sayılırdı, Japonya’da tam denetim kurmuştu. ABD yönetimi, savaşın bitiminde, teslim olacağını bildirdiği halde Japonya’nın iki şehrini atom bombasıyla vurmuş, teknolojisinin üstünlüğünü tüm dünyaya kanıtlamış ve rakiplerine gözdağı vermişti. Savaş boyunca ekonomik kayıplar vermek bir yana, savaşın tedarikçisi olarak, içeride bir süredir uygulanan Keynesyen Yeni Düzen politikalarının da yardımıyla bunalım dönemini tamamen unutturacak bir refaha kavuştu. Ancak savaşın sonu gelse de ABD için kazanç evresinin sonu görünmemektedir; ABD birkaç yılda Avrupa’daki yıkımı kendisi için ekonomik bir kazanca dönüştürecek mekanizmaları kurmaya hazırlanıyordu.

1945’te Amerikan halkı kendi ülkesini işte böyle bir tablo içerisinde görüyordu. Aydınlar, Avrupa’daki karamsarlıktan paylarına düşeni alsa da ekonomik buhran sırasındaki çöküntünün yerini refah dönemine bırakmasıyla duyulan rahatlama bu cenaha da sirayet etmekteydi. Bu iyimserlik, ABD’li aydınlarda Roosevelt döneminde içeride uygulanan müdahaleci politikaların savaş sonrasında devam etmesine dönük bir beklenti yarattı. Uluslararası gelişmeleri yakından takip eden aydınlar, dış politikada moral değerlerle hareket edilmesini, dünyanın yıkım görmüş yerlerinin onarılmasında ABD’nin aktif rol almasını ve

6 Roberto Rossellini’nin unutulmaz filmi *Almanya Yıl Sıfır*, 3. Reich’in molozları arasında hayata tutunmaya çalışan insanları anlatır.

7 ABD’nin muzaffer hali Türkiye’de bu güce duyulan hayranlığın nedenlerinden biridir.

faşizmin ardından başta Sovyetler Birliği olmak üzere müttefiklerle iyi ilişkiler kurulmasını teşvik eden yazılar yazıyorlardı.

Ancak, herhalde aralarında 1945'ten sadece birkaç yıl sonra içeride ve dışarıda koşulların ne kadar kökten değişeceğini tahmin edebilen bulunmuyordu. Çok değil, henüz 1940'ların son yıllarında, içeride her yere sızan ve nihai olarak devleti ortadan kaldırmayı amaçlayan yıkıcı güçlere; dışarıda ise "şeytan" diye tanımlanan Sovyetler Birliği'nin dünyayı ele geçirme planlarına ilişkin yeni ifşalar yapan gazete manşetleriyle sarsılan bir toplum yaratıldı.

Toplumu büyük ölçüde ele geçiren bu paranoyak ruh halinin hâkim kılınması açısından 1946-48 dönemi kritik önemdeydi. 1946'dan itibaren Soğuk Savaş'ın gerektirdiği siyasi, ideolojik ve toplumsal yeniden yapılanma çerçevesinde yeni adımlar atıldı. 1948 yılı geldiğinde insanlar ya yeni düşmanın yapabileceklerine ilişkin korku senaryolarıyla ikna edilmiş ya da büyük oranda susturulmuşlardı. Dolayısıyla, antikomünist saldırganlığın simge ismi haline gelen Senatör McCarthy taarruza geçmeden çok önce, toplumu ve aydınları bu darbeler karşısında hassas hale getiren bir ikna ve şiddet dönemi yaşandığı göz önünde bulundurulmalıdır.

ABD bir yandan iç yapısının farklı öğelerini Soğuk Savaş eleğinden geçirirken, aynı süreçte, özellikle devlet kademelerinde sürdürülen dışa açılma tartışmaları bir neticeye ulaştırılmaktaydı. ABD böylece Avrupa'dan başlamak üzere savaş sonrası dünyaya doğrudan müdahale etmeye dönük kararlar almaya başladı.

Liberal Soğuk Savaşçıların ve Antientelektüel McCarthycilerin Hedefinde Aydınlar

ABD'de aykırı seslerin susturulması; bürokraside, medyada, eğlence sektöründe komünist oldukları savıyla çok sayıda ismin temizlenmesi anti-Sovyetik ve antikomünist bir uzlaşmayla gerçekleştirildi. Liberal ve muhafazakâr aydınların büyük çoğunluğu

yapılanları sessizce kabullendi ya da aktif olarak teşvik etti. İtiraz edenlerin sayısıysa yaratılan korku atmosferi nedeniyle sürekli azalmaktaydı. Bu kesimlerin onayı, yürütülen temizlik kampanyasına meşruiyet kazandırılmasına yaramış ve yapılanların karşısına dikilen az sayıda insan, ancak bedel ödemeyi göze alarak bu cesareti sergileyebilmişti.⁸ Schrecker’in dediği gibi, “bu tam anlamıyla Amerikan tarzı bir bastırmaydı – şiddete başvurmayan ve uzlaşmayla yürütülen.”⁹ Bu uzlaşma siyasi atmosferin iyiden iyiye boğuculaşmasının da esas nedeniydi, aydınlara ve toplumun bütününe uygulanan ideolojik şiddet gücünü buradan aldı.

Uzlaşma içerisinde uygulanan ve antikomünist olduğu kadar her tür köklü eleştiriye karşı da tahammülsüz olan şiddetin öncülüğünü, ironik bir biçimde, bir zamanlar radikal sol çevreler içerisinde bulunmuş, zamanla anarşizan ve liberal pozisyonlar benimseyen kişiler yapmaktaydı. II. Dünya Savaşı’ndan yıllar önce ABD’li aydınlar arasında etkili olan ve Sovyetler Birliği’yle her türlü ilişkiyi reddeden, sosyalizme dair her şeye en hafif deyişle şüpheyi yaklaşan bir grup, adından sık söz ettirmekteydi. Bu grup, 1930’ların başlarında komünist hareket içerisinde bulunmuş ancak kısa süre sonra dışarıda kalmış bazı kişilerden ve Avrupa’dan ABD’ye göçen Sovyet iktidarına muhalif bir kısmı Menşevik, bir kısmı Troçkist çevrelerden oluşuyordu. Soğuk Savaş’ın işaretleri belirmeye başladığında bu grup, geçmişte yaşadığı hayal kırıklıklarının da tesiri altında ABD yönetimini ve entelektüelleri sürekli olarak daha keskin

8 ABD’li oyun yazarı ve aydın Arthur Miller az sayıdaki kişiden biridir. Miller, antikomünist yargılamaları, 1692’de Salem’de kurulan cadı mahkemeleri üzerinden verdiği alegorik oyunu *The Crucible* (Cadı Kazanı) ile akıntıya ters duran bir aydın olmuştur. Miller, çok geçmeden HUAC’ın hedefi haline gelmiş, 1954’te yurt dışına çıkmak istediğinde kendisine pasaport verilmemiştir. Miller’in arkadaşı Elia Kazan ise ihbarcılık yaparak HUAC’la işbirliğine gitmiştir. Miller ile Kazan’ın yolları bu nedenle ayrılırken Kazan, Hollywood’un gözde yönetmenlerinden biri olmayı sürdürmüştür. Kazan, Miller’in *The Crucible* oyununa *On the Waterfront* (Rıhtımlar Üzerinde) filmiyle yanıt vermiştir. Film ihbarcılığın bazı durumlarda gerekli olduğunu hikâye etmektedir.

9 Schrecker, a.g.e., s. 9.

bir tavır almaya çağırırken antikomünist cephenin en atak bileşenlerinden biri haline geldi.

1930'lar boyunca düşünsel ve kültürel alanda önce Sovyetler'e, sonraki yıllarda bir bütün olarak sosyalist sola karşı konumlanan bu grup, *Partisan Review* dergisinin 1937'de yeniden yayına başlamasıyla¹⁰ etkinliğini artırdı. Derginin en dikkat çekici ismi entelektüel dünyada antikomünist mücadelenin önde gelen temsilcilerinden biri olan Sydney Hook'tu. Hook, derginin daha ilk sayılarından itibaren Sovyetler Birliği'nin totaliter bir ülke olduğunu savunan yazılarıyla dikkat çekmekteydi. Dergiye sürekli katkıda bulunan William Philips, Philip Rahv, James Burnham, Dwight Macdonald gibi diğer önemli isimler,¹¹ Soğuk Savaş boyunca özellikle ABD'nin liberal aydınları arasında antikomünist tutumlarıyla sivrilen kişiler olarak ün salacaktı. *Partisan Review* bu yıllarda komünist hareketten kopan eski solcuların yanı sıra Amerikan solunda Sovyetler Birliği'ni şiddetle eleştiren Troçkist isimleri de bir araya getiren bir yayın organıydı. Sosyal meselelerde devrimci tavır almaktan uzak duran dergi çevresinin esas ilgi alanı, "liberal totaliterler" olarak damgaladıkları Sovyetler Birliği'ne sempatiyle bakan aydınlardı.¹² Aynı dönemde entelektüeller arasında yaygın bir biçimde takip edilen *The New Republic*

10 *Partisan Review*, 1934-36 yıllarında komünistlerin öncülüğünde kurulan John Reed kulüplerinin yayın organıdır.

11 Pells, dergide şiirleri, öyküleri ya da makaleleriyle boy gösteren dönemin önemli entelektüelleri arasında şu isimleri sayıyor: Edmund Wilson, Saul Bellow, Paul Goodman, Meyer Schapiro, Alfred Kazin, Leslie Fiedler, Daniel Bell, C. Wright Mills, Arthur Schlesinger, Diana Trilling, Pauline Kael, James Agee, Irving Howe, Harold Rosenberg, Richard Chase, Ralph Ellison, James Baldwin, Norman Mailer, Bernard Malamud, Robert Brustein. Bkz. Richard H. Pells, *The Liberal Mind in a Conservative Age: American Intellectuals in the 1940s and 1950s*, New York: Harper & Row, 1985, s. 73.

12 Tanımlama Dwight Macdonald'a aittir. Bu sırada İngiltere'de kendisini sosyalist olarak tanımlayan George Orwell, yazarlar, çizerler, sanatçılar arasında Sovyetler'e sempatiyle yaklaşanlara benzer suçlamalar yöneltmektedir. Abbott Gleason, *Totalitarianism: The Inner History of the Cold War*, New York: Oxford University Press, 1995, s. 45.

ve *The Nation* gibi dergiler¹³ ise Moskova Mahkemeleri gibi *Partisan Review* dergisinin ısrarla dile getirdiği “büyük günahlara” rağmen¹⁴ halk cephesine ve faşizme karşı mücadeleye darbe vurmamak adına Sovyetler Birliği’ni eleştirmekten uzak duran ya da alt perdeden eleştiren bir yayın çizgisi izlemekteydiler.¹⁵ Sovyetler Birliği karşıtı tutumlarını II. Dünya Savaşı öncesinde netleştiren aydın grupları, Soğuk Savaş’ın kültürel/ideolojik boyutu önem kazandıkça devlet kurumlarıyla çeşitli düzeyde işbirliği içerisine girdiler. Bu işbirliği sürecinde, Amerikan hege-

13 1947’de *The New Republic*’in editörlüğünü Truman’ın kabinesinden kovduğu Tica-ret Bakanı Henry Wallace üstlenmiştir. Wallace’in editörlüğünde *The New Republic* Sovyetler ile dostluk politikası geliştirilmesini isteyen ve Soğuk Savaş’a karşı çıkan bir çizgi izlemiştir. Bunlar dışında *Commentary* ve *The New Leader* isimli dergiler de entelektüeller tarafından takip edilen önemli dergilerdi. *Commentary* daha çok Yahudi entelektüellere hitap ettiği için etki alanı biraz daha sınırlıdır. *The New Leader* ise Sosyal Demokrat Federasyon tarafından çıkarılan bir dergidir. Derginin esasyazı kadrosunu Sovyetler Birliği’nden ya da Doğu Almanya’dan göç eden, politik olarak Menşeviklere yakın olan Boris Nicolaevskii ve David J. Dallin gibi isimler oluşturmaktadır. Dergiye Troçkist Victor Serge, anarşist Max Nomad ve Paul Goodman dışında Sovyetler Birliği’ne karşı büyük kin besleyen John Dewey, Sidney Hook, Max Eastman, Melvin Lasky ve Irving Kristol gibi pek çok isim katkı yapmaktadır. Bu kadroyla *The New Leader* ABD’nin dış politikada Sovyetler’e karşı tavrını sertleştirmesini isteyen önemli yayınlardan biri haline gelmiştir.

14 Özellikle Troçki’nin Meksika’ya yerleşmesi ve burada yazdığı yazılarla Moskova Mahkemelerinin bir temizlik operasyonu olduğunu söylemesi ABD içinde de bu konudaki tartışmaları alevlendirecektir. ABD düşünce dünyasının önemli simalarından John Dewey öcülüğünde bir komisyon oluşturulmuş, bu komisyonun Troçki’yle görüşerek Troçki’nin suçsuz olduğunu ilan etmesi yeni bir fırtına koparmıştır.

1939’da imzalanan Alman-Sovyet Paktı’nın aydınlar üzerindeki etkisi de tartışılan noktalardan biridir. Alman-Sovyet Paktı ilk başta bir şaşkınlık yaratmışsa da İngiltere ve Fransa’nın Çekoslovakya’nın Südetland bölgesini Nazi Almanya’sına bırakan Münih Antlaşması’na imza atmış olmaları ve birkaç yıl gibi kısa bir sürede Nazi Almanya’sının Sovyetler Birliği’ne saldırması 1939 paktının soldaki olumsuz etkisinin varsayılandan çok daha sınırlı kalmasına yol açmıştır. Schrecker, a.g.e., s. 54-55. Ancak 1930’lar boyunca Sovyetler Birliği’nin entelektüeller arasındaki prestijini çok fazla zedelemeyen bu gelişmeler, Hruşçov’un ünlü 20. Kongre konuşmasından sonra yeniden gündeme gelmiş ve tarih yeniden yazılırken Sovyetler Birliği’nin “çürümüş” yapısının zamanında iyi anlaşılamamış göstergeleri olarak o tarihte yer almışlardır.

15 Klehr, a.g.e., s. 364.

monyasının tüm dünyada, özellikle de az gelişmiş ülkelerde tesis edilmesini onaylayan ve bu konuda aktif görev üstlenen Soğuk Savaş aydın tipi de gelişmeye başladı.

Döneminin önemli yazarlarından, Sovyet karşıtlığıyla nam salan James Burnham'ın Soğuk Savaş'ın yürütücü çevreleriyle ilişkisi bu işbirliğinin en bilinen örneklerinden biriydi.¹⁶ Burnham, *Dünya için Mücadele* başlığını taşıyan ve Washington'daki yönetici ve bürokrat çevrelerde yaygın olarak okunduğu sanılan kitabında Truman Doktrini'nin ve çevreleme politikasının Sovyet yayılmacılığına karşı tek yol olduğunu anlatmaktaydı. Burnham ayrıca Amerikan aydınlarını Avrupalı aydınlarla ilişki kurmaya ve onları ABD'nin yanına çekmeye çağırırmaktaydı.¹⁷ Burnham gibi Soğuk Savaşçı isimlere daha fazla kulak verilmesi, Sovyetler Birliği'ne karşı topyekûn mücadele çizgisinin alternatifsizleşmesiyle gerçekleşti.

Harry Truman-Henry Wallace rekabeti bu açıdan bir dönüm noktasıydı. Başkanlık koltuğuna oturduğunda pek de popüler bir isim olmayan Truman, göreve başladıktan kısa süre sonra Sovyetler Birliği'ne karşı sertlikten yana olduğunu belli edince liberal aydınların bir bölümü bu politikanın barış ortamını bozacağı endişesiyle başkanı eleştirdi. Bu kesimin başını 1946'da Truman kabinesinden kovulduktan sonra *The New Republic*'in başına geçen Wallace çekmekteydi. Wallace, Truman dış politikasını topa tutan yazılarıyla o güne kadar dış politikayla çok fazla ilgilenmemiş olan aydın kesimlere de ulaşmaya başladı. İçeride Keynesyen iktisat politikalarını, dışarıda Sovyetler Birliği'yle gerginlik düşürücü bir yakınlaşma politikasını savunan Wallace, aydınlar arasında saygın bir isimdi. Wallace'ın Truman Doktrini'ni saldırganlıkla suçlaması ve bu adımla barışın dinamitlendiğini

16 1941'de yayımlanan *The Managerial Revolution* isimli kitabı, Daniel Bell gibi isimlerin tezlerinin erken bir ifadesidir. Burnham, burada kapitalizmin dayanıklı olduğunu, sosyal devrimin kapitalizm içerisinde zaten gerçekleşmekte olduğunu iddia etmektedir.

17 Pells, a.g.e., s. 80.

söylemesi, antikomünist tutumlarını ödün vermez bir tutuculukla koruyanlar hariç, entelektüeller arasında Truman dış politikasına dair en azından bir tereddüt yarattı. Soğuk Savaşçılar, bu tezin karşısına Sovyet yayılmacılığı teziyle çıktı; Sovyetler Birliği, önce Doğu Avrupa’da önüne çıkan toprakları büyük bir iştahla yutan, ancak doymak bilmez yayılmacılık güdüsüyle Yunanistan gibi ülkelerde kendine bağladığı grupları kullanarak iktidarı ele geçirmeye çalışan büyük bir tehlike olarak yansıtılmaktaydı. Bu yaklaşıma göre dünyadaki devrimci girişimlerin hepsi “Sovyet komplosu”ydü.

Wallace ise Sovyetler ile barışı olanaksızlaştıracak saldırgan politikalar yerine, yönetimi BM’yi işletmeye çağırmakta; ABD’nin Avrupa’daki yıkıma gözünü kapatamayacağını, dolayısıyla savaş sonrası yeniden yapılanma için gereken kaynakları sağlamak konusunda üzerine düşeni yapması gerektiğini savunmaktaydı. Truman yönetimi bu taleplere yanıtını Marshall Planı’yla verdi. Savaştan yıkılarak çıkan Avrupa’ya büyük maddi yardım öngören bu plan, o güne kadar, ABD’nin Avrupa’daki müttefikleriyle birlikte hareket etmesi ve Avrupa’ya yönelik bir yardım planı geliştirmesi gerektiğini söyleyen Wallace önderliğindeki kesimleri siyasi olarak açıkta bırakmıştı. Wallace, her ne kadar, Marshall Planı’nın saldırgan Truman Doktrini’nin başka bir yüzü olduğunu söylese de bu söylemin etkisi sınırlı kaldı; plan, Avrupa’yla işbirliğini savunan liberal aydınların gönlünü çalan bir açılım oldu. Wallace’ın Truman yönetimine yönelik eleştirilerinde elini önemli oranda zayıflatan bu gelişmelerin ardından 1948’deki başkanlık seçiminde aday olması ve yenilmesi siyasi sonunu getirdi.

Wallace’ın siyasi sonunu hazırlayan bu süreç, Truman yönetiminin militan dış politikasına tereddütlü yaklaşan aydınların rezervlerini geri çekerek devletle işbirliğine girmelerinin altyapısını hazırladı. Bir dizi uluslararası gelişmenin yanı sıra içeride korku atmosferinin daha da yoğunlaşması bu yeni ilişkinin zeminini güçlendirmekteydi.

Aydınların ikna edilmesi sürecinde Sovyetler Birliği'nin 1949'da atom bombasını geliştirdiğini açıklaması ve ABD yönetiminin bomba yapım sırlarının ABD'den sızdırıldığını iddia etmesi önemli rol oynadı. Gözler bir anda Los Alamos'ta atom bombası geliştirme projesinde görev üstlenmiş olan bilim insanlarına çevrildi. Projenin başındaki Robert Oppenheimer, HUAC (Temsilciler Meclisi Amerikan Karşısı Faaliyetleri İzleme Komitesi) tarafından atom sırlarını dışarıya sızdırmak şüphesiyle sorgulandı. ABD yönetiminin ve gizli servisinin asıl hedefi ise Julius-Ethel Rosenberg çiftiydi. Rosenberg'ler atom sırlarını Sovyetler'e vermekten suçlu bulunup 1953'te elektrikli sandalyede idam edildiklerinde topluma, komünist sızma girişimlerine karşı ne kadar acımasız olunabileceği mesajı da dehşet verici bir şekilde iletilmiş oluyordu.

Toplumun ve aydınların paralize olmasında Uzakdoğu'daki gelişmelerin de önemli etkisi vardı. Çin'deki Maocu devrimden sonra ABD'nin Kore yarımadasındaki savaşa taraf olması ve komünist güçlerle çarpışması toplumdaki tüm ideolojik taşları yerinden oynattı. ABD, tarihinde ilk kez bir savaşı kaybetmenin eşiğine gelmişti ki, ülkenin toplumsal hafızası böyle bir durumla baş etmeye yardımcı olacak deneyimlerden yoksundu. Ancak esas fırtına, savaşın sona ermesiyle birlikte 1953'ün ortalarında komünistlerle işbirliği yaptığı öne sürülen Amerikan esirleriyle ilgili haberler duyulmaya başlandığında koptu.¹⁸ Duruma açıklık getirme iddiasındaki çalışmalarda ABD askerlerinin zayıf psikolojisine işaret edilmekte, bu zayıflığın kaynağı olaraksa cinsiyetçi bir yaklaşımla, rahat bir ortamda, refah içinde büyümenin ve ağırlıklı olarak anne tarafından yetiştirilmenin yeterince erkek olmayan nesiller ürettiği öne sürülmekteydi. Buna göre ABD

18 Ron Robin, kitabının Kore esirleri tartışmasıyla ilgili bölümünde bu açıklamaları ayrıntılı olarak açıklıyor. Bkz. Ron Theodore Robin, *The Making of the Cold War Enemy: Culture and Politics in the Military-Intellectual Complex*, Princeton, N.J.: Princeton University Press, 2001, s. 162-181. Robin'in bu başarılı çalışması *think-tank*'lerde istihdam edilen davranışsalci sosyal bilimcilerin araştırmalarıyla yeni düşmanın tanımlamasındaki rollerini ayrıntılı olarak analiz ediyor.

askerleri dejenere olmuş, değerlerini unutmuş bir kuşağı temsil ediyordu.¹⁹ İkinci bir açıklamaysa yaşananlara daha “bilimsel” bir yanıt vermeye çalışan ve daha çok RAND gibi davranışsalci “askerî sosyal bilim” üreten “*think-tank* sosyal bilimcileri”nden geldi. Bu kesime göre esas neden, komünistlerin “beyin yıkama” taktiği idi. Komünist olmayı bir anomali olarak kabul eden bu yaklaşıma göre, Sovyetler Birliği ve Çin’de geliştirilen son derece güçlü bir beyin yıkama stratejisiyle insanların normal savunma mekanizmaları çökertiliyor ve kişi böylece teslim alınıyordu. Hatta CIA’ye bu konuda danışmanlık yapan Washington Psikiyatri Topluluğu Başkanı Henry Laughlin, doğrudan hiçbir savaş esiriyle görüşmeden, uzaktan gözlem yöntemiyle yaptığı araştırmanın sonucu olarak beyin yıkama stratejisinin “diyalektik materyalizm ile doğrudan bağlantılı olduğunu” öne sürdü.²⁰

Resmî çevrelerden, sosyal bilimcilerden, uzman psikiyatristlerden aynı açıklamalar gelince popüler kültürde ABD’lileri ele geçirmeye ve emellerine alet etmeye çalışan komünistler teması patlama yaptı. Aileler, “Komünistler çocuklarınızı nasıl ele geçirir” broşürleriyle “aydınlatılmakta”, Hollywood birbiri ardına benzer içerikli filmleri piyasaya sürmekteydi.²¹

Aydınların önemli bir bölümü ABD’yi ele geçirme planlarını gülünç bulsa da, Amerikan Komünist Partisi’nin bir fesat örgütü olduğu ve Amerikan değerleriyle uyumsuz, dışarıdan gelen bir güç olarak görülmesi gerektiği iddiasını kabul etmeye yatkın

19 Bu tartışmanın ilginç yönlerinden biri ABD’li askerlerin zayıflığına örnek olarak Türk askerlerinin “dayanıklılığının” gösterilmesidir. Robin’in verdiği bilgiye göre Kore’deki esir kamplarında ABD’li askerlerin koşullara dayanamayıp öldüğü, ancak aynı koşullarda Türk askerlerinin neredeyse hiç kayıp vermediği iddia edilmiştir. A.g.e., s. 164.

20 A.g.e., s. 167-168.

21 Soğuk Savaş’ın beyaz perdedeki en çarpıcı ürünlerinden biri olarak kabul edilebilecek olan 1962 yapımı *The Manchurian Candidate* (Mançuryalı Aday), antikomünist bir ailenin çocuğu olan Raymond’un komünistler tarafından ele geçirilmesi ve ABD başkan adaylarından birine suikast düzenlemek üzere yönlendirilmesini anlatmaktadır. Bu tema sonraki yıllarda da Soğuk Savaş popüler kültürünün en sevdiği temalardan biri olacaktır.

görünüyorlardı. Böyle bir kabul, düşün çevrelerinin toplumdaki radikal seslerin susturulmasına dönük şiddetli müdahaleleri “anlayışla” karşılamalarının nedenlerinden biriydi.

Entelektüel çevrelerde antikomünizm farklı düşünsel konumları ortaklaştıran bir unsur haline gelmiş olsa da, kuşkusuz, görüş farklılıklarını toptan silemedi. Örneğin, Sydney Hook ve John Dewey gibi liberaller parlamenter siyaset, özel mülkiyet, bireycilik gibi değerleri totalitarizmin en önemli panzehirleri olarak görürken, demokratik yönetim varsayımlarına veya liberal değerlere kuşkuyla yaklaşan isimler de vardı. Ancak bunlar Soğuk Savaş uzlaşmasını bozacak kadar etkili çıkışlar yapamadılar.

Bu isimlerden biri C. Wright Mills'ti. Döneminin aykırı seslerinden biri olarak gösterilen Mills, *İktidar Seçkinleri* isimli kitabıyla ABD'deki iktidar mekanizmasını askerî elitler, siyasi elitler ve ekonomik elitler arasında bir koalisyon olarak tanımladı. Mills, bu analizi nedeniyle Daniel Bell başta olmak üzere Amerikan demokrasisinin üstünlüğünü savunan kesimler tarafından topa tutuldu. Marksist olmakla suçlansa da ABD'deki iktidar yapısına ilişkin Weberyen bir analiz yapmış olan Mills, ağırlıklı olarak 1960'larda yükselişe geçen ve Sovyetler Birliği'ne mesafeli “yeni solun” önemli isimlerinden biriydi.

Aslında süreç iki yönlü işlemekteydi. Aydınların Truman yönetimiyle asgari müştereklerde uzlaştığı bu dönemde, büyük şehirlerin dar çevreleri dışında yaşayan geniş yığınlarda, her baskı döneminde olduğu gibi sürece eşlik eden bir “dinselleşme” ve “tutuculaşma” eğilimi baş gösterdi. Bu yalnızca Amerikan toplumunun tehlike hissettiği için gösterdiği bir refleks değildi. ABD yönetimi topluma seslenirken şovenizmin ve dinî duyguların gücüne başvuruyordu.²² Üstelik bu yönelimin ABD'nin Soğuk Savaş

22 Bu sürecin sembollerinden biri 1954'te bayrak törenlerinde okunan sadakat yeminine, “tek ulus, tek tanrı” ifadesinin eklenmesine karar verilmesidir. Aynı yıl kongre, tüm ABD madeni ve kâğıt paralarının üzerine “Tanrı'ya Güveniriz” (*In God We Trust*) ifadesi eklemiştir. İki yıl sonra ise bu ifade resmi düstur haline gelmiştir. Dianne Kirby, “Harry Truman's Religious Legacy: The Holly Alliance, Containment and the Cold War”, Dianne Kirby (Ed.), *Religion and the Cold War* içinde (77-102) Gordonsville, VA, USA: Palgrave Macmillan, 2003, s. 96.

dış politikasıyla da ilişkisi vardı. Bu bağlamda, Soğuk Savaş ve din üzerine çalışmalarıyla bilinen Diane Kirby, Soğuk Savaş’ın öncü belgelerinden biri olarak kabul edilen ve ABD’nin hızla silahlanmasına yol açan NSC 68’e dikkatleri çekmektedir. NSC 68 jeopolitik bir değerlendirmeye değil, “iyi” ABD’yle “kötü” Sovyetler Birliği arasındaki apokaliptik mücadeleyi resmeden ifadelerle başlamaktaydı.²³ Bir yönüyle NSC 68 meşruiyetini iyi ile kötü arasındaki bu savaştan, Kirby’nin açıkladığı gibi, şeytana karşı maneviyatı güçlü özgür adamın savaşımdan almaktaydı. Truman’dan Reagan’a farklı ABD başkanları bu manevi mücadele söylemini benimsemişti.

Manevi mücadele çağrısıyla sadece Amerikan vatandaşlarına seslenilmiyordu; çağrının muhatabı Hristiyan dünyasıydı. Truman yönetiminin ilk işaretlerini verdiği bu dinsel Soğuk Savaş politikası, öncelikli olarak solun güçlü olduğu Avrupa’yı ve de özellikle sosyalist Doğu Avrupa’yı hedeflemektedir. Bu, papalığın da içinde olduğu bir din cephesi açmak anlamına geliyordu. Ancak mücadele sadece Hristiyanlarla sınırlı kalmadı. Bunun bir örneği, komünizme karşı maneviyat eksenli bir politikaya Müslüman din adamlarının ortak edilmesi için girişimlerde bulunulmasıydı.²⁴ Soğuk Savaş’ta Ortadoğu’nun önem kazanmaya başlamasıyla birlikte “komünizme karşı dinler buluşması” cazip bir Soğuk Savaş politikasına dönüştü.

Liberaller ideolojik şiddet alanında tekleşirken muhafazakâr sağ, 1950’lerde toplumun gözü önünde yürütülen gürültülü antikomünist kampanyanın fiziki planda esas vurucu gücü oldu. ABD’de muhalefetin şiddetle bastırılması için sağcılığın öne daha önce de açılmıştı. Yukarıda da bahsedildiği gibi, I. Dünya Savaşı yıllarında ve savaştan hemen sonra toplumdaki politikleşmeye karşı, özellikle kentlerde artan sosyal sıkıntılar nedeniyle

23 Dianne Kirby, “Religion and the Cold War-An Introduction”, Dianne Kirby (Ed.), *Religion and the Cold War* içinde (1-22) Gordonsville, VA, USA: Palgrave Macmillan, 2003, s. 1-2.

24 Kirby, “Harry Truman’s Religious Legacy”, a.g.e., s. 93-94. Truman dönemindeki bu girişimler büyük oranda başarısızlıkla sonuçlanmış olsa da Soğuk Savaş boyunca çok sayıda dinler arası buluşma gerçekleştirilmiştir.

patlayan grevlerin bastırılması için sağın sokak gücünden istifade edilmişti. Sağcı gruplar ve politikacılar, komünist hareketin örgütlenmeye başlamasını da bahane ederek sorunların göçmen Ruslar tarafından kışkırtıldığını iddia etmiş ve göçmenlere saldırmış; 7 Kasım 1919'da, yani Bolşevik Devrimi'nin yıldönümünde başlatılan operasyon kapsamında Rus işçilerin toplanma yerleri olarak bilinen yerlere ve işçi önderlerinin yaşadığı evlere yapılan baskınlarla birlikte aylar süren tutuklama kampanyaları başlatılmıştı. Komünist hareket bu baskılar sonucu yeraltına çekilmişti. Bu olayların çarpıcı yönü, Bennett'in de belirttiği gibi, 1950'lerin antikomünist ruhunun nüvelerini barındırıyor olmasıydı. Bennett, bir ayırım noktası olarak 1920'lerde antikomünist histerinin "Amerikan olmayan" fikirlerin taşıyıcıları olarak yabancıları, göçmenleri hedef aldığını söyler.²⁵ Ancak 1950'lerde hedef haline gelenler çoğunlukla ABD'nin kendi vatandaşlarıydı. Bu kampanya çerçevesinde, komünistler, sol hareket içinde bulunanlar, sempatizanlar Rus ajanı olmak ve dış güçlere hizmet etmekle suçlandılar.

Yüzyılın başındaki dışlayıcı, şiddet yüklü sağ rüzgâr 1950'lerde tekrar esmeye başladığında bu kez hedefte her kademededen bürokrat, aydın ve sanatçı bulunmaktaydı. Amerikan antikomünizminin simge ismi Senatör Joseph McCarthy sahneye çıkmadan önce Temsilciler Meclisi çatısı altında kurulan ve HUAC olarak kısaltılan bir araştırma komisyonu, komünist sızma girişimlerini soruşturmaya başlamıştı. HUAC, adını en çok Alger Hiss olayıyla duyurdu. Dışişleri Bakanlığında çalışan Hiss, eski bir solcu olan *Time* editörü Whittaker Chambers²⁶ tarafından Sovyet ajanı olmakla suçlanınca HUAC'a gönüllü olarak ifade vermeyi kabul etmiş, böylece uzun yıllar süren ve sonuçta Hiss'in hapse girmesiyle sonuçlanan dava başlamıştı. Bu dava bürokrasinin

25 Bennett, a.g.e., s. 194.

26 Chambers, "özgürlük ve totalitarizm arasındaki destansı mücadeleye" katkısı dolayısıyla Ronald Reagan tarafından Başkanlık Özgürlük Madalyası ile ödüllendirilir.

çeşitli kademelerinde görev yapan ve solla ilişkili olduğundan şüphelenilenlerin soruşturulması ve tasfiyesinde etkili oldu. Bürokrasiyi hizaya getirme kampanyasında bayrağı zirveye taşıyan ise Senatör McCarthy idi. McCarthy uzun süre sarsılmaz liderliğini yapacağı antikomünist huruç harekâtının başlama işaretini, 9 Şubat 1950’de yaptığı ünlü konuşmasında ABD Dışişleri Bakanlığına komünistlerin yuvalandığını iddia ederek verdi. McCarthy, elinde, Komünist Parti üyesi Dışişleri Bakanlığı mensupları listesinin bulunduğunu iddia etti. Bu iddialar üzerine senatoda oluşturulan bir komisyon McCarthy’nin suçladığı isimlerin sorgulanmasına başladı. Sorgulamalar sırasında McCarthy tarihe geçen bir demagog olarak Amerikan politikasında sivrildi.

Sonraki yıllarda “McCarthycilik” olarak adlandırılan bu sindirme operasyonu, antikomünizmin doğasına uygun bir biçimde kısa süre sonra kendi ideolojik hattıyla uyuşmayan tüm seslerin bastırılmasına ve bir otosansür mekanizmasının işlemeye başlamasına yol açtı. Bir süre sonra McCarthy’nin siyasi sonunun gelmesiyle tansiyon düşmeye başladı. Bu aşamadan sonra, McCarthyciliğin “geçici bir sapma” olarak yansıtılmasıyla²⁷ yürütülen operasyonun özellikle bürokrasinin sol unsurlardan temizlenmesinde ve bir aydın kuşağının sindirilmesinde oynadığı “geri alınamayacak” rol örtölmeye çalışıldı. Öte yandan, soruşturmalar sırasında aydınları suçlayan, küçük düşürmeye çalışan ve aşağılayan tavırlar sergilenmesi, süreç boyunca aydınların Amerikan değerleriyle uyuşmayan “yabancılar” olarak yansıtıl-

27 Türkiye’de bu yıllarda McCarthyciliğe değinen az sayıdaki isimden biri olan Halide Edib Adıvar da tüm yaşananların ardından McCarthy’nin itibar kaybetmesini, ABD demokrasisinin bu tür sapmaları telafi eden mekanizmasına bağlamıştır:

“Amerika’da son zamanlarda, McCarthy adlı bir âyan âzası ötekine berikine (yalnız memurlara değil) hattâ Amerika’nın dünyaca tanınmış âlimlerine dahi kızılık damgası basarak umumî efkârı curnal edip durmuştu. Fakat bu hareketinin karşılığını, âyan ve yüksek mahkeme âzasının seçtiği bir heyet, McCarthy’e ziyadesiyle vermiştir. Bu defa da seçimlerde hezimete uğradığını yazan gazetelerin havadisi eğer doğrusu, umumî efkârın da bu curnalcılık ve iftira hareketine karşı cephe aldığı göstermektedir.” Halide Edib, *Türkiye’de Şark, Garp ve Amerikan Tesirleri*, İstanbul: Doğan Kardeş Yayınları Basımevi, 1955, s. 224.

ması, toplumda antientelektüel duyguların kabarmasına yol açtı ve nihayetinde, aydınlar ile halk arasındaki yabancılaşma arttı.

1954'ün hemen ertesinde, Amerikan entelektüelleri arasında, muhalif olan her şeyin üzerinden bir silindir gibi geçen bu dehşetli histerinin nedenlerini açıklamaya dönük bazı kıpırtılar belirmeye başladı. Bu tür girişimler arasında en fazla ses getireni, Daniel Bell'in editörlüğünde Talcott Parsons, Seymour Martin Lipset gibi önemli akademisyenlerin katkı yaptığı²⁸ *The Radical Right* (Aşırı Sağ) başlıklı kitaptı. Sonraki yıllarda ilk yazılara yapılan eklerle yeni baskıları yapılan bu kitap, McCarthyciliğe yol açan sosyal-psikolojik koşulların farklı isimler tarafından yapılan analizlerinin bir derlemesiydi.

1950'lerde McCarthyciliğin de bir parçası olduğu radikal sağ tırmanışı açıklamak için Amerikan toplumunda dün ve bugün görülen sağcı birikim, etnik ayrımcılık, dinî mezhepsel çatışmalar, sınıfsal problemler gibi birçok neden sıralayan yazarlar, temel olarak toplumdaki statü kaygılarının sorunların altında yatan dinamik olduğunu savunurlar. Statü kaygısından kasıt, büyük buhranın ardından gelen ekonomik iyileşme döneminde yoksul tabakalardan gelerek sınıf atlayan orta sınıfların ulaştığı yeni statünün ellerinden kaymasından duydukları korku ve bu açıdan statülerine tehdit olarak gördükleri her gruba gösterdikleri tahammülsüzlüktür. Göçmenlerin ya da siyahların haklarını savunan entelektüellere kuşkuyla yaklaşan yeni orta sınıfların, entelektüellerin kozmopolitizmine düşmanlık beslemeye, kendilerini tanımlayan etnik-dinî-moral değerlere eskisinden daha fanatik bir biçimde sarılmaya başladıkları iddia edilmektedir. Yazarlar, toplumun çok farklı kesimlerini eline geçiren bir anomali olarak tanımladıkları radikal sağcılığın özellikle yoksullar arasında ve işçi sınıfı saflarında yaygın olarak göz-

28 Kitabın yazarları şunlardır: Daniel Bell, Richard Hofstadter, David Riesman, Nathan Glazer, Peter Viereck, Talcott Parsons, Alan F. Westin, Herbert H. Hyman. Bkz. Daniel Bell (Ed.), *The Radical Right, The New American Right Expanded and Updated*, Garden City, N.Y.: Anchor Books, 1963.

lemlendiği ve buralardan çıkıp alt-orta sınıf statüsünün keyfini sürmeye başlayan kesimlerin öncülüğünde genişlediği tezinde ortaklaşmaktadırlar.

Görüldüğü gibi *The Radical Right*, yaşananlara sosyolojik ve psikolojik temelli bir açıklama getirmeye çalışmaktaydı. Böylece, yaşananlar Soğuk Savaş politikalarından ve ideolojisinden tamamen kopararak yorumlanmaktaydı. Sağcı antikomünizmin sorumluluğunu, yükselen alt-orta sınıflara yükleyen bu analiz, sürece öncülük eden ya da örtük onay veren kesimlerin yükünü hafifletmekte, bir anlamda yapılanları nesnelleştirmekte ve anonimleştirmekteydi. Bu dönemin liberal aydınları üzerine yazdığı kitabında Richard H. Pells, Bell öncülüğündeki yazarların açıklamalarını şöyle eleştirmektedir:

Eğer biri Moskova’nın Amerikan demokrasisini sonunda yıkmaya dayanan dünya çapında bir komplo yürüttüğü iddiasını kabul ederse, eğer Marksizmi özünde bir casusluk ve yıkıcılık olarak tanımlarsa, eğer diğer ülkelerdeki devrimleri Sovyet saldırganlığı olarak görürse, eğer Rusya’yla her karşılaşmanın dünya güç dengelerinde basit bir stratejik sınavdan öte moral ve kültürel bir haçlı seferi olduğunda ısrar ederse, eğer süreklileşen uluslararası krizlerin içeride özgürlüklerin kısıtlanmasını gerektirdiğini düşünürse –bu tezi muhafazakârlar kadar liberaller de kabul ediyor– o zaman sağın devlet içindeki ihanete ve okullardaki sızmaya karşı savunmaya, medyayı soruşturmaya ve işbirliği yapmayan tanıkları kara listeye almaya ya da hapse göndermeye, ülkeyi geleneksel değerlerine döndürmeye ve dışarıda toptan bir zafer politikası izlemeye dönük vaazlarının hepsi fasit bir güvenirliliğe kavuşur.²⁹

Pells, eleştirisine liberal entelektüellerin yaşananlar karşısındaki tavrına dikkat çekerek devam eder ve bu kesimi “modern Dr. Frankenstein’lar” olarak tanımlar. Pells’e göre bu insanlar HUAC’tan sekiz, McCarthy’den ise sadece dört yıl son-

29 Pells, a.g.e., s. 338-339.

ra kendilerinin yarattığı canavardan korkmaya başlamışlardı. McCarthyciliğin liberallerin 1950'lerin ortasında kuşandıkları kendi militan antikomünizmlerinin genişlemiş ve çarpılmış bir biçimi olduğunu söyleyerek bu kesimi eleştirmeyi sürdüren Pells, şöyle devam eder:

Sağ baskı tekniklerini mükemmelleştirmiş olabilir, fakat sadakat yeminlerinden çok güvenlik risklerinden korkan, ülkenin okullarını komünist öğretmenlerden temizlemek konusunda elbirliğiyle davranan ve komünist sempatanların kültürel etkisini kınayan liberal politikacılar ve entelektüeller hiç de suçsuz değildir.³⁰

Nitekim Seymour M. Lipset, *The Radical Right*'ta yer alan "Aşırı Sağın Kaynakları" başlıklı makalesinde, aşırı sağın anti-komünist mücadelesinde komünistlerin yöntemlerine çok benzer yöntemler kullandığını, bu açıdan -komünistlerin "sosyal faşizm" tanımlamasına gönderme yaparak- "sosyal komünist" olarak adlandırılabilirliğini söylemekteydi.³¹ Makalenin dipnotunda yer alan şu ifadeler yöntemleri eleştirilen aşırı sağın düşman tanımının paylaşıldığını göstermekteydi:

Bugünkü durum, tabii ki, geçmişteki vakalardan farklılık gösteriyor çünkü bugün doğrudan bir yabancı komplosu var; Komünist Parti. Fakat yeni sağ, geçmişte olduğu gibi bugün de komünist olmayan muhalif düşünceleri yabancı güçlere bağlıyor.³²

McCarthyci banal sağcılığın köklerini, kitlelerin sağlıksız ruh halinde arayan bu tür yaklaşımların Amerikan düşünce dünyasında önemli etkileri oldu. Kitlelere duyulan güvensizlik, kitlesel hareketlerin dönüştürücülüğüne şüpheyile yaklaşılmasına ve ra-

30 A.g.e., s. 339.

31 Seymour Martin Lipset, "The Sources of Radical Right", Daniel Bell (Ed.), *The Radical Right, The New American Right Expanded and Updated* içinde (307-371), Garden City, N.Y.: Anchor Books, 1963, s. 330.

32 Lipset, bu dipnotta ABD tarihinde daha önce ortaya çıkan ekstremist ajitasyonların da yabancı kumpasına işaret ettiklerini vurguluyor. Bkz. on bir numaralı dipnot, a.g.e., s. 315-316.

dikal olmayan bir değişim yöntemi olarak yasal süreçlerin öne çıkarılmasına yol açmaktaydı:

Böylece, sivil haklara ve dış politika eğilimlerine odaklanma, gördüğümüz gibi, entelektüelleri müttefiklerini daha önce yanaştıkları ve önemsedikleri işçiler ya da köylüler arasından değil, zenginler ve hali vakti yerinde olanlar arasından seçmeye sevk etmiştir. Aslında sivil hakların çoğunluk oyuyla değil (genellikle sempatik bulunmayan) fakat geleneksel kurumlar, sınıf ayrıcalıkları ve süresiz olarak atanan yargıçlar (judicial life-tenure) yoluyla korunduğu anlaşıncı da muhafazakâr olmuşlardır.³³

Halksız Demokrasi ve Sosyalist Olmayan Plan Formülasyonlarına Doğru

ABD’de antikomünist rüzgârın şiddetlenmesiyle birlikte halk arasında antientelektüel önyargıların kuvvetlendiği ölçüde, okumuş kesimler de geriliğin kaynağı olarak gördükleri alt tabakaların siyasal sistem üzerindeki etkilerinin sınırlandırılması gerektiği fikrine daha fazla hak verir olmuştu. Bu eğilim, birazdan ele alınacağı üzere, demokrasi kuramında da yansımaları buldu. Ancak bu tartışmalar ABD’ye özgü değildi. Siyaset felsefesindeki kökleri eskidi. Dahası, bu fikirlerin 20. yüzyıl ortasında taraf-tar kazanmasında ABD’deki siyasal gelişmeler kadar Avrupa’da yapılan tartışmaların da etkisi olduğuna dikkat çekmek gerekir.

Bu bağlamda öncelikle 1930’larda Avrupa’da tartışılmaya başlanan ve 1950’lerde ABD’de büyük ilgi gören “kitle toplumu” kavramı üzerinde durmak gerekmektedir. Bu kavram, bir yandan popüler kültürün basit ve ucuz türlerinin yaygın dağıtımı ve tüketimi konusundaki kültürel eleştiriyi ifade etmekteydi. Ancak diğer yandan halkın körü körüne siyasi bağlılığı ve “sürüleştirilmesi” olarak görülen siyasal olguyu eleştirmek için kullanılmak-

33 David Reisman ve Nathan Glazer, “The Intellectuals and the Discontented Classes”, Daniel Bell (Ed.), *The Radical Right, The New American Right Expanded and Updated* içinde (105-159), Garden City, N.Y.: Anchor Books, 1963, s. 125-126.

taydı. Kitleleşmek, eleştirel bakışla, bireyselliğin yitimi anlamına geliyordu.

ABD'li aydınlar tarafından okunan –ve Türkiye’de de ilgiyle karşılanan– Avrupalı yazarlardan José Ortega y Gasset, bu yıllarda “kitle toplumu” eleştirilerinin esin kaynaklarından biriydi. *Kitlelerin Ayaklanması* kitabında Gasset, kitlelerin şiddet düşkünlüğünden, primitifliğinden ve barbarlığından bahsettikten sonra bireyselliğin kaybolduğu koşullarda, insanların devlete hizmet etmek dışında kendilerini gerçekleştiremediklerini söyler. Bireyselliğin ezilmesini, yaşanan buhranların nedeni olarak gören ve halkın siyasi sahnede oynadığı rolün bayağılaşmaya yol açtığını düşünen seçkinci muhafazakâr Gasset, kitlesel hareketlere karşı kuşkuculuğun önde gelen isimlerindendi.

Bireyselliğin karşı karşıya olduğu tehlikenin, geniş kitlelerin politik hareketlenmesinden kaynaklandığı yönündeki seçkinci muhafazakâr vurgu doğrultusunda, halkın politizasyonunu ve bir ideoloji etrafında örgütlenerek hareketlenmesini sistemin sağlığına zararlı kabul eden yaklaşım yaygın olarak benimsendi. Bu yaklaşım, hem toplumların bir seçkinler grubu tarafından yönetilmesini bir siyaset bilimi kanunu ilan eden elit kuramına, hem de “totalitarizm”³⁴ tartışmasına damga vurdu.

II. Dünya Savaşı’nın sona ermesiyle birlikte Avrupa ve ABD demokrasilerine karşı gösterilen istikrarsız bir saldırganlıktan ve tek elden yürütülen yıkıcı bir kampanyadan bahsedilmeye başlandı. Totalitarizm kavramı, tüm bu kötü niyetlerin cisimleştiril-

34 ABD’den önce Avrupa’da tartışılan totalitarizm kavramının bilinen ilk kullanımı 1923 yılı İtalya’sındadır. İlk defa, Benito Mussolini’nin İtalyan siyasetinin karakteristiği olarak bilinen koalisyon hükümetlerini engellemek ve bir partinin parlamenter çoğunluğu elde etmesini sağlamak üzere önerdiği seçim kanunu değişikliğini eleştiren Giovanni Amendola isminde bir gazeteci tarafından kullanılır. Amendola bir yazısında çoğunluk ya da azınlık sistemi dışında üçüncü bir sistem istendiğini söylemiş ve bunu “totaliter sistem” olarak adlandırmıştır. Oldukça dar bir içerikle kullanılan kavram, özellikle 1925’ten sonra faşizmin yükseldiği İtalya’da, devletin, yurttaşların hayatlarının her alanına nüfuz etmesini ifade etmek için kullanılır olmuştur. Gleason, a.g.e., s. 14-17. İtalya’da faşizmle birlikte doğan totalitarizm kavramı, Soğuk Savaş boyunca Marksizmi ve sosyalist ideolojiyi hedef tahtasına yerleştiren en atak ve toptanlaştırmacı kavramlardan biri olmuştur.

diği Nazi Almanya'sı ve Sovyetler Birliği'ni aynı tipolojinin farklı örnekleri olarak yansıtmak üzere kullanılmaya başlandı. İronik bir biçimde bu kavram, tanımladığı nesneyi toptanlaştırmakta, ideolojik ve sınıfsal farklılıkları önemsizleştirmekte ve esas gücünü buradan almaktaydı. Bu kullanım Gleason'un deyimiyle savaş boyunca faşizme karşı mücadeleyle yükselen enerjinin savaş sonrasında komünizme karşı mücadeleye akıtılmasını sağladı.³⁵ Böylece, özellikle ABD'de solu hedef alan ve McCarthyilikle doğrudan ulaşan fiziksel şiddete, belli yönleriyle fiziksel şiddetten daha baskıcı olabilen bir ideolojik şiddet eşlik edebildi.

Soğuk Savaş boyunca özellikle Frankfurt Okulu totalitarizm tartışmalarına önemli teorik dayanaklar sundu. Bu açıdan Max Horkheimer ve Theodor W. Adorno'nun *Aydınlanmanın Diyalektiği* isimli kitaplarında geliştirdikleri tahlil dikkat çekiciydi. Frankfurt Okulu'nun bu iki önemli ismi, totaliterliği burjuva liberalizminin kalbinde gelişen bir olgu olarak kavradıklarını belirtse de, burjuva düşüncesinin yapı taşları olarak gördükleri doğanın insan tarafından tahakküm altına alınması, Kartezyen düşünce, *homo economicus* üzerinden tüm Aydınlanma geleneğini mahkûm etme noktasına gelirler. Sonuç, Aydınlanmanın totaliter olduğu çıkarımıdır. Bu yaklaşım, burjuva liberalizminin kökten reddi gibi görünse de aynı gelenekten gelerek farklı bir Aydınlanma vaat eden Ortodoks Marksizmi reddetmeye yaklaşmaktadır.

Horkheimer ve Adorno'nun bu çalışmada sergilediği görüşler aynı zamanda Almanya'dan kaçan "sürgün" entelektüeller arasında yaygın olduğu gözlemlenen karamsarlığın izlerini taşır. Karamsarlık, Nazizmin ve faşizmin kitlesel desteğinden ve özellikle ilkinin modern teknikleri bir sosyal kontrol ve yok etme mekanizması olarak kullanmasından kaynaklanmaktaydı. Bu karamsarlık zaman içinde kitlelerin gücüne dayanan devrimci dönüşümün mümkün ve istenir olup olmadığına ilişkin bir kuş-

35 Gleason, a.g.e., s. 3.

ku yarattı; nihayetinde, bu dönem Frankfurt Okulu temsilcilerini ütopyanın reddedilmesine kadar varan “liberal statükocu” bir noktaya sürükledi.

Frankfurt Okulu düşünürleri arasında totalitarizm kavramını ilk kullanan Herbert Marcuse oldu. “Totaliter Devlet Görünümündeki Liberalizme Karşı Mücadele” başlıklı makalesi, Marksistlerin faşizm tanımlamasıyla büyük oranda örtüşmekte, faşizmi çökmekte olan emperyalist-kapitalist yapının bir hastalığı³⁶ olarak tahlil etmekteydi.³⁷ Faşizm eleştirisinin Sovyetler Birliği’ni içermesine dönük ilk çarpıcı girişimin sahibi olan Horkheimer ise “Otoriter Devlet” başlıklı çalışmada, Friedrich Pollock’un Sovyetler Birliği’ni de dâhil ederek otoriter devletleri tanımlamak için geliştirdiği “devlet kapitalizmi” kavramını kullanıyordu. Horkheimer, aralarında Franz Neumann, Otto Kirchheimer ve A.R.L. Gurland’ın bulunduğu ve faşizmi açıklamak için tekeli kapitalizm kavramını kullanmakta ısrar eden isimlerle bir tartışmaya girdi. Böylece, Frankfurt Okulu tarihinde ilk kez, hem de en önemli isimlerinden Horkheimer tarafından faşizmle Sovyetler Birliği’ni net biçimde aynı kavramsal çerçevede ele alan bir analiz geliştirilmekteydi. Aynı çalışmada Horkheimer eleştirel güçlerin kaynağı olarak ilgisini bireye yönlendiriyordu.³⁸

Totalitarizm kavramının çıkış noktasını oluşturan “toplanlaştırıcı iktidar karşısında bireyselliğin yitirilmesi” tezi, Frankfurt Okulu’nun Amerikan akademik çevreleriyle az sayıdaki ortak ampirik çalışmasının da çıkış noktasını teşkil ediyordu. “Önyargı araştırmaları” (“Studies in prejudice”) genel başlığında

36 Liberalizmin krizinden bahseden Frankfurt Okulu çevresi, ekonomik ilişkilerin işleyişini temel alarak toplumsal yapı analizi yapan Marksistlerden kendilerini baştan itibaren ayıran, estetik teorisiyle ve psikanalizle ilgilenen felsefi arka planı güçlü düşünürlerden oluşmaktaysa da bu ilk dönem faşizm analizinde ekonominin göz ardı edilmediği görülmektedir.

37 Marcuse’nin bu düşüncesindeki değişim için bkz. Gleason, a.g.e., s. 34-35.

38 Martin Jay, *The Dialectical Imagination: A History of the Frankfurt School and the Institute of Social Research, 1923-1950*, London: Heinemann, 1976, s. 33-35.

bir araştırma projesi yürütmeye başlayan okul çevresinin bu proje kapsamındaki “Otoriter kişilik” (“Authoritarian personality”) başlıklı çalışmaları Amerikan akademisinde oldukça olumlu tepkilerle karşılandı.³⁹ Bu çalışmada irrasyonelliği inceleyen araştırmacılar –Soğuk Savaş boyunca Amerikan toplumunu esir alan– irrasyonelliği sosyal ve tarihsel bağlamından kopararak ele almış ve önyargılı kişilerin irrasyonel kararlar verdiği sonucuna ulaşmışlardı. Önyargılı otoriter kişiliğin iyileştirilmesinde eğitimin rolüne ve “hoşgörü”ye yapılan vurgu, Frankfurt Okulu’nu ABD’deki liberal akademiye yakınlaştırdı.

39 Frankfurt Okulu’nun önde gelen isimlerinin yeni analizler geliştirirken ABD’deki akademik ve entelektüel ortamdan da kısmen etkilendikleri belirtilmelidir. Öncelikle Frankfurt Okulu’nun ilk döneminin en fazla vurgulanan temalarından biri olan teori-praksis ilişkisinin ABD yıllarında kaybolmaya başladığı görülür. Almanya yıllarında da örgütlü soldan uzak duran okul çevresi, en azından analiz düzeyinde bu ilişkinin kopmazlığını büyük bir titizlikle savunmuşken, ABD’de, teori yapmanın kendisinin praksis olduğu vurgusuyla siyasetle araya konan mesafenin açıldığı gözlemlenmektedir. Bu ülkede daha önce mesafeli durdukları ampirik çalışma metodunun kullanıldığı araştırmalar içerisinde de yer almışlardır. Amerikan akademisiyle kurdukları ilişkilerde, Viyana Çevresi’nden Paul Lazarsfeld’in Kolombiya’daki Uygulamalı Araştırmalar Bürosu (Bureau for Applied Research) bir buluşma noktası olarak işlev görmüştür. Öte yandan Frankfurt Okulu analizleri özellikle 1960’ların sonundan itibaren Aydınlanma düşüncesine yöneltilen eleştirilerin beslediği kaynaklardan biri olarak büyük bir yaygınlık ve etki kazanmışsa da 1940 ve 1950’lerin ABD’sinde ne kadar alıcı buldukları tartışmalıdır. Frankfurt Okulu’nun kurumsal tarihini yazan Martin Jay, okulun ABD’deki yılları üzerine yaptığı bir çalışmada bu dönem üretimini kapalı devre bir üretim olarak betimler. Martin Jay, *Permanent Exiles: Essays on the Intellectual Migration from Germany to America*, New York: Columbia University Press, 1985.

Başta Adorno olmak üzere birçoğunun yazılı üretimin Almanca olarak sürdürülmesinde ısrar etmesi –ki okulun dergisi bile Almanca çıkmaya devam etmiştir–, ABD’deki entelektüel sığınığın yarattığı hayal kırıklığı, Frankfurt Okulu’nun felsefi analizlerine karşın bu dönem ABD’de özellikle sosyal bilimcilere hâkim olan ampirizm ve daha birçok neden, Frankfurt Okulu çevresinin kendi içine kapalı bir biçimde tartışma yürütmesine yol açmıştır. Ancak Marcuse diğer meslektaşlarından farklı bir yol izleyerek, ABD’de de daha geniş çevrelere hitap etmeyi başarmıştır. Hohendahl, ABD’de 1950 ve 1960’larda Eleştirel Teori’nin Frankfurt Okulu’yla, en azından Horkheimer ve Adorno’nun çalışmalarıyla özdeş olmadığını, daha çok okulun üyesi olmuş ancak savaş sonrasında ABD’de kalmayı tercih etmiş Herbert Marcuse, Erich Fromm, Leo Lowenthal’le özdeşleştirildiğine dikkat çekiyor. Bkz. Peter Uwe Hohendahl, *Reappraisals: Shifting Alignments in Postwar Critical Theory*, Ithaca&London: Cornell University Press, 1991, s. 198.

Totalitarizm konusundaki fikirleriyle ABD’de etkili isimlerden biri haline gelen bir başka Avrupalı göçmen Hannah Arendt’ti. 1951’de yayımlanan ancak etkisi daha ziyade 1960’lardan itibaren yoğun olarak hissedilen *Totalitarizmin Kaynakları* başlıklı eseri, 20. yüzyılın ilk yarısında gerçekleşen dramatik olayların nedenlerine ilişkin felsefi düzeyde bir çözümleme yapar. Arendt bu kitabında totalitarizmin doğuşunun nedenlerinden biri olarak, kitlelerin eylemi ve bireyselliğin yitirilmesi üzerinde durmaktaydı. Modern kitleyi ayaktakımından ayıran Arendt’e göre, modern zamanların kitleleri, her türlü ortak çıkar ve aidiyet duygusunu kaybetmiş, bu kaybı bir üst tine teslim olarak gidermeye çalışan hastalıklı topluluklardı. Kitleselel izolasyon ve yalnızlıktan bahseden Arendt için sorun varoluşsalı. Sorunun ortaya çıkması ise sınıf, ulus gibi bütünlüklerin tarihsel olarak dağılmasının bir sonucuydu. Arendt’e göre kökleri 19. yüzyıla giden ancak 20. yüzyılda da devam eden bu yıkım “ortak bir çıkar” etrafında bir araya gelemeyen insanların, kaybettikleri bütünlüğü “ırk” gibi bütünlüklerde aramaya başlamalarına yol açtı. Arendt’in Gasset’den bir sosyal bütünlük, ortak çıkar vurgusuyla ayrılan analizi, kendisine temel olarak Gasset’in yaptığı gibi bireysel varoluşun zedelenmesini aldı ve modern zamanlarda kitle eylemlerini bir anomali olarak teşhis etti. Arendt, Sovyetler Birliği’ni Nazizmle birlikte analiz etmesiyle dikkat çeken bu çalışmasında, bu toptan yıkımın neden sadece belli coğrafyalarda totaliterlik ürettiği sorusuna yanıt olarak Pangermanizm ve Panslavizmin sunduğu ideolojik kökleri vurgulayan bir açıklama getirdi.

ABD’de çevrelerinden izole yaşayan Frankfurt Okulu temsilcilerinden farklı olarak bu ülkeye daha hızlı uyum sağlayan, önemli çalışmalarını burada yayımlayan ve Amerikan entelektüel çevreleri tarafından kabul gören⁴⁰ Arendt’in, adı geçen kitapta-

40 Jay, Almanya’dan ABD’ye kaçan entelektüel göçmenlerle ilgili çalışmasının Arendt’le ilgili bölümünde Arendt’in 1975’teki ani ölümünün ABD’de yarattığı yas havasını anlatıyor ve tartışmalı Eichmann kitabının yarattığı öfkenin kaybolduğunu söylüyor. Avrupa düşüncesinin izlerini taşısa da Amerikan siyasi ve düşünsel geleneğinden büyük oranda etkilenen Arendt’in yeni soldaki popülerliğine

ki fikirleri, Sovyetler Birliği’ne yönelik eleştirileri faşizmin elini güçlendirmek olarak gören hâkim entelektüel havanın tamamen dağıldığı, ABD’de yeni düşmana ilişkin hızlı bir propaganda kampanyasının başlatıldığı bir dönemde tartışılmaya başlanıyordu. Örneğin, totaliter elitlerin insanları özgürlükten ve bireysellikten yoksunlaştırarak insana dair ne varsa ellerinden aldığını söyleyen Arendt, bu nedenle kötücül amaçlarını tüm dünyada gerçekleştirene kadar durmayacaklarını vurguluyor, özellikle 1940’ların sonuna doğru gündemde tutulan Sovyet yayılcılığı iddialarına paralel kuramsal-felsefi tezler ileri sürüyordu.

Totaliter Diktatörlük ve Otokrasi başlığını taşıyan 1956 tarihli çalışmalarında Frankfurt Okulu’nun Aydınlanmanın totaliter olduğu savına çok yakın görüşler dile getiren Sovyetolog Carl Friedrich ve Zbigniew Brzezinski’ye göre sorunun kaynağında modernizm bulunmaktaydı. Endüstrileşmenin, modern teknoloji ve kitlesel meşruiyet arayışının totaliter pratikleri mümkün kıldığını savunan ikili, bu pratiklerin hâkim olduğu tarihsel ya da güncel örnekler olarak Sovyetler Birliği ve Nazi Almanya’sı üzerinde durmaktaydı. Böylece, daha az felsefi ve daha az derin olmak kaydıyla Amerikan akademisinde özellikle Frankfurt Okulu kuramcılarının yaklaşımına benzer tezler üretildiği görülmektedir.

Sovyetler Birliği söz konusu olduğunda olumsuzlanan teknolojik gelişme ve kitle toplumu yaklaşımı, tersinden kapitalizmin ulaştığı seviyeyi olumlamak için kullanılıyordu. Daniel Bell’in açtığı “ideolojilerin sonu” tartışması, Batı toplumlarında refahın artmasıyla birlikte çelişkilerin azaldığı ve köklü dönüşüm vaat eden “ideolojilerin” zemininin kalmadığı savına dayanmaktaydı. Bell’in çıkış noktası da Gasset gibi yazarların “kitle toplumu” eleştirisiydi. Ancak, Bell, ABD’de 1950’lerin en etkili çalışmalarından biri olan *İdeolojinin Sonu*’nda kötümser ve elitist olarak suçladığı kitle toplumu yaklaşımını eleştirdi ve antikomünist

olduğu kadar anti-Marksist de olan bu elitist tezlerin kökeninin Marx'ın yabancılaşma kuramı olduğunu iddia etti. İşçi sınıfının tarihsel rolüne işaret eden Marx'ın alt sınıfların kitlesel eylemlerine şüpheyle yaklaşan bu muhafazakâr-liberal tezlerin müsebbibi olarak ilan edilmesi, Bell'in açtığı "ideolojinin sonu" tartışmasının esas hedefinin Marksizm olmasıyla ilgiliydi.⁴¹ Nitekim, Bell, ünlü kitabında modern zamanlarda teknolojinin etkisiyle toplumlardaki statü farklılaşmasının gittikçe karmaşıklaştığını savunarak Marksist ideolojinin zemin yitirdiğini iddia etmekteydi. Bell'e göre netice olarak yeni oluşan sosyal ve ekonomik yapı, siyah ve beyaz şeklindeki ayrımları ortadan kaldırmıştı.⁴² Entelektüeller arasında siyasi konularda bir uzlaşma oluştuğunu, karma ekonominin ve siyasi çoğulculuğun ideolojinin sonunu getirdiğini söyleyen Bell, bu tezleriyle ABD'de liberal entelektüellerin sistemle barışık iyimserliğinin bir örneğini vermektedir.

Eğer büyük tartışmaların, köklü dönüşümlerin sonu geldiyse, buna uygun olarak halkın yönetime katılma biçiminin gözden geçirilmesi gerekiyordu. Joseph Schumpeter'in demokrasi kuramı tam da bu ortamda tartışılmaya başlandı. Schumpeter, *Kapitalizm, Sosyalizm ve Demokrasi* kitabında açıkladığı elitist demokrasi kuramıyla katılımcı demokrasi kuramına yeni bir saldırı başlattı. Faşizm sonrası yıllarda yaygınlaşan bir yaklaşımı paylaşılarak *demos'a* gereğinden fazla güç verilmesinin tehlikeli olduğunu savunan Schumpeter, oy kullanan halk ve temsilcileri arasında keskin bir ayrım gözetilmesinden, seçim aşamasından

41 Sosyalist bloktan aydınların "ideolojinin sonu" tartışmasına ilişkin değerlendirmeleri de aynı noktaya işaret etmektedir:

"Görülüyor ki, ideolojisizleştirme kavramı hiç de 'ideolojinin sonunun' geldiğini halka söyleyen, edilgen, yalnızca düşünceye dayanan, bütünüyle olumsuzlayıcı bir akademik kuram değildir. Marksist ideolojiyi ve onun temel bilimsel ilkelerini etkin bir biçimde yadsıyan, militan burjuvazisinin anti-komünist kavramıdır (...)" Girgin Girginov ve Vladimir Mshvenieradze, *Günümüzde Anti-Sovyetizm, Anti-Komünizm*, İstanbul: Bilim Yayınları, 1978, s. 69.

42 Russell J. Dalton, "Social Modernization and the End of Ideology Debate: Patterns of Ideological Polarization", Nisan 2005, s. 2-3. <http://www.socsci.uci.edu/~rdalton/archive/jjps06.pdf> (en son giriş 20 Nisan 2010).

sonra halkın yönetimle ilgili sorunlardan uzak tutulmasından yanaydı.⁴³ Kitle toplumu eleştirilerine gönderme yaparak halkın sağlıklı karar verebilme yetkesini sorgulayan Schumpeter,⁴⁴ demokratik yöntemi, bireyin rekabetçi bir mücadele aracılığıyla insanların oylarını elde ettiği kurumsal düzenlemeler olarak tanımlamaktaydı.⁴⁵

1950’lerden itibaren ABD’de demokrasi konusundaki akademik tartışmaları belirleyen “çoğulcular” ise Amerikan siyaset bilimcileri üzerinde etkili olan Schumpeter modelindeki yurttaş-profesyonel siyasetçi ayrımını reddetmeyen bir ara mekanizma tariflemekteydi. Önemli temsilcileri arasında Robert Dahl ve David Truman gibi isimlerin bulunduğu siyasi çoğulcuların demokrasi modelinin temelinde, yurttaş ile siyasi temsilcileri arasında ilişki kuran aracı örgütler olarak baskı grupları yer almaktaydı. Buna göre yurttaşlar, çıkarları ekseninde kümeleşerek, çıkarları doğrultusunda siyasi karar alma mekanizmasına etkide bulunmaya çalışır. Çoğulcular, baskı gruplarının birden fazla güç odağı yarattığını ve böylece iktidarın tek elde toplanmasına, elitlerin belirleyiciliğine karşı bir teminat olduklarını varsayılmaktaydı. Halkın taleplerini siyasi sisteme yansıtan bu mekanizma, devletin dağıttığı kaynaklardan daha fazla pay almak için birbirleriyle rekabet içinde olan çıkar maksimizasyonu odaklı bir siyasi piyasa kurgulamaktaydı. İşleyişi bakımından siyasi alanı pazar mekanizmasıyla özdeşleştirerek Schumpeter modeli ile ortak bir zeminde buluşuyordu. Aynı zamanda, tıpkı Schumpeter modelinde olduğu gibi, bu modelde de demokrasi, içerikten ziyade biçim açısından tanımlanmaktaydı.⁴⁶ İdeolojilerin ya da kamusal yarar anlayışının bu yaklaşımlar açısından bir önemi yoktu.

43 David Held, *Models of Democracy*, Cambridge: Polity Press, 1996, s. 189.

44 A.g.e., s. 186-187.

45 Joseph Schumpeter, *Capitalism, Socialism and Democracy*, New York: Harper, 1950, s. 269.

46 Dahl, demokrasiyi biçimden yola çıkarak tanımlayan bu modele, bir diğer parametre olarak demokratik mekanizmanın işletileceği toplumun siyasi kültürünü eklemiştir.

Soğuk Savaş siyaset bilimi üzerine yazdığı eleştiride Ira Katznelson, ABD'nin Dahl, Key, Truman gibi liberal siyaset bilimcileri arasında Schumpeter'in bu elitist demokrasi tezinin kabul gördüğünü; demokrasinin erdemine inanan Dahl gibi siyaset bilimcilerin Schumpeter'in klasik ütöpik demokrasi teorisine gerçekçi alternatif bulma projesini geliştirmeye soyunduklarını belirtmektedir. Katznelson'a göre bu yaklaşım "ortak çıkar"ın varlığını reddederek "halk" kategorisinin anlamlı olmaktan çıktığını söyleyen Schumpeter'e bu konuda katılmakla kalmamakta, popülist bir yönelimin insanları antiliberal bir siyasal mobilizasyona sürüklemeye riskine de dikkat çekmekteydi.⁴⁷

Radikal değişimi tehlikeli gören, istikrarı kutsayan bu "gerçekçilik"⁴⁸ Soğuk Savaş boyunca toplumsal ve siyasal düzene ilişkin çeşitli analizlerle beslenmeye devam etti. 1950'lerde Daniel Bell'in Marksizmi hedef alan "ideoloji" karşıtı çıkışı, Edward Shils'in elit kuramı baz alarak seçkinlerin paylaştığı ortak bir ideolojinin ve toplum tasarımının totaliter oligarşilere yol açtığı yönündeki iddiası ve aynı kabullerden hareket eden benzer analizler, bütüncül bir toplumsal düzen eleştirisinin ve bu eleştiriden yola çıkarak yeni bir sistemin kurulmasına yönelik örgütlü mücadelenin kaçınılması gereken bir tehlike olduğuna işaret etmekteydi. Bu vurgu, ABD'deki felsefe ve kuram karşıtı siyaset bilimiyle de uyumlu olarak, ütopyacı tasarımların tamamen terk edilmesine dair bir çağrı anlamına da geliyordu. Nitekim, Karl Popper'in liberal demokrasinin savunusu olarak kaleme aldığı, ütopyacı tasarımlara karşı çıkan *Açık Toplum ve Düşmanları* ki-

47 Ira Katznelson, "The Subtle Politics of Developing Emergency: Political Science as Liberal Guardianship", Noam Chomsky ve Laura Nader (Ed.), *The Cold War and The University: Toward Intellectual History of Cold War Years* içinde (233-258), New York: The New Press, 1997, s. 247.

48 Siyasi düzenleri, meşruiyet ve etkili olma gibi kriterlerle değerlendirerek istikrarlı, yarı-istikrarlı ve istikrarsız olarak tasnif eden ABD'nin ünlü siyaset bilimcilerinden Seymour Martin Lipset, *Political Man: The Social Bases of Politics* başlıklı çalışmasında, değişim gereğini istikrarsızlıkla, ideali de var olanın istikrarıyla özdeşleştirerek bu yaklaşımın önemli örneklerinden birini vermiştir.

tabının da çıkış noktası buydu. Kitap, Soğuk Savaş’ın kanonlaştırılan antikomünist çalışmalarından biri oldu.

Aynı olumsuz yaklaşım, iktisadi politikaların bütünsel olarak ele alınması ve her türlü kolektif uygulama karşısında da gösterilmekteydi. Bu nedenle Soğuk Savaş ideolojisinin popüler temalarından biri antikolektivizmdi. Bu yıllarda kolektivizm eleştirisi denildiğinde akla gelen ilk isim Friedrich Hayek’tir. Hayek, *Kölelik Yolu* adlı kitabında her türlü planlama faaliyetine, totalitarizme kapı araladığını söyleyerek karşı çıkmakta, “planlamanın diktatörlüğe neden olduğunu çünkü eğer geniş çaplı bir merkezî planlama mümkün olacaksa diktatörlüğün en iyi işleyen cebir aracı ve zor yöntemi olarak idealleri uygulamakta en etkili yol olduğunu” iddia etmekteydi.⁴⁹ Hayek, bu kitabında kolektivizm ile birey özgürlüğü arasında uzlaşmaz bir çelişki olduğunu savunmaktaydı. Kitaba önsöz yazan Milton Friedman, yayın macerasını anlattığı bölümde ABD’de ilk kez 1944’te yayımlanan kitabın kısa sürede çok sattığını ancak oldukça sert eleştiriler de aldığını belirtmektedir.⁵⁰ Chicago Okulu’nun önemli iktisatçıları arasında yer alan Hayek’in planlama karşıtlığı, dönemin ideolojik atmosferine son derece uygun olmakla birlikte, dönemin iktisadi politikalarına aynı derecede uygun değildi. Özellikle Avrupa’da yürütülen savaş sonrası yeniden yapılanma programları devletin ekonomiye belli bir plan dâhilinde müdahale etmesini gerekli kılıyordu. Ayrıca, Sovyetler Birliği’nin sosyal politikalarının Avrupa işçi sınıfı üzerindeki çekici etkisini en aza indirmek üzere bu alanda refah devleti uygulamaları da gündeme gelecekti. Dolayısıyla, Hayek türü serbest piyasacı muhafazakârlığın vaktinin gelmesi için bu hibrit politikalar döneminin sona ermesi gerekmekteydi. Hayek’in iktisadi politika ihtiyaçlarına denk düşmeyen tezleri, yine de ideolojik düzlemde daha yaygın alıcı

49 Friedrich August Hayek, *The Road to Serfdom*, Chicago: Chicago University Press, 1994, s. 78.

50 Bkz. Milton Friedman tarafından Hayek’in adı geçen eserine yazılan giriş, Hayek, a.g.e., s. xvii-xx.

buluyordu. Toplumsal ve ekonomik planlama öngördüğü için sosyalizmi “embriyonik totalitarizm” olarak tanımlayan Hayek, kolektivizm karşıtı liberal analizlerde sık referans verilen isimlerden biriydi.

Schumpeter, çalışmalarında, Hayek’ten farklı olarak devlet öncülüğünde yürütülen yeniden yapılanma politikalarına ve sınıf ilişkilerini devletin hakemliğinde istikrara oturtmayı amaçlayan korporatist modele daha uygun bir çerçeve sunmaktaydı. Schumpeter düşüncesinde ekonomi, siyasetin ve ideolojik tercihlerin belirlenimi altına giremeyecek kadar teknikleştirilmişti. Ekonomiye devlet müdahalesi, rasyonel bir bürokrasi ve seçilmiş uzmanlar eliyle yürütülen merkezî planlama çerçevesinde kabul edilebilirdi. Planlamaysa her tür ideolojik nitelikten arındırılmış; yatırım, üretim ve fiyatların öngörülebilmesine olanak sağlayan teknik bir araç olarak düşünülmekteydi. Bu tür bir planlama anlayışı, Soğuk Savaş boyunca Batı dışı toplumların arayışlarına da çare olarak sunulmuş, bu toplumlar antikomünist teknokratların yükselişine sahne olmuştur.

Bu modelin yürütmesi, bir yandan bir uzmanlar kadrosuna ihtiyaç doğurmakta, öte yandan siyaseti, teknik nitelikli iktisadi süreçlerin dışında tutmaktaydı. Keynesyen müdahaleci devlet, Schumpeter’in elinde teknisist bir planlama anlayışıyla donatılmış, ideolojiden arındırılmıştı. Bu anlayışın siyaset alanındaki izdüşümüyse ideolojiden arındırılmış, demokrasinin seçimden seçime oy kullanmakla sınırlandırıldığı bir teknik olarak siyasettir.

Avrupa Kültür Seferi

Kültürel Soğuk Savaş’ın kritik başlığı, Avrupalı aydınlar arasında sosyalizme duyulan sempati geriletilirken ABD’nin zihinleri ve gönülleri kazanabilmesiydi. Soğuk Savaş’ın ilerleyen safhalarında bu başlıkta verilen mücadele Birinci Dünya dışındaki ülke aydınlarını da kapsayacak şekilde genişletildi. Ancak Avrupa,

dünyanın geri kalan bölgeleriyle kıyaslandığında bir özgünlüğe sahipti. Buradaki pratiğin incelenmesi, Avrupa’nın geniş bir coğrafyayla sömürgecilikten ya da hegemonik ilişkilerden kaynaklanan kültürel bağları nedeniyle dünya genelindeki kültürel mücadeleyi anlayabilmek açısından da önem taşımaktaydı. Örneğin Fransa’da sürdürülen Soğuk Savaş mücadeleleri, aydınlar arasında bu eksenle yaşanan bölünme ve fikir kavgaları, Fransa’nın dünya çapında bir kültürel merkez olması nedeniyle pek çok ülke aydınını, bu arada Türkiye aydınlarını da etkilemekteydi. Böylece Soğuk Savaş’ta Avrupa, fikirle, kitapla, müzikle, resimle, heykel vb. ile verilen bir mücadelenin sahası haline geldi.

ABD’nin en büyük yardımcısı, Avrupa’daki girişimlerinin tutunacağı toprağı besleyen Avrupalı antikomünist birikimdi. Soğuk Savaş’tan önce piyasaya çıkan totalitarizm eleştirileri ve antikomünist metinler “sosyalizmin günahları”nı ifşa etme kampanyasını çoktan başlatmıştı. Bu açıdan, örneğin George Orwell’in kültürel savaşta müstesna yeri bilinmektedir. Kendisini sosyalist olarak tanımlayan, İspanya İç Savaşı’nda komünistlerle diğer sol gruplar arasındaki sürtüşmeden komünizme dair büyük bir nefret üreten, Britanya’nın Burma’daki sömürge idaresinin eski bir memuru, ölümünden önce Sovyetler’e sempati duyanlar da aralarında olmak üzere riskli bulduğu tüm isimleri Gizli Servis’e ihbar eden⁵¹ Orwell, çalkantılı bir kişisel yaşam sürdü. Etkili ancak tartışmalı metinlere imza attı. 1984’te anlattığı distopyasının Sovyetler Birliği değil ABD olduğunu ileri sürenler oldu. Bu iddiaya dayanak olarak Orwell’in savaştan sonra ABD’deki gelişmelerin kendisini korkuttuğunu söylemesi gösterildi. Ancak Orwell’in ABD hakkında düşünceleri bir yana, kitapları Sovyetler’e karşı mücadelenin kült metinleri haline geti-

51 Penguin Classics’in yayımladığı ve Orwell’in politik metnlerinin bir kısmını bir araya toplayan *Orwell and Politics*’in giriş bölümünü yazan Timothy Garton Ash, Orwell’in isimleri not ettiği defterini Gizli Servis’e vermediğini, elindeki isim listesini demokratik soldakileri Sovyetler’in propaganda saldırısından korumakla görevli Dışişleri Bakanlığına bağlı Bilgi ve Araştırma Bölümüne verdiğini belirtiyor. George Orwell, *Orwell and Politics*, New York: Penguin Classics, 2001, s. xvii.

ri'di. *Hayvan Çiftliği*'nin basit ve vulgar antikolektivizmi ve anti-Sovyetizmi göz önüne alındığında Orwell'in ihanete uğradığını söylemek pek mümkün değildir.

Sovyetler Birliği'ne karşı keskin eleştirileriyle savaş öncesinden itibaren sivrilmeye başlayan Arthur Koestler ise bir dönem Almanya'da Komünist Parti saflarına katılmıştı.⁵² Koestler'in Moskova mahkemelerinden esinlenerek yazdığı antitotaliter romanı *Gün Ortasında Karanlık* 1941 yılında yayımlandıktan kısa süre sonra ABD'de basıldı ve geniş bir okur kitlesi kazandı.

Fransa'daki kültürel Soğuk Savaş, Sovyetler Birliği'ne sempati duyan aydın çevreleriyle anti-Sovyetik kesimleri uzun yıllar sürececek bir çekişmenin içine soktu. Bu yıllarda Fransa'da antikomünizmin en etkili isimlerinden biri Raymond Aron'du. Aron, Avrupa'da Hayek'in popülerleşmesini sağlayan ve planlama düşüncesine savaş açan kavgacı bir Soğuk Savaş aydınıydı. Bu nedenle ABD'de de iyi bilinen ve takip edilen az sayıdaki Avrupalı isimden biriydi. Aron, Fransız entelektüelleri arasında Sovyetler Birliği'ne karşı beslenen sempatiye başından itibaren alerji duydu; Sovyetler'i totaliter bir rejim olmakla suçladı, bu ülkeyi savunan aydınlarıysa totalitarizmi aklamakla itham etti. Aron'un eleştirileri Sovyetler Birliği'ndeki pratik uygulamalarla sınırlı değildi; devrim, proletarya gibi "mit"lerin gerçek dünyada karşılığı olmadığını savunuyordu. 1955'te basılan *Aydınların Afyonu* adlı kitabının ilk basımına yazdığı önsözde hedefinin doğrudan komünistler olmadığını, komünist olmadıkları halde proletaryaya zarar vereceği endişesiyle Sovyetler Birliği'ni eleştirmemekte direnen aydınlar olduğunu söylüyordu.⁵³ Aron'un bu sözleriyle

52 Aralarında Koestler ve Spender'in olduğu isimlerin yıllar sonra kendilerini hangi duyguların Komünist Parti saflarına doğru sürüklediğini anlatan otobiyografik metinleri *The God That Failed* (Mağlup Olan İlah) isimli kitapta toplanmıştır. Kitap, yayımlandığı zamandan itibaren büyük ilgi toplamış, Soğuk Savaş'ın en önemli yazılı ürünlerinden birine dönüşmüştür. Bkz. Richard H. Crossman (Ed.), *The God That Failed*, New York: Columbia University Press, 2001.

53 Aron, kitabının 1955'teki ilk basımına yazdığı önsözü alıntılanmaktadır. Bkz. Raymond Aron, *The Opium of The Intellectuals*, New York: The Norton Library, 1962, s. ix-xv.

kastettiği kişilerden biri, belki de ilki, Fransa’nın en etkili dergilerinden birini çıkaran ve dünya çapında bir üne sahip olan Jean Paul Sartre’dı. Sartre, anti-Sovyetik olmaması nedeniyle Soğuk Savaş boyunca karşı cephenin saldırılarını göğüslemek durumunda kaldı. Sartre dışında ünlü varoluşçulardan Maurice Merleau-Ponty de uzun süre saldırıların hedefinde oldu. Ancak Merleau-Ponty 1950’lerin başında eski pozisyonunu terk etti. Fransa’da entelektüel dünyayı ikiye bölen Soğuk Savaş, ideolojik mücadelede Sartre’ın karşısına Andre Gide gibi isimleri ve uzun süre dostluk ilişkisi geliştirdiği Albert Camus’yü çıkardı.

İtalya’da anti-Sovyetizmin öncülüğünü yapan kişi, İtalyan Komünist Partisi’nden 1920’lerin sonunda ayrılan ve Stalin’i ağır biçimde eleştiren Ignazio Silone oldu. Hakkında 1919’dan 1930’a kadar faşist gizli polise ihbarcı olarak yardım ettiği söylentileri de olan Silone, 1930’da İsviçre’ye kaçtı ancak savaş sona erince ülkesine geri dönerek İtalyan Sosyalist Partisi’nden milletvekili seçildi. *Fontamara* ile *Ekmek ve Şarap* kitapları İtalya’ya ayak basan ABD ordusu tarafından ülke çapında yaygın olarak dağıtıldı. Aydınların önemli bir bölümünün İtalyan Komünist Partisi’ne yakınlık duyduğu İtalya, komünizm karşıtı mücadelede ABD’nin en çok önem verdiği Avrupa ülkelerden biriydi. Bu nedenle İtalya kısa süre içerisinde komünizme karşı savaş amacıyla örgütlenen *Gladio* adlı gizli örgütün merkez ülkesi haline geldi.

Washington’un kafasını en fazla meşgul eden ve çok geçmeden kültürel Soğuk Savaş’ın merkez üssü haline getirilecek olan şehir Berlin’di. Müttefikler arasında bölünmüş olan Berlin, savaşın bitimiyle birlikte Sovyetler Birliği ve ABD liderliğindeki Batı bloku arasında deyim yerindeyse dişe diş bir mücadeleye sahne oldu. Bu çerçevede, ABD kontrolündeki bölgede oluşturulan ABD’nin Almanya Yüksek Komisyonu (HICOG, U.S. High Commission for Germany), başta Alman basınının yeniden yapılandırılması⁵⁴

54 HICOG, ABD kontrolündeki bölgede tekrar basılacak olan gazetelere büyük bir titizlikle lisans dağıtmıştır. Demokratik basını destekleme gerekçesiyle başta Sosyal Demokrat Parti’ye yakın gazeteler olmak üzere pek çok yayına önemli ölçüde para

olmak üzere tüm Batı Almanya'nın politik, sosyal ve kültürel hayatını yeni baştan düzenlemeye koyuldu.

Bu yıllarda Almanya'nın Batı bölgesinde gittikçe daha sert bir antikomünist çizgiye kayan Alman Sosyal Demokrat Partisi (SDP) ve bazı sendikaların işbirliğiyle sosyalist bloka duyulan sempatinin kırılması için yoğun bir antikomünist kampanya yürütülmektedir. Ancak, Bertolt Brecht,⁵⁵ Karl Korsch ve Georg Lukács gibi önemli sanatçı ve düşünürlere ev sahipliği yapan Doğu bölgesi, uzun süre entelektüel çekiciliğini korumayı sürdürdü.

Atlantik ötesini Avrupa aydın çevrelerine bağlayan ilişkiler ağı, daha çok dönemin ünlü dergilerinin etrafında kurulmuştu. Almanya'da *Partisan Review* dergisinin temsilciliğini Mervin Lasky yapmaktaydı. Lasky'nin ABD'de "sol antikomünistler" olarak nam salan isimlerle sıkı ilişkileri vardı. Bu ilişki ağı içinde yukarıda sayılan isimler dışında, Oxford'dan Isaiah Berlin'i, besteci Nicolas Nabokov'u ve siyasi olarak merkezde duran ve Yeni Düzen politikalarının destekleyicisi olarak bilinen Bertrand Russell, Malcolm Muggeridge ve Stephen Spender gibi kişileri saymak gerekir.⁵⁶

1950'ye gelindiğinde bu ağın kurumsallaştırılmasına ve böylece etkinliğini artırmasına yönelik bir plan geliştirildi. Bir grup CCF (Uluslararası Kültürel Özgürlük Komitesi), yani kültürel

yardımı yapılmıştır. HICOG'un kontrolü altında Nazilerden arındırma hedefiyle başlayan yaşamı yeniden yapılandırma misyonu, bir süre sonra Nazilerle bağlantılı bazı unsurların aklanmasıyla birlikte ABD içinden tepki almaya başlar. Ancak Nazilerden arındırma önceliğiyle başlayan faaliyetler kısa sürede yön değiştirir. Demokratik Almanya'nın varlığı ve Batı Almanya'daki sol güçlerin etkinliği nedeniyle komünistlerin güç kazanmasını önlemek birincil hedef haline gelmiştir. Almanya'da ABD kontrolü altında yürütülen bu tür faaliyetleri Berghahn, kültürel Soğuk Savaş çerçevesinde anlatmaktadır. R. Volker Berghahn, *America and the Intellectual Cold Wars in Europe: Shepard Stone Between Philanthropy, Academy, and Diplomacy*, Princeton&Oxford: Princeton University Press, 2001.

55 ABD'de HUAC'ın önüne çıkan Bertolt Brecht, bir gün sonra Avrupa'ya geçmiştir. Brecht, HUAC sorgusu sırasında giydiği tulumla, içtiği puroyla, yaptığı şakalarla kendisini soruşturan senatörleri çileden çıkarmıştır.

56 Berghahn, a.g.e., s. 127-128.

Soğuk Savaş’ın bir cephe örgütüne dönüşecek olan oluşum üzerine çalışmaya başladı. Berlin’de düzenlenen, dönemin ünlü filozofları Benedetto Croce, John Dewey, Karl Jaspers, Jacques Maritain ve Bertrand Russell gibi isimlerin katıldığı bir toplantının ardından CCF resmen kuruldu.⁵⁷ CCF’nin uzun yıllar Lasky üzerinden CIA tarafından finanse edildiği çok daha sonra ortaya çıkacaktı.⁵⁸

Şunu da belirtmek gerekir ki, Avrupa’da aydınlar arasında Sovyet karşıtlığı ve totalitarizm tartışmalarından beslenen antikomünizm, doğrudan ABD yandaşlığına tekabül etmedi. Özellikle ABD’deki dev kültür endüstrisi ve bunun son derece niteliksiz, tüketime yönelik ürünleri, yüksek kültür düşkünü Avrupalı aydınları rahatsız etmeyi sürdürmekteydi. Hatta denebilir ki, bu ürünlerin Avrupa’ya pazarlanması Avrupa’nın Amerikanlaşma kâbusunu depreştirmektedir. ABD’nin yarattığı güncel kültürel yozlaşmanın yanı sıra, ABD’nin kültürel olarak zayıf, geri bir ülke olduğu inancı da aydınlar arasında yaygın biçimde paylaşılan bir kanaatti. Örneğin Fransa, kültürel anti-Amerikancılığın güçlü olması nedeniyle, Soğuk Savaş boyunca ABD’ye en az sempati duyulan Avrupa ülkelerinden biri olarak kalmaya devam etti.

Bu gerçekten hareket eden, ikisi de ABD Yüksek Komisyonunun halkla ilişkiler görevlisi olarak Berlin’de bulunan Michael Josselson ve Nicolas Nabokov,⁵⁹ gözü kör bir anti-

57 Kongrenin kurulduğu gün Kuzey Kore, Güney’e doğru ilerlemeye başlar ve Sovyetler Birliği’nin de Batı Almanya’ya saldıracağı söylentisi yayılır. Hatta bazı katılımcılar hayatlarından endişe etmeye başlar. Gleason, a.g.e., s. 90.

58 Peter Coleman, *The Liberal Conspiracy: The Congress for Cultural Freedom and the Struggle for the Mind of Postwar Europe*, New York: Free Press, 1989, s. 5-7. CCF’nin ABD ayağı olarak görülen Kültürel Özgürlük için Amerikan Komitesinin (ACCF, American Committee for Cultural Freedom) tarihi biraz daha eskiye gitmektedir. ACCF, 1930’larda Hook ve Dewey öncülüğünde entelektüeller üzerindeki Sovyet etkisini kırmak üzere kurulmuş, ancak savaş zamanında çalışmaları sekteye uğramıştı. Savaş sonrasında yeniden canlandırılmış olsa da Avrupa’daki faaliyetlerle resmi bağ kurulmamıştır.

59 Josselson, Almanya’daki antikomünist Baltık diasporasının bir üyesidir. Besteci Nabokov ise, 1933’te ABD’ye kaçan bir Beyaz Rus’tur. Nabokov’un etkileyici kişiliğinin yanı sıra derin kültürel birikimi, onu Berlin’deki kültürel mücadelenin en

komünist kampanya yürütmek yerine, Avrupalıların ABD'yi hor gören anti-Amerikancılıklarıyla mücadele etmeyi faaliyetlerinin temel felsefesi olarak gördüler. Ancak bunun için öncelikle sert bir antikomünist mücadeleden yana olan isimleri ikna etmeleri ya da onların çıkardıkları engelleri aşmaları gerekti.⁶⁰ Bu ekip, özellikle Berlin'deki kültürel etkinlikleri ABD'nin yüksek kültürün yabancı olması olmadığını Avrupalılara kanıtlamak üzere yeniden düzenlemeye girişti.

Bu yeni anlayış, kitlelere değil entelektüellere seslenmekte, kaba bir antikomünizm yerine inceltirilmiş, elitleştirilmiş bir kültürel rekabet öngörmekteydi. Ancak bu yeni politikayı boşa çıkartmaya çalışırcasına yükselmeye devam McCarthyci hezeyan, ABD adına Avrupalı aydınların kalplerini ve akıllarını kazanmayı tahmin edilenden de zahmetli bir iş haline getirdi. 1950'lerin ikinci yarısına kadar McCarthyciliğin etkisinin azalması, ılımlıların şahin antikomünistlere baskın çıkması mümkün olmadı. Bu yıllarda Avrupa'da baş gösteren gelişmelerse komünistlerin hareket alanını daraltmak ve ideolojik etkilerini sınırlandırmak bakımından sağ-muhafazakâr bir antikomünizmden daha etkili olanın antikomünist sol ya da sosyal demokrasi olduğunu gösterdi. İngiltere'de İşçi Partisi'nin güç kazanması, Fransa, Almanya ve İtalya'da sosyal demokratların bir zamanlar komünistlerin güç topladığı toplumsal alanı kapatmaya başlaması ve Avrupa'da, ABD'ye daha olumlu bakan bir siyasal atmosferin oluşmaya başlaması ideolojik mücadelede ABD'nin üstünlük kurmasını kolaylaştıracaktı.

değerli isimlerinden biri haline getirecektir. Josselson ve Nabokov'un faaliyetleri için bkz. Frances Stonor Saunders, *The Cultural Cold War: The CIA and the World of Arts and Letters*, New York: New York Press, 2000.

60 İlk karşılaştıkları engel Koestler olacaktır. Koestler'in komünistlere ve Sartre'cılara karşı boy göstermek üzere 1951 yılındaki CCF kongresinin Paris'te yapılması teklifini reddeden Nabokov, Koestler'i küstürmüşse de CCF'nin etkinliklerini "Koestlerleştirmek" yerine, "entelektüelleştirmek" ve "kültürelleştirmek" yönünde ilk çetin engeli de böylece aşmıştır. Berghahn, a.g.e., s. 133.

Soğuk Savaş Mücadelesinde Sosyal Bilimler

ABD’nin içeride ve dışarıda inşa ettiği Soğuk Savaş hegemonyasının bir ayağı da Amerikan üniversitelerinin ve sosyal bilimlerinin, bu hegemonyanın ihtiyaçlarına yanıt üretecek biçimde yapılandırılması ve kısa sürede ABD dışında da akademik üretimi belirlemeye başlamasıydı. Savaşın ardından akademik araştırmalara ayrılan muazzam kaynaklar, Avrupa üniversitelerinin gerilediği koşullarda, bu ülkedeki akademik üretimin oluşan boşluğu doldurmaya başlamasına olanak sağladı. Bu dönemin akademik üretimini belirleyen genel çerçeve, Anglosakson ampirizminin etkisi altında, karşılaştırmalı siyaset gibi Amerikan hegemonyasıyla birlikte gelişen alanların parlak bir çıkış yaptığı ve sınıf tahliline alternatif analizlerin yaygın kabul gördüğü bir sosyal bilim pratiğine işaret etmekteydi.

Soğuk Savaş yıllarında Amerikan sosyal bilimlerin üstlendiği yeni rolleri ve bu rollere uygun yeni metodolojik tercihleri anlamak için *The American Soldier* (Amerikan Askeri) başlıklı araştırma iyi bir örnektir. Bu araştırma, ordu tarafından büyük bir maddi kaynak sağlanarak sipariş edildi ve 1949’da tamamlanarak yayımlandı. Yayımlandığı andan itibaren ilgiyle karşılanan bu dört ciltlik çalışma, kendisinden sonraki sosyal bilim üretimini de etkileyecek olan yenilikler içeriyordu. Öncelikle, fen bilimlerinin yararlılığı ile kıyaslandığında sadece “laf ebeliği” olarak görülen kuramsal yaklaşımlar yerine fon kazandıran veri derleme ve işleme faaliyetlerine yönelinmesi, sosyal bilimlerin de sipariş edenlere somut fayda sağlayabileceğini göstermiş oldu. Bu durum, sipariş usulü ampirik sosyal bilim araştırmaları yaparak para kazanan bir akademik anlayışı güçlendirdi. Geniş tabanlı anketlere ve anket sonuçlarının yorumlanmasına dayanan araştırmalar çekicilik kazanınca, sosyal bilimler istatistiğin işgaline açıldı. Davranışsal, ampirik bir bilim anlayışının hüküm sürmeye başladığı bu dönemde insan bilimlerinin daha fazla niceliksel ve deneyci olması gerektiği fikri hızla yaygınlaşmaya başla-

dı. Özellikle sosyolojide kendisini daha açık biçimde hissettiren bu metodolojik değişimle birlikte Chicago Okulu'nun ünlü vaka analizi tekniği bile kıyıya itildi. Bunun yerini "büyük kurumlara" burun kıvıran, niceliksel analize ve anket veya deneylere yer açan bir yöntem almaya başladı.

"Bu gelişmeleri tetikleyen nedir?" sorusunun yanıtlarından biri, başta ABD ordusu olmak üzere çeşitli devlet kurumlarının sosyoloji, psikoloji gibi alanlardaki araştırmalara daha fazla kaynak aktarmaya başlamasıydı. Aslında Roosevelt'in Yeni Düzen politikalarıyla birlikte devlet, sosyal alanı daha iyi anlamak ve uygun müdahalelerde bulunmak üzere sosyal bilimciler istihdam etmeye başlamıştı. Savaş sonrasındaki gelişmeler bir anlamıyla bu ilişkinin bir devamıydı. Devletten akan fonların yanı sıra, daha önce özel şirketler aracılığıyla yapılan bazı anketlerin ya da kamuoyu araştırmalarının üniversiteler eliyle yapılmaya başlanması, sosyal bilimcileri ölçüm uzmanlarına dönüştürdü. Tek tek disiplinlerin iç yapısını da etkileyen bu gelişmeler, örneğin psikoloji disiplininde uygulamalı psikoloji alt dalının gelişmesine ve sosyal psikolojinin hızla yapılanmasına yol açtı.

Bu gelişmeleri hızlandıran bir başka faktör, Rockefeller, Ford, Carnegie gibi vakıfların sosyal bilimlere özel bir alaka göstermeye başlamasıydı. Rockefeller Vakfının yüzyılın başından itibaren sosyal bilimlerle ilgilendiği bilinmektedir. "Politik alan" ile "sivil alan" arasında aracı rolü oynama iddiasındaki Rockefeller Vakfının sosyal bilimlere ilgi göstermesinin nedeni, ABD'de yaşanan sosyal çalkantıları analiz etme ve "düzeni sağlama" çabalarına katkıda bulunma isteğiydi.⁶¹ Fisher'in de belirttiği gibi, bu yıllarda egemen sınıflar, teknik uzman olarak nitelenebilecek aydınlara ihtiyaç duymaktaydı. Sosyal bilimciler özellikle bilimsel nesnellik iddiasıyla bu rolü üstlendi. Böylece sosyal sorunların yoğun olduğu bir dönemde "sosyal kontrol" mekaniz-

61 Donald Fisher, "The Role of Philanthropic Foundations in the Reproduction and Production of Hegemony: Rockefeller Foundations and the Social Sciences", *Sociology*, 17 (2) 1983, s. 206-233.

malarının etkili işlemesi için gerekli bilgi üretimi sağlanabildi. Bu amaçla sosyal bilimlere daha fazla kaynak aktarmaya başlayan Rockefeller Vakfının desteklediği Sosyal Bilimler Araştırma Konseyi (SSRC, Social Science Research Council), Soğuk Savaş’ın ilk yıllarından itibaren sosyal bilimlerin yeniden yapılanmasında kritik bir rol oynadı. Yeni sosyal bilim anlayışının öngörü sağlayarak “insan davranışlarını kontrol etmek”⁶² amacına hizmet ettiği düşünülürse, vakıfların “statükoyu koruma” felsefeleriyle nasıl bir örtüşme içinde olduğu daha açık görülür.

Savaş sonrasında SSRC örneğini takiben, ABD’nin en prestijli üniversitelerinde ampirik çalışmalar yapmak üzere birbiri ardına araştırma merkezleri kuruldu. Harvard’daki Sosyoloji Bölümünün başına Talcott Parsons getirilerek burası Sosyal İlişkiler Bölümüne dönüştürüldü. Kurulan Sosyal Araştırma Laboratuvarının (Social Research Laboratory) başına ise *The American Soldier* araştırmasını yöneten Samuel Stouffer atandı. Columbia Üniversitesinde Robert Merton ve Paul Lazarsfeld’in belirleyiciliği hızla arttı ve Uygulamalı Sosyal Araştırma Bürosu (Bureau of Applied Social Research), Sosyoloji Bölümüne entegre edildi. 1947’de Ulusal Düşünce Araştırma Merkezine (National Opinion Research Center) ev sahipliği yapan Şikago, sosyolojideki dönüşümle birlikte bu disiplinde uzun yıllara dayanan üstünlüğünü yitirdi.

Sosyoloji ve siyaset bilimi özelinde, bu dönem aynı zamanda Max Weber sosyolojisinin yükseliş yıllarıydı. Marksizmin hızla marjinalleştirilmesiyle beraber sınıfsal analiz ve tarihsel materyalizm bir kenara itilirken toplumsal tabakalaşma, modernleşme ve meşruiyet gibi önemli başlıklarda Weber düşüncesi bir yıldız gibi parlamaya başladı. Weber’i ABD’ye tanıtan da dönemin Amerikan sosyolojisini neredeyse tek başına belirleyen Talcott Parsons’tu. Weberyan yaklaşımın en fazla belirlediği alanlardan biriye Soğuk Savaş ihtiyaçlarıyla doğrudan belirlenen bölge ça-

62 Robert Bennister, *Sociology and Scientism: The American Quest for Objectivity, 1880-1940*, Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1987, s. 6.

lışmalarıydı. Weber'in "yorumlayıcı yöntemi", farklı coğrafya ve toplumların incelenmesini kendilerine özgü kültürel kodlarının çözülmesine bağlayarak bölge çalışmalarında ve karşılaştırmalı siyaset gibi alanlarda etkili oldu.

Savaş sonrasının bir diğer önemli gelişmesiye sosyal bilimlere ilgi göstermeye başlayan Ford Vakfının aktardığı devasa kaynaklarla kısa sürede üniversitelerin sosyal bilim araştırmalarının en büyük fon sağlayıcısı haline gelmesiydi.

Bu dönemde vakıf fonlarından en fazla yararlanan sosyal bilim disiplinleri sosyoloji, psikoloji ve antropolojyidi. Ancak Rockefeller başta olmak üzere sosyal bilimlerle ilişkili vakıflar, her disiplinin kendi içinde çalışma yürütmesi yerine, yeni araştırma konuları ve metodunun da gerektirdiği disiplinlerarası çalışmayı teşvik etmekteydi. Böylece, araştırma merkezlerinin işleyişinde ve fon kullanımında disiplinlerarasılık aranan bir nitelik oldu. Bir yandan farklı tekniklerin kullanılmasında uzmanlaşan kişiler büyük projeler etrafında bir araya getirilmekte, diğer yandan ise "davranışın" çok boyutlu bir analizini yapmak mümkün hale gelmekteydi.

Yukarıda açıklandığı gibi Soğuk Savaş dönemi sosyal bilimlerinde davranışsalcılığın yükselişi, gerek devletin çeşitli birimlerinin gerekse başlıca fon kaynağı haline gelen vakıfların bu tür araştırmalara yarattığı taleple yakından ilişkiliydi. Bu talep zamanla akademinin dışında yarı akademik araştırma yapan, karar vericilere yol göstermeyi amaçlayan, uygulamaya dayalı politika üretmek üzere oluşturulan "düşünce kuruluşlarının" popülerleşmesine ve bu kuruluşların gittikçe daha fazla sosyal bilimciyi istihdam etmesine yol açtı. Bu düşünce kuruluşlarının çatısı altında aynı masa etrafında bir araya gelen sosyal bilimciyle müşteri devlet, ülkenin temel sorunlarına çare aramaya koyuldu. Masaya konulan konular organize suçlardan siyasal radikalizme, Üçüncü Dünyadaki devrimci hareketlerden Sovyetler Birliği'nin ekonomik gelişimine kadar ABD'nin içeride ve dışarıda politika geliştirirken bilgi sahibi olmak istediği farklı başlıkları kapsamaktaydı.

Akademisyenleri, uzmanları ve devlet görevlilerini yan yana getiren bu tür büyük çaplı projeler, Soğuk Savaş’ta muteber hale gelen sosyal bilim anlayışını net olarak ortaya koymaktadır. Örneğin, bu tür projelerden biri olan ve 1950’de başlatılan “Project Troy” ABD Dışişleri Bakanlığı tarafından finanse edilmekte, Harvard ve MIT gibi prestijli üniversiteler tarafından yönetilmekteydi. Project Troy, Sovyetler Birliği ve Doğu Avrupa’ya yönelik elektronik propaganda kampanyasını koordine etmeyi amaçlamaktaydı. Bu proje, psikoloji ve iletişim gibi Soğuk Savaş boyunca önemini koruyacak olan iki alanı kapsıyordu. Davranışsal sosyal bilimcilerin de dâhil olduğu projenin sonuç metninden Robin şunları aktarıyor:

İnsanların kalplerine ve akıllarına seslenecek olan stratejik silahlar hızlı ve toptan imha sağlamaz fakat can alıcı noktanın yavaş yavaş erozyona uğramasını sağlarlar. (...) Radyo dalgalarını “komünizme hakaretle” doldurmak yerine, rapor, “bizim çizgimiz daha ziyade ‘Stalinizm Marksizmin belli ideallerine ihanet etmiştir’” şeklinde olmalı demektir.⁶³

Atom bombasının eşdeğeri psikolojik bir süper bomba icat etme peşindeki Project Troy akademisyenlerinin, savaş terminolojisini bu kadar içselleştirmiş olmaları da dikkat çekiciydi.

Savaş ve sosyal bilimler dendiğinde akla ilk olarak, ABD’nin ünlü düşünce kuruluşlarından biri olan RAND gelmektedir. RAND bünyesinde çalışan ekonomistler, savaş yıllarında lojistik planlamasında gösterdikleri yararlılıktan sonra, Soğuk Savaş operasyonlarına katkılarını “oyun teorisi” ile yaptılar. Stratejik karar vermenin matematiksel bir simülasyonu olarak görülebilecek oyun teorisi RAND’ın davranışsal okula ve ABD’nin yeni askerî-akademik müessesesine en önemli katkısıydı. Oyun teorisi ABD’nin hâkim liberal felsefesiyle de uyumluydu. Kendi çıkarları peşinde koşarken tüm koşulları değerlendirerek karar veren rasyonel birey varsayımı, özellikle 1960’lardan itibaren

63 Robin, a.g.e., s. 45.

siyaset bilimi, psikoloji ve uluslararası ilişkiler alanlarını derinden etkiledi.

1950'lerin ABD'sinde sosyal bilimlerin konu, içerik, metot açısından ele alındığında Soğuk Savaş ideolojisinden bağımsız düşünülmesinin ve analiz edilmesinin mümkün olmadığı sonucu çıkarılabilir. Bu yıllarda akademi, geleneksel felsefi ve metodolojik tutumuyla yeni koşulların gerektirdiği yaklaşımları harmanladı. Her şeyden önce, toplumdaki sorunları bir anomali olarak değerlendiren ve her türlü radikalizmi hastalık olarak teşhis eden bir paradigma belirleyiciliğini artırdı.

Soğuk Savaş sosyal bilimlerinin “Amerikanlaştırılması” genellikle dönemin pozitivist ampirizminin getirdiği “moral değerlerden arındırılmış saf bilim anlayışının”, akademiye, Soğuk Savaş'ın ideolojik cephesine sürmesine bağlanmaktadır. Aslında bir yandan, Yeni Düzen politikalarına üniversitelerin katkı yapmasıyla başlayan ancak savaştan sonra devletin Soğuk Savaş politikalarına, ordunun ihtiyaçlarına ya da şirketlerin taleplerine yönelik bilgi üretimiyle süren bir dışa açılma süreci yaşanmaktaydı. Diğer yandan, akademinin farklı alanlarında üretilen teknik dil ve jargon, akademiye ve araştırmacıyı toplumdan daha fazla soyutlamaktaydı. Aslında çelişik gibi görünen bu iki eğilim, 1950'ler boyunca birbirini beslemeyi sürdürdü. Nesnel bilim anlayışı, etik duruştan arındırılmış saf bilim söylemi Amerikan değerleri olarak kodlanan şeyin tartışılmasını veya sorgulanmasını imkânsızlaştırmaktaydı. Söz konusu olan, bilimin ideolojiden arındırılmasından ziyade, Soğuk Savaş ideolojisi çerçevesinde Amerikan değerlerinin dokunulmaz ilan edilmesiydi.

Bilim felsefesi alanına bakıldığında, örneğin, 1930'lardan itibaren ABD'de etkili olmaya başlayan Viyana Çevresi'nin mantıkçı pozitvizminin “bilimsellik” iddiasıyla, 1950'lerin sonunda bu grubun bazı üyelerinin RAND'a çalışması arasında göz ardı edilemeyecek bir bağlantı vardı. İdeoloji ve siyasetten arındırılmış bilim felsefesi, bilime teknisist bakış, bu kesimi

Soğuk Savaş ideolojisine hizmet eder bir noktaya getirmişti.⁶⁴ Halbuki aynı süreçte Viyana Okulu’nun uzmanlaşmayı aşmayı amaçlayan “birleşik bilim” anlayışı, tam da bu ideolojik ortamın etkisiyle hızla gözden düşmekteydi.⁶⁵ Özellikle Soğuk Savaş gibi taraflaşmalarda ideolojik kaygı gütmeyeceği iddia edilen “bilimci” yaklaşım, çoğunlukla parayı elinde tutanın ve ihtiyaç duyulan altyapıyı sağlayabilenin çıkarlarına hizmet etmekle sonuçlanmaktaydı.

Bilim felsefesini doğrudan ilgilendiren “değerler tartışması” Amerikan sosyal bilimlerinin daha bütünsel bir resmini çekebilmek için ihtiyaç duyulan parçayı tamamlamaktadır. Viyana çevresi özelinde bahsedildiği gibi, bir yandan ABD’de pozitivist ampirik gelenek çerçevesinde, her türlü siyasi ve ideolojik tartışmadan azade bilim yapılabileceği iddia edilirken, diğer taraftan bilimin “gerçeği” ortaya çıkarmaya yetmeyeceği, insanın doğasında “bilinemez kötülükler” barındırdığı savları dillendirilmekteydi.⁶⁶ Bu “bilinemez kötülükler” ve “şeytanlıklar” karşısında üstü örtük olarak ABD’nin muhafazakâr değerlerine sığınılması vazedilmekteydi. Bu iddialar, komünizmin şeytanileştirildiği ve komünizme karşı mücadelenin mistikleştirildiği ve dinselleştirildiği toplumsal atmosfere uygun düşüyordu.

64 George Reisch, *How the Cold War Transformed Philosophy of Science, To the Icy Slopes of Logic*, Cambridge: Cambridge University Press, 2005, s. 344-368.

65 Viyana Çevresi, özet olarak, metafiziğe karşı atıkları savaşta mantıksal rasyonalizmle ampirizmi birleştiren bir yöntem geliştirmiştir. Aynı çevrenin bir başka iddiasıysa ortak bir dilin geliştirilmesiyle “birleşmiş bilim”i mümkün kılmaktır. Avrupa’da yükselen faşizm, Viyana Çevresi’ni de diğer Avrupalı bilim insanları gibi ABD’ye gitmeye zorlayınca tartışmalar buraya taşınır. Burada uzun yıllar bilim felsefesi tartışmalarını belirleyecek olan Viyana Çevresi, II. Dünya Savaşı’nın sonundan itibaren etkisizleşmeye, hatta dışlanmaya başlanacaktır. Viyana Çevresi’nin ABD’de yükselişi ve düşüşü üzerine bir çalışma yapan Reisch, bu itibar kaybını ABD’deki yeni entelektüel rüzgârla ilişkilendirmektedir. Reisch’a göre savaş sonrası Amerikan akademilerindeki artan uzmanlaşma aşkı, birleşmiş bir bilim projesinin zeminini aşındırmıştır. Her türlü kolektivistlikte duyulan tepki, bireycilik övgüsü de tabloya eklendiğinde, Viyana Çevresi, Soğuk Savaş Amerika’sını işgal eden antikomünist, antikolektivist, bilim karıştı havanın ağır basmasıyla kendisini dışarıda buluvermiştir. Reisch, a.g.e., s. 20.

66 A.g.e., s. 159-164.

Kullandıkları teknik dille akademik bir alt kültür yaratan ve alt sınıflardan uzak duran bilim insanları, karşılarında çoğunlukla kitlelere hitap etmekte zorluk çekmeyen entelektüel düşmanı bir siyaset buldu. Daha önce belirtildiği gibi McCarthy'nin, aydınları, sanatçıları, bürokratları ve bilim insanlarını karşısına alıp saatlerce sorgulaması ve küçük düşürmeye çalışması entelektüel düşmanlığını besliyordu. Ancak yaşananların tüm günahlarını McCarthyci sağcılığa kesmek de doğru değildi. Ellen Schrecker'in McCarthyçiliğin üniversitelerdeki yansımalarını ayrıntılı bir biçimde ortaya koyduğu çalışmasında belirttiği gibi, kendilerini "bilime adanmış" akademisyenlerin yanı başında, bir zamanlar komünist parti üyesi ya da sempatizanı olmuş ya da sadece sendikaya üye olmuş bilim insanları, sırf bu nedenle soruşturma komisyonlarının önüne çıkıyorlardı. Üstelik üniversite yönetimleri "komünist olmanın akademide bulunmanın kriterlerine uygun olmadığına" hükmedince bu akademisyenlerin birçoğu işlerini kaybetti. Üniversitelerde yürütülen cadı avının yarattığı tahribatın boyutlarını tespit etmenin çok zor olduğunu söyleyen Schrecker, yaşananların ne kadar derin etkileri olabileceğini şöyle anlatıyor:

Marksizm ve uygulayıcıları tamamen yok edilmediyse de marjinalize edildiler. Siyasi statükoya getirilen açık eleştiriler ortadan kayboldu. (...) Anekdotlar çok fazla fakat Amerikan akademisyenlerinin kendilerini ne kadar sansürlediklerini tam olarak belirlemek mümkün değil. Yazılmayan kitapları, öğretilmeyen dersleri ve gerçekleştirilmeyen araştırmaları ölçecek bir ölçü yok.⁶⁷

Özet olarak; özellikle Kore Savaşı'nın başlamasıyla birlikte, Amerikan toplumunun yayılmacı bir düşmanın dünyayı istediğine ve bu düşmanın içeriye sızarak ülkeyi ele geçirmeye çalıştığına inandırılması kolaylaştı. Korkunun esir aldığı toplumu silkelemesi gereken aydınlar da sürece dolaylı ya da açık destek verince ABD'deki fikir iklimi 1945 öncesiyle kıyaslanamayacak

67 Schrecker, a.g.e., s. 339.

ölçüde değişti. Bu yıllarda, aynı zamanda aydın-kitle ayrışması da yukarıda anlatılan nedenlerle derinleşti. 1950’ler Amerikan düşünce hayatını ve özel olarak sosyal bilimleri anlamak için Soğuk Savaş’ın belirlediği bir ideolojik ortam içerisinde gündeme gelen totalitarizm tartışmalarını, kitle hareketlerine duyulan güvensizliği, elit siyaset kuramının artan etkisini ve antientelektüel rüzgârı mutlaka göz önünde bulundurmak gerekir. Netice olarak, fikir hayatında ve sosyal bilimlerde belirleyici olan, sürekli bir istikrar arayışıydı.

Düşünce dünyasındaki bu dalgaların Türkiye’ye simetrik olarak yansıdığını söylemek mümkün değildir. Genel olarak denebilir ki; Türkiye’deki düşünce dünyasını anlayabilmek için Avrupa’daki tartışmaları takip etme gerekliliği ortadan kalkmadı. Ancak, Avrupa’da faşizm deneyiminin yarattığı karamsarlığın ve savaşın yol açtığı yıkımın yaşlı kıtanın entelektüel gücünü sarması karşısında, iyimserlik ve güvenle dolu yeni bir dünya gücü olarak ABD, bilim, sanat ve fikir alanında yeni bir hegemonya kurmaktaydı. Bu hegemonyanın inşa sürecinin ilk etkileri çok geçmeden Türkiye’ye de ulaştı. ABD’yle artan kültürel alışveriş, entelektüel etkileşim ve akademik bağların güçlenmesi bu sürecin önünü açtı.

IV. BÖLÜM

TÜRKİYE ÇALIŞMALARI VE TÜRKİYE'DE KÜLTÜREL PROGRAM

II. Dünya Savaşı sonrası ABD'nin uluslararası hegemonya kurma süreci, hegemonya inşası ile bilgi üretim mekanizmalarının ilişkisi bakımından bir laboratuvar niteliği taşır. Ortadoğu'dan Uzak Asya'ya, ABD nüfuzunun önceleri sınırlı olduğu coğrafyalar, bu süreçte gerek diplomatik bilgi edinme gerekse akademik bilgi üretim mekanizmalarının konusu haline geldi. Aralarında Türkiye'nin de bulunduğu birçok ülkeye uygun politikaların geliştirilebilmesi, bu ülkelerin daha yakından bilinmesini gerekli kılıyordu. Bu gereklilik dolayısıyla 1950'lerden başlamak üzere ABD'de devletin uluslararası politikasıyla, bu politikanın geliştirilmesi ve uygulanmasında gerekli bilgiyi sağlayan sosyal bilim üretimi arasında bir eşgüdüm sağlanması gerekti. Bu yolla sağlanan bilgi akışı, ABD'nin her bir ülkede toplumun farklı kesimlerine, hangi temalar üzerinden ve ne tür araçlarla sesleneceğinin tasarlanmasında yol gösterici olarak görülüyordu. Öncelikli amaç Sovyetler Birliği'nin bu ülkelerdeki hareket alanının sınırlandırılmasıyla birlikte aralarında bürokrat, sendikacı ve aydınların bulunduğu farklı gruplar arasında sosyalizmin çekiciliğinin mümkün olduğunca azaltılması ve eşzamanlı olarak ABD'ye karşı olumlu bir kanaat geliştirilmesiydi. Bu bağlamda, Türkiye'de artan Amerikan etkisinin analiz edilebilmesi için öncelikle diplomatik ve akademik kaynaklı Türkiye değerlendirmeleri ışığında geliştirilen araçların ve bu araçlar yoluyla yaratılan Amerikan imajının incelenmesi gerekir.

Savaş bitiminde ABD’li politika yapımcıların önündeki uluslararası görev, gündelik müdahalelerin planlanmasından ibaret değildi. Savaşın Avrupa’da yol açtığı ağır yıkımın yanı sıra, antisömürgeci mücadele sonucu bağımsızlığını kazanan birçok ülkenin içinde bulunduğu arayış nedeniyle dünyanın karşı karşıya olduğu sorunlara daha kapsamlı yanıtlar üretilmesi gerekiyordu. Bu yolda ABD’nin karşılaştığı sorunlardan biri, kapitalizmin alternatifinin reel bir çekim merkezi olarak var olmasıydı. Özellikle ülkelerinin bağımsızlık mücadelesine öncülük eden kadroların, bağımsızlık sonrası ülkelerinin karşı karşıya olduğu kalkınma sorununun altından kalkmak için planlanmış-merkezî müdahalelere yönelmeleri, onların gözünde devlet öncülüğünde bir planlı kalkınma modeli olarak gördükleri sosyalist yolu çekici kılıyordu. Bu nedenle ABD’li politika yapımcılar ve onlara yol gösterme misyonu ile hareket eden bazı sosyal bilimciler, Batı dışı toplumların modernleşme ve kalkınma yolları üzerine bir arayışa girdi. Bu arayış, Osmanlı-Türkiye çalışmalarını belirlediği gibi, ABD’nin Türkiye’de yürüttüğü resmî kültürel programa da etkide bulundu.

Bahsedildiği gibi ABD’nin II. Dünya Savaşı’nın ardından başlayan yeni dönemde kapitalist blokun lider ülkesi olarak üstlendiği sorumluluklar çok boyutluydu. Öncelikle, Avrupa’nın ABD’yle entegre biçimde yeniden yapılanması için gereken planların hazırlanmasına girişilmiş ve Türkiye’yi de kapsayan Marshall Planı 1948’den itibaren hayata geçmişti. Marshall Planı kapsamında ülkelere mali yardımın yanı sıra teknik yardım da verildi. Planın özellikle bu boyutunun yürütülmesi aşamasında yardımdan yararlanacak ülkelerin devlet yapılarının ve sosyoekonomik özelliklerinin daha yakından bilinmesine ihtiyaç duyulmaktaydı.

ABD’nin Batı dışı toplumlara yönelik politikalar geliştirmeye başlaması Britanya’nın zayıflayan dünya egemenliğiyle ilişkiliydi. Oluşan boşluğun yeni bir egemen güç tarafından doldurulması, özellikle iki sistem arasındaki rekabet koşullarında göz ardı edilemeyecek bir sorumluluk olarak değerlendirildi. Ancak

ABD'nin bu rolün hakkını vermesinin önünde ciddi engeller vardı. Britanya, uzun sömürgecilik ve yayılmacılık tarihi içinde gelişen bir bilgi derleme-yorumlama mekanizması kurmuştu. Ancak ABD henüz bu tür bir mekanizmayı inşa etme sürecindeydi. Bu süreçte bir yandan dış ilişkilerle bağlantılı devlet örgütünün yeniden yapılandırılması, diğer yandan ise sosyal bilimlerin bu ihtiyaç ekseninde dönüşmesi gerekti. Aslında ABD'nin savaş sonrasında böyle bir mekanizmanın kurulmasına sıfır noktadan başladığı söylenemez. Savaş sırasında temel amacı düşman ülkelere karşı istihbarat toplamak olarak tanımlanan Stratejik Hizmetler Ofisi (OSS, Office of Strategic Services) adlı bir yapı kurulmuştu. CIA'in öncülü olarak kabul edilen OSS, bünyesinde çok sayıda Avrupalı sanatçı ve akademisyeni toplamış, böylece anlama ve yorumlamaya dayanan bir istihbarat yöntemiyle çalışmıştı. Bu çalışmada görev alan aydınlar, savaş boyunca Avrupa'daki faşist ve antifaşist toplumsal dinamikleri yakından takip etmiş ve raporlamışlardı. OSS'nin çalışmaları sayesinde Soğuk Savaş yıllarına da önemli bir birikim devredilmiş oldu.

Savaşın son bulmasıyla birlikte aynı kapsamda üniversitelere ve öğretim üyelerine de yeni görevler düştü. Üniversite içinde ya da dışında Batı dışı toplumları inceleyen araştırma birimlerinin ya da programların kurulması sağlandı. Bu şekilde tesis edilmeye başlanan altyapı, karşılaştırmalı siyaset ve bölge çalışmalarının yükseliş koşullarını yarattı. Zamanla güçlenen ve çok boyutluluk kazanan bölge çalışmaları, ilgilendikleri bölgeyi dil, tarih, kültür gibi özellikleriyle birlikte çok yönlü olarak ele alacak şekilde yapılandırıldı. Bu çok yönlülük kaçınılmaz olarak disiplinlerarası bir araştırma kültürünü beraberinde getirdi. Gerek devlet kaynaklarından gerekse özel fonlardan yararlanarak üniversiteler ya da bağımsız araştırma kuruluşları tarafından başlatılan bölge çalışmaları,¹ çok sayıda akademisyen için yeni istihdam olanak-

1 Frederick W. Frey, Peter Stephenson ve Katherine Archer Smith, *Survey Research on Comparative Social Change: A Bibliography*, Cambridge, Mass.: MIT Press, 1969. Örneğin, bu çalışma MIT Center for International Studies, Factors in Mo-

ları yarattı. Bölge çalışmalarının yükselişi psikoloji, sosyoloji, siyaset bilimi, uluslararası ilişkiler gibi disiplinleri gerek içerik ve yöntem açısından gerekse mali kaynak ve istihdam boyutuyla derinden etkiledi.²

1950’lerde popülerleşmeye başlayan ve 1960’larda altın yıllarını yaşayan bölge çalışmaları, klasik oryantalist çalışmalardan bazı noktalarda ayrışırken bazı noktalardaysa oryantalist yaklaşımı yeniden üretti. Bu yıllarda Ortadoğu ve Uzak Asya gibi Batı dışı toplumları yakından tanımaya dönük her girişim ilk aşamada, kaçınılmaz olarak, Batılı araştırmacılar arasında o güne kadar hâkim olan yaklaşıma ve bu yaklaşım yoluyla üretilen birikime yaslanmaktaydı. Ancak Kıta Avrupası’nın oryantalist yaklaşımıyla klasik etnografinin yarattığı kısıtlar kısa süre içerisinde fark edilince Amerikan sosyal bilimcileri yeni arayışlara girdi.³ Çünkü örneğin, hâkim oryantalist ve etnografik yaklaşım ele aldığı coğrafyaları Batı’ya kıyasla atipik ve aşağı kabul etmekte, dolayısıyla karşılaştırılabilirliğin zeminini yok etmekteydi. ABD’de gelişen bölge çalışmalarının bu yaklaşımdan özde ne kadar kopmuş oldukları tartışmalı olsa dahi koşulların başka bir yaklaşım dayattığı görülmekteydi. Sömürgeciliğin derin izlerini taşıyan, dolayısıyla Avrupa’nın üstünlük anlayışının bir yansıması olarak görülebilecek bu tür yaklaşımlar, Soğuk Savaş koşullarında yanıtı aranan bazı soruların gerçekçi biçimde yanıtlanması önünde

dernization Project ekibinin yardımıyla hazırlanmış, Office of Naval Research gözetiminde sürdürülmüş, sponsorluğununsa Savunma Bakanlığı The Advanced Research Projects Agency üstlenmiştir. Frederick Frey, Türkiye çalışmalarının da önemli isimlerinden biri olarak tanınmaktadır.

- 2 Sosyal bilimlerin ABD yönetiminin ihtiyaçları doğrultusunda evrimini inceleyen, daha çok sosyoloji odaklı bir çalışma için bkz. David P. Haney, *The Americanization of Social Science: Intellectuals and Public Responsibility in the Postwar United States*, Philadelphia: Temple University Press, 2008.
- 3 Immanuel Wallerstein, “The Unintended Consequences of Cold War Area Studies”, Noam Chomsky ve Laura Nader (Ed.), *The Cold War and the University: Toward an Intellectual History of the Postwar Years* içinde (195-232), New York: New Press, 1997.

engeldi.⁴ Kendinden önceki klasik oryantalizmden farklı olarak bölge çalışmalarında benimsenen perspektif, ele alınan coğrafya ve toplumları kültürel olarak dondurmaktan mümkün olduğunca kaçınmalıydı. Tersine, değişim arayışında olan toplumlara kapitalist statükoyu ve sınıf konfigürasyonunu sarsmayacak bir değişim modelinin temel nitelikleri konusunda ipuçları verebilmeliydi. Sömürge karşıtlığının ve üçüncü yol arayışlarının damgasını vurduğu uluslararası politikada söz sahibi olunması bu tür bir değişim perspektifini kaçınılmaz kılmaktaydı.

Ülkelerin özgünlüklerinin anlaşılmasını sağlayan kültürel görelî yaklaşım, Weber metodolojisinden etkilenmekteydi. Bölge çalışmaları, Weber'i Amerikan akademisine tanıtan Parsons'un radikal dönüşümlere alerji duyan sistem içi değişim anlayışından esinlenmekteydi. Böylece dünyanın farklı yerlerinde istikrarlı bir kapitalist yapının oluşmasını sağlayan ya da buna engel olan koşullar, o coğrafya ya da ülke özelinde incelenilecek, radikal olmayan değişim yollarına ilişkin öneriler getirilebilecekti.

Bölge çalışmalarıyla Amerikan sosyal bilim geleneğinde kendisine itibarlı bir yer bulamayan tarihe de kısmi olarak alan açıldı.⁵ Farklı ülke ya da bölgeler üzerine yapılan araştırmaların

4 Berger haklı olarak, ABD'nin kendi dışındaki dünyayla ilişki kurarken, diğer ülkelere kalkınmacı bir model sunduğu dönemin, sömürge imparatorluklarının "medeniyet taşıma" misyonlarının bir uzantısı olduğuna ilişkin vurguları eleştirir. Berger, böyle bir yaklaşımın, Soğuk Savaş koşullarının ve antisömürgeci dönemin belirleyici bazı yönlerini görmezden geldiğini söylemektedir. Bu bağlamda, farklı coğrafyalara yaklaşımda dönem fark etmeksizin tam bir süreklilik olduğu iddiasına karşı çıkmaktadır. Mark T. Berger, "Decolonization, Modernisation and Nation-Building: Political Development Theory and the Appeal of Communism in Southeast Asia, 1945-1975", *Journal of Southeast Asian Studies*, 34 (3), Ekim 2003, s. 421-422.

5 Bölge çalışmaları bu yöntemsel yaklaşımıyla, yine aynı yıllarda daha çok siyaset bilimi ve uluslararası ilişkiler gibi disiplinlerde taraftar toplayan "oyun teorisi" gibi yöntemlerle uyumsuzluk içerisindeydi. Oyun teorisinin bilimsel bir yaklaşım olduğunu ve matematiksel kesinlikler ortaya koyduğunu iddia edenlerce bölge çalışmalarının kültüre ve tarihe duyarlı yaklaşımı bilimsellikten uzaklaşmak olarak değerlendiriliyordu. Bölge çalışmalarında olanlar ise, rasyonel seçim kuramının farklı kültürlere uygulanamayacağını ve Amerikan kültürünün bir yansıması olduğunu belirtiyorlardı. Chalmers Johnson, "Preconception vs. Observation, or

tarihsel bir boyut taşıması önemseniyor; tarih ve dil bölge çalışmalarının altyapısını sağlayan temel faktörler olarak öğretiliyor ve öğreniliyordu. Tarihe ve kültüre kapı aralayan yeni yaklaşım, toplumların önüne bir model olarak geleneksellikten çıkarak Batı Avrupa kapitalizminde somutlanan “modern”e doğru yol almayı koymaktaydı. Harootunian’a göre işlevselci sosyal bilim yönteminin tarihe verdiği bu küçük imtiyaz, 1950 ve 1960’lar boyunca yürütülen betimleme çalışmalarına, politika yapıcılarının ihtiyaçlarına yanıt veren reçetelerin üretilmesi eklenerek telafi edilmiştir.⁶ Aslında tarihe ne tür bir imtiyaz verildiği de tartışmalıydı. Çünkü tarihle kurulan ilişki, toplumsal değişimi anlamaya çalışırken bunu, tarihi geri kalmışlığın sorumlusu ilan etmek ve nihai olarak istikrara ulaşmak amacıyla yapıyordu. Nitekim bu yıllarda bölge çalışmalarında egemenlik kuran modernleşme kuramı, sorunları ülkelerin geçmişlerinde ve kültürel yapılarında ararken, çözümü Batı tipi kapitalist modelin bu ülkelerde hayata geçirilmesinde bulmaktaydı.

Bölge çalışmalarıyla birlikte karşılaştırmalı siyaset araştırmaları da gelişmeye başladı. Ülkeler bir yandan modernleşme kuramının öngördüğü şekilde modernlik-geleneksellik ekseninde sınıflandırılırken, diğer yandan norm olarak kabul edilen modern Batı kapitalizminden farklı yönleri karşılaştırmalı analizin konusu haline geldi. Bu çalışmaların koordine edilmesi ve belli öncelikler gözetilerek teşvik edilmesi amacıyla Sosyal Bilimler

the Contributions of Rational Choice Theory and Area Studies to Contemporary Political Science”, *Political Science and Politics*, 30 (2), Haziran 1997, s. 171. Ancak farklı gibi görünen bu iki yaklaşımı birleştiren çok sayıda ortak noktadan söz edilmelidir. Bunlardan biri, bireylerin ve bir üst düzlemdeyse ulusların temel analiz birimi olarak kabul edilmiş olmasıdır. Bölge çalışmalarının *medeniyetlere* yaptığı vurgu ya da bazı çalışmalarda beliren sınıflar, özellikle siyasa önerileri getirildiğinde ortadan kayboluyor, neredeyse tamamen ulus düzlemine dönülüyordu. İkincisi, her iki yaklaşımın da *istikrarı* arama odaklı olmasıydı. Bir üçüncüsüye farklı yollardan farklı sonuçlara ulaştırma risklerine rağmen her ikisinin de birer Soğuk Savaş yaklaşımı olarak araçsallaştırılmış ve bu anlamda tamamlayıcı olmasıydı.

6 Harry Harootunian, *The Empire’s New Clothes Paradigm Lost and Regained*, Chicago: Prickly Paradigm Press, 2004, s. 39.

Araştırma Konseyi (Social Science Research Council) tarafından 1954'te Karşılaştırmalı Siyaset Komitesi kuruldu. Komitenin kuruluşu üniversitelerde karşılaştırmalı siyaset kürsülerinin kurulmasına hız verdi. Aynı komite, antisömürgeci rüzgârın beslediği kalkınmacı dürtüye de seslenen politik kalkınma kuramına beşiklik etmiş; böylece modernleşme kuramının temelleri atılmıştır.⁷ 1950'lerin ikinci yarısında bölge çalışmalarında neredeyse tekel kuracak olan modernleşme kuramı, 1930'lardan itibaren yükselişte olan diğer kuramsal eğilimlerinin etkisi altında ya da benzer bazı varsayımlarla formüle edildi. Bu bağlamda, modernleşme kuramının özelliklerinden biri lineer bir süreç olarak tarif edilen modernleşmenin öznesi olarak, yönetici sınıflara ve aydınlara, bir diğer deyişle, "siyasi-askerî elitlere" atfedilen özel roldü.

Bu yıllarda büyük kaynaklar aktarılan kapsamlı araştırma projelerinde bölgelerin gelişme sorunlarının nedenleri tespit edilerek politika önerileri geliştirilmesine katkıda bulunulmaya çalışıldı.⁸ Çözüm olarak sunulan kapitalist modernleşme, ilk aşamanın "kalkış" olarak adlandırıldığı, müteakip evrelerden oluşan bir silsile biçiminde kurgulanmıştı.⁹ Bu evreleri takip eden ülkelerin, sürekli bir gelişim göstererek kalkınma sorunlarını çözebilecekleri ve gelişmiş ülkeler mertebesine ulaşabilecekleri varsayılır. Bu yaklaşıma göre, toplumlarda geleneksel yapılarla modern yapılar arasında bir karşıtlık vardır. İlerleme, geleneğin yerini moderne bırakmasıyla gerçekleşir. Nihai amaç, norm statüsünde görülen Batı kapitalizminin temel özelliklerinin hâkim

7 Berger, a.g.e., s. 427.

8 Modernleşme kuramının temel hareket noktası, kalkınma sorunu karşısında Marksizme alternatif bir kuram geliştirmektir. Kalkınmacı kuramın öncülerinden Walt Whitman Rostov'un ünlü eserinin *The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto* (İktisadi Kalkınmanın Aşamaları: Komünist Olmayan bir Manifesto) başlığını taşıması yeterince açıklayıcıdır.

9 Modernleşme kuramını derinden etkilemiş olan W. W. Rostow'un kalkınma kuramı, "kalkış" (*take-off*) aşamasıyla başlar ve kalkınmanın son aşamasına kadar evreler halinde tanımlanır.

kılınmasıdır. Ancak bu süreçte hangi alan ya da alanların kilit konumda olduğu konusunda bir yaklaşım enflasyonu olduğu gözlenir. Modernleşme kuramcıları, ekonomi, iletişim, medya, din, kentleşme, eğitim, aile vb. gibi çok farklı alanlara el atarak her seferinde bu alanlardan birinin belirleyici olduğunu savunmuştur. Yine de, 1950'lerde gerek Batı dışı toplumlara ilişkin akademik üretimi gerekse ABD'nin bu ülkelere yönelik politik-diplomatik açılımlarını modernleşme kuramının etkisinden bağımsız olarak ele almak mümkün değildir.

Modernleşme kuramı çıkışı itibarıyla farklı toplumların aynı gelişme seviyesine ulaşmasını mümkün gören iyimser liberalizmin bir ürünüydü. Birçok modernleşme kuramcısına göre ABD'nin liberal sosyal değerleri, kapitalist ekonomik örgütlenmesi ve demokratik siyasi yapısı başka toplumlara ihraç edilebilirdi.¹⁰ Ancak 1960'lardan itibaren yoğun biçimde eleştirilerek gözden düşmeye başlayan modernleşme kuramının yerini, "Üçüncü Dünya" ülkelerinin sorunlarını ancak uluslararası rekabetten korunan güçlü bir iç piyasaya kavuşarak çözebileceklerini iddia eden kalkınma kuramı almaya başladı. Bu yıllarda hem kuramsal hem de reel politik düzlemde ABD'den çıkan hâkim ses, Batı dışı toplumlarda kapitalist statükoyu kutsamakta ve otoriter siyasi eğilimlere hak vermekteydi. Hatta 1960'ların sonundan itibaren birçok ülkede kapitalizme muhalefet eden dinamiklerin güçlenmesiyle birlikte, orduyu modernleşmenin motoru olarak gören ve askerî darbeleri meşru sayan daha otoriter bir modernleşmecilik¹¹ anlayışı boy vermeye başladı. Böylece, modernleşme kuramına içkin olan bir eğilim, ülkelerin gerekirse dışarıdan

10 Michael E. Latham, *Modernization As Ideology: American Social Science and "Nation Building" in the Kennedy Era*, Chapel Hill, NC: University of North Carolina Press, 2000, s. 6.

11 Modernleşmeci özne olarak ordunun öne çıkması, sınıf hareketinin ve toplumsal dinamiklerin kontrolünün zorlaştığı 1960 ve 1970'lerde gözlemlenmektedir. Ordunun böyle bir role uygun olduğunu kanıtlayabilmek için, subayların aldığı modern eğitim, Batı'yı iyi tanımaları gibi halktan farklı bazı özellikleri kanıt olarak gösterilmiştir. Bkz. Nils Gilman, *Mandarins of the Future*, Baltimore, MD, USA: The Johns Hopkins University Press, 2004, s. 187-190.

destekle tepeden modernleştirilmesini öngören militan modernleşmecilik giderek öne çıkmaya başladı.

Modernleşme kuramının otoriter modernleşmeciliğin yükselişiyle daha belirgin hale gelen bir diğer yönü ise modernleşme misyonunun taşıyıcısı olarak yönetici sınıf ve aydınlar biçilen özel roldür. Bunun temel nedeni, modernleşme kuramının tabandan gelen taleplerle değil, tepeden yapılan tasarımlarla şekillendirilen reform uygulamaları öngörmesidir. Bu politikaların formüle edilmesinde veya uygulamaya geçirilmesinde halk katılımını sağlayacak herhangi bir kanal tasarlanmamıştır. Böyle bir katılım kanalı, kuramsal düzeyde tartışılsaydı bile, bunu gerçek anlamda hayata geçirmek mümkün olmayacaktı. Çünkü kuramın sunduğu reçeteler, ülkelere dışarıdan ithal edilmekteydi ki bu da iç dinamiklerin büyük oranda baypas edildiği bir modernleştirme yönteminin öngörüldüğü anlamına gelmekteydi. Dış dinamiğin değişim için belirleyici kabul edildiği koşullarda bu dinamikle doğrudan temas halinde olan kesimler imtiyaz kazanmaktadır. Modernleşmenin yürütücüsü olarak seçkinlere özel önem verilmesinin bir diğer nedeni ise, daha önce bahsedildiği gibi, kitlelerin siyasal eylemlerine güvensizlik duyan bir anlayışın, özellikle demokrasi konusundaki kuramsal tartışmalara damgasını vurmasıydı. ABD’li siyaset ve düşün erbabının kitle korkusu, 1940’ların sonundan itibaren yaşanan bir dizi gelişmeyle daha da derinleşti. Bu gelişmelerin başında dünya nüfusunun önemli bir bölümünün, 1949’da Çin’deki halk devrimi nedeniyle kapitalist sistemden kopuşu gelmekteydi. Yaşanan şok, Uzakdoğu ve Latin Amerika’da köylülüğe ya da yoksul halka dayanan yeni devrim ve ayaklanmaların baş göstermesiyle derinleşti. Seçkinleri özne olarak gören bu kuramsal eğilimin güçlenmesinin bir diğer nedeni ise Daniel Bell’in ünlü çalışmasıyla özdeşleşen “ideolojilerin sonu” savıydı. İdeolojiyi bilimsel olmayanla özdeş tutan bu yaklaşım, teknolojinin belirleyiciliğine işaret ettiği oranda ideolojik tutumlardan bağımsız, “evrensel” yaklaşımların çağın gereği olduğu sonucuna ulaşmaktaydı. Bu akıl yürütme biçimi, kozmopo-

lit bir teknokrat sınıfa ülkelere yön vermekte imtiyaz tanınmasına kuramsal dayanak sunmuştur.

Daha önce de belirtildiği gibi, modernleşmecilik Batı dışı toplumların yönetici-aydın sınıflarına ABD’yle işbirliği halinde kapitalist dönüşümün gerekleri doğrultusunda hareket etmeyi salık verirken, aynı dönemde Avrupalı aydınlara yönelik politikalar daha farklı saiklerle belirlenmekteydi. İdeolojik mücadelede Avrupalı aydınların kazanılmasına özel önem verilmekteydi. Bu mücadele çerçevesinde özgürlükleri sınırladığı iddiasıyla sosyalizmin çekiciliğinin olabildiğince zayıflatılması, Avrupa’ya “yüksek kaliteli” kültürel ürün ve faaliyetlerle hitap edilerek ABD’ye beslenen antipatinin kırılabilmesi öncelik taşıyordu. Benzer bir ideolojik mücadele sosyalist ideolojinin güçlü olduğu az gelişmiş ülkelerdeki aydın ve sanatçılara yönelik olarak da tasarlanmış olmalıdır.¹² Ancak bu ülkelerin içerisinde bulunduğu ekonomik geriliğin “kalkınma” meselesini yakıcı hale getirdiği oranda okumuş kesimler kalkınma tartışmaları yoluyla kapsanmaya çalışıldı veya bu kesimlerin kalkınma hamlelerinde bizzat görev üstlenmeleri sağlandı.¹³ Kaldı ki, Avrupa’daki entelektüel havayı değiştirmek, dolaylı olarak diğer coğrafyalarda da Avrupa’yla tarihsel-kültürel etkileşimi yoğun olan yerler başta olmak üzere, etki yaratmak anlamına geliyordu.

Amerikan hegemonyasının inşa edilmesinde, sosyalizme alternatif kuramsal bir model önerisinin yanı sıra, gündelik politika çerçevesinde geliştirilen söylem ve araçlar da kilit bir role

12 Özellikle Ortadoğu ülkelerindeki güçlü antisömürgeci, antiemperyalist hava ve sosyalizme duyulan sempati, ABD’nin karşı-ideolojik bir mücadele yürütmesini gerektirmiştir. Bir örnek, Orwell kitaplarının Voice of America (VOA) eliyle basılarak, Mısır’da tanıtılması önerisini içeren belgedir. Bkz. From Embassy Cairo to the Department of State, “Promotional Material from VOA”, 19 August 1950, Department of State Decimal Files, 1950-1954, RG59, Box 2559, NARA.

13 Brazinsky, modernleşmenin aydınlara sorumluluk yüklemek için nasıl kullanıldığını, ABD’de aydınlarla kapitalist devlet arasındaki ilişkinin bu sorumluluk vesilesiyle nasıl kurulduğunu Güney Kore örneği üzerinden açıklamaktadır. Bkz. Gregg Brazinsky, *Nation Building in South Korea*, Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2007, s. 163-188.

sahipti. “Kamu diplomasisi” ya da “kültürel diplomasi” olarak adlandırılan bu araç ve söylemler bütünüünün analizi, Amerikan imajının ya da Amerikan mahsulü fikirlerin gündelik hayatta nasıl “satıldığı” anlaşılması bakımından önemlidir.

Amerikan kamu diplomasisi esas olarak bu ülkenin uluslararası alanda hegemonya kurma çalışmalarını hızlandırdığı savaş sonrası dönemde gelişti. 1940’larda ABD’nin dünya politikasındaki rolü üzerine yapılan tartışmalar, dışa açılmacı liberal ekolle¹⁴ bu eğilime ayak direyen muhafazakârları karşı karşı getirdi. Daha aktif bir dış politika yürütmeyi savunan liberallerle ABD’nin kaynak ve enerjisini başka ülkelerin meselelerine harcamasını yanlış bulan muhafazakârlar arasındaki çekişmenin sonucu, Soğuk Savaş’ın da kaderini belirledi. Tartışmalarda atak bir dış politika izlenmesinden yana tavır koyan liberaller, uluslararası kapitalizm adına Soğuk Savaş’ta ihtiyaç duyulan girişken tutumu temsil etmiş oluyordu.¹⁵ Truman Doktrini ABD’nin agresif bir politika izleyeceğinin işaretini verirken, Marshall Planı bu açıklık politikasının uzun erimli ve çok boyutlu olacağının ilk önemli göstergesi oldu.

Kamu diplomasisinin gelişimi açısından dönüm noktası, 1953’te Eisenhower döneminde Birleşik Devletler Haberler Ajansının (USIA, United States Information Agency) kurul-

14 Amerikan tarihine bakıldığında bu liberal akımın daha önce de etkili olduğu, hatta Wilsoncu ilkelerin yaygın olarak tartışıldığı 1920’lere damgasını vurduğu görülecektir. Ancak bu yıllarda dışa açılma, daha ziyade sivil kurumlar aracılığıyla, ABD’de büyük sermayenin kurduğu yardım vakıfları eliyle yürütülüyordu. Bu vakıflar ABD dış politikasının tamamlayıcı unsurları olarak, ABD dışında özellikle insani yardım, sağlık ve eğitim gibi konularda faaliyet göstermiştir. ABD’de de pek çok sosyal konuda aktif olan bu vakıfların kurulmasının arkasındaki temel mantık, kapitalizmin yarattığı sosyal sorunların kontrol altında tutulmasına dayanıyordu. Bu bağlamda Rockefeller Vakfının yaklaşımını analiz eden Fisher, kapitalizm koşullarında hayırseverliğin analizi için hegemonya, ideoloji ve sosyal sınıfın kilit kavramlar olduğunu söylemektedir. Bkz. Fisher, a.g.e., s. 206.

15 Bu tartışmayla ilgili olarak bkz. Frank A. Ninkovich, *The Diplomacy of Ideas, U.S. Foreign Policy and Cultural Relations, 1938-1950*, Cambridge: Cambridge University Press, 1981.

masıydı.¹⁶ USIA’nın denizaşırı kolları ise Birleşik Devletler Haberler Merkezi (USIS, United States Information Service)¹⁷ olarak adlandırıldı. Bu yeni teşkilatlanma, “halkla ilişkiler” alanına verilmeye başlanan önemin bir göstergesiydi. USIA’nın amacı ABD’nin çıkarları doğrultusunda farklı ülke kamuoylarının bilgilendirilmesi ve etkilenmesi olarak tanımlanırken; USIA aracılığıyla, ABD’nin o güne kadar dağınık biçimde yürütülen ve sivil vakıfların faaliyetlerinin öne çıktığı kültürel ilişkiler alanının merkezi olarak yapılandırılması amaçlanmaktaydı. USIA’nın kurulmasıyla birlikte dışa açılmacı yaklaşımının özellikle kamu diplomasisi alanında güçlü bir yapılanmaya hayat verdiği görüldü.

Eisenhower yönetimi kamu diplomasisi faaliyetlerini yeniden örgütledi. Yürütmesini dışişleri bakanlığından alıp devlet başkanına bağlayarak faaliyetleri merkezileştirdi. Buna rağmen, bu alanda devlet dışı katkılara her zaman açık bir politika izlendi.¹⁸ Farklı ülke kamuoylarına seslenen yeni araçlar tasarlanması, sosyalizme alternatif olarak kapitalist modernleşme modelinin öne çıkması, kamu diplomasisinin yürütücüleri arasında yer alan sivil vakıflara da yeni sorumluluklar yükledi. Amerikan vakıfları 1945 sonrasında ABD’nin uluslararası alandaki hegemonyasını inşa etmesine önemli katkıda bulundu. Soğuk Savaş’ın başlamasıyla birlikte kendi faaliyetlerini devlet politikasının desteklenmesi ve bu bağlamda ülke kamuoylarının şekillendirilmesi olarak

16 USIA, halkla ilişkiler alanında faaliyet gösteren ilk ve tek kurum değildir. Ancak özellikle açık diplomasiyle yürütülen halkla ilişkiler çalışmasını anlamak bakımından kritik önemde bir kurumdur.

17 USIS’ler daha önce oluşturulmuştur. Haziran 1942’de Roosevelt, Savaş Enformasyon Ofisini (Office of War Information) kurduğunda, USIS bu yapının denizaşırı kolu olmuştur. Bkz. *The United States Information Agency: A Commemoration*. <http://dosfan.lib.uic.edu/usia/abtusia/commins.pdf> (1 Aralık 2009).

18 Eisenhower döneminde propaganda faaliyetlerine hâkim olan mantığı anlatan bir makale için bkz. Shawn J. Parry-Giles, “The Eisenhower Administration’s Conceptualization of the USIA: The Development of Overt and Covert Propaganda Strategies”, *Presidential Studies Quarterly*, 24 (2), 1994, s. 263-276.

tanımladılar.¹⁹ Bir yandan modernleşmeci bir bakışla aralarında Türkiye'nin de bulunduğu birçok ülkede eğitim başta olmak üzere çeşitli kamusal fonksiyonların yeniden yapılandırılmasını öngören projeler geliştirirken, diğer yandan akademik, sanatsal ve düşünsel faaliyetlere kaynak aktararak bu alanlara yön vermeye çalıştılar. Kurdukları uluslararası bilgi ağlarıyla akademik disiplinlerde "Amerikan değerleri"yle birlikte, bu değerlerin yaygınlaştırılmasını öngören yöntemlerin ve araştırma enstitülerinin büyümesini amaç edindiler.²⁰ Sivil elçiler olarak tanımlanabilecek bu vakıflar, ABD'nin "pazarlanması" ile Amerikan karşıtı düşünce ve duygularla mücadele edilmesi gibi Soğuk Savaş'ta eskisine göre daha fazla önem kazanan görevler de üstlendiler.²¹ Bu uluslararası bilgi ağları, özellikle az gelişmiş ülkelerde düşünsel hayatı etkilerken, ABD'nin büyük önem verdiği "modernleşmeci elitlerin" seçilip yetiştirilmesinde çoğunlukla bu ağlardan yararlanıldı.²² Zaten modernleşme okulunun gelişimine katkıda bulunan üniversite bölümlerine ya da araştırma enstitülerine yakından bakıldığında, pek çoğunun Ford, Rockefeller ve Carnegie başta olmak üzere zengin vakıflar tarafından finanse edildiği görülmektedir.²³

1950'lerin ikinci yarısına gelindiğinde ABD'deki yapı; üniversitelerden, araştırma kuruluşlarına, sivil vakıflardan devlet bürokrasisine Soğuk Savaş koşullarında mücadele etmeye ve Amerikan hegemonyasını desteklemeye büyük ölçüde hazır

19 David C. Hammack, "Foundations in the American Polity, 1900-1950", Ellen Condliffe Lagemann (Ed.), *Philanthropic Foundations: New Scholarship, New Possibilities* içinde (43-69), Bloomington&Indianapolis: Indiana University Press, 1999, s. 44.

20 Inderjeet Parmar, "American Foundations and the Development of International Knowledge Networks", *Global Networks*, 2 (1), 2002, s. 13.

21 Inderjeet Parmar, "Selling Americanism, Combatting Anti-Americanism: The Historical Role of American Foundations, Anti-Americanism", *Working Papers 2004* içinde (18-26), Center for Policy Studies, Budapest: Central European University, 2004, s. 18-26.

22 Brazinsky, a.g.e., s. 163-171.

23 Parmar, a.g.e., s. 17-19.

hale gelmişti. Pek tabii ki nihayete eren bir hazırlık aşamasından bahsetmek mümkün değildir. Kurumsal dönüşüm sonraki yıllarda da devam etti. Hatta zaman içerisinde bu yapıda bazı yaklaşım farklılıkları da ortaya çıktı. Ancak ABD’nin dünya politikasının temel nitelikleri ve bunlara nasıl müdahale edileceği konusunda yönünü büyük oranda 1950’lerin sonunda tayin ettiği söylenebilir.

Osmanlı-Türkiye Çalışmaları:

Başarılı Modernleşme Örneği Olarak Türkiye

Bölge çalışmalarının yaygınlaşmaya başlamasıyla birlikte Türkiye, Batı dışı toplumlara gösterilen ilgiden payına düşeni aldı. Osmanlı İmparatorluğu’nun külleri üzerinde kurulduğu halde kısa sürede Batı’yı model alarak inşa edilen Türkiye Cumhuriyeti, II. Dünya Savaşı’nın ardından çok partili sisteme geçerken Soğuk Savaş taraflaşmasında kapitalist bloka dâhil olmak konusunda tereddüt göstermedi. Bu özellikleri nedeniyle Türkiye, modernleşme kuramcıları tarafından ayrıksı bir “başarı” öyküsü olarak görüldü ve çeşitli araştırmalara konu oldu. Ayrıca, Truman Doktrini ve Marshall Planı kapsamında bir dizi yardım programından yararlanıyor oluşu, programların başarıyla yürütülebilmesi için Türkiye’nin yakından incelenmesini gerektiriyordu.²⁴ Türkiye konusundaki araştırmalara itki veren bir diğer gelişme, özellikle 1940’ların sonundan itibaren İngiltere’yle

24 Türkiye, Yunanistan ve İran gibi ülkeler Soğuk Savaş’la birlikte Amerikan kamuoyunun ilgi alanına girmiştir. Türkiye denildiğinde Amerikan akademisinde akla gelen isimlerden biri olan Lewis V. Thomas, Richard N. Frye ile birlikte Türkiye ve İran üzerine ABD’lileri aydınlatmak üzere kaleme alınmış bir kitap yayımlamıştır. *The United States and Turkey and Iran* başlıklı kitabın Sumner Welles’in yazdığı giriş kısmında kitabın amacı şu şekilde ifade edilmiştir: “Bu kitabı yazarak, Thomas ve Frye, Amerikan kamuoyunun, ABD’nin güvenliği için birdenbire büyük öneme sahip hale gelen bu iki eski ulusun tarihi, ekonomisi, siyasi ve stratejik sorunlarıyla doğalarını daha iyi bilmelerini mümkün kılan büyük bir iş yapmışlardır.” Thomas ve Frye, a.g.e., s. xii. Kitap, Soğuk Savaş mücadelesi, ABD’nin güvenlik ihtiyaçları ve bölge çalışmalarının nasıl iç içe geçmiş olduğunun bir örneğidir.

ABD'nin Türkiye'ye Ortadoğu'daki bölgesel gelişmeler kapsamında yeni roller verilmesini tartışmalarıydı.

Özellikle 1950'lerin ortasında Amerikan akademisinin yoğun olarak ilgilenmeye başladığı coğrafyalardan biri Ortadoğu'ydü. Savaş yıllarında “düşman ülkeleri” incelemek üzere kurulan Stratejik Hizmetler Ofisi ile Savaş Enformasyon Ofisi bünyesinde; savaşın hemen ertesindeyse aralarında Library of Congress'in de bulunduğu kurumlarda Ortadoğu konusundaki birikimin temelleri atıldı.²⁵ Özellikle Sosyal Bilimler Araştırma Konseyine bağlı olarak çalışan Yakınoğu ve Ortadoğu Komitesiyle (Committee on the Near and Middle East) U.C.L.A., Princeton, Chicago ve Harvard gibi üniversitelerde kurulan Ortadoğu merkezleri kısa sürede bölge hakkında temel bilginin ötesine geçilmesini sağladı.²⁶

Aynı yıllarda Osmanlı-Türkiye çalışmalarına da ilgi artmaktaydı. Bu ilgi büyük ölçüde, Batı yanlısı istikrarlı bir siyasi sisteme sahip olan Türkiye'yle çalkantılı siyasi durumuyla endişe yaratan Arap Ortadoğu'su arasındaki tezattan esinlenmekteydi. Bu dönemde yapılan araştırmalarda Türkiye'nin ayrıksı durumunun kökenleri sorgulanırken Arap dünyasındaki antisömürgeci ve Batı karşıtı “sorunlu” tavrın nedenleri ortaya konulmaya çalışıldı. Böyle bir sorgulama biçiminin kendisi bile Ortadoğu'ya Batı'nın dış politika gözlükleriyle bakıldığının bir göstergesiydi. Bu yıllarda Türkiye istikrarlı bir müttefik olmakla kalmayıp Batı dışı dünyanın en başarılı modernleşme örneklerinden biri olarak değerlendirilmekteydi. Modernleşme perspektifiyle yapılan analizlerde öncelikle Türkiye toplumunda gelenekselden moderne geçiş dinamiklerinin nasıl işlediği anlaşılmaya çalışıldı.²⁷ Ancak

25 Dankwart A. Rustow, “Middle East”, Lucian W. Pye (Ed.), *Political Science and Area Studies, Rivals or Partners?* içinde (170-180), Bloomington&London: Indiana University Press, 1975, s. 174.

26 Rustow, a.g.e., s. 174.

27 Bu bağlamda dönemin en bilinen kitabı Lerner tarafından yazılmıştır. Bkz. Daniel Lerner, *The Passing of Traditional Society: Modernizing the Middle East*, London: Free Press of Glencoe, 1958. Lerner, araştırmasının bir kısmını Türkiye'de yürütmüştür.

Türkiye’nin “başarısının” kaynakları üzerine üretilen yazın, diğer ülkelere önerilecek modernleşme modelinin standartlaşmasını sağlamaktan uzaktı. Çoğunlukla modernleşmenin amacı ve araçları konusunda yeni sorular sorulmasına yol açıyordu. Citino, Osmanlı tarih yazımının Soğuk Savaş modernleşmeciliğine nasıl esin kaynağı olduğunu tartıştığı makalesinde Türkiye’ye gösterilen ilgiyi şöyle açıklamaktadır:

Osmanlı-Türk tarihi ABD’nin “üçüncü dünya” politikaları için dersler içeriyordu. Bu dersler açık değildi, ancak, derslerin şifrelerini çözmeye dönük çabalar kalkınmanın doğası ve amacı hakkında temel soruların sorulmasına neden oluyordu. Ekonomik ve politik reform arasında ilişki neydi? Anti-komünist istikrar veya liberal demokrasi nihai amaç mıydı ve hangisi diğerinin önkoşuluydu?²⁸

Osmanlı tarihi üzerine yapılan araştırmaların, Arap Ortadoğu’sunun “geri kalmışlığını” açıklamaya yardımcı olacağı düşünülmekteydi. Nitekim bu bağlamda savaş sonrası yaygınlık kazanan tez, 1848 tarihli Osmanlı Toprak Kanunu’nun başarısız olmasının, güncel sorunların başlıca nedeni olduğuydu. Toprakta özel mülkiyet rejiminin sağlıklı biçimde kurulamamış olması, sorunların kaynağı olarak belirlenirken, ABD tarafından Ortadoğu ülkelerine sunulan iktisadi gelişme modelinde toprak reformunun gerçekleştirilmesi önemli bir öge olarak yer buluyordu. Nitekim aynı yıllarda mecliste tartışılan bir kanun teklifi ve silesiyle Türkiye’de de “toprak reformu” tartışması yapılmaktaydı. Toprak mülkiyetinin ve bölüşümün tartışıldığı bir dönemde Türkiye’nin kırsal yapısı üzerine çok sayıda çalışma yapılması da dikkat çekicidir.²⁹

28 Nathan J. Citino, “The Ottoman Legacy in Cold War Modernization”, *International Journal of Middle East Studies*, No. 40, 2008, s. 580.

29 1950 ve 1960’lar boyunca modernleşmeci ekole yakın ya da bu ekolü etkileyen iktisadi araştırmalar yayımlanmıştır. Birkaç önemli örneği: Frederick W. Frey ve Diğerleri, *Rural Development Research Project, 10-part multith*, Massachusetts: M.I.T. Center for International Studies, 1967; Robert W. Kerwin, “Etatism in Turkey”, Hugh G. J. Aitken (Ed.), *The State and Economic Growth* içinde (97-114), New

Modernleşme kuramına göre toprak reformu ve tarımda kapitalistleşme, kalkınmanın önemli tetikleyicilerinden biridir. Öte yandan siyasi istikrarın sağlanması açısından da kırsal dönüşümün büyük önem taşıdığı düşünülmektedir. Ancak bu yıllarda tezleri popülerlik kazanan bazı modernleşmecilere göre yoksul ve topraksız köylülük bir istikrarsızlık kaynağıydı. Kırsal sınıflara duyulan güvensizliği açık biçimde ifade eden isimlerden biri Samuel Huntington'dı. Çin Devrimi ve Latin Amerika'daki toplumsal hareketlerde kırdaki yoksulların, topraksız köylülerin oynadığı rolü göz önünde bulunduran Huntington, statükonun sağlanması açısından kentlileşmenin önemine dikkat çekmekteydi.³⁰ Kentlileşme kadar, kırdaki kapitalist ilişkilerin egemen kılınması da köylülüğün arkaik, feodal yapıya başkaldırmasının önüne geçebilecek bir dönüşüm olarak görülmekte ve desteklenmekteydi. Huntington'ın bu tartışmalı tezleri kısa sürede konuyla ilgili yazını belirlemeye başladı.

Yoksul köylülüğün siyasi ve sosyal etkisi konusundaki bu olumsuz yaklaşımlara karşın, bir tarım ülkesi olan Türkiye'de köylülüğün siyasi sistem üzerinde bambaşka bir etkiye bulunduğu gözlemlenmekteydi. Diğer pek çok ülkeye kıyasla Türkiye, toprakta küçük mülkiyetin yaygın olduğu bir ülkeydi. Üstelik mülkiyet sahibi Türk köylüsü CHP'ye karşı yeni kurulan DP'yi destekleyerek çok partili hayata geçişte kritik bir rol oynamıştı. Çok partili hayata geçilmesi Türkiye'nin siyasi sistem reformunu Batı'yı örnek alarak gerçekleştirdiğinin göstergesi olarak memnuniyetle karşılandı.³¹

Çok partili siyasi sistemin kurulmasıyla "diktatörlükten demokrasiye" geçen Türkiye'nin, ekonomide "büluğ çağı

York, 1959; Arthur Paul Stirling, *Turkish Village*, New York: Willey, 1966; Max Weston Thornburg, *Turkey: An Economic Appraisal*, New York: The Twentieth Century Fund, 1949; Barbara Helling ve George Helling, *Rural Turkey - A New Socio-Statistical Appraisal*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, 1958.

30 Huntington'un görüşlerini aktaran Harootunian, a.g.e., s. 43.

31 Nitekim aynı modernleşmeci çevreler 1960 Darbesini Türkiye'nin modernleşme çabaları bağlamında desteklemiştir.

devletçiliğini”³² geride bırakmasının işareti olarak görülen liberal politikalar izlenmesi ülkenin doğru yolda ilerlediğine yönelik yorumları kuvvetlendirdi. Özellikle 1946 devalüasyonuyla tepe noktasına ulaşan iktisadi liberalizasyon ve uluslararası kapitalist sisteme entegrasyon süreçleri, Türkiye’nin önündeki son pürüzden de kurtulduğuna yorulmakta ve memnuniyetle karşılanmaktaydı.

Çok partili sisteme kendiliğinden geçen, liberal iktisat politikalarını büyük bir kararlılıkla uygulamaya geçiren Türkiye’nin modernleşmeciler gözünde bir başka artısı, ülkedeki güçlü antikomünizmdi. Siyaset sınıfının anti-Sovyetik tutumlarını her vesileyle dışa vurmaktan çekinmemesi, komünistlere karşı yürütülen 1951 Tevkifatı, yasal sendikalara ve sol siyasi partilere gösterilen tahammülsüzlük, savaş sonrası dönemde sergilenen amansız antikomünizmin birkaç örneğiydi. Bu örnekler, Türkiye’nin Ortadoğu’daki Batı karşıtı, hatta Sovyetler’e meyleden atmosferin dışında kaldığını gösteriyordu. Türkiye bu özellikleriyle modernleşme kuramcıları arasında merak uyandırıyor-du. Bruce Cumings, bölge çalışmalarını ele aldığı makalesinde Ford Vakfının ülke analizleri yazdırma projesi kapsamında, Dankwart Rustow’a “demokrasiye doğru sarsıntısız ilerlemesi” ve “komünizmin çekiciliğine” karşı bağışıklığı nedeniyle “Yakındoğu’da özel bir örnek” olarak görülen Türkiye hakkında bir ülke çalışması yapmasını önerdiğini yazar.³³ Rustow, bu öneriyle doğrudan ilişkili olup olmadığı bilinmese de, aynı doğrultuda Türkiye ile Japonya’yı karşılaştırmalı olarak inceleyen bir çalışma hazırladı. Ayrıca, *Islam and the West* (İslam ve Batı) başlıklı kitabın “Politics and Islam in Modern Turkey” (Modern Türkiye’de Siyaset ve İslam)³⁴ başlıklı bölümü de Rustow’un ka-

32 Max Thornburg’un raporundan aktaran Citino, a.g.y., s. 586.

33 Bruce Cumings, “Boundary Displacement: Area Studies and International Studies during and after the Cold War”, *Bulletin of Concerned Asian Studies*, 29 (1), 1997. <http://www.mtholyoke.edu/acad/intrel/cumings2.htm> (en son giriş 1 Aralık 2009).

34 Dankwart A. Rustow, “Politics and Islam in Modern Turkey (1920-1955)” makalesinin aynı basımı, R. Frye (Ed.), *Islam and The West* içinde (69-107), Lahey: Mlouton, 1957.

leninden çıktı. Rustow'un *The Appeal of Communism to Islamic Peoples* (Müslüman Halklar Arasında Komünizmin Cazibesi) başlıklı bir broşür³⁵ yazdığı ve burada Bolşeviklerle Türkiye ilişkilerini ele aldığı bilinmektedir.³⁶

Türkiye doğumlu Rustow, 1950'lerde Osmanlı ve Türkiye araştırmaları söz konusu olduğunda akla gelen birkaç isimden biriydi ve pek çok kişi ve kurumla ilişki içerisindeydi. Onun da yer aldığı, Yakındoğu Araştırmaları Komitesi (Committee on Near East Studies)³⁷ Türkiye araştırmaları açısından öncü bazı çalışmalara imza attı.³⁸ Bu yıllarda Osmanlı-Türkiye araştırmalarında öne çıkan bir başka kuruluş, Dış İlişkiler Konseyiydi (Council on Foreign Relations). Konseyin ağır topu Harold Bowen ile birlikte kaleme aldığı *Islamic Society and the West* (İslam Toplumu ve Batı) başlıklı kitabıyla tanınan İngiliz H.A.R. Gibb, konsey çalışmaları üzerinde belirleyici olmuş, yazdığı kitap pek çok sosyal bilimci için başvuru kaynaklarından biri haline gelmiştir. Ortadoğu ve Türkiye araştırmalarının bir diğer önemli ismiyse 1962'de yayımlanan *Modern Türkiye'nin Doğuşu* başlıklı kitabıyla ve daha önce Osmanlı arşivleri ve İslam hakkındaki çalışmalarıyla bilinen Bernard Lewis'ti.

35 Bkz. Dankwart A. Rustow, *The Appeal of Communism to Islamic Peoples*, Washington, D.C.: Brookings Institution, 1965.

36 Türkiye, bir Ortadoğu ülkesi olarak, İslam kimliğiyle ele alınmıştır. Ayrıca 1950'ler boyunca laik Türkiye'de İslami canlanış ilgi çekmiş, konuyla ilgili olarak çok sayıda inceleme yayımlanmıştır. Bu incelemelerin bir kısmı Türkiye'de bir süre yaşayan Howard Reed'e aittir. Reed, ilahiyat fakültesi ve imamhatip okullarıyla ilgili broşürler de yazmıştır. Ayrıca Bernard Lewis, Dankwart Rustow, Uriel Heyd, Paul Stirling gibi isimler de 1940'ların ikinci yarısından itibaren başlayan İslami yükselişe ilgili makaleler yayımlamıştır.

37 Komite, Sosyal Bilimler Araştırma Konseyi-Amerikan Öğrenilen Topluluklar Konseyine (Social Science Research Council-Amerikan Council of Learned Societies) bağlıdır. Rustow, ayrıca, MESA kurucularındandır.

38 John Kingsley Birge tarafından yazılan Türkiye bölge çalışmalarına giriş amaçlı çalışma, bu komiteye sunulmuştur. Birge bir süre Türkiye'de bulunmuş ve ders vermiştir. Kitabı ABD'deki Türkiye araştırmalarının öncü çalışmalarından biridir. John Kingsley Birge, *A Guide to Turkish Area Study*, Washington: Committee on Near Eastern Studies, American Council of Learned Societies, 1949.

ABD’de modernleşmecilerin gözde alanlarından biri haline gelen Osmanlı-Türkiye araştırmalarında yanıtı aranan temel sorulardan biri, Türkiye’nin “istisnai bir örnek mi yoksa genellenebilir bir model mi?” olduğuydu. CFR tarihçileri ve sosyal bilimcileri Türkiye’nin bir “model” olarak görülebileceğinde ısrarcıydı.³⁹ Modernleşen Türkiye’nin Batı blokuna mesafeli Ortadoğu ülkelerine emsal teşkil edebileceği düşüncesi genel kabul görünce bu kez de “Türkiye’nin hangi tarihsel özellikleri sayesinde var olan modernleşmeci yapısını kazandı” sorusuna yanıt arayan çalışmalar yapılmaya başlandı.

Osmanlı reform hareketleriyle Kemalist devrimler arasındaki sürekliliğe vurgu yapan Rustow, Kemalist devrimlerin geçmişten radikal bir “kopuş” sağladığı tezine karşı “süreklilik” tezini ilk işleyen isimlerden biriydi. Rustow gibi önemli bir isim tarafından dile getirilmiş olsa da süreklilik tezi konusunda bir uzlaşmaya varıldığı söylenemez. Buna karşın, Kemalizmin ülkeyi kararlı bir biçimde modernleşme yoluna soktuğu ve Mustafa Kemal başta olmak üzere bu sürecin mimarı olan kadronun zihniyet dünyasının ve uygulamalarının incelenmesi gerektiği konusunda bir fikir birliğinden söz edilebilir. Gilman, modernleşme kuramıyla ilgili kitabında Mustafa Kemal’den, modernleşmeyi bir ulus inşası anlamında kullanan ilk kişi olarak bahsetmektedir.⁴⁰ Gilman’ın ifadesi modernleşme kuramcıları arasında da taraftar bulan Mustafa Kemal algısını yansıtmaktadır. Kemalist Türkiye, savaş sonrasında uygulanan liberal ekonomik politikalar sayesinde modernleşme kuramcılarının gözündeki en sorunlu yanı olan “devletçilik”ten de arınmaya başlayınca, Mustafa Kemal’in otoriterliği Türkiye’nin başarılı modernleşmesinin ve kuvvetli antikomünizminin temeli olarak ilan edildi.

Sosyal dinamiklerin harekete geçtiği ve sosyalist hareketlerin güç kazandığı 1960’lara kadar Türkiye sorunsuz bir modernleş-

39 Citino, a.g.y., s. 588.

40 Gilman, a.g.e., s. 30-35.

me örneği olarak görüldü. Bu imaj ilk kez 27 Mayıs Darbesiyle sarsıldı. Ancak darbe yönetimi Türkiye'nin Batı ittifakıyla ilişkilerinde rota değişikliğine gitmediği sürece bu tür otoriter yönelimler Türkiye hakkındaki değerlendirmeleri radikal biçimde değiştirmedir. Zaten hükümetin çeşitli uygulamaları istikrarsızlık kaynağı haline geldikçe ordunun sistemdeki istikrar sağlayıcı rolü daha fazla ilgi çekiyordu.⁴¹ Nihayet ordu darbesi gerçekleştiğinde Türkiye demokrasisinin bu başarısızlığının modernleşmeci Türkiye uzmanlarında hayal kırıklığına yol açmadığı söylenemez. Ancak kısa sürede ABD dış politikasının, düzeni demokrasinin önüne koyan eğilimleri ve otoriter modernleşmeciliğin yükselişi doğrultusunda ordunun bir modernleştirici aktör olarak ne tür avantajlara sahip olduğu üzerine yazılıp çizilmeye başlandı.⁴²

Bu yıllarda askerî kadrolar kadar sivil bürokrasi de modernleşme kuramcılarının ilgisini çekiyordu. Özellikle Osmanlı bürokrasisi üzerine yapılan çalışmalara Weberyen anlamda "yasal-ussal otoritenin" gelişimini takip edebilmek açısından ihtiyaç duyuluyordu.⁴³ Böylece geleneksel imparatorluk yapısının modern bir devlete dönüşüm sürecinde etkili olan olgular ve kurumsal yenilikler incelenebildi.

Türkiye araştırmalarında birinci elden yapılan değerlendirmeleri izleyen ABD'li sosyal bilimcilerin takip ettikleri isimlerin başında Kemal Karpat ve Şerif Mardin geliyordu. Karpat ve Mardin, özellikle 1960'lardan itibaren ABD'de Türkiye konusunda yapılan çalışmaları belirleyen isimler oldular. Onların öncülüğünde seküler modernleşmenin geleneksel topluma dayattığı reformların istikrarı bozucu niteliği, gelenekselin direnişi ve nihayet altüst oluşlara yol açmayan geleneksel modernlik imkânı,

41 Türkiye'de de ordunun rolü gittikçe daha fazla ilgi çeker olmuştur. Bu ilgiyi kanıtlayan bir çalışma için bkz. Dankwart A. Rustow, "The Army and the Founding of the Turkish Republic", *World Politics*, 11 (4) Temmuz 1959, s. 513-552.

42 Bu yaklaşımın tipik bir örneği için bkz. Daniel Lerner ve Richard D. Robinson, "Swords and Ploughshares: The Turkish Army as a Modernizing Force", *World Politics*, 13 (1) Ekim 1960, s. 19-44.

43 Citino, a.g.y., s. 591.

modernleşme kuramcıları arasında da daha fazla tartışılmaya başlandı. Ancak bu tartışmanın Türkiye tarih yazımına etkisini açıklayabilmek için 1960’ların sonundaki akademik üretime yoğunlaşmak gerekir. Daha önce bu iki Türkiyeli isme ek olarak, çok sayıda ABD’li ve Avrupalı akademisyenin yarattığı bir külli-yattan söz etmek gerekir.⁴⁴

Antikomünizmi Kendinden Menkul Bir Ülkede Kültürel Program

ABD’nin “Üçüncü Dünya” ülkelerinde yürüttüğü kamu diplomasisi birçok başlıkta bölge çalışmalarında yapılan vurgularla örtüşmekteydi. Türkiye’deki kültürel çalışmalarla Osmanlı-Türkiye araştırmalarına hâkim olan yaklaşım arasındaki paralellik bu örtüşmenin bir örneğiydi. Bu perspektif ortaklığının anlaşılması için öncelikle, 1940’ların sonlarından itibaren başlatılan ve Türkiye’nin NATO’ya kabul edilmesiyle yeni bir faza giren kamu diplomasisinin hangi söylem ve araçlarla yürütüldüğünü açıklamak gerekir.

ABD Dışişleri Bakanlığı, henüz savaş sürerken aralarında Türkiye’nin de bulunduğu bölge ülkeleriyle ilişkisini gözden geçiren çalışmalar yapmaktaydı. Örneğin, 1942’de Yakın Doğu İşleri Bölümünün⁴⁵ hazırladığı bir raporda ABD’nin bölge ülkele-

44 İslam konusunda Richard N. Frye, Howard A. Reed ve Gotthard Jäschke; Türkiye tarihi hakkındaki genel kaynaklar olarak Bernard Lewis, Geoffrey Lewis, Roderic H. Davison, Edouard Engelhardt, Fay Kirby; çok partili hayata geçiş konusunda Kemal Karpat; modernleşme paradigması kapsamında Daniel Lerner ve Dankwart A. Rustow; ekonomi konusunda Zvi Yehuda Hershlag; yönetici sınıflar ve köylülük konusunda Frederick W. Frey; düşünce dünyası ve siyasi ideoloji Uriel Heyd ve sonraki yıllarda Şerif Mardin, Ernest Edmondson Ramsaur, Walter F. Weiker. Ward ve Rustow’un derlediği Japonya ve Türkiye modernleşmesinin ele alındığı kitapta farklı alanlardaki eserleri kapsayan bir Türkiye bibliyografyası verilmiştir. Ayrıca, eserlerin yararlılıklarına dair notlar da düşülmüştür. Bkz. Robert E. Ward ve Dankwart A. Rustow, *Political Modernization in Japan and Turkey*, Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1964, s. 477-485.

45 ABD diplomatik belgelerinde, bu yıllarda Türkiye, Yunanistan ve İran’ın yer aldığı bölge *Near East* olarak adlandırılmaktadır. Ancak metinde, belgelerden doğrudan alıntılanmadığı sürece “Ortadoğu” adlandırması tercih edilmiştir.

riyle zayıflayan “kültürel ilişkilerine” dikkat çekiliyordu.⁴⁶ ABD bir süre daha bu konuda radikal adımlar atamayacaktı. Bu yıllarda ABD’yi temkinli olmaya iten nedenlerden biri, bölge genelinde İngiltere ve Fransa’nın izlerine her alanda rastlanan köklü kültürel etkisiydi. ABD en azından Soğuk Savaş’ın ilk yıllarında böyle bir rekabetin altından kalkabilecek donanıma, bölge içerisinde yeterli bağlara ve nüfuza sahip olmadığından farkındaydı.

Buna rağmen, Yakın Doğu İşleri Bölümünün uyarısı üzerine bir dizi yeni inisiyatifte kapı açıldı. Bu bağlamda 1944’te başkanlık fonundan sağlanan yeni kaynakla Ortadoğu’da Amerikan kamu diplomasisinin güçlendirilmesine yönelik adımlar atılması planlandı. Bu kapsamda öncelikle bölge ülkelerine kültürel ataşe olarak görev yapmak üzere on kişinin atanması düşünüldü, ancak sadece Ankara’ya Donald E. Webster atanabildi.

Türkiye’ye atanan kültürel ataşe, daha önceki dönemlerde dış politikayla doğrudan alakalı görülmeyen kültürel alanın – faşizmin muazzam propaganda aygıtına tanık olmuş olmanın etkisiyle de olsa gerek– önemsenmeye başlandığının bir işaretiydi. Ancak resmî çevrelerin bu kanaate varmasından çok önce, Amerikan vakıflarının uzun erimli ve kapsamlı kültürel faaliyetler örgütlemiş olduklarını belirtmek gerekir. Bu faaliyetlerin bir bölümü Osmanlı coğrafyasında yoğun olarak 19. yüzyılda yürütülen dinî misyonerlik hareketlerinin bir uzantısıydı. 20. yüzyılın başına gelindiğinde ABD menşeli filantropi vakıflarının çalışanları, ardı arkası kesilmeyen savaşların getirdiği yıkım, açlık ve göçle sarsılan Osmanlı topraklarında misyonerlikle iç içe geçen yardım faaliyetleri yürütüyorlardı. Bu vakıflar, ayrıca, hastalıkların izlenmesi ve tedavisi, hijyen koşullarının iyileştirilmesi, Amerikan eğitim kurumlarının desteklenmesi gibi alanlara da el atmıştı. Rockefeller’in öncülük ettiği bu vakıfların⁴⁷ Anadolu’ya

46 Ninkovich, a.g.e., s. 51.

47 Rockefeller’in Türkiye’deki faaliyetlerini betimleyen çalışmalar için bkz. Murat Erdem ve Kenneth W. Rose. “American Philanthropy in Republican Turkey: The Rockefeller and Ford Foundations”, *The Turkish Yearbook of International Relati-*

gösterdikleri ilgi, cumhuriyetin kurulmasından itibaren militan bir modernleşme misyonerliğine dönüştü. ABD’nin, Türkiye’de sağlık ve eğitim gibi modernleşme için önemli olduğu kadar düşünsel etkileşime de elverişli iki alanda sistemli programlar başlatmasından önce, bu alanlarda vakıflar hiç de mütevazı olmayan işler yapmıştı.

Sistemli bir programın henüz kurulma aşamasında olduğu savaş sonrası dönemde kamu diplomasisi açısından ilk büyük çıkış, 1946’da Büyükelçi Münir Erteğün’ün naaşını taşıyan Missouri zırhlısının İstanbul’a demirlemesiydi. Zırhlının gelişi basında büyük ilgiyle karşılandı. İzleyen günler boyunca zırhlının ziyareti hakkında fotoğraflar eşliğinde tam sayfa haberler yapıldı. Bundan sonra siyasi, askerî ve ekonomik alanlarda ivme kazanan ikili ilişkileri destekleyici mahiyette, Türkiye’de ABD hakkında olumlu bir kanaat yaratmak ve ABD’nin siyasi mesajlarının anlaşılmasını ve benimsenmesini sağlamak üzere örgütlenmiş bir çalışma başlatıldı.⁴⁸ Bu çalışmanın ana yürütücüsü olan ve ABD diplomatik misyonuna ilişik olarak çalışan USIE/USIS⁴⁹ Türkiye, farklı kültürel etkinlikleriyle ülkedeki genel ideolojik atmosferi ABD için uygun hale getirmeyi amaçlamakta, enformasyon faaliyetleriyle haber-bilgi kaynaklarından biri olmaya çalışmaktaydı.

1950’lerde Türkiye’de USIE/USIS ile birlikte çalışan başka kuruluşlar da vardı. Bunların başında, Marshall Planı’nın yürütülmesi için kurulan Economic Cooperation Administration (ECA, Ekonomik İşbirliği Yönetimi) –daha sonra yardımın mahiyeti değişince Mutual Security Agency (MSA, Karşılıklı Güvenlik

ons, Special Issue on 200 Years of Turkish-American Relations, No. 3, (2000/2), s. 131-157.

48 Aynı dönemde Türkiye de New York’ta Türkiye Haberler Bürosunu açmıştır. Bu büro, ABD’de Türkiye yanlısı bir hava yaratmaya çabalamıştır. Thomas, büronun ABD’liler tarafından da iyi karşılandığını söylemektedir. Bkz. Thomas ve Frye, a.g.e., s. 151.

49 USIS’ten önce 1948 ile 1952 arasında faaliyet gösteren kurum, Birleşik Devletler Enformasyon ve Değişim (United States Information and Exchange) adını taşımış ve USIE olarak kısaltılmıştır.

Ajansı) adını aldı-, askerî yardım faaliyetlerinden sorumlu Joint American Military Mission for Aid to Turkey (JAMMAT, Türkiye'ye Yardım İçin Birleşik Amerikan Askerî Misyonu) ve United States Bureau of Public Roads (ABD Kamu Yolları Bürosu) sayılmalıdır.⁵⁰ Bu kuruluşların kamu diplomasisine katkısı, yürüttükleri çalışmaların bürokrasiye ve halka anlatılmasıyla sınırlı kalmadı. Her biri faaliyet konularıyla bağlantılı çok sayıda kültürel etkinlik de düzenledi.

Savaş sonrası kurulan bu kuruluşlar dışında Amerikan Robert Koleji ve Üsküdar Amerikan Kız Koleji gibi Türkiye'nin kültürel-entelektüel hayatını derinden etkileyen köklü eğitim kurumlarından söz etmek gerekir.⁵¹ Robert Koleji, Türkiye'nin aydın hareketine, akademik hayatına ve yönetici sınıflarının saflarına katılan çok sayıda mezun vermişti. Savaş sonrası, ABD'nin Türkiye'ye gösterdiği ilgi, bu eğitim kurumlarını da daha iddialı girişimlerde bulunmaya teşvik etti. Bu girişimlerin mali destekçileri arasında yukarıda kültürel ilişkilerin sivil öncülerini olarak nitelenen büyük vakıflar başı çekmekteydi. Nitekim, Robert Koleji ile Rockefeller Vakfı arasındaki işbirliği, okulun bir yükseköğretim kurumuna dönüşme sürecinde yoğunlaştı. Rockefeller ile birlikte Carnegie ve savaş sonrasında hızla büyüyen Ford Vakfı da Türkiye'deki faaliyetlerini artırdı. Bu sayede Türkiye'ye aktarılan kaynakların yekûnu katlan-

50 Bu kuruluşların Türkiye'deki faaliyetlerinin boyutları ve kapsamı konusunda net şeyler söylemek zordur. Örneğin JAMMAT'ın Türkiye'deki kontrgerilla faaliyetlerinin ana üssü olan Seferberlik Tetkik Kurulunun (daha sonra Özel Harp Dairesi adını aldı) kurulmasına ve finansmanına yardımcı olduğu bilinmektedir. Ancak muhtemelen henüz bilmediğimiz ve araştırılması gereken farklı faaliyetler ve ilişkiler de söz konusudur.

51 Yazışmalarda oldukça cinsiyetçi değerlendirmelere de rastlanmaktadır. Bu değerlendirmelerden biri Kız Koleji ile ilgilidir: "(...) en nüfuzlu kişiler kızlarının, körpe yaşlarında, ABD'nin etki alanına girmelerine izin vermeye istekli. Burada bu kızların gençlik gelişimi ve selameti bir Amerikan kurumu gözetiminde olacaktır. Açıktır ki, okullara gelen bu kızlar her kuşakta önde gelen adamların eşleri olacaktır ve tabii ki geleceğin liderlerinin de anneleri." R. L. Riley, "Report of Overseas Trip", November 1957, RG 59 Department of State, Records of the Board of Foreign Scholarship, 1950-1963, Container 98, NARA.

dı.⁵² Eğitim alanında aktif bir başka kuruluş YMCA’ydı (Young Men’s Christian Association, Genç Hristiyan Erkekler Birliği). İstanbul’da Derslane olarak bilinen mekânında açtığı dil ve muhasebe kurslarıyla adını duyuran YMCA, USIE ile işbirliği içerisinde çalışmaktaydı. Muhtemelen adında Hristiyan ifadesi bulunduğu için ve adaba mugayir bulunan kızlı erkekli dans partileri ve balolar düzenlemesi nedeniyle özellikle muhafazakâr çevrelerin şimşeklerini üzerine çekmekteydi.

ABD’nin kültür ve enformasyon alanındaki faaliyetlerini yürütmek için kurduğu USIE/USIS’in, 1950’lerin hemen başında Ankara, İstanbul ve İzmir’de ofisleri bulunmaktaydı. Bu ofisler birer üs olarak çalışıyor, yani bulundukları şehirlerin etrafındaki bölgelerin sorumluluğunu da üstleniyorlardı. USIE/USIS ofislerinin faaliyet yelpazesine bakıldığında, eğitim ve değişim programları, haber servisi, film gösterimleri, kütüphanecilik, sergiler, dil eğitimi gibi bilgi üretimi ve kültür alanıyla ilgili pek çok konuda etkin oldukları görülür. USIE/USIS ofisleri aynı zamanda halkla ilişkiler ajansları gibi işliyor; ABD’den Türkiye’ye, Türkiye’den ABD’ye yapılan ve ABD’nin eğitim ve kültür faaliyetleri kapsamına giren ziyaretlerin programlarını hazırlıyor, yapılması planlanan görüşmeler için gerekli bağlantıları kuruyorlardı.

Bu faaliyet yelpazesi içinde eğitim bursları ve değişim programları, özellikle başlangıç yıllarında USIE/USIS’in esas iş yükünü oluşturmaktaydı. Türkiye ve ABD arasında Fulbright anlaşmasının imzalanması ve 1951’de öğrenci, öğretim üyesi ve uzman değişim programlarının başlatılmasıyla USIE/USIS’in eğitim faaliyetlerinin yoğunluğu arttı. Bu değişim programları dışında, üst düzey bürokrat ve yerel yöneticilerin gözlem ve eğitim amacıyla

52 Rockefeller Vakfı, 1952-71 arasında Türkiye’ye toplam 16 milyon dolar aktarmıştır. Erdem ve Rose, a.g.y., s. 132. Ford Vakfı ise Türkiye’deki altmış yıllık faaliyet süresi boyunca verdiği toplam bursun neredeyse yarısını 1950 ve 1960’lar boyunca vermiştir. Kenneth W. Rose, “The Rockefeller Foundation’s Fellowship Program in Turkey, 1925-1983”, 2008, s. 13. <http://www.rockarch.org/publications/resrep/pdf/roseturkey.pdf> (en son giriş 21 Mayıs 2009).

ABD'ye gönderilmelerini sağlayan "lider bursları" ve "uzman bursları" ile başarılı gazetecilere verilen gazetecilik bursları gibi burs programları yürütülmekteydi.

USIE/USIS'in büyük şehirlerde kurduğu kütüphanelerle eğitilmiş kesimler için ABD'ye açılan birer kapı olarak tasarlanmıştı.⁵³ Kitaba ve gelişkin kütüphanelere erişmenin zor olduğu yıllarda Amerikan kütüphaneleri okuyucularını büyük şehirlerin merkezi semtlerinde karşılıyordu. Bu kütüphaneler kitap koleksiyonu, mekân düzenlemesi ve kütüphanede düzenlenen kurslarla okuyucuların Amerikan kültürüyle tanışacakları sosyal mekânlar olarak tasarlanmıştı. Öğrencilerle, öğretmenlerle, öğretim üyeleriyle ve okumaya meraklı insanlarla bire bir iletişim kurmaya olanak sağladığı için kütüphanelere büyük önem verilmekteydi. Türkiye dışında da kütüphanecilik Soğuk Savaş'ın önemli kültürel faaliyetleri arasında yer almaktaydı.⁵⁴ Üstelik kütüphanecilik alanında yapılan çalışmalar Amerikan kütüphaneleri açılmasıyla sınırlı kalmadı. Örneğin Türkiye'de 1950'lerde pek çok kamu kuruluşunun ve üniversitenin kütüphanelerinin Dewey sınıflama sistemine geçmesi teşvik edildi. Geçiş çalışmalarına başlayan kütüphanelere USIE/USIS'in kütüphane uzmanları yardımcı oldu.

USIE/USIS'in kritik önemdeki bir diğer faaliyet alanı kısmen bir haber ajansı gibi çalışan haberler servisiydi. Bu servis, öncelikle, Türkiye'yi ziyaret eden ABD'li devlet adamları, komisyonlar ve askerî filolar hakkında haberler yazmak, ABD'li lider ve siyasetçilerin Türkiye'yi doğrudan ilgilendiren demeçlerini haberleştirmek ve bu haberlerle ilgili görsel malzemeyi de ekle-

53 Kütüphaneler ilk kez ABD'nin Savaş Enformasyon Ofisine bağlı olarak açılmıştır. Daha sonra 1945'te kamuya açık kütüphane olarak tekrar açılmıştır. Embassy Ankara to the Department of State, "February 1950, USIE Activities in Turkey", 27 March 1950, Department of State Decimal Files, 1950-1954, RG59, Cultural Affairs Near East, Box 2491, NARA.

54 Kütüphanecilik, kitap yayıncılığı ve Soğuk Savaş ile ilgili olarak, *Library & Culture* dergisinin "Cold War Libraries" başlığıyla yayımlanan Kış 2001, No. 36 sayısında ilginç makaleler bulunabilir.

yerek basına iletmekten sorumluydu.⁵⁵ Yazılı basına verilen bu servis dışında bir başka önemli görevi, Türkiye'de yapılan radyo yayınlarında kullanılmak üzere radyo programları hazırlanması ve Amerika'nın Sesi Radyo yayınlarının⁵⁶ yönetilmesi idi.

USIE/USIS bunlar dışında kültürel etkinlik kapsamında değerlendirilebilecek pek çok işle; fotoğraf sergilerinden fuarlarda stant açmaya, İngilizce dil eğitimi vermekten çocuk kitapları yayımlamaya ve Amerikan kitaplarının Türkçeye çevrilmesini sağlamaya kadar pek çok farklı faaliyetle ilgilenmekteydi.⁵⁷

USIE/USIS bu çalışmalar esnasında çok sayıda resmî ya da yarı resmî kuruluşla işbirliği içinde hareket etmekteydi. Bu kuruluşlara bir süre sonra yine USIE/USIS'in teşvikiyle ve sağladığı mali kaynakla kurulan dostluk dernekleri eklendi. Kültürel faaliyetlerin yoğunlaşmasıyla birlikte, özellikle İngilizce dil eğitimi vermeyi üstlenecek ve Amerikalılar ile Türklerin bir araya gelerek "Türk-Amerikan dostluğunu" pekiştirmek üzere ortak etkinlikler planlamasını sağlayacak bir kültür merkezine ihtiyaç duyuldu. Böyle bir merkezin kurulması fikri, Dışişleri Bakanlığı tarafından da teşvik edildi. Sonuç olarak, Latin Amerika'daki iki uluslu merkezler (*binational centers*) model alınarak Türk-Amerikan Dostluk Derneği kuruldu.⁵⁸ Uzun süre başkanlığını Halide Edib'in yürüttüğü dernek, ABD'nin resmî kamu diplomasisinin bir parçası olarak görüldü, faaliyetleri USIE/USIS tarafından yönlendirildi ve raporlandı. Türk-Amerikan Kadınlar Kültür Derneği,⁵⁹ Türk-

55 Bunun bir örneği Celal Bayar'ın ABD seyahati sırasında USIS tarafından hazırlanan haberlerdir. Bu haberleri bir arada görmek için bkz. Bars, a.g.e.

56 Radyo yayınları kısa süre sonra ABD'den merkezi olarak yönetilmiştir.

57 İlk yapılan işlerden biri İngilizce-Türkçe Redhouse sözlüğünün yayına hazırlanmasıdır. Bu konuda Rockefeller Vakfı ile ortak çalışılmıştır. Sonuç olarak, John Kingley Birge başta olmak üzere bir editörler grubu tarafından sözlük yayıma hazırlanmış, sözlüğün yayımlanması üzerine bir kokteyl tertip edilmiştir.

58 Embassy Ankara to the Department of State, "Semi Annual Report on Turkey", 9 July 1951, Department of State Decimal Files, 1950-1954, RG59, Cultural Affairs Near East, Box 2491, NARA.

59 ABD'li personelin eşlerinin aktif görev aldıkları bu dernek, özellikle çocuklara İngilizce öğretmeye yönelik çalışmalar yapmıştır.

Amerikan Üniversite Derneği⁶⁰ ile İstanbul'da Türk-Amerikan Kültür ve Dostluk Derneği, ABD'liler ile Türklerin birlikte kurduğu diğer kuruluşlardı. Bu öncü derneklerin peşi sıra farklı illerde benzer derneklerin kurulmasıyla dernekleşme anlamında yaygın sayılabilecek bir ağ oluştu.

Farklı faaliyet alanlarından ve kuruluşlardan oluşan bu bütünün yönetilebilmesi için USIE/USIS tarafından kısa ve orta vadeli olmak üzere dönemsel planlar hazırlanmakta ve bunlar merkeze sunularak Washington'ın onayı alınmaktaydı. Washington'da merkezî olarak hazırlanan ülke planları, faaliyetlerin genel çerçevesini, önceliklerini ve sorunlarını tespit etmekteydi. Ankara-Washington arasında gidip gelen bu plan ve raporlar Türkiye'deki genel siyasi-ideolojik havanın tahliliyle başlamaktaydı. Devamında Türkiye'deki çalışma koşullarının elverişliliği gözden geçirilmekte ve olanaklarla ABD'nin ihtiyaçları arasındaki örtüşmeler belirlenmeye çalışılmaktaydı.

1950'lerin özellikle ilk yarısında USIE/USIS'in değerlendirmeleri, Türkiye'nin ABD'lilerin son derece rahat koşullarda çalıştığı ve özellikle bürokrasiden yardım gördüğü bir ülke olduğu şeklindeydi. Bu elverişli koşulların ideolojik altyapısına bakıldığında Türkiye'de bazen ABD'yi bile gölgede bıraktığı söylenen antikomünizmin ağırlığına dikkat çekilmekteydi. "Dünyadaki en Rus karşıtı ve antikomünist ülke"⁶¹ olarak tanımlanan Türkiye'de, komünizm karşıtlığının bu derece şiddetli olması ABD'lileri hem memnun etmiş hem de şaşırtmış gibiydi. Daha önce bahsedildiği gibi Türkiye'de antikomünizmin kaynaklarından biri olan Rus karşıtlığı çoğu kez irrasyonel düzeydeydi. Türkiye'de çalışmaya başladıktan kısa süre sonra bu durumu fark eden ABD'liler bu

60 Derneğin en önemli faaliyetlerinden biri, Yalova'da yapılan ve sosyal bilimlerin farklı disiplininden önemli akademisyenleri bir araya toplayarak, Türkiye'de sosyal bilimlerin içinde bulunduğu durumun değerlendirildiği konferanstır.

61 Kore Savaşı'nın yarattığı yeni ortama ilişkin değerlendirmede bu ifadeler kullanılmıştır. Bkz. Embassy Ankara to the Department of State, "Semi-Annual Evaluation Report on Turkey, November 30, 1950", 8 March 1951, Department of State Decimal Files, 1950-1954, RG59, Cultural Affairs Near East, Box 2491, NARA.

konuda kendilerini temkinli davranmak zorunda hissetmişti. Örneğin, *İki Şehrin Hikâyesi* filminin gösterimiyle ilgili bir yazışmada şu ifadeler yer almaktadır:

Türkiye, tabii ki, son derece Rus karşıtıdır. Türkiye’nin Sovyetler Birliği’ne karşı güttüğü derin ve daimî güvensizlik, belki de en az siyasi ve ekonomik olduğu kadar duygusaldır. Büyükbabası Ruslar tarafından öldürülen Erzurumlu bir köylünün Rus düşmanlığı, Rusya’nın diplomatik baskısını savuşturmaya çalışan bir kabine üyesi kadar bükülmezdir.⁶²

Yazışmanın devamında Türkiye’de özel bir antikomünist propaganda yapılmasına gerek olmadığı, Türkiye’nin antikomünist olmak için kendine özgü nedenleri olduğu ve ABD’nin bu nedenlere saygı duyması gerektiği, aksi takdirde tepki görebileceği uyarısı yer alır. Bu gerekçelere ek olarak antikomünist propagandanın, komünizmin ne olduğuna ilgi göstermeyen bir ülkede gereksiz yere merak uyandıracığı da belirtilmektedir.⁶³

Ankara’daki diplomatik misyonla Washington arasında benzer tespitlerin yer aldığı pek çok yazışma yapılmaktaydı. Gerek diplomatik gerekse akademik kanallardan gelen benzer değerlendirmeler nedeniyle ABD, bu ülkede Ortadoğu ve Avrupa’dan farklı olarak kültürel faaliyetlerinin antikomünist dozunu düşürme gereği duydu. Basında yayımlanmak üzere üretilen “antikomünist fıkralar”,⁶⁴ Sovyetler’i karalayan kitapların çevrilmesi gibi faaliyetler dışında doğrudan Sovyetler Birliği karşıtı ya da antikomünist içerikli materyal üretimi sınırlı kaldı. Üretilen mater-

62 Ankara to Department of State, “Motion Pictures: Story of Two Cities”, 18 January 1950, Department of State Decimal Files, RG 59, Cultural Affairs: Near East, Box 2491, NARA.

63 Bkz. Embassy Ankara to Department of State, “Motion Pictures: Story of Two Cities”, 18 January 1950.

64 Büro, antikomünist materyalin bölgeye uygun olduğu yönündeki görüşünü tekrarlıyor: “Türkler komünizme meyil gösterdiği için değil, haklı olduklarını öğrenmekten keyif aldıkları için.” Embassy Ankara to the Department of State, “IE: Evaluation Reports”, 20 December 1951, Department of State Decimal Files, 1950-1954, RG59, Cultural Affairs Near East, Box 2492, NARA.

yalın genellikle talep üzerine, özellikle yerel basının kullanımına sunulmak üzere üretildiği yazışmalardan anlaşılmaktadır.⁶⁵

Türkiye’de yürütülen kültürel program Avrupa’dakiyle karşılaştırıldığında daha dar kapsamlıydı. Aydınlar arasında ABD’lilerin Avrupalılara kıyasla yüksek kültürden anlamayan, para düşkünü insanlar olduğu kanaatinin yaygın olduğu bilinmekle birlikte bu kanaati değiştirmek için yüksek nitelikli kültürel faaliyetler düzenlendiğini söylemek mümkün değildir. Soğuk Savaş ideolojik mücadelesinin kalbi olarak görülen Avrupa’nın kazanılması için dönemin edebiyattan sanata en ünlü isimlerinin boy gösterdiği kültürel faaliyetler düzenlenirken Türkiye’de düzenlenen etkinlikler böyle bir niteliğe sahip değildi.⁶⁶

Türkiye’deki kültürel programın mütevazı niteliği, ABD’nin aydınlar arasındaki imajını değiştirmeye ihtiyaç duymadığının ya da bunu bir öncelik olarak belirlemediğinin bir göstergesiydi. Bu tercihin Türkiye’deki düşünce hayatının nitelikleriyle de ilgisi vardı. Savaşın ardından Avrupa’da süregiden tartışmalar Türkiye’ye sınırlı düzeyde yansımaktaydı. Aragon’un, Picasso’nun ya da Sartre’ın estirdiği rüzgâr, özellikle Fransa’nın kültür çevreleriyle bağlantılı az sayıdaki isim dışında Türkiye’de pek bilinmiyordu. Öte yandan, aydınlar üzerindeki siyasi baskı 1950’ler boyunca hafiflemeyince, “kamu entelektüeli” olarak nitelenebilecek, açık siyasi muhalefet yürüten az sayıdaki aydının sesi de büyük ölçüde kısılmıştı. Bu yılların bir diğer özelliğiye, bilhassa DP iktidarının otoriter-muhafazakâr pratiklerinin yoğunlaşmasıyla doruğa çıkan aydın düşmanlığıydı. Muhafazakâr Anadolu köylüsünü otantik millet olarak ilan eden üniversite öğretim üyelerini, yargıçları, gazetecileri sürekli olarak tehdit eden söylem ve uygulamalar; bunlar ABD’nin önemseydiği toplumsal gruplar arasında

65 Bkz. Embassy Ankara to Department of State, “USIE Activities in Turkey”, 17 September 1951, Department of State Decimal Files, RG 59, Cultural Affairs Near East, Box 2491, NARA.

66 Türkiye’den Washington’a iletilen talepler arasında ABD’li önemli bilim insanlarının ya da sanatçıların Türkiye’yi ziyaret etmesi yer almışsa da, gelenler birkaç istisna dışında üniversitelerde seminer vermeye gelen akademisyenlerle sınırlı kalmıştır.

olsa da, DP hükümeti ve bürokrasiyle işbirliği içinde çalıştığı sürece ABD’yi özel olarak rahatsız etmiyordu. Dolayısıyla, 1950’ler Türkiye’de aydın hareketinin genel olarak gerilediği, aydınların itibar yitirdiği yıllardı. Daha genel bir bakışla, çalkantılı bir ideolojik mücadeleden, aydınların bu mücadelede özel bir ağırlığa sahip olmalarından ya da sosyalist ideolojinin etkisi altında bir kültürel hayattan söz edilemeyen Türkiye, ABD’nin, nitelik ve gelişkinlik ölçütleriyle değerlendirildiğinde düşük düzeyli bir kültürel program yürütmeyi uygun gördüğü ülkelerden biri oldu.

ABD’nin bu tavrı, Türkiye’de yoğun biçimde demokrasi tartışmasının yapıldığı yıllarda USIE/USIS belgelerinde demokrasi ya da demokratikleşmenin neredeyse hiç konu edilmemesini de açıklayabilir. Gerçi 1950’lerde çok partili rejime geçilmesiyle birlikte, Türkiye’nin demokratikleşmesine ABD’nin kültürel faaliyetleriyle katkıda bulunulduğu iddia edilse de⁶⁷ hedef gruplara yönelik faaliyetlerde özel bir demokrasi vurgusu yapılmıyordu. Aynı yıllarda Avrupa’da sürdürülen kültürel Soğuk Savaş ise her şeyden çok “demokrasi”, “totalitarizm” ve “özgürlük” gibi kavramlar üzerinden yürütülen ideolojik bir mücadeleydi.

Bu söylenenlerden ABD’nin aydınlara hitap eden işler yapmayı tamamen gündemden düşürdüğü sonucu çıkarılmamalıdır. Burada anlatılmaya çalışılan; yürütülen programın, öncelikle Türkiye’de yönetici ya da aydın kesimlerin sosyalizmin çekiciliğine kapılma tehlikesi üzerinden şekillendirilmediğidir. Yapılan değerlendirmeler, Türkiye’deki eğitimli nüfusun, süregiden Soğuk Savaş mücadelesinde kazanılması gereken kesimler olarak görülmekten ziyade, modernleşmenin toplumsal ajanları olarak önemsendiklerini düşündürmektedir. USIE’nin 1950’deki ülke

67 Seçimlerden birkaç gün önce köylerde yapılan film gösterimi programına *Birleşik Amerika’da Seçim Günü* isimli film de alınmıştır. Seçimlerin ardından yapılan değerlendirmede, bu tür film gösterimleri dolayısıyla değil, USIE etkinliklerinin genel olarak demokrasinin gelişimine katkı yaptığı iddia edilmiştir. Bkz. Embassy Ankara to the Department of State, “USIE Activities in Turkey During April and May 1950”, 12 July 1950, Department of State Decimal Files, 1950-1954, RG59, Cultural Affairs Near East, Box 2491, NARA.

planlamasında birincil hedef gruplar olarak; bürokratların (özellikle genç bürokratların), öğretmenlerin ve öğrencilerin (özellikle öğretim üyelerinin), teknisyenlerin ve profesyonellerin sayılmış olması bu değerlendirmenin kanıtlarından biridir.⁶⁸ Modern olanın gelenekselin yerini almasına aracılık yapacak toplumsal kesimlere verilen önem, modernleşme paradigmasının belli başlı öğeleri arasında yer almaktaydı. Bu kesimlerin faydacı bir ilgiye mahzar olmasının bir diğer nedeni ise ABD'nin ekonomik, teknik, askerî ayakları olan yardım programlarının yürütülmesi için Türkiye'ye gönderilen uzmanlarla işbirliği içerisinde çalışacak eğitilmiş ve Batı adabını bilen insanlara ihtiyaç duymasıydı. ABD'li uzmanların en önemli şikâyetlerinden biri bu nitelikte insanlar bulamamaktı.

Sonuç olarak, Türkiye'de kültürel program tasarlanırken odağa aydın ve sanatçılar değil; bürokratlar, üniversite öğretim üyeleri, teknisyenler yerleştirildi. Türkiye'ye üst düzey bürokratlarla birlikte çalışmak üzere ABD'li uzmanların gelmesi, bürokratlara İngilizce öğretmek üzere projeler geliştirilmesi,⁶⁹ "lider bursları" ile bürokrasinin kilit isimlerinin gözlemlerde bulunmak üzere ABD'ye gönderilmesi, kütüphanelerdeki kitap kataloğunda teknik kitapların bulundurulması, film gösterimlerinde gösterilen filmlerin çoğunlukla ABD'nin yardım faaliyeti yürüttüğü konulara göre seçilmesi ve bakanlıklarda özel gösterimler organize edilmesi vb. etkinlikler, USIE/USIS'in faaliyet takvimini dolduru-

68 İkincil hedef gruplar arasında köylüler, askerler ve azınlıklar sayılmıştır. Askerlerin ikincil hedef grupta sayılmasının nedeni, ordu personeliyle her türlü ilişkisinin JAMMAT üzerinden kuruluyor olması, USIE'nin ordu personeline yönelik film gösterimleri dışında orduyla sınırlı temasa sahip olmasıdır. Bkz. Embassy Ankara to the Department of State, "USIE Country Paper-Turkey", 3 August 1950, Department of State Decimal Files, 1950-1954, RG59, Cultural Affairs Near East, Box 2491, NARA.

Modernleşme söyleminde aracı sınıf olarak görülen bu gruplarla kurulacak ilişkilerin yöntemi üzerine de görüş belirtilmiş; bire bir görüşmelerin en etkili yöntem olduğu salık verilmiştir.

69 Georgetown Üniversitesi yardımıyla sadece bürokratların dil öğrenmesine yönelik bir kurs açılmıştır.

yordu. Dolayısıyla, Türkiye’deki programın önceliği, Türkiye’nin Amerikan reçeteleri doğrultusunda yürüttüğü iktisadi, kurumsal yeniden yapılanma çalışmalarına ve altyapı modernleşmesine destek sunmaktı. Bu misyonun önemli ayaklarından biri ise yeni dönemin ihtiyaçlarına uygun bir bürokrat sınıfının ve idari-tek-nik personelin yetiştirilmesine yardımcı olmaktı.⁷⁰

Yukarıda da bahsedildiği gibi bu süreçte ABD’lilerin kar-şılaştığı en büyük sıkıntılardan biri, 1950’ler Türkiye’sinde onlarla aynı dili konuşan, kendilerinden ne istenildiğini an-layan ve bunları gerçekleştirebilecek bilgi birikimine sahip insan gücünün yetersiz oluşuydu. Bu nedenle ABD’lilerin en fazla eğildiği konuların başında eğitim gelmekteydi. Eğitim başlığı, sadece yardım programlarının yürütülmesinde ihti-yaç duyulan teknik ve idari personelin yetiştirilmesi için değil, modernleşmeciler tarafından sosyal değişimin başlıca aracı olarak görüldüğü ve ayrıca Türkiye’de Anglosakson ekolüyle yetişmiş bir aydın-yönetici kuşağı yaratılması arzulandığı⁷¹ için önem verilen bir başlık oldu. USIE/USIS etkinlikleriyle, öncelikle ECA’nın teknik eğitim çalışmalarına katkıda bulu-nuldu. Bunun dışında, ilköğretimden üniversiteye kadar öğ-renci, öğretmen ve üniversite öğretim üyelerine yönelik kültü-rel faaliyetler gerçekleştirildi. Bu etkinlikler yoluyla, Amerikan dünya görüşü ve hayat tarzının bu kesimler tarafından an-laşılması ve mümkün mertebe benimsenmesi amaçlanmaktaydı. Bu kapsamda Milli Eğitim Bakanlığı ile USIE/USIS arasında pek çok konuda işbirliği yapıldı. O yıllarda öğretmen yetiştiren

70 Bkz. Embassy Ankara to the Department of State, “USIE Country Paper-Turkey”, 3 August 1950, Department of State Decimal Files, 1950-1954, RG59, Cultural Affa-irs Near East, Box 2491, NARA.

71 Örneğin, Türkiye’de kuşakların Alman, Fransız ve İngiliz etkisinde yetiştiğini, 35 yaşın altındakilerin ABD’de eğitim aldığını belirten Riley, Türkiye’nin Batı yanlılığının devamı ve ABD dış politika hedeflerinin gerçekleştirilmesi için daha çok “genç Türk’ü” ABD’ye götürmeye devam etmeyi önermektedir. Riley’in rapo-runda eğitim alanındaki işbirliğinin çeşitli örnekleri görülebilir. Bkz. R. L. Riley, “Report of Overseas Trip”, November 1957, RG 59 Department of State, Records of the Board of Foreign Scholarship, 1950-1963, Container 98, NARA.

en önemli kurumlardan biri olan Gazi Öğretmen Okulunda ortak çalışmalar örgütlendi. Öğretmen ve öğrencilere sunulan değişim bursları, okullarda yapılan film gösterimleri, ders kitaplarının basılması ya da kütüphane koleksiyonlarında bulundurulması vb. pek çok konuda yapılan işbirliği eğitime verilen önemin göstergelerinden biriydi.

Bu yıllarda çok kapsamlı olmamakla birlikte geniş halk kesimlerine seslenen bir propaganda faaliyeti de sürdürülmekteydi. USIE/USIS, hedef gruplar arasında ikinci sıraya yerleştirilen köylülere film gösterimleri yaparak ABD'yi, bu ülkenin hayat görüşünü ve iş yapma tarzını tanıtmayı amaçlıyordu. Bu gösterimler için gezici ekipler Anadolu'nun ücra köylerine gidiyor, köy halkını meydana topluyor ve onlara film gösteriyorlardı. Bu filmlerin köylülerin zihninde tam olarak nasıl bir izlenim bıraktığı konusunda düzenleyicilerin kafalarında soru işaretleri bulunsa da, elektriği bile olmayan köylerde yapılan gösterimler muazzam bir hayranlık yaratıyordu. Köylülerin ilgisini çekmesi amacıyla tarımsal üretimle ilişkili filmlerin seçilmesine özen gösteriliyordu.⁷² Böylece, yapılan film gösterimleri ekonomik ve teknik yardım programlarını destekleyici bir mahiyet kazanıyordu. Filmlerin tarımsal üretimle ilgili bilgilendirici yönünün yanı sıra, ABD'lilerin iş yapma alışkanlıklarını ve genel hayat tarzını da tanıtan bir boyutu olmasına da dikkat ediliyordu. Bir süre sonra USIE/USIS, Anadolu'da büyük ilgi çeken gösterimleri için gelen yeni taleplere yanıt veremez hale geldi.

Geniş halk kesimlerine yönelik faaliyetler arasında Amerika'nın Sesi Radyosunun yayınlarını da saymak gerekir. Radyo yayınlarının kapsama alanı genişledikçe büyük kentler

72 "Köydeki Türk, yeni bir traktörle ya da savaştan dönen bir askerin Amerikan silahları hakkında anlattıklarıyla merakı tetiklendikçe, Amerikan yöntemleriyle ilgili daha fazla şey öğrenmek isteyecektir. Fakat bir film ya da poster onun hayatıyla alakalı değilse ilgisini kaybetmekte ya da 'böbürlenme' olarak görmektedir." Embassy Ankara to the Department of State, "USIE Report for Turkey, December 1949", 16 February 1950, Department of State Decimal Files, 1950-1954, RG59, Cultural Affairs Near East, Box 2491, NARA.

dışında da önemli bir dinleyici kitlesi oluştu. Dinleyici profilinin değişmeye başlaması üzerine bu kesimlerin ilgisini çekecek programlara yer verilmeye çalışıldı. Böylece, Amerika’nın Sesi Radyosu bir yandan Türkçe şarkı-türkü programları yayımlarken bir yandan da kentli sınıflara Amerikan müziğini tanıtmayı amaçlayan programlar hazırlayarak hibrit bir yayın akışı oluşturmaya çalıştı. Aynı yıllarda sosyalist ülkelerden yapılan radyo yayınlarıysa ABD’den sağlanan teknolojiyle perdelenmekteydi. Bütün engellemelere rağmen dinleyicilere ulaşabilen Moskova Radyosu ya da Bizim Radyo yayınları ülkedeki antikomünist baskı ortamı nedeniyle ancak gizlice dinlenebiliyordu. Kore Savaşı’nın başlaması özellikle Amerika’nın Sesi Radyosunun bilinirliğinin artması ve haber yayınlarının daha geniş bir kitleye ulaşması açısından dönüm noktası oldu.

“Dostluğun” Yeni Eşiği Olarak Kore Savaşı

1950’de başlayan Kore Savaşı, ABD’nin kamu diplomasisi anlayışında önemli yeniliklere yol açtı. Savaşın elinin kulağında olduğu günlerde ABD yönetimi antikomünist propagandanın genişletilmesine çalışmaktaydı. Kapsamı ve önemine binaen “fikir savaşının Marshall Planı” olarak nitelenen yeni dönem kamu diplomasisine büyük kaynaklar aktarıldı. Bu kez siyasi açıdan kırılğan olduğu düşünülen coğrafyalarda ideolojik mücadelenin yoğunlaştırılması öngörülmekteydi.⁷³ Bu yeni perspektifin Türkiye’ye yansımaları gecikmedi. Eylül 1950’de gelen yeni direktiflerle birlikte Türkiye’deki program kaynak, personel ve faaliyet sayısı açısından genişletildi.⁷⁴ Programın genişletilmesi yönünde

73 Martin J. Medhurst ve H.W. Brands, *Critical Reflections on the Cold War: Linking Rhetoric and History*, College Station: Texas A&M University Press, 2000, s. 106.

74 Washington’dan direktifler Eylül 1950’de gelmiştir. Kasım’da ise programın genişletilmesine yönelik planlama “psikolojik hücum” başlığıyla Washington’a iletilmiştir. Bkz. Bkz. Embassy Ankara to the Department of State, “Psychological Offensive”, 20 November 1950, Department of State Decimal Files, 1950-1954, RG59, Cultural Affairs Near East, Box 2491, NARA.

yeni düzenlemeler yapıldığı sırada Türkiye, Kore'ye ABD'yle aynı saflarda savaşmak üzere asker göndermekteydi. USIE, gelişen altyapısı sayesinde Kore Savaşı'nı bir olanağa dönüştürdü, enformasyon mekanizmasıyla savaşa dair bilgi alınabilecek başlıca kaynak haline gelirken Kore'de aynı cephede savaşmanın yarattığı "dostluk" havasını çeşitli kültürel etkinlikler düzenleyerek sürekli canlı tuttu.

Kore'de "kızıl komünizme karşı savaşan" Türk askerlerinin kahramanlıklarını⁷⁵ Amerika'nın Sesi Radyosundan dinleyen, Kore filmlerini büyük bir ilgiyle izleyen halk, ABD'nin Türkiye'nin en büyük dostu olduğuna daha fazla ikna oldu.⁷⁶

Savaş, Amerika'nın Sesi Radyosunun Türkiye'de yaygın bir dinleyici kitlesine ulaşmasını sağladı. Yayınlarda sürekli olarak "Türk askerinin üstün kahramanlıkları" övülmekte, ABD askerleriyle Türk askerinin aynı cephede savaştığı vurgulanmakta ve iki ülkenin "Allahsız" düşmana karşı kader ortakları olduğu propaganda edilmekteydi. Türkiye'deki yayın organlarının Kore'den haber almalarının oldukça zor olduğu koşullarda Amerika'nın

75 Embassy Ankara to the Department of State, "IE Evaluation Reports", 10 Ocak 1952, Department of State Decimal Files, 1950-1954, RG59, Box 2492. Kore'de savaşan Türk askerlerinin durumu hakkında haber almak için Moskova Radyosunun da takip edildiği anlaşılmaktadır. Bkz. Embassy Ankara to the Department of State, "Semi-Annual Evaluation Report on Turkey", 9 July 1951, Department of State Decimal Files, 1950-1954, RG59, Cultural Affairs Near East, Box 2491, NARA.

76 Bu yıllarda Kore Savaşı kadar etkili bir başka propaganda başlığı Türk kökenlilerin Bulgaristan'dan Türkiye'ye göç ettirilmesi idi. Zorunlu göçün Sovyet uydularının acımasız ve din karşıtı (Müslüman karşıtı) politikalarının bir kanıtı olduğu ve USIE'nin bunu komünizme karşı Türk-Amerikan dayanışmasının gerekliliğinin bir başka kanıtı olarak kullandığı belirtiliyor. Bkz. Embassy Ankara to the Department of State, "Semi-Annual Evaluation Report on Turkey, November 30, 1950", 8 March 1951, Department of State Decimal Files, 1950-1954, RG59, Cultural Affairs Near East, Box 2491, NARA. Göç edenlerle göç yolları üzerinde röportaj yapan, fotoğraflarını çekerek haberler yazan USIE, konunun sosyalist ülkelerin din-karşıtlığının bir kanıtı olarak yansıtıldığını ve yapılan insani yardımlarla birlikte ABD'ye duyulan sempatiyi arttırdığını kayıt düşmüştür. Embassy Ankara to the Department of State, "Semi-Annual Evaluation Report on Turkey", 9 July 1951, Department of State Decimal Files, 1950-1954, RG59, Cultural Affairs Near East, Box 2491, NARA.

Sesi Radyosu habercilik alanındaki avantajlarını kullanarak özellikle Kore’de oğulları savaşan aileler için başlıca haber kaynağı haline geldi.⁷⁷ Kore’den gelen haber ve fotoğrafları servis eden USIE haber servisiyle Türkiye basını arasındaki ilişkiler de bu süreçte gelişti.

Kore’den yaralı ve ölü askerlere ilişkin haberlerin gelmesiyle birlikte “dostluk” ortamı gölgelenince, ABD yeni bir girişimle asker ailelerine madalya vereceğini açıkladı. Kısa süre sonra dönemin gazeteleri açık havada yapılan madalya törenlerine ilişkin haber ve fotoğraflarla dolmaya başladı.⁷⁸ Türkiye hükümetinin bu tür jestlerde bulunmadığı bir dönemde ABD’den gelen bu girişim, halkın bu ülkeye sempati duyması yönünde atılan önemli bir adımdı.

Kore Savaşı’nın Türkiye’deki program üzerindeki en kayda değer etkisi, askerî işbirliğinin daha fazla vurgulanması, ABD’nin Türk ordusunu güçlendirdiği mesajının verilmesiydi. ABD’nin ordunun modernizasyonuna katkı yaptığı söylemi, esas itkisini Türkiye’nin NATO’ya kabul edilmesiyle buldu.⁷⁹ Türkiye’nin Kore’ye asker göndermesinden kısa süre sonra onaylanan NATO üyeliği, ABD’li diplomatları, Türkiyeli muhataplarını Türkiye’nin komünizme karşı korunacağına inandırma yükünden büyük oranda kurtardı. Bundan böyle ilişkilerde bahar havası esmeye başladı. Öyle görünüyor ki yönetici sınıflar sürekli olarak ABD’nin antikomünist kararlılığından şaşabileceği ve Türkiye’ye eskisi gibi ihtiyaç duymayacağı endişesini taşımak-

77 Cangül Örnek, “Cepheden Mektup Bekleyen Ülke: Kore Savaşı’nın Toplumsal Etkileri”, Mehmet Ali Tuğtan (Ed.), *Kore Savaşı: Uzak Savaşın Askerleri* içinde (117-135) İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013, s. 123-124.

78 A.g.e., s. 131.

79 “Ancak Türkiye’nin NATO’ya alınmasından sonra ABD’nin yaptıklarıyla, Türkiye’nin komünist saldırganlığa karşı ulusal savunmasını güçlendirmesine yardım ettiği daha fazla vurgulanmaya başlanmıştır.” Bkz. Embassy Ankara to the Department of State, “Semi-Evaluation Report for USIS Turkey for the Period November 30, 1951 to May 31, 1952”, 9 June 1952, Department of State Decimal Files, 1950-1954, RG59, Cultural Affairs Near East, Box 2492, NARA.

taydı.⁸⁰ Bu endişenin farkında olan ABD, kültürel çalışmalarında ABD ve Türkiye'nin aynı değerler için mücadele ettiğini ve bunun kalıcı bir dostluğun temeli olduğunu vurgulama ihtiyacı duymaktaydı. NATO üyeliğiyle birlikte Türkiye'nin Batı ittifakındaki yeri kurumsal bir zemine oturdu ve askerî modernizasyon gibi kritik bir konu, işbirliğinin somutlandığı başlıca alan oldu. Truman Doktrini'nden başlamak üzere askerî yardımlar Amerikan yardım programlarının en önemli ayaklarından biri olageldi. Ancak yardım faaliyetlerinin sürekli ve sistematik bir şekilde orduların ve ulusal savunmaların güçlendirilmesine katkıları ekseninde ele alınması esas olarak Kore Savaşı'ndan sonra gündeme geldi.⁸¹ İlerleyen yıllarda askerî modernizasyon temasının ağırlığı arttı. Böylece ulusal ordular, Amerikan silahlarının alıcıları haline gelirken, NATO eğitimlerinden geçen subaylar, istikrarsızlık kaynağı kitlelerin aksine modernleşmenin önemi ve gereklerinin farkında zihinler olarak güven kazandı. Modernleşme kuramcılarının analizlerinde ordunun modernleştirici rolüne daha geniş yer vermelerinin nedenleri arasında, Türkiye gibi ülkelerde orduların bu şekilde Batılı merkezlere doğrudan bağlanmaları da gelir.

Kore Savaşı'nın başlamasıyla birlikte programın vurguları değiştiği gibi hedef gruplar da yeniden belirlendi. Bu kez sınıflandırma, birincil ve ikincil gruplar şeklinde değil, "karar vericiler ve kanaat önderleri" ile "kitle iletişim grupları" şeklinde yapıldı. Siyasi liderler ve hükümet mensupları; editörler ve muhabirler, eğitimciler, üniversite ve lise öğrencileriyle gençlik örgütleri; avukatlar, doktorlar, iş adamları, işçi liderleri, subaylar ve köy

80 Konsoloslüğün çekilme tatbikatı yapması ya da ABD'de seçimleri muhafazakârların kazanması bile panik yaratmaya yetiyordu. Bu örnekler için bkz. Embassy Ankara to the Department of State, "Semi-Annual Evaluation Report on Turkey, November 30, 1950", 8 March 1951, Department of State Decimal Files, 1950-1954, RG59, Cultural Affairs Near East, Box 2491, NARA.

81 James Madison Garrett III, *Assistance to Turkey as an Instrument of United States Foreign Policy, With Emphasis on Military Assistance: 1947-1955*, Ann Harbor, Michigan: University Microfilms, 1961, s. 5.

ileri gelenleri birinci grup içerisinde kabul edildi. İkinci grupta yer alanlarsa memurlar, işçiler, askerler, kent ve kır kökenli yetişkinlerle ilköğretim öğrencileri şeklinde sıralandı. Programın yüzü genel olarak kentli, okumuş kesimlere daha fazla döndü. Örneğin, daha önce kırsal bölgelerde yaşayanlara ulaşmayı sağlayan film gösterimlerinin hedef kitlesi olarak bu kez kentli nüfus belirlendi.⁸² Yapılan yeni gruplandırma, iki grup arasında bir hiyerarşi kurmakla birlikte, sınıflandırmanın esas kıstası bu gruplara ulaşmayı sağlayan araçların niteliği idi. 1950’lerin başından itibaren radyo yayınları örneğinde olduğu gibi yaygın seslenme kanalları genişlemişti. Türkiye’nin NATO üyeliğinin verdiği güven de ABD’lileri daha cesur planlamalar yapmaya teşvik etti. Bu nedenle daha önce hedef gruplar arasında sayılmayan ya da ikinci sırada sayılan gruplar, hedef kitle içerisine dâhil edildi. Toplumun farklı kesimlerinin listede yer alması askerî, ekonomik ve kültürel alandaki faaliyetlerin iç içe geçmesiyle de ilgiliydi. Zaten hedef grupların değiştirilmesine gerekçe olarak MSA ile USIS arasındaki entegrasyon gösterilmekteydi. MSA, her türlü yardım programını “güvenlik şemsiyesi” altında koordine eden bir teşkilat olarak ECA’dan farklılaşmaktaydı. MSA ile USIS koordinasyonu, güvenlikle iletişim ya da kültür arasında doğrudan bir ilişki olduğunu varsayan yeni dönem yaklaşımının bir dışavurumuydu. Güvenlik ve iletişimin birlikte ele alınması, iletişimin propaganda ve bilgi edinme fonksiyonlarını da içeren bir “enformasyon” faaliyeti olarak görüldüğünü göstermekteydi. Nitekim bu dönemde MSA-USIS’in ortak bir “enformasyon ülke planı” hazırlamış olmaları da bu düşüncüyü desteklemektedir.⁸³

82 Film gösterimlerinde nicelikten çok niteliğe vurgu yapılmaya başlanıyor ve hedef kitlesi olarak kentli nüfus öne çıkıyordu. Bkz. Embassy Ankara to the Department of State, “Semi-Evaluation Report for USIS Turkey for the Period November 30, 1951 to May 31, 1952”, 9 June 1952, Department of State Decimal Files, 1950-1954, RG59, Cultural Affairs Near East, Box 2492, NARA.

83 “USIS-MSA Information Country Plan for Turkey, Draft Revision”, 18 November 1952, Department of State Decimal Files, 1950-1954, RG59, Cultural Affairs Near East, Box 2492, NARA.

Bu bağlamda hazırlanan kültürel program, “gazetecilerle” ilişkilerin geliştirilmesine özel önem vermekteydi. Kurulan kişisel ilişkilerin yanı sıra, gazetecilere ABD’yi ziyaret edebilmeleri için çeşitli destek programları –ki NATO da bir gazeteciler projesi yürütmektedir– sunuldu. Gazetecilerin USIS’le daha yakın çalışmalarının bir diğer nedeni, yayıncılıkla ilgili konularda USIS’in bilinirliğinin artması ve yukarıda bahsedildiği gibi haber servisinin sıklıkla kullanılmasıydı.⁸⁴

MSA-USIS planının dikkat çekici bir diğer yönü, bu dönemde Türkiye’nin Ortadoğulu kimliğine yapılan vurguydu. Bu konuya verilen ehemmiyet nedeniyle hedef gruplara seslenirken *yapılması gerekenler* konusunda listeler hazırlandı. Hazırlanan bir listede şu noktalara yer veriliyordu: Türkiye’nin bir Avrupa ülkesi olarak rolünün Ortadoğu gücü olması karşısında aşırı vurgulanmaması, Türkiye’nin NATO üyesi olmasının ya da MSA yardımlarından yararlanmasının onu Doğu komşularından ayrı kılmadığı, Türkiye’nin istikrarıyla Yakındoğu bölgesindeki genel istikrarın karşı karşıya konulmaması.⁸⁵ Diğer bir deyişle Türkiye’nin Ortadoğulu kimliğini gölgede bırakacak her türlü tavırdan kaçınılması isteniyordu. Bu uyarının arkasında çok büyük ihtimalle Türkiye’nin NATO’ya alınması esnasında İngiltere ile ABD arasında, Türkiye’nin Ortadoğu’da Batı ittifakı adına daha aktif rol oynaması yönündeki fikir birliği yatmaktaydı.

Son olarak belirtmek gerekir ki; ABD’nin yürüttüğü kültürel program, Türkiye’nin yönetici sınıflarından da destek görerek kısa süre içerisinde çok boyutlu ve coğrafi olarak yaygın bir program

84 Pek çok yayıncının, yeni bir dergi ya da gazete çıkarmadan önce USIS’i ziyaret ettiği belirtiliyor. Askeri personel için çıkarılması planlanan aylık bir derginin editörünün geldiği ve projesini paylaştığı, teknik sorunlar ve diğer konular hakkında sohbet ettiği yapılan ziyaretlerin bir örneği olarak anlatılıyor. Embassy Ankara to the Department of State, “Semi-Evaluation Report for USIS Turkey for the Period November 30, 1951 to May 31, 1952”, 9 June 1952, Department of State Decimal Files, 1950-1954, RG59, Cultural Affairs Near East, Box 2492, NARA.

85 “USIS-MSA Information Country Plan for Turkey, Draft Revision”, 18 November 1952, Department of State Decimal Files, 1950-1954, RG59, Cultural Affairs Near East, Box 2492, NARA.

haline geldi. 1950’ler boyunca yeni kurulan iki uluslu merkezlerle, enformasyon bürolarıyla, kütüphanelerle, ABD’nin mesajları Anadolu’nun farklı yerlerine ulaşabilmişti. Bu genişleme süreci, USIS’in Trabzon ve Adana’da şube açma planları gündeme geldiğinde ilk kez ciddi biçimde tökezledi. Aslında yazışmalardan anlaşıldığı kadarıyla başlangıçta bu illere Diyarbakır’ın da eklenmesi öngörülüyordu. Ancak bu çalışma için incelenen belgelerde bir süre sonra sadece Trabzon ve Adana’da şube kurulması taleplerinden bahsedildiği ve bu taleplere gelen tepkilerin ele alındığı görülmektedir. Diyarbakır hiç gündeme alınmamış gibidir. Bir Doğu iline şube açma fikrine Ankara’nın sıcak bakmayacağı düşünülerek bu plandan vazgeçilmiş olması olasıdır. Ancak ABD’liler, Trabzon ve Adana konusundaki taleplerini Dışişleri Bakanlığına ilettiklerinde bu konuda da olumlu bir yaklaşımla karşılaşmazlar. Dışişleri Bakanlığı bu talepleri reddederken gerekçe olarak ABD’ye böyle bir hak tanınırsa, yani diplomatik temsilciliklerden ayrı olarak propaganda faaliyetlerini yürütmekten sorumlu yerel şubeler açmalarına izin verilirse, böyle bir hakkın Sovyetler Birliği’ne de tanınması gerekeceği iddiasında bulundu. Gerekçeyi inandırıcı bulmayan ABD’liler, Türkiye’nin, yıllarca bu ülkeye dayatılan “kapitülasyonların” üzerlerinde bıraktığı olumsuz etkiden kurtulamadığı yorumunu yaptı.⁸⁶ Gerçekten de ABD’yle her konuda uyum içerisinde çalışan devlet yöneticilerinin bir Batılı gücün Anadolu’da “aşırı imtiyazla” hareket etmesinden ve yerel unsurlarla doğrudan bağ kurmasından çekindikleri varsayımı gerçekçi görünmektedir. Benzer bir tereddüt, ABD’lilerin Türkiye’de radyo istasyonu kurarak yayıncılık yapma talepleri üzerine yaşanmış ve Türkiye’de radyo yayıncılığının devlet tekeline olduğu hatırlatılarak talep geri çevrilmişti.

⁸⁶ Bu meselede tarafların tutumlarını ortaya koyan iki yazışma için bkz. Embassy Ankara to the Department of State, “USIE Activities in Turkey”, 6 April 1951, Department of State Decimal Files, 1950-1954, RG59, Cultural Affairs Near East, Box 2491, NARA; “Letter from Burton Y. Berry to George Wadsworth, Department of State Decimal Files, 1950-1954, RG59, Cultural Affairs Near East, Box 2492, NARA.

Kuşkusuz, bir ülkenin kültürel alandaki etkinliği, özellikle aydın ve kentli kesimlere ulaşma kanalı, tek başına planlı ve örgütlenmiş bir kültürel programdan ibaret değildir. 1950'ler Türkiye'sinde ABD menşeli firmaların ürünleri, Hollywood filmleri, Amerikan pazarları ya da gazlı meşrubatları gündelik hayatın bir parçasıydı. Ancak burada ele alınan kamu diplomasisi çalışmaları; tüketimin kendiliğinden oluşturduğu Amerikan imgesiyle değil, ABD'nin yaratmaya çalıştığı izlenim ve yaygınlaştırmak istediği fikirlerle ilgilidir. Bu nedenle programın kapsamı kitleleri hedefleyen yaygın bir propaganda faaliyetinden ziyade, modernleşme sürecinin ve Batı ittifakıyla ilişkilerin aracı olarak görülen bürokrat ve aydınlarla yönelik bir seslenme çalışmasına daraltılmıştı. Böyle bir çalışma birebir gözlemlerle şekillendiği gibi daha genel bir perspektife de ihtiyaç duyar. Bu perspektifin üretilmesinde yararlanılan kaynaklardan biri, savaş sonrası dönemde önem kazanan Osmanlı-Türkiye çalışmaları olacaktı.

V. BÖLÜM

ABD, TÜRKİYE'DE ÜNİVERSİTELER VE SOSYAL BİLİMLER

Türkiye'de üniversiteler tarihsel olarak siyasi düşüncenin kaynaklarından biri olagelmış, siyasi atmosferden doğrudan etkilenmişlerdir. Bu nedenle 1950'lerde siyasi düşüncenin Soğuk Savaş ideolojisinden ve ABD'yle ilişkilerin yeni evresinden nasıl etkilendiğini ortaya koymaya çalışan bir araştırmanın üniversitelere ve özellikle sosyal bilimlere mercek tutmaması düşünülemez. Bu bölümde 1950'ler Türkiye'sinde üniversitelere daha büyük bir resmin içinden, Amerikan akademik üretiminin belirleyiciliği altında dönüşen akademik yaklaşımların yansımaları üzerinden bakılmaktadır.

Bilindiği gibi, özellikle sosyal bilimler, gerek içerik gerekse yöntem açısından II. Dünya Savaşı'nın ardından tüm dünyada önemli bir dönüşüm geçirmiş ve Amerikan sosyal bilimleri bu dönüşüme damgasını vurmuştu. Bu yönelimi takip eden Fransız ve Alman akademilerinde Amerikan etkisi hızla artmaktaydı. Sosyal bilimlerin Türkiye'deki gelişimi izlendiğinde, özellikle 1950'lerde ABD kaynaklı anlayışın tek tek disiplinler ve bir bütün olarak sosyal bilim yaklaşımları üzerinde belirleyicilik kazandığı görülür.

Daha önceki bölümlerde de belirtildiği üzere, bu yılların Amerikan sosyal bilim anlayışı, birkaç yönelimi birden barındırmaktaydı. Bir yandan sosyal bilimleri fen bilimleri kategorisine yerleştirmeye çalışan, bu nedenle nicel araştırma tekniklerine

dayanan –sosyolojide sosyometrinin gelişmesiyle tepe yapmıştır– ölçümü sosyal bilimle bir tutan bir yönelim gözlemlenmekteyken, diğer yandan zaman içinde özellikle Weber ve Sorokin'in sosyal bilim anlayışına etkisiyle değer ve inançları sosyal analizin çıkış noktası ilan eden yorumlayıcı bir yönelim gelişmekteydi. Soğuk Savaş boyunca ABD'de sosyal bilimlerin egemen metodolojik yaklaşımı haline gelen davranışsalılık, ilk aşamada gözlemlenebilir olanı ele alan ve nicel ölçüm teknikleri kullanan bir okulken, ileriki yıllarda yorumlayıcı yaklaşımın öngördüğü teknikleri de içermeye başladı.

Anglosakson ampirizmini değerlerden yola çıkan sezgici, metafizik yönelimle uzlaştıran ve bu uzlaşmaya metodolojik bir çatı sunan ise Amerikan pragmatizmiydi. Dışında bıraktıkları üzerinden ele alınacak olursa, bu yıllarda Amerikan sosyal bilim anlayışının hüviyetini –her ne kadar “orta boy” kuramlar kabul görmüş olsa da– kuram karşıtı olması, tarihsel analizden sakınması ve sosyal gerçekliğin bütünlüğü fikrini reddetmiş olması belirliyordu. Hangi amaçla sosyal bilim araştırmaları yürütüldüğü üzerinden bir değerlendirme yapıldığındaysa şu ortak noktalar dikkat çekmekteydi: analiz birimi olarak bireyin kabul edilmesi, entegrasyoncu-uzlaşmacı bakış açısının egemenliği ve liberal yaklaşımın penceresinden bakıldığında sosyal anomali olarak görülen olgular karşısında bu anomaliyi giderici politikalar önerilmesi. Böylece, sosyal gerçekliği birey bazında, bireylerin içinde hareket ettikleri inanç ve değer sistemleri çerçevesinde gözlemlenebilir ve ölçülebilir bir durum olarak gören eğilim güçlenmekteydi.

Amerikan sosyal bilimlerinin bu yöntemsel karakteri, Soğuk Savaş döneminde dünya çapında Amerikan hegemonyası güçlendikçe Avrupa ve çevre ülkelerdeki akademik üretimi de belirlemeye başlamıştı. Türkiyeli sosyal bilimciler, gerek doktora eğitimleri ve kısa süreli araştırma ziyaretleri için daha fazla tercih etmeye başladıkları ABD'de, gerekse sürekli olarak takip ettikleri Avrupa'da Amerikan sosyal bilim anlayışıyla tanışmaktay-

dı. Türkiye’de ABD kaynaklı düşünsel üretimin yakından takip edildiği ve etkisinin en yoğun olduğu alan akademiydi. Üstelik sadece yöntemsel tartışmalar bağlamında değil, ele alınan konuların ya da kullanılan kaynakların seçiminde bile Amerikan sosyal bilimlerinin artan etkisi hissedilmekteydi.

Le Play Okulu ve Amerikan Sosyolojisinin Etkisinde Sosyoloji

Sosyal bilim disiplinleri arasındaki uzmanlaşmanın henüz uç noktasına ulaşmadığı 1950’ler Türkiye’inde sosyoloji disiplini, nispeten eski bir disiplin olması ve siyasi düşüncenin şekillenmesinde kilit rol oynaması dolayısıyla sosyal bilimlerin ana kolu olmayı sürdürmekteydi. Bu yıllardan itibaren Amerikan sosyolojisiyle tanışan geleneksel sosyolojinin ele aldığı konuların farklılaşması ve ampirik yöntemin daha fazla kullanılmaya başlanması, disiplinin geçirmekte olduğu dönüşümün işaretleriydi. Sosyolojinin yanı sıra, kökleri daha eskiye gitmekle birlikte bir disiplin bütünlüğüne bu yıllarda ulaşan kamu yönetimi ve psikoloji hızlı bir değişim içindeydi. Sosyolojiden koparak ayrı bir disiplin kimliği kazanan siyaset biliminin yanı sıra uluslararası ilişkiler disiplininin gelişimi de yine bu yılların ürünüydü. 1960’lara gelindiğinde Türkiye’de sosyal bilim disiplinlerinin olgunlaşma sürecini büyük oranda tamamladığı görülür. Dolayısıyla pek çok disiplin erken Soğuk Savaş döneminin sosyal bilim yaklaşımları tarafından belirlenmiştir.

Dünya çapında sosyal bilimlerde ABD’nin Kıta Avrupası’na üstünlük kurmaya başlamasıyla felsefi-teorik yaklaşımlar gerilemiş ve deneyselci yaklaşımlar yaygınlaşmıştı. Türkiye sosyal bilimleri de bu yeni eğilimden muaf kalmadı. Sosyolojinin Türkiye’deki gelişimi üzerine yazanlar arasında, 1940’ların ikinci yarısından itibaren “tecrübi sosyoloji”nin daha fazla itibar görmeye başladığı ve ampirizmin yöntem arayışlarını belirler hale geldiği konusunda bir fikir birliği vardır. Ancak bu

eğilimin kaynakları konusunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Çoğunlukla 1940'lardan itibaren Türkiye'de, Chicago Okulu'nun artan etkisinden söz edilir ve bu bağlamda, doktora eğitimlerini ABD'de tamamlayarak Türkiye'ye gelen Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinin genç öğretim üyelerinin akademik üretimlerine işaret edilir.

Gerçekten de bu yıllarda DTCF Sosyoloji kürsüsü dünyadaki sosyal bilimler literatürünü daha fazla takip eden dinamik bir kadroya sahipti. Dahası, bu kadro, daha önce Türkiye'de yapılmayan bir şeyi yapmaya başlayarak saha araştırmalarına yöneldi. Bu araştırmalara öncülük edenler arasında, köy tetkikiyle adını duyuran Behice Boran ile Niyazi Berkes ve Mediha Berkes sayılabilir.

Dönemin önemli entelektüelleri arasında da isimleri zikredilebilecek olan Behice Boran ve Niyazi Berkes, doktora derecelerini Amerikan üniversitelerinden almışlardı. Böylece, o güne kadar yükseköğrenim için daha çok Avrupa ülkelerinin tercih edildiği Türkiye'de, Amerikan üniversitelerinde eğitim gören sosyal bilimciler kuşağının öncüleri arasına girmişlerdi. Nitekim, bu özellikleri ve saha araştırması tekniğiyle yaptıkları köy tetkikleri nedeniyle bu isimler, DTCF Felsefe Bölümündeki diğer genç meslektaşlarıyla birlikte Türkiye'ye Amerikan sosyolojisinin girişine önyak olan kişiler olarak tanımlanır. Bu konuda az sayıda da olsa aykırı görüşler de vardır. Örneğin Gökhan Atılğan, Behice Boran monografisinde, Boran'ın sosyoloji üzerine görüşlerini derli toplu olarak ifade ettiği bir makalesine¹ dayanarak bu iddianın kısa yoldan yapılmış, hatalı bir yorum olduğu yönünde bir değerlendirmede bulunur. Atılğan, Boran'ın toplumu değerler sistemi üzerinden analiz eden Weber-Sombart geleneğine ve bu geleneğin izleyicisi olan Türkiye'deki resmî sosyolojiye eleştiriler yöneltirken Amerikan sosyolojisine yakınsadığını, ancak bu sosyoloji ekolüne de önemli eleştiriler yönelttiğini belirtir. Boran'ın Amerikan sos-

1 Atılğan'ın verdiği bilgiye göre, Boran'ın söz konusu makalesi 1947 tarihinde *American Journal of Sociology*'de yayımlanmıştır.

yolojisine yönelik eleştirileri, toplumsal olguları toplumsal bütünlükten kopuk bir biçimde ele alan ve toplumsal sorunlara gözünü kapatan yaklaşımı, sosyoloji tekniklerinin tek ilgi alanına dönüşmesi ve toplumsal eleştirinin yokluğunda kendi sistemlerini veriler olarak dikkatlerini bu sistemin işleyiş ayrıntıları üzerinde yoğunlaştırmaları gibi başlıklara odaklanıyordu.²

Gerçekten de Boran ve meslektaşlarının Ankara’nın civar köylerinden başlayarak köy tetkiklerine yönelmiş olmalarının arkasındaki tek güdülenme ithal bir sosyoloji anlayışının etkisinde kalmaları değildi. Dikkatlerden kaçmaması gereken önemli bir nokta, köy tetkiklerini genç bilim insanları için çekici kılanın Anadolu’yu tanıma tutkusu olmasıdır.³ Zaten o yıllarda yapılan köy araştırmaları büyük oranda sosyoekonomik tartışmaların göbeğinde olan “köy kalkınması” sorunu etrafında şekillenmişti. Bu araştırmalar, Kemalist köycülük hareketinin etkisinden tamamen bağımsız olmamakla birlikte, Kemalist köycülüğün “eğitime” verdiği önceliği eleştirmekte, köylünün toprak sahibi olması ve iktisadi sınıfların menfaat çarpışmalarına karşı korunması⁴ gibi meselelerin önemi-ne dikkat çekmekteydi.

Öte yandan, Türkiye’de Amerikan sosyolojisini derli toplu tanıtan ilk yazıların yazarı olan Berkes, *Ülkü* dergisinde yayımlanan “Birleşik Amerika Devletlerinde Sosyoloji” başlıklı yazılarında⁵ bu ülkenin sosyal-siyasal tarihiyle sosyoloji düşüncesinin gelişimi

2 Atılğan, a.g.e., s. 145-150.

3 Boran’ı aynı kategoriye koymak mümkün olmasa da diğer genç sosyologlar için Kemalist köycülük anlayışının etkili olduğu söylenebilir.

4 *Yurt ve Dünya*’da, Hilmi Ziya Ülken’in *Ülkü* dergisinde yayımlanan köyde maarif konulu yazısı eleştirilmiş ve köy kalkınması daha iktisadi bir temele oturtulmaya çalışılmıştır. Bkz. “Köy ve Maarif”, *Yurt ve Dünya*, Cilt 3, Sayı 18, Eylül 1942, s. 215-216.

5 Berkes’in “Birleşik Amerika Devletlerinde Sosyoloji” başlıklı bu dizi yazıları, *Ülkü* dergisinin Nisan 1938 tarihli 62. sayısında, Mayıs 1938 tarihli 63. sayısında, Haziran 1938 tarihli 64. sayısında, Ağustos 1938 tarihli 65. sayısında, Eylül 1938 tarihli 67. sayısında, İlkteşrin 1938 tarihli 68. sayısında, Eylül 1939 tarihli 79. sayısında, Şubat 1940 tarihli 85. sayısında yayımlanmıştır. Berkes, ayrıca, *Siyasi İlimler Mecmuası*’nda “Muhtelif Memleketlerde Sosyoloji” başlıklı dizi yazılar yazmış, bu dizi kapsamında Rus Sosyolojisi’ni de tanıtmaya çalışmıştır.

arasında ilişki kurarken toplumsal sorunlar, çelişkiler ve sınıflar gibi parametreleri değerlendirmelerinin temel çerçevesi olarak kullanmaktaydı. Bir dizi halinde yayımlanan bu yazılar, ABD'deki sosyoloji anlayışına ciddi bir eleştiri getirmemekle birlikte, konusunu incelerken kullanmaya çalıştığı tarihsel-toplumsal çerçeveye yaklaşım ve yöntem açısından ilgi nesnesinden uzak bir perspektifin ürünüdür.

Bu ekibin Amerikan sosyolojisinin Türkiye'ye taşınmasındaki rollerini tayin etmek bakımından Behice Boran'ın Ankara'da "suçlu çocuklar" üzerine yaptığı araştırmaya ilişkin yazısı üzerinde kısaca durulabilir.⁶ "Mücrim Mahalleler" başlıklı yazısı, Boran'ın sürdürmekte olduğu şehir sosyolojisi araştırmasının çocuklar arasında suç işleme eğilimiyle bunun mekânsal şartları arasındaki bağlantıyı inceleyen ayağına ilişkindi. Boran, yaptıkları araştırmada cürümleri koşullayan sosyal şartlar üzerinde durmaktaydı. Suçu bir sosyal mesele olarak ele alırken sosyoekonomik koşulların belirleyiciliğine işaret etmeye çalışıyordu. Bu incelemesi Boran'ın Marksist eğilimine ilişkin güçlü ipuçları vermektedir. Henüz bu açıdan olgunlaşma evresini kapatmayan Boran düşüncesine ilişkin yapılabilecek kesin tespitlerden biri, Boran'ın Chicago Okulu'nun fert merkezli yaklaşımını benimsemediğidir. Ancak bilindiği gibi, şehir sosyolojisi, bir alan olarak Chicago Okulu'nun sosyoloji disiplinine katkılarından biridir. Yine köy araştırmaları ya da suç gibi başlıklar da o yıllarda Amerikan sosyolojisinin temel inceleme konuları arasında yer almaktaydı. Bu noktadan hareketle Boranların, ABD'de gelişmekte olan yeni sosyolojik araştırma sahalarından haberdar olduğu ve Türkiye'de de benzer sahalarda araştırma yapmaya yöneldikleri, bu araştırmalar sırasında ABD'de yaygın olarak kullanılan tekniklerden faydalandıkları ve hatta yöntemsel olarak Amerikan sosyolojisinin etkisinde kaldıkları söylenebilir. Ancak toplumsal bütünden hareket etmeleri ve iktisadi öncüllerin belirleyiciliği konusundaki örtük kabulleri Marksizme duydukları ya-

6 Behice Sadık Boran, "Mücrim Mahalleler", *Yurt ve Dünya*, Cilt 2, Sayı 7, Temmuz 1941, s. 32-40.

kınlığı ele vermekteydi. Kaldı ki, 1930’larda popüler olan Chicago Okulu’nun vaka analizi, 1950’lerde nicel ölçüm tekniklerine dayanan araştırmaların hâkimiyeti nedeniyle ABD’de de eski popülerliğini yitirmeye başlamıştı.

Amerikan sosyolojisiyle Boran ve arkadaşlarının yaklaşımı arasındaki farka ilişkin oldukça önemli tespitlerden birini –Şerif Mardin’e de atıfla– Aynur İlyasoğlu yapmaktadır. İlyasoğlu, 1940 kuşağı sosyal bilimcilerinde, özellikle Boran ve Berkes’in yaklaşımlarında “entegrasyona” dayalı bir toplum modelinden “çatışmaya” dayalı bir toplum modeline doğru bir kayma gözlemlendiğini söylemektedir.⁷ Bu tespit, Boran ve Berkes özelinde alt grupları ya da alt kimlikleri bütüne entegre etmeye odaklı Chicago Okulu’nun liberal yaklaşımından⁸ ziyade toplumları çelişkiler üzerinden analiz eden Marksizme doğru bir yönelimden söz edilebileceğini teyit etmektedir.

Öte yandan, ABD’de eğitim gören bu kuşağın, ABD’de yalnızca egemen sosyal bilim yaklaşımından etkilendiğini düşünmek de doğru değildir. Soğuk Savaş öncesi ABD, Marksizmin görece güçlü olduğu ülkelerden biriydi. Nitekim Atılgan, yukarıda belirtildiği gibi, ABD’deki doktora eğitimi sırasında tanıştığı bir kişinin Boran’ın dikkatini Marksizme çektiğini kaydetmektedir. Çelik de DTCF tasfiyesi hakkındaki çalışmasında, Boran, Berkesler ve Başoğlu üzerinde dururken, 1930’larda ABD’de Marksizmin revaçta olduğuna ve bu kişilerin bunun dışında kalamayacağına işaret etmektedir.⁹ DTCF’nin öne çıkan isimleri hakkında yorum yaparken hepsinin Marksist olduğunu ya da çalışmalarının Marksist

7 Aynur İlyasoğlu, “Türkiye’de Sosyolojinin Gelişmesi ve Sosyoloji Araştırmaları”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 8, İstanbul: İletişim Yayınları, (Tarih yok), s. 2172.

8 Chicago Okulu, alt grupların asimilasyonunu gerçekleştirmeye dönük “entegrasyoncu” bir yaklaşıma sahiptir. John P. Jackson ve Nadine M. Wiedman, *Race, Racism, and Science: Social Impact and Interaction*, New Brunswick: Rutgers University Press, 2006, s. 147. Özellikle siyahlar konusundaki yaklaşımı ırkçılık eleştirilerine yol açmıştır.

9 Mete Çelik, *Üniversitede Cadı Kazanı, 1948 DTCF Tasfiyesi ve Pertev Naili Boratav’ın Müdafaaası*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998, s. 6-7.

bu nitelik taşıdığını iddia etmek tabii ki mümkün değildir. Ancak JTCF sosyoloji ekolüne ilişkin değerlendirme yaparken ekolün genç temsilcilerinin Amerikan etkisini Türkiye'ye taşıdıkları şeklineki kestirme yorumlar da doğruyu yansıtmamaktadır.

Sonuç olarak, Boran-Berkes kuşağı için, yaptıkları araştırmalarla geleneksel sosyolojiden bir kopuşu temsil ettikleri, bir anlamda Türkiye'de sosyolojiyi "sosyal felsefe olmaktan çıkardıkları"¹⁰ söylenebilir. Gerçekten de Türkiye'de sosyolojinin felsefi ve metodolojik tartışmalardan ibaret bir disiplin olmaktan çıkmasında bu kuşağın yaptığı araştırmaların payı büyüktü. Ancak sosyologların sahaya çıkmasının olumlu katkısı kadar çubuğun tersine bükülmesinin, yani teoriden kaçışın¹¹ ve bütünsel analizden kopuk disiplinler uzmanlaşmanın neden olduğu kısırlaşmaya da dikkat çekmek gerekir. Özellikle Boranların üniversiteden atılmasından sonraki yıllara ait araştırmalar "tecrübi sosyoloji"nin etkisi altında yapılan veri derlemeleri olarak kaldı. Bu yılların sosyoloji çalışmalarında ciddi bir derinlik yoksunluğu, bir soyutlama fakirliği ve temel konularda yenilik getirmeyen bir kurulum göze çarpar.

Bu yıllarda Ankara sosyolojisine kıyasla Kıta Avrupası geleneğine daha bağlı görünen İstanbul sosyolojisi de –daha çok Avrupa'yı izleyerek– bu sürecin sonuçlarından etkilendi. Ankara'dan farklı olarak İstanbul sosyoloji kürsüsünde Ziya Gökalp'in izinden giden resmî sosyolojinin ağırlığı hissedilmekteydi. Aslında Ankara ve İstanbul'daki bu iki çevre arasında sınırlı da olsa akademik etkileşime kapı açabilecek temas kanalları vardı. Boranların kovulmasından hemen önce Behice Boran, İstanbul'da Hilmi Ziya

10 Çelebi, ABD'lilerin sosyolojiye katkılarından bahsederken ABD'li sosyologların felsefi temeli Avrupalılar tarafından atılan yaklaşım ve teorileri "sosyolojize ederek", sosyolojinin "sosyal felsefe" olarak kalmasını önlediklerini söylemektedir. Nilgün Çelebi, "ABD ve Türkiye'deki Sosyoloji Çalışmalarına Kısa Bir Bakış", Recep Ertürk ve Hayati Tüfekçi (haz.), 500. Yılında Amerika içinde (95-101), İstanbul: Bağlam, 1994, s. 96.

11 Kayalı, 1960'larda sosyolojinin ampirik sosyolojiye dönüştüğünü söylemekte; sosyoloji ve tarih üzerinden yaptığı değerlendirmede Türkiye'de sosyal bilimlerin temel zaafının teorik yapıtların yokluğu olduğunu belirtmektedir. Kurtuluş Kayalı, *Türk Düşünce Dünyasında Yol İzleri*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2003, s. 59.

Ülken tarafından çıkarılan *Sosyoloji Dergisi*’ne yazılarıyla katkıda bulunmuştu. Ancak bu tür işbirlikleri ayrı tutulacak olursa, Ülken’in yanı sıra Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu ve Nureddin Şazi Kösemihal’le anılacak olan İstanbul sosyolojisi, Kıta Avrupası geleneğine görece daha sadık kaldı ve felsefe ağırlıklı sosyoloji yaklaşımı İstanbul ekolü tarafından bir süre daha yaşatıldı.

İstanbul sosyolojisi dendiğinde felsefeyle düşünsel bağını korumayı sürdüren Ülken’in sosyoloji yaklaşımını diğerlerinden ayrı ele almak gerekir. Yeni eğilimlerin baş gösterdiği ve sosyolojinin okyanus ötesindeki tartışmalardan etkilendiği koşullarda daha çok Fransız kaynaklarını takip eden Ülken, zaman içerisinde düşünce dünyasının kenarda kalan bir figürüne dönüştü. Buna rağmen, Ülken’in yeni eğilimleri takip ettiğini ve kendi sosyoloji anlayışını bu yeni eğilimlere uyarlamaya çalıştığını gösteren emareler vardı. Örneğin 1949’da yeniden kurulan Türk Sosyoloji Cemiyetinin Birinci Kongresinde “Türkiye’de Köy Sosyolojisi” başlıklı bir tebliğ sundu. Cemiyetin tekrar kurulması ve ilk toplantısını yapması üzerine kaleme aldığı yazısında Ülken, Cemiyetin gayelerinden birini “dağınık bir biçimde sürdürülen tecrübi sosyoloji çalışmalarını teşkilatlandırmak” olarak açıkladı.¹² Ülken, aynı dergideki bir başka yazısında Türkiye’deki yakın dönem sosyoloji eğilimlerini sınıflandırmakta ve kendisini daha çok felsefeye dayanan ve pratik sosyoloji araştırmalarına olanak tanıyan deneysel sosyolojiye yakın konumlandırıyordu.¹³ Deneysel sosyoloji alanında kayda değer eserler vermediği düşünülürse, bu vurguyla sosyolojideki yeniliklere kapalı olmadığını belirtmeye çalışmış olmalıdır.

Bu üç isim arasında deneysel sosyoloji yaklaşımına en fazla meyleden kişi Kösemihal’dir. Kösemihal’in bu ilgisini, doğrudan Amerikan ekolünden esinlenmesinden ziyade, Türkiye’de Anglosakson düşüncesinin kaynaklarından biri olagelmiş Science

12 Hilmi Ziya Ülken, “Türk Sosyoloji Cemiyeti”, *Sosyoloji Dergisi*, Cilt 6, Sayı 6, 1950, s. 137.

13 Hilmi Ziya Ülken, “Sociology in Turkey”, *Sosyoloji Dergisi*, Cilt 6, Sayı 6, 1950, s. 140-149.

Sociale okuluna ve temsilcisi Le Play'e duyduğu yakınlığa bağlamak daha doğru olacaktır. 1950'de Paul Descamps'ın *Tecrübi Sosyoloji* kitabından yaptığı çeviri yayımlandı; katıldığı 16. Milletlerarası Sosyoloji Kongresinde "Le Play ve Okulu" başlıklı bir tebliğ sundu; *Sosyoloji Dergisi*'ne yazdığı yazılarla Moreno'nun sosyolojiyi ölçüme indirgeyen ve ABD'de hızla tutulan "sosyometri" yaklaşımını tanıttı;¹⁴ yine aynı dergide Türkiye'de deneysel sosyolojinin gelişimi üzerine yazıları yayımlandı.¹⁵ Ülken'in felsefe temelli sosyolojiden kopamadığı, Fındıkoğlu'nun Le Play'den etkilenmekle birlikte¹⁶ Alman ekolünün etkisinde daha fazla kaldığı düşünülürse, Kösemihal, İstanbul sosyolojisinin ampirizme kaymasının başlıca sorumlusuydu.

1950'lerde İstanbul merkezli sosyolojik çalışmalarda kullanılan Le Play ekolünün¹⁷ monografik veri toplama tekniği, metodolojik olarak ampirik eğilimleri kuvvetlendirdi. Aslında 1940'ların ikinci yarısından itibaren *Sosyoloji Dergisi*'nde Prens Sabahattin ve Le Play adlarına daha sık rastlanmaya başlanmıştı. Öyle ki,

14 Kösemihal, yıllar sonra sunduğu bir kongre tebliğinde, 1958-1959'da ABD'de bulunduğu sırada Moreno'ya "Sociometry and Cybernetics" başlıklı bir incelemesini gönderdiğini, bunun üzerine Moreno'dan davet aldığını ve gidip bir ay konduğu olduğunu anlatmıştır. Bkz. Nurettin Şazi Kösemihal, "Sosyoloji ve Sosyal Psikolojide Araştırma Tebliği Üzerine", *Türkiye'de Sosyal Araştırmaların Gelişmesi: Hacettepe Nüfus Etütleri Enstitüsü ve Türk Sosyal Bilimler Derneği Seminerinde Sunulan Bildiriler, 23-25 Şubat 1970 içinde* (49-54), Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 1971, s. 52.

15 Bkz. Nureddin Şazi Kösemihal, "Memleketimizde Tecrübi Sosyolojinin Doğuşu ve Gelişmesi", *Sosyoloji Dergisi*, Cilt 6, Sayı 6, 1950, s. 116-133.

16 Kansu, Fındıkoğlu üzerine yazdığı makalede Fındıkoğlu'nun sağ muhafazakârlığının kaynağı olarak Fransız Devrimi'ne ve Aydınlanma düşüncesine karşı çıkan Le Playcilik ile Sombart gibi faşizme kapı aralayan Alman düşünürlerinin etkisini incelemektedir. Bkz. Aykut Kansu, "Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, 'Sosyal Mesele' ve 'İçtimai Siyaset'", Ahmet Çiğdem (Ed.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 5: Muhafazakârlık içinde* (118-131), İstanbul: İletişim Yayınları, 2004.

17 1957'de Türk Sosyoloji Cemiyeti, "Le Play Sosyolojisinin 100. Yılı" adıyla bir toplantı düzenledi. Sunulan tebliğler daha sonra yayımlandı. 1958'de Science Sociale ekolüne mensup Selahaddin Demirkan *Tecrübi Sosyolojiye Giriş* adlı kitabını yayımladı. Bkz. Bayram Kaçmazoğlu, *Türk Sosyoloji Tarihi Üzerine Araştırmalar: Öncüleri ve Temelleri Çerçevesinde Yaklaşımlar*, İstanbul: Birey Yayıncılık, 1999.

1957’de Türk Sosyoloji Cemiyeti, “Le Play Sosyolojisinin 100. Yılı” başlığıyla bir toplantı düzenledi. 1950’lerde Tahsin Demiray ve Selahaddin Demirkan önemli Le Playciler olarak öne çıkmış olsa da ekol genel olarak İstanbul sosyolojisini etkilemişti. Böylece, Kaçmazoğlu’nun dediği gibi, “1940’larda başlayan Amerikan sosyolojisinin etkisi, bu dönemde kısmen Science Sociale ekolüyle birleşerek sürmüştür.”¹⁸

1950’lerle birlikte Türkiye siyasetinde DP hükümetinin ABD’yle uyumlu muhafazakâr liberalizminin yükselişe geçmesine paralel olarak geleneksel Durkheimci düşünce gerilemeye başladı. Bu koşullarda sosyoloji anlayışıyla Le Playciliğin Türkiye’deki ilk savunucularından biri olan Prens Sabahattin’in ismi yeniden güçlü bir biçimde gündeme geldi. Diğer bir deyişle, Le Playciliğin sosyolojide bu kadar belirleyici olabilmesinin nedenini biraz da siyasi gelişmelerin etkisinde ve siyasi çatışmanın bir yansıması olarak görülebilecek Durkheim-Sabahattin ikiliğinde aramak gerekir. Yıldırımaz’ın da belirttiği gibi, içeride “sosyal barış” vurgusu yapan, reformcu Le Play-Sabahattin ekolü, dışarıda reform yoluyla kalkınma öngören ABD menşeli modernleşme teorisine denk düşmekteydi.¹⁹ Üstelik Le Play-Sabahattin ekolü yöntemsel olarak da Amerikan sosyolojisiyle uyumluydu.

Sosyoloji Dergisi ciltlerine bakıldığında 1940’ların sonundan itibaren çok daha yoğun bir biçimde monografik araştırmalar yapıldığı görülmektedir. DTCF monografilerinden sonra 1950’lerde İstanbul Sosyoloji de –aynı saiklerle olmamakla birlikte–²⁰ özellikle köylerde saha çalışmalarına yöneldi. Böylece

18 A.g.e., s. 155.

19 Sinan Yıldırımaz, “From ‘Imaginary’ to ‘Real’: A Social History of Peasantry In Turkey (1945-1960)”, *Yayımlanmamış Doktora Tezi*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Atatürk Enstitüsü, 2009, s. 49-50. Yıldırımaz, Cavit Orhan Tütengil’in Max Thornburg’un *Türkiye Nasıl Yükselir?* başlıklı kitabı ile Prens Sabahattin’in *Türkiye Nasıl Kurtarılabilir?* kitapları arasındaki benzerliklere dikkat çektiğini belirtmektedir. A.g.e., s. 50.

20 Örneğin Mümtaz Turhan, Ankara ekolünün maddi değişiminin önceliği tezine karşı araştırmalarında kültür değişimlerinin, toplumsal değişimin en önemli faktörü olduğunu göstermeye çalışmaktadır.

köy sosyolojisi hızla gelişerek bir uzmanlaşma dalı haline gelmeye başladı.²¹ Türkiye’de köycülük akımının etkisiyle başlayan köy araştırmalarının tarihi önceki dönemlere uzanmaktadır. Ancak savaş sonrasında Türkiye’de köyler ve köylülerin yaşam biçimleri hakkında veri toplamayı amaçlayan monografilerin artmasıyla, ABD’nin Türkiye’ye kırsal kalkınma reçetesi vermesi üzerine ilginin bir kez daha köy meselelerine yönelmesi arasındaki ilişki gözden kaçırılmamalıdır. Nitekim bu dönemde özellikle Marshall yardımlarının etkisiyle hız kazanan toplumsal değişimi anlamayı amaçlayan araştırmalar yapılmaktaydı.²² Örneğin 1949’dan sonra Türkiye’de ABD danışmanlığında ve ABD kaynaklarıyla hız kazanan karayolu yapımının, karayollarının birbirine ve çeşitli merkezlere bağladığı yerleşimler üzerindeki etkisi, bu araştırmalarla ortaya konmaya çalışılmıştı. Ayrıca, Marshall yardımlarıyla gelen traktörlerin kırsal alanda yol açtığı dönüşüm de sosyologların ilgisini çekmeye başlamıştı.²³ Bu yeni ilgi alanlarının ortaya çıkışı, “dönüşüm” ya da “değişim” gibi sosyal olguların muhafazakâr sosyologlar tarafından bile incelenmeye başlandığına işaret etmekteydi.

21 Fındıkoğlu, Erzurum Üniversitesinde üç yıl asistanlık yapan Orhan Türkdoğan’ın kendisine yazdığı mektuptan aktarıyor: “(...) üç yıl önce Erzurum’da kurulan ve şimdilik iki fakülteli olan üniversitenin öğretim programı, Amerikan Le Playciliğinden mülhem bir yenilik taşıyor: Köy sosyolojisinin ve köy monograficiliğinin zirai ekonomi tedrisatı içinde ehemmiyetli bir yer işgal etmesi. Eserimiz için kalem alınmış bir raporda şu husus belirtiliyor: ‘(...) Köy sosyolojisi, üniversitenin Ziraat Fakültesi programında mevcuttur ve Türkiye’de öyle zannediyorum ki ilk defa olarak üniversitemizde okutulmaktadır. Çünkü bizim üniversite, Nebraska Üniversitesi’ni model olarak almıştır.’” Fındıkoğlu’nun *Le Play Mektebi ve Prens Sabahattin* kitabından aktaran Yıldırım, a.g.e., s. 59-60.

22 Türkdoğan, 1950-1960 arasındaki teknik değişimlerin köyün kapalı yapısını değiştirmesinin önemli bir aşama olduğunu söyler. Ancak, alanın “köy sosyolojisi” adı altında bağımsız bir disiplin kolu haline gelmesi 1960 sonrasındır. Ayrıca, köy sosyolojisinin gelişiminin II. Dünya Savaşı sonrasında gerçekleştiğini ve bu konuda da yine Amerikan sosyolojisinin öncülük ettiğini söylemektedir. Orhan Türkdoğan, *Köy Sosyolojisinin Temel Sorunları*, İstanbul: Dede Korkut Yayınları, 1977, s. 17-24.

23 Örnek olarak bkz. Cahit Tanyol, “Traktör Giren 50 Köyde Nüfus Hareketlerinin ve İltimaî Değişimlerin Kontrolü”, *Sosyoloji Dergisi*, Cilt 13-14, Sayı 13-14, 1958-1959, s. 198-218.

Bu yıllarda sosyologların ilgisini çeken bir diğer başlık, sosyal sınıfların durumuydu. Ziyaeddin Fındıkoğlu’nun bu alandaki çalışmaları 1950 öncesine dayanmaktaydı. Sosyalizm, komünizm gibi konularda da yazan Fındıkoğlu, “doğrudan işçi haklarını değil, ‘devlet’ ve ‘işveren’ çıkarlarına hizmet edecek bir sendikacılık anlayışı ortaya koymakta”ydı.²⁴ 1950’lerde konuya ilgi gösteren isimlerden biri Cahit Tanyol’dur.²⁵

Amerikan sosyolojisinin Türkiye’de sosyoloji disiplinine etkisini incelerken gözden kaçırılmaması gereken bir nokta, Amerikan yaklaşımının, Türkiye’nin o güne kadar esinlendiği Avrupa sosyolojisi üzerinde de dönüştürücü etkileri olduğudur. Avrupa’da belirginleşmeye başlayan deneysel sosyoloji ilgisi, Avrupa’yı takip eden İstanbul ekibinin de gözünden kaçmamıştı. İstanbul’un yeni kuşak sosyologlarından Tanyol, bu yönelimi şu şekilde ifade etmekteydi:

Avrupa’da bu sosyoloji mensupları, ister istemez, tecrübi sosyolojiye kaymak mecburiyetini hissetmişlerdir. Ve hele bugün Amerika’da bu sosyoloji biricik metod olarak kabul edilmektedir. Biz ise mekteplerimizde “bina”, “emsile” okutur gibi, Durkheim’i tekrarlayıp duruyoruz.²⁶

Türkiyeli sosyologlar 1950’lerin ikinci yarısında yükselen Amerikan sosyolojisinin Kıta Avrupası geleneğinden beslenmekle birlikte onu geri plana düşürdüğünü, katıldıkları uluslararası kongrelerde de gözlemlene fırsatına sahip oldu. Örneğin, Türkiye’den bir grubun da katıldığı ve Nermin Abadan’ın *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* için raporlaştırdığı 1959’daki 4. Milletlerarası Sosyoloji Kongresi, sosyolojideki Amerikan hegemonyasının hangi düzeye ulaştığına ilişkin önemli ipuçları vermişti. Abadan’ın aktardığına göre, genel oturumlarda Merton, Lazarsfeld gibi dönemin ABD’li ünlü sosyal bilimcileri konuşmuş;

24 Kaçmazoğlu, a.g.e., s. 141-142.

25 A.g.e., s. 143-144.

26 Cahit Tanyol, “İçtimai monografi hazırlıkları ve Prens Sabahattin”, *Sosyoloji Dergisi*, Cilt 4-5, Sayı 4-5, 1949, s. 152.

Amerikan sosyolojisinin ampirik çalışmalara verdiği önemle Avrupalıların daha çok “umumi” konular etrafında dönen yaklaşımları üzerine bir tartışma yürütülmüş; bazı oturumlar “tatbiki sosyoloji” dalları ekseninde tertiplenmiş; sosyolojide yöntem başlığında tecrübi metotlar, gözleme dayanan metotlar, anket metodu, küçük grup tahlili gibi başlıklar ilk sıralarda yer almış; siyasi seçkinler kavramı gibi gözde konular üzerine ayrı bir seminer düzenlenmişti.²⁷ Abadan’ın siyasi seçkinler kavramı etrafında yapılan tartışmalara ilişkin aktarımları da ilginçtir. Bazı sosyal bilimcilerin kavramın kullanılmasını sosyal bir realiteye işaret ettiğini söyleyerek savunduklarını belirten Abadan, bir diğer grubunsa “metafizik bir kavram olması” nedeniyle kavrama eleştirel yaklaştıklarını anlatır.²⁸ Abadan’ın aktarımları Amerikan sosyolojisinin ortaya attığı yeni konuların ve yöntemsel yaklaşımların uluslararası sahadaki tartışmalara damgasını vurduğunu göstermekteydi.

1950’lerde Psikoloji:

Amerikan Etkisi Altında Yeniden Kuruluş

1950’lerde sosyoloji dışındaki diğer sosyal bilim dallarında da hızlı bir “Amerikanlaşma” eğilimi göze çarpmaktaydı. Sosyolojiyle birlikte uzun bir süre felsefenin bir alt dalı olarak kalan psikoloji disiplininin söz konusu dönemdeki evrimi bunun bir örneğiydi. Denebilir ki 1950’ler, psikolojinin disiplin olarak “yeniden kuruluş” yıllarıdır ve bu süreçte disiplini şekillendiren kaynakların başında Amerikan psikolojisi gelmektedir.²⁹

27 Nermin Abadan, “IV cü Milletlerarası Sosyoloji Kongresi”, *A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt XV, No.1, Mart 1960, s. 284-295.

28 A.g.e., s. 286-289.

29 Vassaf, Türkiye’de psikolojinin gelişiminin körü körüne Batı’ya bağımlı bir gelişme olduğunu, bunun birçok Üçüncü Dünya ülkesinde sosyal bilimlerin gelişmesi açısından da geçerli olduğunu belirtmektedir. Gündüz Vassaf, “Bir Bağımsızlık Kavgası: ‘Dünden Yarına Türkiye’de Psikoloji””, *Bilim ve Sanat*, Sayı 22, Ekim 1982, s. 30-31.

“Yeniden kuruluş” sürecini anlayabilmek için 1950’ler öncesi birikime kısaca göz atmak gerekmektedir. Cumhuriyet döneminde Türkiye’de psikoloji disiplininin gelişimi incelendiğinde, psikolojinin ayrı bir kürsü olarak kurumsallaştığı başlangıç yıllarına Alman ekolünün hâkim olduğu görülür. Nazi Almanyası’ndan kaçarak Türkiye’ye gelen Prof. W. Peters, hem psikoloji disiplininin kurumsallaşmasını sağlamış hem de ilk psikoloji laboratuvarını kurmuştu. Bu yıllarda psikoloji, pedagojiyle bağlantılı bir alt dal olarak gelişmekteydi. Ancak Peters’le gelen Alman ekolü Türkiye’de kök salmadı; 1950’lerin ortasından itibaren³⁰ danışmanlık ve zekâ testlerine dayanan Amerikan pragmatik psikolojisi Türkiye’de etkili olmaya başladı.³¹ Gündüz Vassaf, İstanbul Üniversitesi psikoloji kitaplığının kart kataloğu incelendiğinde 1920-1950 arasında kitapların yüzde 80’i Almanya veya Fransa’dan gelirken, daha sonraki yıllarda neredeyse sadece ABD’den kitap geldiğini söyleyerek bu etkinin göstergelerinden birine dikkat çekmektedir.³²

Bu etkiyi felsefi-teorik düzeyde tanımlamak gerekirse Türkiye’de felsefenin bir alt dalı olarak görülen ve bu nedenle gelişimini Fen-Edebiyat fakülteleri içerisinde gerçekleştiren psikoloji –uzmanlaşmanın sınırlı olduğu– 20. yüzyılın ilk yarısında insanı, bir bütün olarak ele almaktaydı. Türkiye’ye Fulbright desteğiyle gelmiş ve daha sonra Türkiye’de psikolojinin gelişimi üzerine genel bir değerlendirme kaleme almış olan McKinney, öğrenciler arasında pozitivistlik veya beyin modellerine çok az ilgi olduğunu, bütün insan yaklaşımıyla getirilen açıklamaların

30 Kağıtçıbaşı, Amerikan etkisinin 1960’larda başladığını söylemektedir. Çiğdem Kağıtçıbaşı, “Psychology in Turkey”, *International Journal of Psychology*, 29 (6), 1994, s. 731. Ancak 1950’ler boyunca Türkiye’ye gelen çok sayıda ABD’li öğretim üyesi ve uzman düşünüldüğünde bu başlangıç tarihi daha erkene çekilebilir.

31 Gündüz Vassaf, “Turkey”, Virginia S. Sexton ve John D. Hogan (Ed.), *International Psychology: Views From Around the World* içinde (383-389), Lincoln: University of Nebraska Press, 1992, s. 384.

32 Vassaf, a.g.e., s. 385.

beğenildiğini belirtirken³³ Türkiye'deki psikoloji yaklaşımının Amerikan psikolojisiyle farkını da dile getirmekteydi. Öte yandan, daha önce bahsedildiği gibi, ABD'de özellikle savaş sonrası gelişme imkânı bulan psikoloji, testler ve ölçüm teknikleri üzerine kurulu yapısıyla “insanı ölçmeye” çalışan bir disiplin görünümündeydi. Psikolojinin bir “teknoloji” olarak kullanılabileceğini gösteren çalışmaların sayısındaki artışın savaşın ardından patlak vermesi, aktarılan fonların büyüklüğü açısından ABD'de psikolojiyi ayrıcalıklı disiplinler sınıfına soktu.³⁴

Türkiye'de o güne kadar hâkim olan psikolojik yaklaşımlardan önemli farklılıklar gösteren Amerikan psikolojisinin etkisi, psikolojinin gelişiminde önemli bir kırılma yarattı. Vassaf, konuyla ilgili makalesinde, bunun Türkiye'ye özgü olmadığını ve birçok Üçüncü Dünya ülkesinde yaşandığını hatırlatmakta ve böylece psikolojinin gelişiminin “bilim ve toplum” arasındaki etkileşimin neticesi olmaktan çıktığına ve bir “ithalat-ihracat” ilişkisine dönüştüğüne işaret etmekteydi. Bu çok önemli tespit, 1950'lerde psikoloji disiplini açısından oldukça radikal ve aynı zamanda sorunlu bir dönüşüm yaşandığını ifade etmekteydi. Amerikan psikolojisinin Türkiye'ye gelişle birlikte sadece bazı tekniklerin ithal edilmesi söz konusu olmamıştı; aynı zamanda “ideal toplum”, “ideal aile”, “ideal birey” gibi sosyal ve siyasi sembolizmler de ithal edilmişti.³⁵ Kuşkusuz, sosyal-beşerî bilim çalışmaları arasındaki evrensel etkileşimin ötesine geçen bir tür “ithalat-ihracat” modeli, her disiplin için farklı birtakım sakıncalar doğurur.

33 Fred McKinney, “Psychology in Turkey: Speculation Concerning Psychology's Growth and Area Cultures”, *American Psychologist*, 15, 1960, s. 720.

34 McKinney, aynı çalışmasında, yeni kurulmuş olan ve İngilizce eğitim veren Orta Doğu Teknik Üniversitesinde psikolojinin Batılılaşma programında bir teknoloji olarak ele alınacağına ilişkin verilerden bahsetmektedir. Bkz. McKinney, a.g.e., s. 720.

35 Bu düşünsel ithalatın yanı sıra, Kuzey Amerika kaynaklı psikolojinin Üçüncü Dünyaya sızmasının Batı paradigmalarının “az gelişmiş” ülkelere yayılmasına yol açtığına da dikkat çekilmektedir. Bkz. Sertan Batur ve Ersin Aslıtürk, “On critical psychology in Turkey”, *Annual Review of Critical Psychology*, 5, 2006, s. 21-41.

Bu çerçeveden bakıldığında Türkiye’de psikolojinin ABD kaynaklı psikolojik yaklaşımlardan etkilenmesinden ziyade, Amerikan psikolojisinin konuları, ders kitapları, öğretim üyeleri ve uzmanları aracılığıyla Türkiye’de psikoloji disiplini yeniden kurmasından bahsetmek daha doğru görünmektedir. Bu iddiayı destekleyen pek çok veriden biri, uzun yıllar Türkiye’de psikoloji eğitiminde ABD’de okutulan ders kitaplarının çevirileriyle yetinilmesidir. 1950’lere gelene kadar sosyolojiye kıyasla psikoloji alanındaki Türkiyeli birikimin zayıf olması bu tür köklü bir dönüşüme zemin yarattı.³⁶ Daha önce de belirtildiği gibi, bu döneme kadar psikoloji, pratik alanda daha çok pedagojiyle birlikte ele alınmakta³⁷ ve de soyut-düşünsel düzeyde felsefenin bir alt dalı olarak algılanmaktaydı.

II. Dünya Savaşı sonrasında DTCF’de yürütülen cadı avı nedeniyle sosyal psikolojinin önemli isimlerinden Muzaffer Şerif’in Türkiye’den ayrılmak zorunda kalması var olan zayıf birikimi de büyük ölçüde erozyona uğrattı. 1950’lerde Türkiye’de psikolojide öne çıkan isimlere bakıldığında Mümtaz Turhan dışında etkili bir isme rastlanmamaktaydı. Kaldı ki, Columbia Üniversitesinden doktora derecesi almış olan Muzaffer Şerif de Amerikan kaynaklarından yaptığı çeviriler ve standartlaştırdığı psikolojik testlerle Amerikan psikolojisinin Türkiye’ye girişinde rol oynamış kişilerden biriydi.³⁸ Şerif’in Türkiye’deki önemli çalışmalarıysa deneysel psikolojiden ziyade sosyal psikoloji alanındaydı. Her ne kadar Amerikan psikolojisinin tanıtılmasında öncü rol oynasa da Muzaffer Şerif’in sosyal psikolojiye yönelmesi güttüğü toplumsal

36 Bu birikimin erken dönemine bakıldığında psikolojiye ilgi duyulmasını sağlayan çevirilerden ve M. Şekip Tunç, Muzaffer Şerif ve Mümtaz Turhan gibi isimlerin katkılarından bahsedilebilir.

37 Osmanlı’da psikolojinin dinsel ve mistik kökenleri olduğunu söyleyen Boratav, 20. yüzyılın başından itibaren psikolojinin eğitimle ilişkili olarak ele alındığını belirtmektedir. Bkz. Hale Borak Boratav, “Psychology at the Crossroads: The View from Turkey”, Michael J. Stevens ve Danny Wedding (Ed.), *Handbook of International Sociology* içinde (311-330), New York: Brunner-Routledge, 2004, s. 312.

38 Kağıtçıbaşı, a.g.e., s. 731.

kaygılar ve toplumu anlama çabasıyla yakından ilgiliydi. Şerif, yürüttüğü sosyal psikoloji araştırmaları aracılığıyla kırsal yapıya teknolojinin girişiyle hız kazanan “sosyal değişmeyi” açıklamaya çalışmıştı. Sonraki yıllarda Şerif’in mirasını devralan az sayıdaki genç bilim insanı, sosyal psikoloji ve sosyoloji alanlarında yaptıkları çalışmalarla bu mirası sürdürdü.³⁹

1951’de İstanbul Üniversitesinde “tecrübi psikoloji kürsüsü”nde profesörlüğe yükseltilen Mümtaz Turhan, 1930’larda Alman psikolojisinin etkisinde bir sosyal bilimciyken, özellikle Cambridge’de Bartlett’le yaptığı çalışmalardan sonra sosyal değişimin psikolojik faktörleriyle ilgilenmeye başladı. Turhan bu çerçevede Batılılaşma konusuna eğilmiş, Kemalist olmayan bir Batılılaşmanın yolları üzerine kafa yormuştu. Muhafazakâr düşüncenin önemli isimlerinden biri olarak kabul edildiği ve pek çok kişiyi etkilediği bilinen Turhan’ın psikoloji disiplininin gelişiminde sıçratıcı bir etkisi olduğunu söylemekse mümkün değildir.

Daha önce belirtildiği gibi, ABD’de psikoloji, savaş sonrası yıllarda “pratik yarar sağlayan bir bilim” olarak algılanmaya başlanmıştı. Bu algı değişiminin temel nedeni, pek çok toplumsal sorunun, muhalif siyasi yaklaşımın ya da kurumsal başarısızlığın nedeni olarak psikolojik arızaların gösterilmesi idi. Böylece ampirik yöntemle yapılan psikolojik araştırma projelerine ya da psikolojiden yararlanan kamuoyu araştırmalarına büyük kaynak aktarılmaya başlandı. Buna ek olarak psikoloji, hızla gelişen iletişim teknikleri sayesinde, Soğuk Savaş’ta propagandaya büyük önem veren ABD hükümetinin ve güvenlik teşkilatının yoğun ilgisine mahzar oldu. Ayrıca, neredeyse salt ölçüm tekniklerine indirgenen Amerikan psikolojisinin kültürler arası farklılıklardan etkilenmeyen evrensel bir geçerliliği olduğu da düşünülmekteydi. Bu nedenle, benzer teknikler, toplumsal ve siyasal hastalıkların ya da devlet mekanizmasında yaşanan sorunların gide-

39 Mübeccel Kiray ve Fatma Başaran, Şerif’in izinden giden iki önemli sosyal bilimci olmuştur.

rilmesine katkıda bulunacağı düşüncesiyle Türkiye gibi ülkelere aktarılmaya çalışılmaktaydı.

Neticede Türkiye üniversitelerine psikoloji alanında görev yapmak üzere gelen ABD’li bilim insanı sayısı –bu yıllarda psikoloji dalında yetişmiş insan sayısının da sınırlılığı nedeniyle– diğer disiplinler için konuk edilenlerden daha fazla oldu. Nail Şahin, Türkiye’de psikolojinin tarihi üzerine yazdığı makalesinde, psikolojinin Batı’daki seyrini yaptığı önemli çevirilerle Türkiye’ye nakleden Muzaffer Şerif’in Türkiye’yi terk ettiği 1944 sonrasında İstanbul ve Ankara’da Batı’yla temasların misafir öğretim üyeleri aracılığıyla yürütüldüğünü söylemektedir.⁴⁰ Türkiye’de psikoloji disiplininin Amerikan psikolojisinin belirleyiciliği altında gelişmesi, ABD’den gelen çok sayıda misafir öğretim üyesinin rolünün ne derece önemli olduğunu da ortaya koymaktaydı.

Gelen isimlere bakıldığında deneysel psikolojinin önemli ismi Walter Miles’in Yale’den emekli olduktan hemen sonra İstanbul’a geldiği ve burada bir süre kalarak psikoloji alanında ilk ve önemli çalışmalardan birine imza attığı görülür.⁴¹ Yine Fulbright desteğiyle İstanbul’a gelenler⁴² arasında Gertrude Hildreth, Edwin Hollander, Nicholas Pronko bulunmaktaydı. Kendisi de Fulbright’tan yararlanarak Türkiye’ye gelen McKinney, yazdığı makalede Hildreth’in ismine yer vermemiş, ancak bir başka kişinin, Homer Reed’in 1950’lerin sonlarında geldiğini belirtmiştir.⁴³ Psikoloji alanında Türkiye’de DTCF’de çalışmış ABD’li bilim insanları arasında Carroll C. Pratt öne çıkıyordu. Sonraları gelen ABD’liler arasında

40 Nail Şahin, “Psikoloji”, *Cumhuriyet Döneminde Türkiye’de Bilim ve “Sosyal Bilimler”* içinde (203-226), Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 1997, s. 205.

41 *Deneysel Psikoloji İstanbul Çalışmaları* başlığıyla basılan bu yayın dışında, doktora tezi de yönetmiştir. Bkz. Ernest R. Hilgard, “Walter Richard Miles: 1885-1978”, *American Journal of Psychology*, 93 (3), Eylül 1980, s. 565-568.

42 Fulbright desteğiyle Türkiye’ye gelmiş yabancı öğretim üyelerinin listelerine Türkiye Fulbright Eğitim Komisyonunun liste kitapçığından ulaşılmıştır.

43 Bkz. McKinney, a.g.e., s. 717.

Spaulding Rogers⁴⁴ Mark K. Allen ile yukarıda bahsedilen Fred McKinney gibi isimler vardı.⁴⁵ Thomas Reese ve John Volkmann ise Ankara Üniversitesinde görev yapmıştı. Allen, Reese ve Volkmann, Fulbright desteğiyle; Rogers ise Smith-Mundt desteğiyle Türkiye'ye geldi. Victor Noll, ODTÜ'de; John Rockwell ise Amerikan Kız Kolejinde görev yaptı.⁴⁶ Bu kurumlar dışında Gazi Eğitim Enstitüsü de çok sayıda yabancı öğretim üyesini istihdam etti. Bunlar, öğretmen yetiştirme programına ağırlıklı olarak pedagoji alanında katkıda bulundu. McKinney, ABD'den Delton C. Beier'in Gazi'de bir yıl geçirdiğini ve bir zekâ testi geliştirdiğini yazmaktadır.⁴⁷ Ayrıca, Milli Eğitim Bakanlığının "uygulamalı psikoloji" alanında çok sayıda ABD'li uzman istihdam ettiği bilgisine de McKinney'den ulaşmaktayız.⁴⁸ Fulbright desteği alarak Türkiye'ye gelen öğretim üyelerinin disiplinlere göre dağılımına bakıldığında da 1950'ler boyunca psikolojinin açık ara önde olduğu görülür.

Bu dönemde Türkiye'deki farklı kurumlarda görev yapan bu isimlerle birlikte deneysel psikolojide kayda değer bir ilerleme sağlandı. Aralarında Milli Eğitim Bakanlığının da bulunduğu kamu kurumlarında uygulamalı psikoloji alanında ABD'li psikologlar istihdam edildi. Üstelik, Mümtaz Turhan'ın şu sözleri Türkiye'de psikolojinin gelişimi ile ilgilenenin sadece ABD olmadığını göstermektedir:

Hakikatte geçenlerde Türkiye'de psikolojinin vaziyetini incelemek üzere bizimle görüşmeye gelen Amerika'nın Nato ilmi ir-tibat bürosu şefi, İsrail'de 200'den fazla birinci sınıf psikologun

44 A.g.e., s. 718.

45 Azmi Süslü, DTCF tarihi konusundaki çalışmasında fakülteden ayrılmış veya emekli olmuş yabancı öğretim elemanlarının bir listesini vermiştir. Bkz. Azmi Süslü, *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nin 50 Yıllık Tarihi*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1986, s. 490-493.

46 Fulbright listesinde bulunan bu iki isimden McKinney bahsetmemektedir.

47 McKinney, a.g.e., s. 719.

48 McKinney, MEB'in bu yıllarda çalıştırdığı çok sayıda isme ilişkin bilgi vermektedir. Bkz. McKinney, a.g.e., s. 720.

bulunduğunu ve bunların cemiyetin her sahasında fevkalade faal olduklarını (...)”⁴⁹

Sonuç olarak, özellikle kurumların iyileştirilmesine yönelik çalışmalarda pek çok sorunun bireyden yola çıkarak düzeltililebileceği fikri ile Soğuk Savaş ideolojik mücadelesi nedeniyle “halkla ilişkiler” ve “kamuoyu oluşturma” gibi başlıkların önem kazanması, ABD’de ve Amerikan hegemonyasının inşa edildiği Türkiye gibi ülkelerde psikolojinin yükselişine olanak sağladı. Bu kapsamda uzmanlıklarından yararlanılmak üzere çok sayıda ABD’li psikologun ve öğretim üyesinin Türkiye’ye gelmesi sağlandı.

Kamu Yönetiminden İşletme Yönetimine

ABD kaynaklı sosyal-beşerî bilim anlayışının siyaset bilimi ve kamu yönetimi disiplinleri üzerindeki etkisi en az sosyoloji ve psikoloji üzerindeki etkisi kadar köklü oldu. Esasen 1950’lerin başında birer disiplin olarak siyaset bilimi ve kamu yönetimin-den bahsetmek mümkün değildi. Hatta kamu yönetimi, siyaset bilimi, idare hukuku gibi dalları birbirinden ayırmak oldukça güçtü. Güçlük, “devlet” ve “idare” olgusunun bu üç disiplinin de konusu olmasından ve bu dalların henüz birer disiplin olarak uzmanlaşmış olmamalarından kaynaklanmaktaydı.

Bu üç dal arasında kamu yönetimi, sadece akademik üretim açısından değil, incelemeleriyle devlet ve bürokrasinin örgütlenme mantığını etkileme kapasitesi bakımından da diğer disiplinlerden farklı bir yere sahiptir.

Türkiye’de kamu yönetimi disiplininin kökenleri üzerine üretilen yazın, bu alanda Osmanlı’dan itibaren Kıta Avrupası belirlenimli bir anlayışın ve hukuksal bir yaklaşımın hâkim olduğunu belirtmektedir. Aynı yazın 1950’lerde Amerikan yönetim anlayı-

49 Turhan, bu bilgiye 1958’de ilk cildi yayımlanmış olan *Garblılaştırmanın Neresindeyiz?* başlıklı kitabında yer vermiştir. Mümtaz Turhan, *Garblılaştırmanın Neresindeyiz?*, İstanbul: Yağmur Yayınları, 1967, s. 78.

şının girişiyle geleneğin kesintiye uğradığı yorumunu yapmaktadır.⁵⁰ Örneğin Koray Karasu, tek tek örgütlere değil sisteme ve devlet idaresine vurgu yapan Fransız kamu yönetimi anlayışının “kamusallığı” öne çıkardığını, ancak Amerikan kamu yönetimi yaklaşımının disiplini işletme yönetimiyle aynılaştırdığını ve böylece “kamusallığın” yitirildiğini belirtmektedir.⁵¹ Amerikan kamu yönetimi anlayışının kamu idaresini özel idare gibi ele aldığı ve işletmeye yakınlığı düşüncesi, genel kabul gören bir tespittir.

ABD’de savaş sonrası hızlanan disiplinlerarası uzmanlaşmayla birlikte, devletin bir bütün olarak incelenmesine zaten mesafeli olan bir ekol, bütünlük anlayışından daha da uzaklaşmıştı. Bu ülkenin siyasi geleneğinde önemli bir yeri olan ve sistemin devamının teminatlarından sayılan güçler ayrılığı ve “kontrol ve denge” (*checks and balances*) prensiplerine göre teşrii ve idari işlevlerin katı biçimde ayrılması, kamu yönetimi anlayışını da belirlemişti. 20. yüzyılda artan refah devleti uygulamaları nedeniyle devletin sosyal sorumluluğunun ve dolayısıyla iş yükünün arttığı ileri sürülmekte; bu nedenle, yasama ve idare fonksiyonlarının ayrılmasının sadece siyaset felsefesi ilkelerinin değil nesnel koşulların da gereği olduğu savunulmaktaydı. Nermin Abadan, kamu yönetimiindeki gelişmeleri ele aldığı 1956 tarihli makalesinde benzer bir yorum yapmaktaydı. “Modern devletlerin büyük çoğunluğunda âmme faaliyetlerin ağırlık merkezi kemiyet ve keyfiyet bakımından teşrii uzvundan idare mekanizmasına kaymış bulunmaktadır” diyen Abadan,⁵² bürokrasinin üstlendiği görevlerin artışına dikkat çekmekteydi. Devletin sosyal sorumluluk alanlarının genişleme-

50 Birgül Ayman Güler, “Nesnesini Arayan Disiplin: Kamu Yönetimi,” *Âmme İdaresi Dergisi*, 27 (4), Aralık 1994, s. 5-7. Ayrıca; Cahit Emre, “Yönetim Bilimi”, *Cumhuriyet Döneminde Türkiye’de Bilim “Sosyal Bilimler”-II* içinde (35-54), Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 1998, s. 39.

51 Koray Karasu, “Kamu Yönetimi Disiplininin Kökenlerine İlişkin Bir Not”, *Hacettepe Üniversitesi 2. Kamu Yönetimi Forumu* içinde (225-242), Ankara: Hacettepe Üniversitesi İİBF Kamu Yönetimi Bölümü, Eylül 2004, Ankara, s. 225-242.

52 Nermin Abadan, “Âmme İdaresinde Son Gelişmeler”, *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 11 (3), Eylül 1956, s. 403.

siyle yükünün de arttığı doğru olmakla birlikte, kanun yapıcılığı bürokrasiden ayrı tutmayı savunan bu yaklaşımın temel sakıncası, bürokrasiyi de kapsayan idare mekanizmasını siyaset dışına çıkar-masıydı. Bir başka deyişle, siyasetin konusu olmayan bir idare me-kanizması, idareyi siyasetten uzaklaştırmaktaydı. Üstelik tama-men nesnel, siyaset üstü ve toplumsal sistemin dayandığı mantığı yansıtmayan bir idare mekanizmasından söz etmek oldukça tar-tışmalıdır. Bu yaklaşımın egemen olması, kamu yönetimi disipli-ninin gelişimini etkilediği gibi, siyaset bilimi disiplinini de devleti incelemekten uzaklaştırdı.⁵³

Amerikan kamu yönetimi disiplininin bir başka özelliği, Güler’in vurguladığı gibi, “devlet” kavramının yerine “örgüt” kavramını koymasıydı. Devlet kavramını parçalayarak idareyi soyutlayan bu yaklaşım, disiplini örgüt kuramının etki alanına sokmuştu.⁵⁴ Böylece idare mekanizması, işletmecilik mantığı ek-seninde diğer örgütlerle aynı düzlemde ele alınmakta; kamu-özel ayrımı ortadan kaldırılmaktaydı. İşletmeci yaklaşımın kamu idaresine uygulanabilmesine kapı aralayan Amerikan kamu yö-netimi disiplini, “verimliliğe” özel bir vurgu yapmakta ve idare mekanizmasını pratik etkinlik ölçütleriyle değerlendirmekteydi. Bu yönüyle, bir sosyal bilim disiplini olmaktan çok bir işletme-yi iyi çalışır hale getirmeyi amaçlayan teknikler bütününe an-dırmaktaydı. Böylece, Türkiye’de kamu yönetimi disiplinininde özellikle örgüt ve metot, personel idaresi, planlama, bütçe tekni-ği, beşerî münasebetler gibi konuların araştırılmasında uygula-ma odaklı ve felsefi-kuramsal bakıştan uzak bir anlayış hâkim olmaya başladı.

Türkiye’de kamu yönetimi disiplininin ilk yıllarına bakıldı-ğında iki gelişmenin dönüm noktası olarak tayin edilebileceği görülür: Birincisi, 1952’de TODAİE’nin kurulmasıydı. İkincisiyse New York Üniversitesiyle (NYU) yapılan bir anlaşmayla, NYU ve

53 Güler bu noktaya işaret etmektedir. Bkz. Güler, a.g.e., s. 6-7.

54 A.g.e., s. 7.

SBF arasında ABD'li öğretim üyelerinin Türkiye'ye gelmesine ve SBF'den öğretim üyelerinin ABD'ye gitmesine olanak sağlanmıyordu. Bu iki önemli gelişme, disiplin üzerinde Amerikan kaynaklı yaklaşımın etki kanalları olarak işlev gördü.

Kamu yönetiminin “çağdaştırılması” kapsamında aynı süreçte gerçekleştirilen bir başka girişim, SBF'den bir grup öğretim üyesinin Güney Kaliforniya Üniversitesinin Kamu Yönetimi Okuluna gönderilmesiydi. MSA tarafından fonlanan bu girişimden yararlanan beş öğretim üyesi, ABD'de on sekiz aylık bir eğitim aldı.⁵⁵ Bu tür akademik ziyaretler, Amerikan kamu yönetimi ve siyaset bilimi disiplinlerinin temel teorik yaklaşımlarının, tartışmalarının ve konularının öğrenilmesi bakımından önemli bir deneyim yaratmaktaydı. Bu çalışmalar, “mukayeseli amme idaresi” alanının gelişimine de katkı koymaktaydı.⁵⁶ Özellikle teknik yardım programlarının kamu idaresinde teşkilat şemalarından personel rejimine kadar pek çok alanda yeniden yapılanma öngörmesi nedeniyle bu alanda yapılan çalışmalar önem taşımaktaydı.

Amme İdaresi Enstitüsünün kuruluşu, kamu yönetimi alanındaki ilk kapsamlı yenilikti. Enstitünün kurulması fikrini filizleyen Dünya Bankasının 1951 tarihli “The Economy of Turkey-An Analysis and Recommendations for a Development Program” (“Türkiye Ekonomisi-Kalkınma Programı İçin Bir Analiz ve Öneriler”) başlıklı raporuydu. Raporu hazırlayan kurulun başındaki ABD'li James M. Barker'a atfen rapor, Barker Raporu olarak adlandırılmaktadır. Raporda kamu yönetiminin iyileştirilmesi

55 Gidenler Prof. Bedri Gürsoy ile asistanlar Cumhur Ferman, Behiç Hazar, Erol Bilik ve Cemal Mıhçıoğlu'dur. Daha sonra giden grupta yer alan isimlerse şunlar olmuştur: Arif Payaslıoğlu, Fahir Armaoğlu, İlhan Unat, Suat Bilge. Ayrıca Mıhçıoğlu'ndan, İstanbul Üniversitesi Hukuk ve İktisat fakültelerinden de gidenler olduğunu öğreniyoruz. Cemal Mıhçıoğlu, *Türkiye'de Çağdaş Kamu Yönetimi Öğretiminin Başlangıç Yılları*, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1988, s. 6-7.

56 Abadan, Amerikan Siyasi İlimler Derneğinin hazırladığı bir raporda son yıllarda üzerinde en fazla durulan sahaların, milletlerarası münasebetler, mukayeseli devlet ve amme idaresi olarak sayıldığını aktarmaktadır. Bkz. Abadan, “Âmme İdaresinde”, s. 407.

tavsiyesinde bulunulmuş; bu kapsamda kamu görevlilerinin yetiştirilmesi üzerinde durulmuş ve üniversitelerde yabancı uzmanların görüşleri alınarak öğrencilerin yanı sıra uygulamacıların da gereksinimlerini karşılamak üzere kamu yönetimiyle işletmecilik kürsü ya da bölümlerinin kurulması önerilmiştir.⁵⁷ Teknik yardım programları kapsamında yardımların etkin olarak kullanılmasını sağlayacak bir kamu idaresi reformu, az gelişmiş ülkelere yönelik kalkınmacı yaklaşımların benimsenmesiyle zaruri görülmeye başlanmıştı. Kamu yönetiminin iyileştirilmesi amacıyla bu yıllarda Latin Amerika başta olmak üzere dünyanın farklı coğrafyalarında benzer bölgesel enstitüler kuruldu. Örneğin, memurları daha rasyonel esaslara göre yetiştirmek gayesiyle kurulan Brezilya’daki enstitü, Latin Amerika’nın farklı ülkelerinden öğrenci kabul etmekteydi.⁵⁸ Türkiye’deki enstitü, Brezilya örneği izlenerek bölgesel bir eğitim kurumu olarak tasarlandı.

Amme idaresi enstitülerinin kuruluşunu yürüten Birleşmiş Milletler Teknik Yardım Teşkilatıydı. Teşkilata, ABD Milletlerarası İşbirliği İdaresi de yardım etmekteydi. TODAİE’nin kuruluşunu sağlayan anlaşmaysa 1952 tarihli Teknik Yardım Anlaşması’nın ek anlaşmasıdır. Anlaşmaya göre enstitünün başında biri Birleşmiş Milletler tarafından, diğeri de Türkiye tarafından atanan iki eş yönetmen bulunacaktı. Enstitünün kuruluşunu takiben çok sayıda yabancı öğretim üyesi ve uzman Türkiye’ye geldi. Bu kişiler, sadece enstitüde değil, enstitünün bağlı bulunduğu SBF’de de öğretim ve araştırma görevleri üstlendi.

Amme İdaresi Enstitüsünün eş yönetmenliğine Gunnar Heckscher’den sonra, ABD’de kamu yönetimi disiplinin önemli isimlerinden biri olarak görülen Marshall Dimock getirildi. Dimock’un bu görevi üstlenmesi Amme İdaresi Enstitüsüne verilen önemin bir göstergesi olarak yorumlanabilir. Esasen, enstitüye ilk aşamada biçilen bölgesel misyon göz önüne alındığında

57 Rapordan aktaran Mıhçıoğlu, a.g.e., s. 2.

58 Abadan, “Âmme İdaresinde”, s. 420.

Dimock gibi bir ismin görevlendirilmesi daha fazla anlam kazandırır. Amme İdaresi Enstitüsü, bürokrat yetiştiren bir okul olarak tasarlandı. Üstelik bu okulun, sadece Türkiye'den değil başta Ortadoğu olmak üzere komşu coğrafyalardan gelecek parlak bürokrat adaylarının yetiştirileceği bir kurum olması düşünülmekteydi. Nitekim, Mıhçıoğlu, 1953-57 arasında 47 yabancı uyruklu öğrencinin enstitüye kayıt olduğunu belirtmektedir.⁵⁹ Bu öğrencilerden kaçının Türkiye'ye gelip eğitim aldığı belirsizdir ancak başlangıçta planlanandan çok daha az olduğu anlaşılmaktadır. Zaten bir süre sonra Birleşmiş Milletler bursları kesilip de öğrencilerin gelişi zorlaştığı için enstitünün bölgesel niteliği ortadan kalktı. Başlangıçta tarif edilen bölgesel misyondan vazgeçilmesine Mıhçıoğlu'nun getirdiği açıklama, bölgede aynı nitelikte enstitülerin açılmış olmasıdır.⁶⁰ 1954'te Kahire'de enstitü kurulması Mıhçıoğlu'nun açıklamasını destekler niteliktedir. Ancak henüz Türkiye'deki enstitü tam olarak faaliyete geçmeden kısa süre sonra Kahire'de bir benzerinin kurulması kendi başına ilginçti. Nermin Abadan'ın da belirttiği gibi, Arap dünyasında Osmanlı geçmişi nedeniyle Türkiye'ye tepki duyuluyor olması Türkiye'nin bu tür bölgesel roller üstlenmesine engel olmuş olabilir.⁶¹ Üstelik bu yıllarda kuvvetli olan antisömürgeci rüzgârın, milliyetçiliğe ve Arap sosyalizmi gibi deneyimlere altyapı hazırladığı düşünülürse, Batı ittifakına fazlasıyla sadık olan Türkiye ile Arap dünyasının yollarının ayrılmakta olduğu görülecektir.

Sonraki yıllarda Amme İdaresi Enstitüsünde yabancı eş yönetmenler bir istisnaıyla –1955-56 döneminde görev yapan İngiliz George Evans-Vaughan dışında– ABD kökenli isimler arasından belirlendi. Bu kişiler sırasıyla; Marshall Dimock, Lynton K.

59 Mıhçıoğlu, a.g.e., s. 26.

60 Mıhçıoğlu, a.g.e., s. 26; ve ayrıca Mıhçıoğlu'nun önsöz yazdığı bir kitapçıkta da benzer bir açıklamasına yer verilmiştir. Bkz. Institute of Public Administration for Turkey and the Middle East, *Institute of Public Administration for Turkey and the Middle East*, Ankara: Güzel İstanbul Press, 1966, s. 2.

61 Nermin Abadan (SBF Emekli Öğretim Üyesi), "1950'lerde Türkiye'de Sosyal Bilimler ve ABD" konulu görüşme, İstanbul: 12 Kasım 2009.

Caldwell, Laurence L. Barber’di.⁶² Öğretim üyeleri ve uzmanlar arasında da ABD’lilerin sayısı arttı.⁶³ Bunların bir kısmı SBF’de ders vererek veya araştırma faaliyetlerine katılarak üniversitelerdeki kamu yönetimi eğitimi anlayışı üzerinde de etkili oldular.

Amme İdaresi Enstitüsü sadece istihdam ettiği yabancı uzmanların kökenleri nedeniyle değil, kamu yönetimi eğitimi tasarlama biçimiyle de Amerikan anlayışının Türkiye’ye taşınmasına –özellikle SBF’deki kamu yönetimi eğitimi etkileyerek– aracılık etmekteydi.⁶⁴ Nermin Abadan, enstitünün başlangıçta bir tür sentez hüviyetine sahip olduğunu; işlevsel olarak Fransa’da yüksek bürokrat yetiştiren École National D’Administration (Ulusal İdarecilik Okulu) isimli okulla Amerikan kamu yönetimi anlayışının bileşimi biçiminde tasarlandığını söylemektedir.⁶⁵ Gerçekten de, bu yıllarda ABD’de üniversitelere bağlı az sayıda kamu yönetimi okulu bulunmakla birlikte, Amme İdaresi Enstitüsü benzeri bir yapıya rastlanmaktaydı. Üstelik yukarıda da belirtildiği gibi enstitü başlangıçta bölgesel bir eğitim kurumu olarak tasarlanmıştı. Ancak kısa sürede Türkiye’ye komşu ülkelerden öğrenci gelmesinden fiilen vazgeçildiği gibi, eğitim alan Türkiyeli öğrencilerin seviyesi de beklendiği gibi yüksek çıkmadı;⁶⁶ dolayısıyla Amme

62 Bu bilgiler için bkz. Mıhçıoğlu, a.g.e., s. 138-139.

63 Heckscher başkanlığında hiç ABD’li görev almazken, Dimock’la birlikte iki ABD’li; Lashley G. Harvey ve Joseph Kingsbury görev yapmıştır. Sonraki yıllarda görev alan ABD’liler ise Robert V. Presthus, Guthrie S. Birkhead’dir. Bkz. Mıhçıoğlu, a.g.e., s. 138-139.

64 TODAİE’de 1953’te başlanan kamu yönetimi eğitimi idarenin pratik sorunlarını ele alan, çoğunlukla yabancı öğretim üyelerinin verdiği derslere dayanmıştır. Amme İdaresi Prensipleri dersini İsveçli Gunnar Heckscher, Personel Yönetimi dersini Kanadalı Leslie J. Rodger, Örgüt-Yöntem dersini Kanadalı Carl J. Lochan, Devlet Muhasebesi dersini ise Hollandalı Jan H. Textor veriyordu. Görüldüğü üzere Avrupa’dan ve Kuzey Amerika’dan gelen öğretim üyeleri tarafından verilen dersler ABD’de izlenen kamu yönetimi eğitimi programına uygun olarak tasarlanmıştır.

65 Abadan’la görüşme.

66 Abadan, işe yaramadığı düşünülen bürokratların eğitim için gönderildiğini söylemektedir. Abadan’la görüşme.

İdareci Enstitüsü kuruluş aşamasındaki planların dışında bir yol izlemeye başladı. Ancak başlangıç aşamasında tarif edilen misyonun gerçekleştirilememesi, enstitünün, Amerikan kamu yönetimi disiplininin Türkiye'ye girişinde oynadığı rolün gözden kaçmasına yol açmamalıdır.

Amme İdareci Enstitüsünün kurulmasından sonra sadece eğitim faaliyetleriyle değil düzenlenen toplantı ve seminerlerle, yapılan çevirilerle⁶⁷ disiplin yeni bir yola girdi. Kuruluşundan kısa süre sonra enstitü, disiplin için büyük önem taşıyan Uluslararası Yönetim Bilimleri Kurultayının 1953'te İstanbul'da toplanmasını sağladı. Kurultaya ABD'lilerin yanı sıra, Fransız Ulusal Yönetim Okulunun yönetmeni olan M. Henri Bourdeau de Fontenay katıldı. Mıhçıoğlu'nun verdiği bilgiye göre, oturumlardan birinde, bir ülkenin dış ekonomik yardımla teknik yardımı kendi ekonomik gelişme programıyla eşgüdümlemek için kurabileceği örgüt ve alabileceği önlemlerin neler olabileceği üzerinde duruldu.⁶⁸ Bu konu, TODAİE'nin amacını ve Türkiye'de kamu yönetimi alanında yapılması istenen reformun mahiyetini ortaya koyması bakımından anlamlıdır. Toplantının dikkat çekici yönlerinden bir diğeriye Mıhçıoğlu'nun şu önemli notunda gizlidir:

Fransız görüşüyle Amerikan görüşünün üstü örtülü bir biçimde de olsa karşı karşıya geldiği bu toplantıda daha çok Fransa'nın ekinel etkisi altında bulunan eski kuşak Türk öğretim üyeleri – bu arada özellikle Süheyy Derbil– Fransız ekini ile kurumlarına olan hayranlıklarını açıkça dile getirmekten çekinmemişlerdi.⁶⁹

Üniversiteler Soğuk Savaş'la birlikte hızlı bir dönüşüm sürecine girmişken bu çatışmanın yaşanmaması beklenemezdi. Kıta Avrupası yaklaşımını benimsemiş ve öğretmekte olan eski kuşak ile eğitimlerini çoğunluyla ABD'de tamamlamış ya da araştırma

67 Örneğin, Dimock'un bu yıllarda çevrilen kitapları, uzun yıllar Türkiye'de kamu yönetimi eğitiminde temel ders kitapları arasında yer almıştır.

68 Mıhçıoğlu, a.g.e., s. 23.

69 A.g.e., s. 24.

için ABD’ye giderek buradaki kamu yönetimi anlayışından etkilanmış ve Türkiye’de disiplini bu yeni yola sokmaya çalışan genç kuşak arasındaki üstü örtük mücadele uzun süre devam etmiş olmalıdır.

Enstitünün öncülük ettiği faaliyetler arasında, kamu görevlilerine eğitim verilmesinin yanı sıra üst düzey bürokratlara yönelik toplantılar düzenlenmesi de yer almaktaydı. Örneğin, 16 Nisan 1954’te bir “Beşerî Münasebetler” toplantısı düzenlendi. Farklı kurumlardan üst düzey bürokratların katıldığı toplantıda SBF’den Dekan Abadan, FOA’dan (Foreign Operations Administration)⁷⁰ Dayton’un yanı sıra TODAİE’den Dimock birer konuşma yaptı. Üst düzey yöneticiler için birkaç yıl sonra, 28-29 Mart 1957’de benzer bir eğitimsel toplantı düzenlenecekti.

Kamu yönetimi alanında Amerikan etkisini gözlemleyebilmek için bakılması gereken bir başka kaynak, ders programlarında veya derslerin içeriklerinde yapılan değişikliklerdi. Türkiye’de hukuk ağırlıklı kamu yönetimi yaklaşımı dışına çıkılarak okutulan ilk ders, Amme İdaresi Enstitüsünün eğitime başlamasından önce SBF’de eş yönetmen Gunnar Heckscher tarafından verilmişti. Bu derste hukuksal yaklaşımın dışına çıkılarak, ABD’de olduğu gibi idarenin hukuk dışı yönleri üzerinde durulması kamu yönetimi öğretimi açısından önemli bir yenilikti. Dersi veren Heckscher tarafından yazılan bir raporda derslerin dar anlamda kamu yönetimiyle kısıtlı tutulmayıp siyaset bilimi ve sosyolojiyi de kapsayan bir bakışla ele alınmasının gerekliliği üzerinde durulmuştu. Heckscher, böylece hukuksal yaklaşımın bir ölçüde yumuşatılmış olacağını belirtmiştir.⁷¹

70 1951’de Marshall Planı’nın sona ermesinden sonra ABD yardım teşkilatlanmasında değişikliğe gidilmiş, Economic Cooperation Administration (ECA) yerine Mutual Security Agency (MSA) kurulmuştur. Daha sonra 1953’te Foreign Operations Administration (FOA) kurulmuştur. FOA’nın görevleri International Cooperation Administration (ICA) adını taşıyan teşkilata devredilmiştir. Daha sonra 1961’de Rostow’un geliştirdiği kalkınma modelinin başlangıç aşamasındaki kalkınma planlaması faaliyetlerini de üstlenebileceği düşünülen United States Agency for International Development (USAID) adlı teşkilat kurulmuştur.

71 Rapordan aktaran Mihçioğlu, a.g.e., s. 29-30.

SBF'nin New York Üniversitesiyle yaptığı anlaşma kamu yönetimi disiplininde Amerikan yaklaşımının etkili olmasına olanak sağlayan bir diğer önemli gelişmeydi. Bu anlaşma kapsamında ABD'li öğretim üyeleri Türkiye'ye geldi, Türkiye'den ise bir grup öğretim üyesi ABD'ye gitti. SBF'ye bu anlaşma kapsamında gelen öğretim üyeleri New York grubu olarak bilinmekteydi. Mihçioğlu bu gelişmeyi şöyle anlatmaktadır:

(...) Siyasal Bilgiler Fakültesine karşı Amerika Birleşik Devletleri İkinci Büyük Savaş sonrasında bu yana yakın bir ilgi duymuştur. Birleşik Amerika SBF ile ilk ilişkisini TODAİE'ye bir yandan ilerde o alanda öğretim görevi üstlenecek genç eğitimcilerin oradaki üniversitelerde yetiştirilmesi, öte yandan Enstitü'ye Birleşmiş Milletler Örgütü aracılığıyla uzman ya da öğretim üyesi gönderme yoluyla kurmuş, ancak daha sonra bu Fakültenin doğrudan doğruya kendi öğretim izlencelerine kamu yönetimi alanında katkıda bulunmak üzere yeni bir girişim başlatmıştır. 1 Eylül 1954 günü yürürlüğe giren 77-212 sayılı teknik yardım sözleşmesiyle uygulanmaya başlayan bu girişim NYU (New York University) Projesi olarak adlandırılan işbirliği düzenlemesidir.⁷²

1959'da sönmölenerek son bulan projenin FOA tarafından desteklenmesi, bu işbirliğinin salt üniversiteler arası bir değişim programı olarak düşünölmediğini, aynı zamanda hükümetler arası bir işbirliği projesi olarak tasarlandığını göstermekteydi.⁷³

72 A.g.e., s. 32.

73 Yapılan anlaşmanın ilginç yanlarından biri NYU'dan SBF'ye "ayni yardım" sözü de verilmiş olmasıdır. Dekan Arık, yaptığı konuşmada, anlaşma kapsamında fakülteye bol miktarda teksir malzemesi, kitap ve tedris malzemesi verileceğini müjdelemektedir (!). "Bu sayede, şiddetle hüküm süren teksir malzemesi darlığına, hatta yokluğuna rağmen, bu yıl da geçen yıllarda olduğu gibi, sizlere iyi ders notları dağıtmayı umuyoruz," demektedir. Kemal Fikret Arık, "Prof. Dr. Ernest Jack'e Fahri Siyasal Bilgiler Doktoru unvanı verilmesi münasebetiyle Fakülte Dekanı Prof. Dr. Kemâl Fikret Arık'ın yaptığı konuşma", *A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt 13, Sayı 1, Mart 1958, s. 1. Ancak bu yardımın NYU tarafından mı yoksa işbirliği projesinin finansmanına katkı koyan FOA tarafından mı yapıldığı açık değildir.

Eğitim faaliyetleri dışında New York grubuyla⁷⁴ önemli çalışmalar da yapıldı.⁷⁵ Bunlardan biri Türk kamu yönetimi kaynakçasının oluşturulmasıydı. Kaynakçanın hazırlık çalışmalarında biri New York grubundan Albert L. Sturm, diğeri ise SBF’den Cemal Mıhçıoğlu olmak üzere iki eş yönetmen görev aldı. Bu kaynakça 1959’da *Türk Âmmе İdaresi Bibliyografyası 1928-1957* adıyla basıldı. Bir diğerk ortak çalışma, Türkiye’de il yönetimi üzerine yapılan bir araştırmaydı. Araştırmmanın sonuçları da *Kaza ve Vilayet İdaresi Üzerinde Bir Araştırma* başlığıyla ortak yayın olarak yayımlandı. Dikkat çekici bir başka ortak faaliyet, eğit-sel nitelikli “kaymakamlar toplantıları”ydı. İlki 1957’nin Nisan ayında İzmir’de düzenlenen bu toplantıya gidilirken ICA’nın sağladığı arabalar kullanıldı. Daha sonra Antalya ve Samsun’da gerçekleştirilen bu toplantılarda New York grubundan öğretim üyeleri de kaymakamlara yönelik konuşmalar yaptı. İlginç girişimlerden biri, yine SBF-NYU işbirliğiyle kamu ve özel kesimin ihtiyacını karşılamak üzere Türkiye’de bir sekreterlik okulunun kurulmasıydı. ABD’li Anthony Lanza’nın başkanlığında yürütülen çalışmalarda Türkçeye uygun “klavye” geliştirilmesine de

74 Bu işbirliği kapsamında Türkiye’ye gelen öğretim üyelerinin kimler olduğu ve akademik nitelikleri hakkında geriye çok fazla bilgi kalmamıştır. Çeşitli kaynaklardan derlenen bilgiler, şu isimlerin bulunduğunu ortaya koymaktadır: Ernest Kurnow, Albert L. Sturm, G. H. Flanz, Albert Gorvine, John D. Millet, Donald C. Stone, Leonard D. White, farklı dönemlerde grubun başkanlığını da yapmış olan Joseph McLean, Adolfson, William Larsen, Smith, yine grubun başkanlığını yapmış olan King Stanford, Hyman, Heilman, Vasserman, Elwyn Mauck, Anthony Lanza, Edward Tutak, Jr. Bu isimlerden bazılarının ilk adı ilgili kaynaktaki geçmemektedir. Bazılarının eserleri Türkçeye çevrilmiş ve SBF tarafından basılmıştır. Ayrıca, bu isimlerden Smith SBF’de Mukayeseli Devlet İdaresi, Wasselman İstatistik, Heilman ise Muhasebe dersini vermiştir. Ders veren bu isimlerden bahseden kaynaklar için bkz. Turhan Feyzioğlu, “Prof. Dr. Turhan Feyzioğlu’nun 1956-57 Ders Yılına Açılış Nutku”, *Forum*, Cilt 6, Sayı 66, 15 Aralık 1956, s. 11-13. İsimlerden bahseden diğerk kaynaklar için Bkz. Mıhçıoğlu, a.g.e., s. 32-63 ve Arık, a.g.e., s. 1-9. Arık’ın verdiği bilgiler arasında Smith’in New York grubundan olmakla birlikte, görev süresinin uzatılmasının Rockefeller tarafından sağlanan bir yardımla mümkün olduğu da belirtilmektedir. Arık, a.g.e., s. 7.

75 Mıhçıoğlu, kitabında, birlikte çalıştığı New York grubuyla yapılan ortak işlerin neler olduğunu anlatmaktadır. Bkz. Mıhçıoğlu, a.g.e., s. 34-52.

çalışıldı. Ankara'da kurulan ilk Sekreterlik Merkezi, NYU, SBF, TODAİE'nin yanı sıra AID ve Milli Eğitim Bakanlığı arasındaki işbirliğinin ortak ürünüydü. New York grubuyla "Türkiye'nin hükümet ve yönetim düzeni" konulu bir yayın üzerine çalışıldı ancak bu proje tamamlanamadı. Öte yandan, kamu yönetimi öğretimi için *Seçme Yazılar* derlemesi yapılması planlanarak bu kapsamda pek çok yazı seçilip Türkçeye çevrildi. Kitabın önsözünde bu derlemeden, Batı'daki idari tecrübeyi öğrenme isteği uyandırması beklendiği belirtilmiştir. Ancak, örneğin Güler'in de dikkat çektiği gibi, "Sovyet tipi" örgütlenme modeli kapsam dışı bırakılmıştı.⁷⁶ Yine ortak bir proje olarak kamu yönetimi ders kitabı yazımına girildi ancak bu çalışma yarım kaldı.

New York grubunun esas işleviyse gerek yaptıkları yayınlarla gerekse ders programları ve müfredatların düzenlenmesiyle SBF'deki kamu yönetimi eğitimini yeniden yapılandırmak oldu. Bu çalışmaların bir ürünü olarak SBF'de "amme idaresi" dersi dışında "idari ameliyeler tahlili", "personel idaresi" gibi derslerin verilmesine başlandı.

Öte yandan, New York grubuyla SBF'li öğretim üyeleri arasında bazı anlaşmazlıklar çıktı. Muhtemelen bu anlaşmazlıklar doğrudan olmasa bile dolaylı olarak ileride işbirliğinin sonlandırılmasına yol açan faktörlerin başında yer aldı. Anlaşmazlık konularından biri New York grubu öğretim üyelerinin ders vermek konusunda sergilediği isteksizlikti. ABD'lilerin kendi görevlerini fakülte için öğretim üyeleri yetiştirmek olarak gördüklerini aktaran Mıhçıoğlu, "Biraz da yabancı bir dille yapılan iletişimin kaçınılmaz bir sonucu olarak Türk öğretim üyeleri bunu 'öğretim üyelerini yetiştirmek' biçiminde algılıyor, arkalarından sert tepkiler gösteriyor, 'hangi yetkiyle?' diye soruyorlardı"⁷⁷ diyerek sür-

76 Derlemede yer verilen isimlerin ve konuların bir listesini veren Güler, Sovyet modelinin dışlandığına dikkat çekmektedir. Bkz. Birgül Ayman Güler, "1950'li Yıllarda Kamu Disiplini: Disiplinin Kuruluşu Nasıl Gerçekleştirilmişti?", *Memleket Siyaset Yönetim*, Cilt 3, Sayı 7, 2008, s. 16-17.

77 Mıhçıoğlu, a.g.e., s. 53.

tüşmenin nedenlerinden birini anlatmaktadır. Nermin Abadan da anılarında New York grubunun gelişiyile birlikte bir husumet baş gösterdiğini söylemekle birlikte, bunun daha çok ABD’li öğretim üyelerine çevirmenlik yapan asistanların ek ücret almasının yarattığı bir çekememezlik olduğunu öne sürmektedir.⁷⁸ Ancak, Mıhçıoğlu’nun, gelenlerin nitelik bakımından üstün olmadığını, başka bir kültürel ortamda görev yapmanın gerektirdiği geniş bakış açısına sahip olmayan “taşralı” kişiler olduğunu söylemesi ve bunu o dönem bir araştırma kapsamında kendisine soru soran Amerikalılara da söylediğini anlatması⁷⁹ öğretim üyeleri arasında da sorun olduğunu göstermektedir. Mıhçıoğlu’nun bu öğretim üyelerinden bazılarının dışarıdan para edecek malları Türkiye’ye sokarak sattıklarını söylemesi de ilginçtir.⁸⁰ Bu konuda anlatılanlar, özellikle 1960’larda güç kazanmaya başlayacak ABD karşıtı duyguları tetikleyen, ABD’lilerin “burnu büyüklük yaptıkları”, “taşralı oldukları” ya da “para hırsıyla hareket ettikleri” gibi kanıların daha erken dönemden itibaren öğretim üyeleri arasında paylaşıldığını göstermektedir.

Amerikan kamu yönetimi anlayışına yaklaşan SBF’deki eğitim, 1957’de fiilen eğitim vermeye başlayan kamu yönetimi kürsüsünün kurulmasıyla önemli bir aşamaya ulaştı. Yabancı öğretim üyelerinin ders vermesi uygulaması ise 1959-60’ta sona erdirildi.

1950’lerde İstanbul Üniversitesinde bir siyasal bilgiler fakültesi henüz kurulmamış olduğu için kamu yönetimine ilişkin söylenebilecekler daha kısıtlıdır. Bu yıllarda İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi ve İktisat Fakültesindeki bazı gelişmeler üzerinde durarak ABD’nin disiplinin gelişimi üzerindeki etkisine ilişkin birkaç tespit yapılabilir.

Vakur Versan, Columbia Üniversitesi School of Law (Hukuk Okulu) ile yapılan değişim anlaşmasıyla çok sayıda nitelikli öğ-

78 Nermin Abadan, *Kum Saatini İzlerken*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1996, s. 183.

79 Mıhçıoğlu, a.g.e., s. 53.

80 A.g.e., s. 54.

retim üyesinin Türkiye'ye geldiğini, yine çok sayıda Türkiyeli akademisyenin ABD'ye gittiklerini söylemektedir. Bu programın masraflarınıysa Ford Vakfı üstlenmişti. Columbia'dan gelen öğretim üyelerinin uzmanlıkları hukuk ve kamu yönetimi gibi alanlardaydı. Ankara'da yaşanan sorunların benzeri burada da yaşandı. Versan, gelen ABD'lilere ve onların disiplin anlayışlarına karşı üniversite içerisinde bir direnç oluştuğunu şöyle anlatmaktadır:

Bunları yaparken Türkiye'deki muhafazakâr hocaların mukavemetine rağmen bunu yaptık. Şimdi değişti. O zaman "Amerikalılardan öğrenecek ne var?" derlerdi. Mesela Amerikalılar o kadar yerleştirmek istediler ki, bu Business Administration. Kamu yönetimi dersleri koymak isterdik. Kamu yönetimi nedir? Zaten hukuk dersleri okunacak derlerdi. Anayasa ve idare hukuku okunduğu için başka bir şeye gerek yok derlerdi.⁸¹

Versan, değişim programının yürütülememesinin ve sonuç olarak Ford Vakfının programı finanse etmekten vazgeçmesinin nedeninin de bu mukavemet olduğunu ileri sürmektedir.⁸²

İktisat Fakültesinde ise mukavemet daha zayıftı. Versan'ın 1956'da çıkan *Amerika Birleşik Devletlerinde Kamu Yönetiminin Doğuşu ve Gelişmesi* adlı kitabı aynı fakültede ders kitabı olarak okutulmaktaydı.⁸³ İktisat Fakültesinde işletme, İşletme İktisadı kürsüsünün 1930'larda kurulması dolayısıyla hızlı gelişmişti. Ancak ilk yıllarda kürsünün ders programı ve müfredatı, muhasebe ve bilanço analizlerine yoğunlaştığını, henüz Amerikan anlayışının tam olarak hayata geçirilemediğini göstermekteydi. Bu alanda Amerikan etkisine ileride kısaca değinilecektir.

81 Vakur Versan (İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Emekli Öğretim Üyesi), "1950'lerde Türkiye'de Sosyal Bilimler ve ABD" konulu görüşme, İstanbul: Şubat 2010.

82 Versan'la görüşme.

83 Versan'la görüşme.

Siyaset Bilimi Disiplininin Kuruluşuna Doğru

Bir disiplin olarak siyaset biliminin doğuşu, ABD’de 20. yüzyılın başına kadar geriye gitse de olgunlaşması savaş sonrası yıllara tekabül eder. Zaten siyasetin bir bilim dalı olabileceği kanısı da ABD menşeliydi ve sosyal bilimlerin, fen bilimleri metodolojisiyle ele alınabileceği iddiasından kaynaklanmaktaydı. Ancak ABD’de sosyal bilimlerin alanındaki “bilimsellik” iddiasının, “bilim”in dar anlamda nesnel sosyal gerçekliği ampirik yöntemle açıklama, sosyal gerçeklik hakkında pratik bilgi edinme yolu olarak algılanmasına dayandığı hatırlatılmalıdır. Siyasi olanın bilimin konusu olabileceği anlayışı; siyasetin onu şekillendiren toplumsal yapı ve ilişkilerden özerk olarak incelenilecek, kendi kitlesi ve örgütlenmesi olan özerk bir alan olarak görülmesiyle gelişti. Bu dönemde disiplin, Avrupa’da da sosyal bilimlerin arasında kendisine yer bulmaya başladı. Siyaset incelemeleri savaş öncesi yıllarda hukuk ve felsefeden bağımsız ele alınmadığından ayrı bir disiplin olarak örgütlenmemişti. Bu görüşün uzun süre hâkimiyetini koruduğu Avrupa’daki direnç, sosyal bilimlerin büyük ölçüde Amerikan tesiri altına girdiği Soğuk Savaş’ta kırıldı.

Yukarıda Amerikan ekolü olarak bahsedilen kamu yönetimi-hukuk ayrımı, siyaset bilimi disiplininin de doğrudan ilgilendirmektedir. İdare aygıtının siyaset dışına taşınarak incelenmesi, siyasetin de kamu hukukundan ve bir bütün olarak devlet mekanizmasından arındırılarak daha çok örgütlenmiş bir çıkarlar alanı olarak incelenmesine kapı araladı. Devlet bu alan içerisinde kendi özerkliği ve işleyişi olan bir hakem olarak kurgulandı. Üstelik bu gidişat gerek Avrupa’da gerekse Türkiye gibi ülkelerde etkili olmaktaydı. Amerikan siyaset bilimi yaklaşımını Türkiye’ye taşıyanlardan biri olan Şerif Mardin, konuyla ilgili olarak şöyle bir itirafta bulunmaktadır:

Örneğin Siyasal Bilgiler Fakültesi’nde asistanlığımda siyaset biliminin hukukla ilgisinden yola çıkan Fransız kaynaklı bir siyaset bilimi yöntemi üzerinde durulurdu. Bizim kuşağımız bu

öğretiyi yerinden oynattı. “Amerikan” siyaset bilimini getirdi. Hukuk-siyaset geleneğinin gelişmesine engel olduk denebilir. Halbuki hukuk-siyaset ilişkisi kendi başına Türkiye için önemli bir konudur, zamanla derinleştirilebilirdi.⁸⁴

Amerikan siyaset bilimine 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren pragmatizmin hâkim oluşuyla birlikte, disiplinin erken dönem öncüleri siyasi kurumları “biri birer lâboratuvarlara çağırıp onları ilmî testlere tabi tuttular.”⁸⁵ Sokağa çıkarak veri toplamak ve sosyal görüngüleri ölçmek iddiasındaki Amerikan siyaset biliminin en önemli sorunlarından biri tarihsel ve teorik yaklaşımın zayıflığıydı. Davranışçı okulun hâkimiyetiyle birlikte disiplin, halkoyu yoklamaları ve oy verme davranışlarını ölçen tekniklere yöneldi. Bu alanlardaki araştırmalar, disiplinin mantığını tüketim araştırmaları yapan araştırma şirketleri mantığına yakınlaştırıyordu.

Amerikan siyaset biliminin 1950’lerde Türkiye’de ne derece etkili olduğu sorgulandığında, ne yazık ki ayrıntılı bir değerlendirme yapmaya olanak verecek bir birikimden söz edilemez. Ancak sonraki yıllara yön verecek bazı eğilimlerin temellerinin bu dönemde atıldığı söylenebilir. Genel bir değerlendirme yapılacak olursa kamu yönetimi, siyaset bilimiyle milletlerarası münasebetler gibi alanların ayrışmasında, bu alanları birbirinden ayırarak ele alan Amerikan yaklaşımının etkili olduğu belirtilmelidir. Nitekim, özellikle bu alanların Amerikan üniversitelerindeki gibi ayrı bölümler olarak örgütlenmeleri ayrışmayı hızlandıran bir faktördü.

Nermin Abadan’ın bu çerçevede yazdığı makaleler, ABD ve Avrupa’da siyaset biliminin gelişimini anlatan bir makalesi dışında, halkoyu, çıkar grupları, siyasi partiler gibi konulardaki literatürü ve tartışmaları aktaran çalışmaları.⁸⁶ Bu makalelerde,

84 Ahmet Çiğdem, Fethi Açıkel, Necmi Erdoğan ve Tanıl Bora, “Şerif Mardin’le Merkez-Çevre Analizi Üzerine”, *Toplum ve Bilim*, Sayı 105, 2006, s. 10.

85 Nermin Abadan, “Siyasi İlimlerde Gelişim Eğilimleri”, *A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt 17, Sayı 3, 1962, s. 179.

86 Bu makaleler şunlardır: Nermin Abadan, “Siyasi İlimlerde Gelişim Eğilimleri”, *A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt 17, Sayı 3, 1962, s. 175-220; Nermin Abadan, “Devlet İdaresinde Menfaat Gruplarının Rolü”, *A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi*

ABD’deki çıkar kavramı üzerine inşa edilen siyasi davranış anlayışının çok fazla eleştirilmeden açıklandığı görülmektedir. Ancak bu yıllarda Abadan’ın çalışması gibi literatürü genel olarak özetleyen bu tür makaleler dışında, Amerikan siyaset bilimi anlayışını benimseyen araştırmaların sayısı son derece sınırlıydı.

Bu dönemde kamuoyu araştırmalarının başka isimlerin de ilgisini çektiği görülmektedir. Bunlardan biri devletler hukuku doçenti olan Seha Meray’dı. Meray, 1951-52 ders yılında üstlendiği sosyoloji dersinin içeriğini şu şekilde değiştirdiğini anlatmaktadır:

Bu müddet zarfında, bilhassa büyük anglo-sakson üniversitelerinin programlarını da gözönünde tutarak daha ziyade Sosyal Araştırma Metodları ve bazı sosyal müesseseler ve meseleler üzerinde durdum; böylece Fakültemizin mahiyetine uygun bir disiplinin ilk mütevazı taşlarını koymağa çalıştım. Derslerimde, bizzat memleketimiz bakımından yeni ve demokratik gelişmemiz bakımından çok önemli saydığım “Halk Efkârı” ve “Halk Efkârının Yoklanması” konuları üzerinde ısrarla durmayı yerinde gördüm.⁸⁷

Meray’ın bu açıklaması halköyü araştırmalarına gösterilmeye başlanan ilgiye işaret ettiği gibi, bu ilginin kaynağının “Anglosakson üniversitelerinin programları” olduğunu da ortaya koyar. Bireylerin siyasi olguları ya da olayları nasıl algıladığını ya da bunlara nasıl yanıt verdiğini ölçmeyi hedefleyen bu tür araştırmalar, özellikle 1960’lardan itibaren Türkiye’de siyaset bilimi alanındaki akademik üretimin ana kollarından birini oluşturacaktır. Bu yıllarda siyaset bilimine bağlı olarak siyasal davranış kürsüleri de kurulmaya başlanacaktır.

Siyaset biliminin bir uzmanlaşma alanı olma süreci, diğer disiplinlere kıyasla biraz daha uzun sürdü. Bunun nedenlerin-

Dergisi, Cilt 14, Sayı 1, Mart 1959, s. 232-248; Nermin Abadan, “Siyasi Partilerde Oligarşik Temayüller”, *A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt 14, Sayı 2-3, Temmuz 1959, s. 110-117.

87 Seha L. Meray, “Halk Efkârı ve Yoklanması”, *A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt 9, Sayı 3, Eylül 1954, s. 256.

den biri, siyasal bilgiler fakülteleri altındaki tüm bölümlerin siyasi ilimler alanının bir alt dalı olarak görülmesi ve bu nedenle alanın uzun bir süre ayrı bir disiplin olarak düşünülmemesi idi. İstanbul Üniversitesi gibi siyasal bilgiler fakültesinin geç kurulduğu üniversitelerdeyse kuruluş süreci 1970'lere kadar sarktı. Bu üniversitede siyaset biliminin ilk tohumları Hukuk Fakültesinde atıldı. Çalışmalarıyla disiplinin kuruluşuna öncülük eden isim Tarık Zafer Tunaya'ydı. Tunaya, siyaset biliminin gelişimine katkısını Rockefeller Vakfına yazdığı ve siyaset bilimi incelemelerini Avrupa'da bazı enstitü ve üniversiteleri ziyaret ederek yürütmek için destek talep ettiği mektubunda Kenneth W. Thomson'a anlatmıştır. Tunaya'nın açıklamaları Amerikan siyaset biliminin, Türkiye'de disiplinin gelişimine nasıl itki verdiğini örneklemektedir:

İkimizin de üzerinde hemfikir olduğu değerlendirmeler Siyaset Bilimi alanında yapılacak çok iş olduğunu gösteriyor. Kişisel olarak kendimi bu alanda öncü isimlerden biri olarak görüyorum. Ülkemde Siyaset Bilimi'ni İstanbul Üniversitesi Gazetecilik Enstitüsü'nde üç yıldır öğretiyorum ve mensubu olduğum Hukuk Fakültesindeki Anayasa Hukuku derslerimde de bu konuya yer veriyorum. Şu anda elyazmaları üzerinde çalıştığım "Siyaset Bilimi'nin Unsurları ve Anayasa Hukuku"⁸⁸ Türkiye'de bu alanda belki de, ilk ya da ilklerden biri olacak. Bu ülkede, Ortadoğu Bölümleri aracılığıyla ya da doğrudan ABD'li bazı meslektaşlarla ve onların çalışmalarıyla haşır neşirim. Davranışçı bilimlerde ne kadar geliştiklerini görüyorum. Bu ilişkiler benim için oldukça ilginç ve yararlı; Harvard, Princeton, Columbia ve Doğu'nun diğer üniversitelerindeki bu bağlantılarımı olabildiğince sürdürmek istiyorum.⁸⁹

88 Mektubunda İngilizce başlığını *Elements of Political Science and Constitutional Law* olarak verdiği çalışması, *Siyasî Müesseseler ve Anayasa Hukuku* ismiyle basılan kitabı olabilir.

89 Bkz. The Rockefeller Foundation Archives, RG 1.2, 805R series, File 84, Box 8, Turkey İstanbul University, Tarık Tunaya.

Tunaya, mektubunda siyaset bilimi alanıyla alakalı –biri “ABD’de ve Avrupa’da siyaset bilimi ve anayasa hukuku eğitimi konusunda”, diğeryse “siyaset bilimi nedir” sorusunu ele alan– iki makale hazırlığından da bahsetmiş ve bunların ABD’de ve ziyaret etmek istediğı Avrupa’da yapacağı gözlemlere dayanacağını belirtmiştir. Avrupa’daki ziyaret programına siyaset bilimi ve anayasa hukuku eğitimi veren yerleri dâhil eden Tunaya, özellikle anayasa hukuku eğitiminin savaş sonrasında nasıl değiştiğini ve değişikliklerin siyaset bilimiyle ilişkisini incelemek niyetinde olduğunu da kaydetmiştir.⁹⁰

Ankara’ya taşındığında Siyasal Bilgiler Okulu ismini alan Mülkiye ise, 1955’te Siyasal Bilgiler Fakültesine dönüştürüldü. Bu dönüşümle birlikte fakültedeki şubeleşme şu şekilde düzenlendi: diplomasi ve dış münasebetler şubesi, maliye ve iktisat şubesi ile idari şube.⁹¹ Görüldüğü gibi, şu anda her biri ayrı birer disiplin olarak kabul edilen alanlar o yıllarda siyasal bilgilerin alt şubeleri olarak örgütlenmişti. Aslında bu şubeleşme disiplinlerin ileride nasıl uzmanlaşacağını ipuçlarını veriyordu. Örneğin diplomasi ve dış münasebetler şubesinde verilen eğitim, önceleri siyasi şubedeki bazı derslerle karşılanmaktayken bu yıllarda uzmanlaşma yoluna girmiş görünmektedir. Bu bağlamda kurulan şube, uluslararası ilişkiler disiplininin gelişiminde bir aşamayı temsil etmekteydi. Tabii, bu gelişim durup dururken olmadı. Daha önce açıklandığı gibi, bu yeni disiplinlerin gelişimi ile ABD’nin Soğuk Savaş yıllarında dünya çapında hegemonya kurma arayışı arasında koşutluk vardır. Türkiye’de uluslararası ilişkiler, bu disiplinin Amerikan akademisinde kurumsallaşmasıyla hemen hemen paralel bir uzmanlaşma sürecine girdi. Disiplinin gelişim öyküsü kendi içinde önemli olmakla birlikte, bu çalışmanın odaklandığı 1950’lerde henüz başlangıç aşamasındaydı ve düşünce dünyası üzerindeki etkisi ihmal edilebilir düzeydeydi.

90 Bkz. The Rockefeller Foundation Archives, Tarik Tunaya.

91 Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, *Siyasal Bilgiler Fakültesi*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1968, s. 11.

Yükseköğretimde Amerikan Etkisinin Kurumsal Ayakları

ABD’de sosyal bilimler alanında hâkim olan yaklaşımların Türkiye’ye ulaşmasında akademik esinlenme ilişkisi kadar, bazı uzun erimli programların ya da kurumsal ilişkilerin etkisinden de söz edilmelidir. Bu tür mekanizmaların en önemlisi Fulbright programıydı. Fulbright programı, savaş ertesinde, ABD’ye borçlu durumda olan ancak savaşın getirdiği yıkım nedeniyle geri ödemede zorlanan ülkelerin borçlarının eğitim programlarında kullanılması fikrinden doğmuştu. Buna göre borç meblağı, borçlu ülkelerin bankalarında ABD fonu olarak tutulacak ve sadece eğitim amaçlı olarak kullanılabilecekti. ABD’nin savaş sonrasında nüfuz alanını genişletme isteği nedeniyle Fulbright değişim programına büyük önem verilmekte ve program coğrafi olarak hızla yayılmaktaydı. Türkiye, ABD’yle Fulbright anlaşması yapan on üçüncü ülke oldu ve program fiilen 1951’de işlemeye başladı.

Fulbright programı, öğrenci değişiminin yanı sıra öğretim görevlilerinin ve araştırmacıların kullanımına da açıldı. 1950’lerde farklı disiplinlerden çok sayıda Türkiyeli akademisyen ABD’ye gitti; oradan gelen akademisyenler ise Türkiye’de üniversitelerde genellikle bir yıllık sürelerle çalıştı. Programın yürütülebilmesi için her iki ülkenin üyelerinden oluşan “ABD Türkiye Eğitim Komisyonu” (U.S. Educational Commission in Turkey) kuruldu. Daha sonra bu ismin yaptığı tek taraflı çağrışımı ortadan kaldırmak üzere komisyonun ismi “Türkiye ile ABD Arasında Eğitim ve Kültür Değişimi Komisyonu” (Commission for Educational and Cultural Exchange between Turkey and the U.S.A.) olarak değiştirildi.

1954-57 arasında fonların tükenmesi üzerine programda geçici bir kesinti oldu. Türkiye’nin geleneksel kuşkuculuğu bu örnekte de kendini gösterdi. Askerî ve teknik alanlarda Türkiye’ye büyük kaynaklar ayıran ABD’nin, Fulbright programını yürütecek kaynağı bulamaması pek inandırıcı bulunmamıştı. Konuyla

ilgili olarak Amerikan belgelerinde yer alan açıklamalara göre, Türkiyeli bazı bürokratlar bu kesintinin ABD’nin eğitim-kültür gibi konularla ilgili olmaması savını doğrular nitelikte olduğunu söyleyerek ABD’lileri ikna etmeye çalışmaktaydılar.⁹² ABD’li yetkililerin ABD Dışişleri Bakanlığına gönderdikleri raporda programın yararı konusunda son derece açık fikirlere sahip oldukları görülür:

Eğer genç Türkleri Amerika’ya getirmeye devam edersek ve bu grubun şu anda sahip olduğu yönelim böyle sürerse, kuşkusuz yok ki bu insanlar Batılı bir oryantasyona sahip olurlar ki bu da bakanlığın ABD dış politika amaçlarını gerçekleştirmesine çok yardımcı olur.⁹³

1958’de tekrar işlemeye başlayan programın, ABD’li yetkililerin murat ettiği kuşakların yetişmesini sağlayıp sağlamadığını ölçmek zordur. Ancak bu tür mekanizmaların özellikle sosyal bilimlerin gelişimi üzerinde derin izler bıraktığı söylenebilir.

Fulbright programı gibi Dışişleri Bakanlığının doğrudan yürüttüğü eğitim faaliyetleri dışında, sivil kuruluş hüviyetine sahip ABD’li vakıflar da Türkiye’de yükseköğretim alanında etkili işler yapmaktaydı. Rockefeller ve Ford gibi vakıflar bir yandan seyahat ve araştırma desteği içeren öğretim üyesi değişim programları yürütmekte; diğer yandan da çeşitli akademik toplantıların organize edilmesini, üniversiteler bünyesinde araştırma projelerinin yürütülmesini sağlamaktaydılar.

Vakıfların Türkiye’de yükseköğretim alanında yürüttükleri etkinliklerin ilginç bir örneği 1953’te Yalova’da düzenlenen beşerî ve sosyal bilimler konferansıydı. Türkiye’de sosyal bilimlerin gelişimine ilişkin kapsamlı bir tartışma yapılması amacıyla ve Rockefeller Vakfının finansmanıya düzenlenen konferans, büyük oranda Amerikan Haberler Merkezi Halkla İlişkiler

92 R. L. Riley, “Report of Overseas Trip”, November 1957, RG 59 Department of State, Records of the Board of Foreign Scholarship, 1950-1963, Container 98, NARA.

93 Riley, “Report of Overseas Trip”

Görevlisi Robert Kerwin'in çabasıyla gerçekleşti.⁹⁴ Konferansın örgütleyicisi olarak kamuoyuna duyurulan kuruluş, Rockefeller Vakfı ya da Amerikan Haberler Merkezi değil, başkanlığını Ömer Celal Sarc'ın yaptığı Türk-Amerikan Üniversiteler Derneği'di. Konferansın özgünlüğü, Türkiye'de ilk kez farklı disiplinlerden önemli isimlerin bir araya gelerek beşerî ve sosyal bilimlerin içinde bulunduğu durumu ve öncelikli araştırma başlıklarını tartışmış olmalarıydı.⁹⁵ Ömer Celal Sarc, açılış konuşmasında konferans fikrinin Türkiye'ye sık gelen bir Rockefeller Vakfı mensubunun derneklerine yaptığı ziyaretler sırasında ortaya çıktığını belirtti.⁹⁶ Konferans, alanında öne çıkan değerli isimleri bir araya topladığı ve oldukça önemli başlıkları ele aldığı halde, yapılan tartışmaların üniversite camiasındaki yankısı sınırlı kaldı.⁹⁷

Aynı yıllarda, ABD'li vakıfların sosyal bilimlerle ilişkili bir başka önemli girişimi İstanbul Üniversitesi İşletme İktisadi Enstitüsü'nün (Institute of Business Administration) kuruluşuna yaptıkları katkıdır. Katkı, Ford Vakfından geldi. İşletmenin bir sosyal bilim statüsü kazanması ve Türkiye üniversitelerinde ABD tarafından desteklenmesi, özel sektörün örgüt ve çalışma man-

94 Bkz. RFA, RG 1.2, 805R series, Box 9, File 96, Turkey Turkish American University Association, Turkish Research 1953.

95 Bu konferans hakkında daha geniş bilgi ve konferansın önemi konusunda ayrıntılı bir değerlendirme için bkz. Cangül Örnek, "Hegemonya Mücadelesi Bağlamında Filantropi ve Sosyal Bilimler: 1953 Yalova Konferansı Örneği", *Amme İdaresi Dergisi*, Cilt 46, Sayı 3, Eylül 2013, s. 141-166.

96 Turkish-American University Association, *Report on the Conference on Problems of Research in Turkey, Yalova, Turkey, July 6, 7, and 8, 1953*, İstanbul: 1953, s. 5.

97 Konferans sonuçlarının yaygın biçimde tartışıldığını söylemek mümkün değildir. Örneğin, Nermin Abadan ve Vakur Versan kendileriyle yapılan mülakatlarda böyle bir konferansın düzenlenmiş olduğundan haberdar olmadıklarını söylemiştir. Konferans üzerine dönemin akademik dergilerinde de etraflıca bir değerlendirmeye rastlamak mümkün değildir. Sadece konferansta sunulan teklifler ve alınan kararlar, *Siyasî İlimler Dergisi*'nin iki sayısında yayımlanmıştır. Bkz. "Yalova Toplantısı Kararları: Türkiye'de Ne Gibi Mevzular Üzerinde İlmî Araştırmalar Yapılmalıdır?-I Teklifler", *Siyasî İlimler Mecmuası*, Cilt 23, Sayı 268, Temmuz 1953, s. 179-191; "Yalova Toplantısı Kararları: Türkiye'de Ne Gibi Mevzular Üzerinde İlmî Araştırmalar Yapılmalıdır?-II Kararlar", *Siyasî İlimler Mecmuası*, Cilt 23, Sayı 269, Ağustos 1953, s. 235-236.

tığını üniversite eğitiminin bir parçası haline getirdi. 1950’lere kadar Türkiye’de üniversite eğitiminde işletme, ayrı bir disiplin olarak yapılandırılmamış, sadece İşletme İktisadı kürsüsü olarak var olmuştu. Ancak o zamana kadar bu kürsüdeki hâkim yaklaşım da Amerikan işletme anlayışından uzaktı. Dolayısıyla İşletme İktisadı Enstitüsü, Amerikan anlayışının Türkiye üniversitelerine yerleşmesi bağlamında müstesna bir görev üstlenecekti. Enstitü, İktisat Fakültesi bünyesinde 1954’te kuruldu. Harvard Business School (Harvard İşletme Okulu) model alınarak kurulan enstitünün kuruluş çalışmalarına Vehbi Koç ve Nejat Eczacıbaşı da katılarak üniversite-özel sektör işbirliğinin ilk örneklerinden biri verildi. Enstitünün kuruluşuna öncülük eden isim yine Amerikan Haberler Merkezi görevlisi Robert Kerwin’di. Kerwin, yakından ilgilendiği Türk-Amerikan Kültür ve Dostluk Derneğini de enstitünün kuruluş çalışmalarına destek vermeye yönlendirdi. Kerwin’in böyle bir girişimi teşvik etmesinin nedeni kendi deyişiyle, “Amerikan çalışmaları ve Amerikan faaliyetlerinin üretilmesinde” önemli olduğunu düşünmesiydi.⁹⁸ Böylece özel sermayenin güçlendiği ve Amerikan sermayesinin daha fazla yatırım yaptığı ya da ticari bağlar kurduğu Türkiye’de iş dünyasının ihtiyaç duyduğu nitelikli yöneticilerin yetiştirilmesi sağlanacaktı. Enstitüye verilen önemin bir göstergesiye Türkiye için yeni olan eğitim programının hazırlanmasında Harvard’dan gelen öğretim üyelerinin görev almasıydı. Türkiye’den de Harvard Business School’a gönderilen akademisyenler oldu. Bu akademisyenlerden döndüklerinde enstitü bünyesinde ders vermeleri beklenmekteydi.

Rockefeller ve Ford’un diğer önemli faaliyet alanları kütüphanecilik ve yükseköğretim sisteminde daha önce yer verilmeyen Amerikan çalışmalarıydı.

Türkiye’de 1950’lere kadar kütüphanecilik, büyük oranda Alman anlayışıyla yürütülmekteydi. ABD’liler Türkiye’de kültür ve eğitim faaliyetleriyle ilgilenmeye başladıktan kısa süre

98 Riley, “Report of Overseas Trip”.

sonra kütüphanecilik mantığının değişmesi ve yeni anlayış doğrultusunda kütüphanecilik eğitimi verilmesi amacıyla çok sayıda girişimde bulundular. Bu yıllarda ABD'li kütüphanecilerin Türkiye'ye gelmesi, Türkiye'den bu alanda uzmanlaşması düşünülen kişilerin ABD'ye gönderilmesi, kütüphanecilik eğitiminin örgütlenmesi gibi farklı başlıklarda çalışıldı. Kütüphanecilik konusundaki en iddialı girişimlerden biriye Ford Vakfının verdiği mali destekle Ankara Üniversitesi bünyesinde bir kütüphanecilik bölümünün açılmasıydı. Osman Ersoy, kütüphanecilik bölümünde 1964'e kadar Ford Vakfı desteğiyle gelen uzmanların görev aldığı, sonraları Fulbright katkısıyla gelenler olduğu bilgisini verir. Ersoy, DTCF bünyesinde Kütüphanecilik bölümüne dönüşecek girişimin hangi aşamalardan geçtiğini şöyle anlatmaktadır:

Kütüphanecilik bölümü, ilkin bir enstitü olarak, Ford Vakfı, Amerikan Kütüphaneler Derneği ve Ankara Üniversitesi'nin işbirliği ile Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde kuruldu. Üniversite, bu enstitünün çalışmalarını olumlu bulduğundan 1960 yılından başlayarak kürsü haline getirilmesini uygun buldu.⁹⁹

Gerçekten de bu yıllarda DTCF'ye dışarıdan gelen öğretim üyeleri arasında psikolojiyle birlikte en fazla uzman çeken bölüm kütüphanecilikti.¹⁰⁰ Ancak 1960'ların ortasından itibaren ABD'lilerin yerini, artık onların yetiştirdiği Türkiyeli öğretim üyeleri almaya başladı.

Psikoloji ve kütüphaneciliğin yanı sıra çok sayıda ABD'li öğretim üyesi ve uzmanın Türkiye'ye gelerek kurulmasına önyak oldukları bir diğer bölüm Amerikan Kültürü ve Edebiyatı'ydı. 1950'lerden önce üniversitelerde bulunmayan bu bölümün kurul-

99 Osman Ersoy, "Ankara Üniversitesi DTCF Kütüphanecilik Bölümü'nün Onbeş Yılı", s. 1. http://www.kutuphaneci.org.tr/web/node.php?action=6&type=6&targ-et=contentShow&id=1709&node_id=348 (en son giriş 25 Kasım 2009).

100 Lewis Steig, Morris McClellan, A. Etheleny Markly, Carl M. Write 1950'ler boyunca kütüphanecilik alanında DTCF'de istihdam edilen ABD'li öğretim üyeleridir. İsim listesi için bkz. Süslü, a.g.e., s. 491-492. Muhtemelen bu isimler dışında da kısa süreli ziyaretlerde bulunan uzmanlar olmuştur.

ması için özellikle Rockefeller Vakfı büyük çaba gösterdi. Vakıf tarafından tahsis edilen kaynağın önemli bir kısmı bu alanda eğitim faaliyetine katılmak üzere ABD’li öğretim üyelerinin¹⁰¹ gelmesi için harcandı. Amaçları arasında “Türkiye’de Amerikan kültürüyle alakalı programların gelişmesine yardım etmek” olan Fulbright programı da Amerikan dili ve Amerikan çalışmalarının gelişimine destek verdi.¹⁰²

Kürsünün kuruluş yıllarını anlatan Neclâ Aytür, DTCF’de ilk Amerikan Edebiyatı dersinin 1953-54 yılında İngiliz Dili ve Edebiyatı’nda Sidney Burks tarafından verildiğini, Burks’ün USIS’te kültürel ataşe ya da kurs müdürü olarak çalıştığını belirtmektedir.¹⁰³ DTCF’ye bağlı dil ve edebiyat kürsüleri ülkelere göre değil, tek ülkede ya da birden fazla ülkede konuşulan diller ve bu dillerdeki edebiyat temel alınarak kurulmaktaydı. Bu mantık açısından bakıldığında Amerikan Edebiyatı çalışmaları için ayrı bir kürsü kurulması gerekmiyordu. Amerikan Edebiyatı, İngiliz Dili ve Edebiyatı kürsüsünün bir alt dalı olarak kalabileceksen ABD’nin Türkiye’yle kurduğu özel ilişki sayesinde ve bizzat ABD’lilerin teşvikiyle bir kürsüye dönüşmesi sağlandı.

Aytür’ün aktardığına göre Robert Hamilton Ball, Ankara Üniversitesinde Amerikan Edebiyatı kürsüsünün kuruluşunda esas inisiyatif alan kişiydi. Kürsünün başına da İrfan Şahinbaş geçti.¹⁰⁴ Rockefeller Vakfı, DTCF’nin İngiliz Dili ve Edebiyatı

101 ABD’li Robert Hamilton Ball 1954’te DTCF’ye gelmiştir. Onu Mack Buckley Swearingen izlemiştir. Ancak Swearingen’in kürsüsü Amerikan Dili ve Edebiyatı değil, Amerikan Tarihi olarak görünmektedir. Bunların dışında Ray B. West ve Warren Stanley bu alanda çalışmak üzere DTCF’ye gelmiştir. Bu alanda da 1960’ların ortalarından itibaren ABD’li öğretim üyelerinin yerini Türkiyeli öğretim üyeleri almıştır. İsim listesi için bkz. Süslü, a.g.e., s. 491-492.

102 Esra Pakin, “American Studies in Turkey During the ‘Cultural’ Cold War”, *Turkish Studies*, 9 (3), Eylül 2008, s. 512.

103 Ayşe Kırtunç, “Interview With Neclâ Aytür”, *Journal of American Studies of Turkey*, 3, 1996, s. 59.

104 Yine Aytür’ün verdiği bilgilere göre Fulbright desteğiyle Türkiye’ye gelen Ball’u, Ray B. West, Alexander C. Kern, Kemp Malone, Warren S. Walker ve E. M. Socola izlemiştir. A.g.e., s. 59.

alanında iki önemli ismi, İrfan Şahinbaş'ın ABD'deki çalışmalarını desteklerken, Smith-Mundt desteği alan Hamit Dereli'ye ise 1955'te bu ülkede farklı merkezleri ziyaret edebilmesi için burs verildi.

Rockefeller Vakfı, Türkiye'de "Amerikan çalışmaları"nın gelişmesi amacıyla İstanbul Üniversitesinde de kürsü kurulması için girişimlerde bulundu. Vakıf, İngiliz Dili ve Edebiyatı Bölümünden Vahit Turhan'ın Amerikan Edebiyatı incelemeleri için ABD'de bir yıl boyunca çalışma yürütmesini destekledi; ayrıca aynı alandan Robert G. Kelly'nin Türkiye'ye gelmesini sağladı. Ancak vakıf yazışmalarında, yöntemsel olarak ABD'den öğretim üyeleri getirmek yerine Türkiye'den kürsünün kuruluşunu ve gelişimini sağlamak üzere inisiyatif alabilecek bir kişinin yetiştirilmesine odaklanmak gerektiği belirtilmekteydi.¹⁰⁵

Vakıfların hayata geçirmeye çalıştıkları tasarımlardan biri, ABD'deki Sovyet çalışmaları merkezlerinin bir benzerinin Türkiye'de kurulmasıydı. Merkezin, Ankara Üniversitesi Dış Münasebetler Enstitüsüyle koordinasyon halinde kurulabileceği

Ancak Fulbright'in aynı döneme ilişkin isim listesi farklıdır. Buna göre kürsüleşme aşamasından önce 1951 ve 1952'de, muhtemelen İngiliz Dili ve Edebiyatı kürsülerinde Amerikan Edebiyatı konusunda ders vermek üzere gelen öğretim üyeleri olmuştur. Ankara'ya gelen William Jansen ile aynı yıllarda Herbert Muller, George Whicher ise İstanbul Üniversitesine gelmiştir. (İsimler, Türkiye Fulbright Eğitim Komisyonunun isim listesi kitapçığında alınmıştır.)

Aytür'ün ismini verdiği kişilerden bazıları ise muhtemelen Rockefeller tarafından desteklenmiştir. Aynı konuya ilişkin Rockefeller belgelerinde Ankara Üniversitesinde görev üstlenmek üzere Amerikan Edebiyatı ve Amerikan Tarihi alanından ABD'li öğretim üyelerinin 1955'ten itibaren desteklendiği belirtilmektedir. Verilen isimler arasında Ball'un yanı sıra, Amerikan Tarihi alanından Mack B. Swearingen ile edebiyat alanından Ray B. West ve Alexander C. Kern sayılmaktadır. Bkz. RFA, RG 1.2. 805R series, Box 10, Files 102-107, University of Ankara, American Studies, 1949-1956.

Ayrıca, belgelerde ön ismi yer almayan Redford'dan bahsedilmekte ve iki yıl boyunca "Dramatic Criticism and Playwriting" dersini vermek üzere geldiği belirtilmektedir. Bkz. RFA, RG 1.2. 805R series, Box 10, File 111, University of Ankara, American Studies 1959-1960.

105 Bkz. RFA, RG 1.2, 805R series, Box 8, File 76, İstanbul University, American Studies 1954-1956 ve RFA, RG 1.2, 805R series, Box 8, File 77, İstanbul University, American Studies, Vahit Turhan, 1953-1955, 1958-1961.

düşüncesiyle bu konuda birçok kişiyle görüş alışverişinde bulunulmuş; merkez müdürlüğü için de Fahir Armaoğlu düşünülmüştü. Rockefeller belgelerine tasarı hakkında yansıyan görüşler, ABD’lilerin, Soğuk Savaş’ta önem kazanan bölge çalışmaları modelinden hareket ettiğini göstermektedir.¹⁰⁶ Siyasi otoriteden, böyle bir merkeze izin verecek bir siyasi esneklik beklenmesi fazlasıyla iyimser bir tutumdur. Öte yandan, Rusça bilen öğretim üyesi sayısının iki elin parmağını geçmediği bir ülkede bu projenin hangi birikim üzerine inşa edileceği de tartışmalıydı. Merkezin kurulması için hükümetten gerekli iznin alındığı söylendi. Ancak bu iddialı proje bir süre sonra sessizce rafa kaldırıldı.

Bir başka ilginç ama büyük oranda sonuçsuz kalmış girişim, Türkiye ve Arap dünyasından akademisyenlerin bir araya getirilmesi idi. Rockefeller Vakfı yetkililerine göre, akademisyenler bu tür temaslar kurmaya hevesliydi. Bu çerçevede, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesinden Osman Okyar’la Hukuk Fakültesinden Hıfzı Timur’un Ortadoğu’daki Yakındoğu araştırmalarını incelemek ve gerekli temasları kurmak üzere çıktıkları bir gezi vakıf tarafından desteklendi.¹⁰⁷ Okyar daha sonra bu gezinin kendisinde bıraktığı izlenimleri *Forum* dergisinde anlattı.¹⁰⁸ Bu yazıda yeni bir işbirliği girişiminden bahsedilmemekte, farklı ülkelerde ziyaret edilen üniversitelere dair gözlemlerin aktarılmasıyla yetinilmekteydi. Bölgede öğretim üyeleri arasında bir ilişki ağı oluşturulması fikri, bu gezi dışında somut bir ürün vermedi. Ancak fikrin kendisi, Rockefeller Vakfının ABD ile İngiltere’nin Türkiye’ye Ortadoğu’da bölgesel roller verme yönündeki politikalarını destekleyici projeler üzerinde çalıştığını göstermesi bakımından kayda değerdir.

106 Bkz. RFA, RG 1.2. 805S series, Box 14, File 145, University of Ankara, Soviet Studies, 1959-1965.

107 Bkz. RFA, RG 1.2. 805R series, Box 8, File 80, İstanbul University, Near Eastern Studies-Visits, 1955-56.

108 Bkz. Osman Okyar, “Ortadoğu Üniversiteleri”, *Forum*, Cilt 5, Sayı 51, 1 Mayıs 1956, s. 13-14.

Amerikan Modeli Yeni Üniversiteler

Yükseköğretimde 1950'lerde tohumları atılan ancak sonraki yıllarda daha da yaygınlaşan ve derinleşen Amerikan etkisinin en önemli ürünlerinden biri Amerikan modeliyle kurulan yeni üniversitelerdi. Bunların başında ODTÜ gelir. O yılların mevcut büyük üniversitelerinden farklı olarak ODTÜ, Türkiye ve Ortadoğu ülkelerinin kalkınması için ihtiyaç duyulan teknik eleman ihtiyacını karşılamak üzere kuruldu. Kuruluş yıllarında biçilen bölgesel rol zamanla gündemden düşmüş olsa da TODAİE ile neredeyse aynı dönemde yine bu enstitü gibi bölgesel bir misyonla kurulması, Türkiye'den beklenen aktif Ortadoğu politikasının en azından eğitim ayağının ciddiye alındığını göstermekteydi.

Amerikan modeliyle kurulan bir eğitim kurumu olmasının yanı sıra üstlendiği bölgesel misyon nedeniyle ODTÜ'nün eğitim dili İngilizce olarak belirlendi. Bu karar yükseköğretim camiasında tartışmalara yol açacaktı. ODTÜ'nün Amerikan modeline uygun bir biçimde yapılandırıldığının bir diğer göstergesi, Türkiye üniversitelerindeki fakülte-kürsü sistemi yerine bölüm sistemine geçilmiş olmasıydı. Bölüm sisteminin kürsü sisteminden temel farkı, disiplinlerin daha fazla uzmanlaşmış ve ayrılmış olmasıydı.

Ankara'da bir teknik üniversite kurma fikrinin nasıl doğduğuna ilişkin bilgiler biraz çelişkilidir. *Forum* dergisine ODTÜ'nün¹⁰⁹ kuruluşuyla ilgili bir yazı yazar William Bluett, bu fikrin ilk defa Pensilvanya Güzel Sanatlar Okulu Müdürü G. Holmes Perkins'ten çıktığını, Perkins'in Türkiye'ye gelerek bir mimarlık ve şehircilik okulu açılması için temaslarda bulunduğunu, ancak tasarının kısa sürede bir üniversite kurulması fikrine dönüştüğünü anlatır. Bu aşamada İngiltere'nin de devreye girdiğini söyleyen Bluett, Bağdat Paketi ülkelerine "teknik yardım

109 Üniversitenin adı dergide OTÜ olarak kısaltılmıştır. Aslında ODTÜ öğretime başladığında yasası henüz çıkmadığı için bir üniversite değil bir enstitüdür. Daha sonra 1959'daki yasayla birlikte yasal olarak üniversite olmuştur.

olarak ayrılmış bulunan fonun bir kısmını kullanmak için daha hayırlı bir iş bulunamazdı” diyerek İngiltere’nin katkısını vurgulamıştır.¹¹⁰ Oysaki 1950’lerde BM’de çalıştığını ve üniversitenin kuruluş çalışmalarına bizzat tanık olduğunu söyleyen Kemal Karpas, ilk adımın 1953-54’te Türk hükümetinden geldiğini, hükümetin bir mimarlık ve planlama okulu açmak için BM’ye müracaat ettiğini yazar. Karpas, okulun kuruluş gayesini, “Pratik zihniyetle yetişmiş, sür’atle iş görebilecek, hem planlaştırma, hem idare ve hem de teknik bilgileri şahsında toplayacak kimseler yetiştirecekti” diye anlatır. Bu istek üzerine BM’nin Türkiye’ye şehircilik ve ucuz ev inşaatı sahasında ün salmış Charles Abrams’ı uzman olarak gönderdiğini belirten Karpas, Abrams’ın yaptığı araştırma neticesinde okulun kuruluş hazırlıklarını yürütmek üzere bir heyetin görevlendirildiğini aktarır. Bu bağlamda, heyet başkanı Pensilvanya Üniversitesi Mimari Okulu Dekanı Holmes Perkins ile diğer üyeler Fransız mimar Leon Loschetter ve Alman Wilhelm V. von Moltke, Türkiye’yi ziyaret eder ve yapılan hazırlıklar neticesinde okul açılır.¹¹¹

ODTÜ’nun kuruluşuna dair başka bir açıklama ise, 1960’taki mezuniyet töreni vesilesiyle üniversite hakkında bir yazının yayımlandığı *Time* dergisinde yer aldı. *Time*’a göre beş yıl önce, yani 1955’te Charles Abrams ile o dönemde Türkiye’nin Karayolları Genel Müdürü olan Vecdi Diker, Türkiye’de eğitimin durumu üzerine dertleşirlerken, bir teknik üniversitenin gerekliliği konusunda hemfikir olurlar. Diker, kendi hükümetini ikna ederken, Abrams da bu fikri BM’ye “pazarlar”. BM büyük bir finansal kaynakla üniversitenin kurulmasına destek çıkınca 1956’da mimarlık alanında eğitim başlar.¹¹² Bu farklı açıklamalar değerlendiril-

110 William Bluett, “İngiltere ve Ortadoğu Teknik Üniversitesi”, *Forum*, Cilt 11, Sayı 130, 15 Ağustos 1959, s. 8.

111 Kemal Karpas, “Orta Doğu Teknik Üniversite ve Zaruri Bir Müdafaa”, *Forum*, Cilt 12, Sayı 136, 15 Kasım 1959, s. 7-10.

112 *Education: Technology for Turkey*, 1960. <http://www.time.com/time/magazine/article/0,9171,871659-1,00.html#ixzz0YHSeMoLw> (son giriş 27 Kasım 2009).

diğinde; üniversitenin kuruluşunda Vecdi Diker'in çok önemli bir rol üstlendiği kesin olmakla birlikte, diğer kaynaklarda böyle bir okul kurulması fikrinin 1955'ten önce dile getirildiğine işaret edilmesi nedeniyle, Diker ve Abrams'ın girişimleriyle var olan bir fikrin eyleme dönüştüğü sonucuna varılabilir.

Bazı kaynaklara göre ise Ankara'da bu niteliklere sahip bir üniversitenin kuruluşuna ABD'liler ilk aşamada soğuk yaklaşmıştır.¹¹³ Ancak karşı çıkanların kimler olduğu, ne gerekçeyle karşı çıktıkları açık değildir. Örneğin Zafer Pamir, Türkiye'deki Amerikan sefirinin ve askerî misyon başkanının bu tasarının aleyhinde yer aldıklarını söylemektedir. Başlangıçta tasarımı desteklememiş olsalar bile daha sonra onların da bu fikri kabullendikleri, hatta rektörlüğe aday ABD'liler hakkında görüş bildirdikleri görüldü.¹¹⁴ Böyle bir tasarının isabetli olup olmadığı ya da başarı şansı konusunda farklı görüşler olması doğal olduğu gibi, bu tür tereddütler, ABD'nin ODTÜ'nün kuruluşundaki etkisini önemsizleştirmez. Buna karşılık, kuruluş aşamasına ilişkin yukarıda anılan Bluett'in yazısında vurgu İngiltere'nin Bağdat Paketi üyesi bir ülkeye yardım etmesine yapılırken, Karpat, Türk hükümetinin inisiyatifini ve BM'nin rolünü öne çıkarmayı tercih etmiş görünmektedir. Karpat'ın yazısında hükümetin rolüne vurgu yapmasının muhtemel nedeni, Mümtaz Soysal'ın ODTÜ'nün Amerikan nüfuzunun yayılması açısından oynadığı rolü eleştiren yazısına yanıt olarak kaleme alınmış olmasıydı. Soysal-Karpat tartışması vesilesiyle yükseköğretimde ABD'yle yapılan işbirliği ilk kez bu şekilde açık ve kapsamlı biçimde ele alınarak tartışılmaktaydı.

Soysal, aynı dergide yayımlanan yazısında üniversitenin kuruluşunun, Batı blokunun bölge politikasıyla ve Türkiye'nin bu

113 Çalışkan, ABD'nin üniversite fikrine karşı çıktığını ve hatta yardım etmeyeceğini ilettiğini yazmaktadır. Bkz. Nurettin Çalışkan, *ODTÜ Tarihçe 1956-1980*, Ankara: Arayış Yayınları, 2002, s. 7.

114 Zafer Pamir'in bu açıklaması için bkz. Berrin Balay Tuncer (Yapımcı), Önder M. Özdem ve Berrin Balay Tuncer (Yönetmen), *ODTÜ Tarihi Bölüm 1: Bozkırı Yeşertenler 1956-1963* [Film], Türkiye: Gisam, 2006.

politika ekseninde yeni görevler üstlenmesiyle ilişkisini kur-maktaydı:

Muhakkak olan bir şey varsa o da Üniversitenin kurulması yo-lundaki teşebbüslerin, 1) İngiltere’nin Ortadoğu’da kaybetmekte olduğu nüfuzu yeniden kazanmak veya, en azından, kayıplarını bir noktada durdurmak istemesiyle; 2) Amerika’nın her ne pa-hasına olursa olsun Ortadoğu’da Batı taraftarı bloklar kurmak veya, hiç olmazsa, bu bölgeyi komünist sızmalarına karşı daya-nıklı duruma getirmek için attığı adımlarla ve 3) Türkiye’nin bölgedeki eski “karışmazlık” siyasetinden ayrılıp “pakt kurucu-luk” peşinde koşmasıyla aynı zamana rastlamasıdır.¹¹⁵

Soysal, eleştirisini, bu tür siyasi hesaplarla hareket edilmesi nedeniyle eğitim usullerinin en uygunlarının neler olduğu ya da yetişecek insanların ne işe yarayacağı gibi esas meselelerin ikinci planda kaldığını söyleyerek sürdürmektedir. Ayrıca, ihtiyaç du-yulduğunda, Türkçe eğitimden kaçılmaması gerektiğini de be-lirtir.¹¹⁶ Böylece ODTÜ tartışması aynı zamanda eğitim dili konu-sunda bir tartışmaya dönüşür.

Bu eleştirilere iki yazıyla yanıt verme ihtiyacı duyan Karpat ise yukarıda yer verilen kuruluş öyküsünü anlatır ve eleştirilerin hak-sız olduğunu, okulun Türk hükümetinin kontrolünde olduğunu savunur:

Bugün Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Türk kanunlarına uygun olarak çalışmakta ve dışarıdan gelen yardımın en büyük kısmı Birleşmiş Milletler tarafından verilmektedir. Amerika bu üni-versiteye ancak bir Fulbright hocasının bir iki saatini ayırmış ve CENTO (Bağdat Paketi) birkaç Orta-Doğulu talebeye burs ver-miştir. İngiltere’nin yardımı bir fizik ve bir de idarî ilimler pro-fesörüne münhasır kalmıştır. Hollanda ise bir istatistikçinin ma-aşını vermektedir. Geri kalan hocaların maaşı B. Milletler veya Türk hükümeti tarafından ödenmektedir. Üniversitenin idaresi

115 Mümtaz Soysal, “Bir Eğitim Teşebbüsü: O.T.Ü.”, *Forum*, Cilt 11, Sayı 130, 15 Ağus-tos 1959, s. 9.

116 Soysal, a.g.y., s. 9, 11.

yalnız Türk vatandaşlarından meydana gelen bir mütevellî heyetine ve bir Türk rektöre bırakılmıştır. Üniversitenin mali ve idari işleri Maarif ve Maliye Vekâletleri tarafından denetlenmektedir. Türk olmayan unsurlar müşavir rektör ve milletlerarası müşavirler hey'etidir. Bu hey'etin toplanması ve tavsiyelerinin kabul ve reddi, Türk Hükûmetiyle mütevellî hey'etine bırakılmıştır. Her bakımdan Türk hükûmetine sokulmuş olan ve dışarıdan herhangi bir müdahaleye imkân bırakmadan idare edilen OTU'nin büyük devletlerin siyasetlerine alet olacağını iddia etmek gülünçtür. Dört-beş sene müddetle, doğrudan doğruya Siyasal Bilgiler Fakültesi bünyesi içinde, Amerikan dış yardımı ile vazife görmüş New York Üniversitesi grubunun çalışmaları minnetle anılırken, OTU'nde yabancıların bulunmasını bir nüfuz siyaseti şeklinde göstermeğe kalkışmak, pek garip kaçan bir tenakuzdur doğrusu.¹¹⁷

Karpat'ın belirttiği gibi Türkler ile ABD'lilerin müşterek çalıştığı bir kurum olan ODTÜ, Türkiye kanunlarına tabi bir üniversiteydi; ancak eğitimin örgütlenmesinden organizasyonel yapıya ve hatta öğrencilerle öğretim üyeleri arasındaki ilişkiye kadar her yönüyle Amerikan sistemi örnek alınarak yapılandırıldı. Başından itibaren üniversite kadrosunda doktora derecelerini ABD'den alan öğretim üyeleri istihdam edildi. Üstelik bu uygulamalar ODTÜ'yle sınırlı kalmadı. İleriki yıllarda Amerikan yükseköğretim modelinin birebir uygulanması prestijli üniversitelerde standart halini aldı. Uzun yıllar ABD'de öğretim üyesi olarak çalışan Karpat ise bu gelişmeyi sorunsallaştırmadığı gibi, sadece kurumsallaşma bağlamında değil, sosyal bilim felsefesi açısından da Amerikan anlayışına herhangi bir mesafe koymuyordu:

Eğitim felsefesi bakımından, bu müessese, bir türlü kurtulamadığımız iskolaistik zihniyet yerine, tecrübeye ve müşahedeye dayanan ampirik bir eğitim getirmektedir. İlmi, insanların maddî ve mânevî ihtiyaçlarını gidermek yolunda kullanmak azmin-dedir. Onu, hayata bağlayarak, realiteye uydurarak, tabiatın ve

117 Karpat, a.g.y., s. 8.

insanın ayrılmaz parçası haline sokmak ister. (...) Pratik ve ferdiyetçi olarak meydana çıkan bu felsefe, aslında, toplum gayelerinin hızla elde edilmesine yardım etmektedir.¹¹⁸

Karpat ile Sosyal arasında *Forum*’da süren tartışma, ODTÜ’nün kuruluşuyla birlikte ortaya çıkan rahatsızlığın dışavurumlarından sadece biriydi. Daha fazlasının konuşulduğu, ODTÜ öğretim üyesi Fikret Görün’ün, kimi meslektaşlarının o dönemde kendilerine ODTÜ öğretim üyelerinin maaşlarını dolarla mı aldıkları şeklinde sorular yönelttiğini aktarmasından anlaşılmaktadır.¹¹⁹ Üstelik rahatsızlık belirtileri sadece ODTÜ dışından gelmiyordu. ODTÜ’nün ilk genel sekreteri Sefai İnal, ODTÜ içinde ABD’lilerle yaşanan “egemenlik” sorununu şöyle anlatmaktadır:

Kapıya yöneldiğiniz zaman hafta sonunda bir şey görüyorsunuz: Türk ve Amerikan bayrağı. Hatta çıktığınız zaman dekan odalarına Amerikan cumhurbaşkanının resimleri. Evet, sen Amerikalısın, kabul. Ama sen benim üniversitemde, sen kendi milletinin şeyini, cumhurbaşkanını oraya asamazsın çünkü burası ne bir Amerikan Üniversitesi, ne bir Amerikan toprağı.¹²⁰

Bu tartışmaların ortasında kuruluş çalışmaları devam eden ODTÜ’nün Woolrich-Burdell dönemi olarak tanımlanan 1959-1961 yılları, akademisyenlerin çoğunlukla ABD’lilerden oluştuğu dönemdi. Daha sonra eğitimlerini ABD’de almış Türkiyeli akademisyenler ABD’lilerin yerini almaya başladı.¹²¹ Daha önce

118 Kemal Karpat, “Orta Doğu Teknik Üniversite ve Zaruri Bir Müdafaa”, *Forum*, Cilt 12, Sayı 135, 1 Kasım 1959, s. 9.

119 Görün’ün bu sözleri ODTÜ tarihini anlatan belgeselden alınmıştır. Bkz. Berrin Balay Tuncer (Yapımcı). Önder M. Özdem ve Berrin Balay Tuncer (Yönetmen), *ODTÜ Tarihi Bölüm 1: Bozkırı Yeşertenler 1956-1963* [Film], Türkiye: Gisam, 2006.

120 İnal’ın sözleri aynı belgeselden alınmıştır.

121 ODTÜ’nün rektörlüğünü de yapan Ural Akbulut, ilk yıllarda görev yapan akademisyenlerle ilgili olarak, “ODTÜ’nün ilk hocalarının çoğu geçici hocalardı. Örneğin Amerika’da master yapmış, doktorasını bitirmiş Türkiye’de başka bir kurumda çalışan ve özellikle de yedek subaylığını yapan pek çok insan vardı. Bir

de belirtildiği gibi, başlangıçta tanımlanan bölge ülkelerinin ihtiyaç duyduğu teknik elemanların yetiştirilmesi görevi zamanla gündemden düştü. 1960 mezuniyetini haber yapan *Time* o yıl hiçbir yabancı öğrencinin mezun olmadığını ancak kayıtlı 515 öğrencinin yüzde 12'sinin yabancı uyruklu olduğunu ve bu oranın yüzde 20'ye çıkarılacağını belirtmekteydi.¹²² Ancak sonraları ODTÜ'ye gelen yabancı öğrencilerin oranı, "bölgesel" üniversite kimliğini koruyacak düzeyde olmadı. Sadece başlangıç yıllarıyla sınırlı kalmış da olsa Türkiye'deki bir eğitim kurumuna bölgesel rol biçilmiş olması, bu kurum için BM kaynaklarının seferber edilmesi, Türkiye'nin Soğuk Savaş'ın ilk yıllarında en azından eğitim başlığında bir üs olarak düşünüldüğüne işaret etmekteydi. ODTÜ'nün ABD'li rektörü Woolrich'in görevi sona erdiğinde, rektör adayı olarak ABD Başkanı Eisenhower'ın oğlunun adının geçmesiye kuruma verilen önem bakımından dikkate değerdı.¹²³ Ancak, Woolrich yerine koltuğa oturan Edwin S. Burdell oldu.

ABD'lilerin damga vurduğu ODTÜ'nün kuruluş yılları Türkiye'nin de dönüşüm yıllarıydı. Özellikle tarımın büyüyen genç nüfusun geçim kaynağı olarak yetersiz kalması ve artan sanayileşme nedeniyle 1950'lerde başlayan köyden kente göç, 1960'larda daha da hızlandı. Göçün bir sonucu olarak kentlerde mesken sorunu ve diğer kentsel sorunlar baş gösterdi. ODTÜ'de

de Amerikan barış gönüllüleri vardı, genç Amerikalılar," demektedir. Bkz. Berrin Balay Tuncer (Yapımcı). Önder M. Özdem ve Berrin Balay Tuncer (Yönetmen), *ODTÜ Tarihi Bölüm 1: Bozkırı Yeşertenler 1956-1963* [Film], Türkiye: Gisam, 2006.

122 *Education: Technology for Turkey*. 1960. <http://www.time.com/time/magazine/article/0,9171,871659-1,00.html#ixzz0YHXKFZOW> (en son giriş 27 Kasım 2009).

123 Zafer Pamir, Amerikan sefirinin ve askerî misyon başkanının ODTÜ'nün kuruluşuna sıcak bakmamakla birlikte, zamanı geldiğinde ABD'li rektör olarak Eisenhower'ın oğlunu aday gösterdiklerini anlatmaktadır. Bkz. Berrin Balay Tuncer (Yapımcı). Önder M. Özdem ve Berrin Balay Tuncer (Yönetmen), *ODTÜ Tarihi Bölüm 1: Bozkırı Yeşertenler 1956-1963* [Film], Türkiye: Gisam, 2006. Ancak, Çalışkan, müteveli heyeti başkanlığı teklif edildiğini ancak Eisenhower'ın kendisini bu görev için gerekli vasıflara sahip görmediği için teklifi reddettiğini belirtmektedir. Bkz. Çalışkan, a.g.e., s. 9.

başlatılan mimarlık ve şehir planlama eğitimleri, modernleşen Türkiye toplumunun artan ihtiyaçlarına da denk düşmekteydi. Ancak görünen o ki, zaman içinde bu ihtiyaçlar geri planda bırakıldı. İlhan Tekeli, Abrams’ın ifade ettiği hedeflerle gerçekleştirilenler arasındaki açığa işaret ederken planlama bölümlerinin üniversitenin en son gelişen bölümleri olduğuna dikkat çeker. Şehir planlama bölümü 1961’de, bölge planlama bölümü ise 1966’da kurulmuştu.¹²⁴ ABD’liler kadar DP’nin planlama fikrine karşı beslediği önyargı da dikkate alınacak olursa, çıkış ve varış noktaları arasındaki bu sapma şaşırtıcı değildir.

ODTÜ’nün kuruluşu kadar gürültü koparan bir diğer gelişme, Robert Kolejinin üniversiteye dönüştürülmek istenmesiydi. 1950’lerin ortalarında Robert Kolejinin statüsünün değişmesi karşılığında ABD’nin Türkiye’ye bir atom reaktörü vermeye hazırlandığı basına yansdı. Önerinin DP hükümetinden mi yoksa ABD’den mi geldiği konusunda farklı açıklamalar olsa da, açıklamalardan anlaşılan, Robert Kolejinin reaktörü devralacak kurum olması tasarlanmakta ve bu nedenle de üniversite statüsüne kavuşması gerektiği düşünülmekteydi. DP hükümeti bu talebe sıcak bakıyordu. Tasarıların basına yansımalarından itibaren aralarında İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesiyle *Forum* ve *Akis* dergilerinin olduğu çeşitli çevreler arasında tartışma başladı.¹²⁵ Tartışmada *Akis*, “kültür emperyalizmi” sorununu gündeme getirirken, özellikle İÜ Hukuk Fakültesi öğretim üyeleri Lozan’la yabancılara ait eğitim kurumları konusunda yapılan düzenlemelerin çiğnenmesine karşı çıkıyordu. Tartışma sırasında *Akis*’in Robert’in üniversite statüsüne karşı çıkarken bilim ve sanatın siyasal ve coğrafi bir hududu olmadığını, ancak bilim yapılan kurum veya örgütün ulusal olması gerektiğini; sömürge

124 Tekeli’den alıntılan Çalışkan, a.g.e., s. 9.

125 Bu tartışmayı Zafer Toprak özetlemektedir. Toprak, *Akis*’in ve *Forum*’un görüşlerini ayrıntılarıyla aktarmaktadır. Bkz. Zafer Toprak, “Türkiye’de Amerikan Üniversitesi Sorunu: Demokrat Parti, Lozan ve Robert Koleji”, *Toplumsal Tarih*, Aralık 2003, Sayı 120, s. 92-97.

olmamış, hür, bağımsız bütün uluslarda bunun böyle olduğunu savunmuş olması¹²⁶ dikkat çekiciydi. ABD'yle her geçen gün gelişen ilişkilerin bir konu üzerinden dahi olsa “emperyalizm” kavramıyla ele alınması, ileride yaşanacak tökezlemelerin erken sinyallerinden biriydi.

Neticede tartışma büyüyünce Amerikan üniversitesi fikrine karşı çıkan Medeni Hukuk Ordinaryus Profesörü Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, kolejin üniversite yerine yüksek teknik okula dönüştürülmesi fikrini ortaya atınca bir tür ara yol bulunmuş oldu.¹²⁷ DP hükümetinin de bu ara yolu benimsemesiyle birlikte kurumun dönüşümü başladı.

Bu çerçevede, Duncan Smith Ballantine, Robert Kolejini başına geçtikten hemen sonra Robert'in orta kısmını kapatarak okulu bir yükseköğretim kurumuna dönüştürme planını uygulamaya koydu.¹²⁸ 1957'de “yüksek tahsil” kurumu statüsü kazanması için gereken izin verilince, Robert Koleji hem lisans hem de yüksek lisans derecesi verebilen bir eğitim kurumu haline geldi. Kolej, bundan böyle mühendislik, işletme ile bilim ve yabancı diller okullarında öğrenci yetiştirmeye başladı.¹²⁹ Kolej in bu statüsü 1971'de yüksek tahsil birimlerinin devlete devredilmesiyle son bulacaktı. Ancak statüsü Lozan'la düzenlenen yabancı bir eğitim kurumuna bu iznin verilmiş olması başından itibaren rahatsızlık kaynağıydı. Konuyla ilgili olarak *Forum*'da çıkan bir değerlendirmede koleje bu iznin verilmesi olumsuz

126 Toprak, a.g.y., s. 93.

127 Toprak, a.g.y., s. 95.

128 Toprak, esasında Robert Kolejinde zaten yükseköğretim olduğunu, Mühendislik Mektebinin 1912'den beri faaliyette olduğunu, 1927'de kolej hükmü şahsiyet kazanınca, Mühendislik Mektebinin resmen tanındığını, kolej mezunlarının Amerikan üniversitelerinde yükseköğretim kurumu mezunu olarak değerlendirildiğini belirtmektedir. Kurumun başkanı Dr. Black ile yardımcısının Mühendislik Mektebinin yüksek lisans bölümünü açmak istediklerini de kaydetmektedir. Bkz. Toprak, a.g.y., s. 95.

129 May N. Fincancı, *The Story of Robert College Old and New 1863-1982*, İstanbul: Redhouse Press, 1983, s. 31-34.

karşılanmamakla birlikte, iznin Bakanlar Kurulu kararnamesiyle verilmesi ve kararnamenin *Resmî Gazete*’de yayımlanmaması “şüphe uyandırmıştır” denilmekteydi. Lozan’da yapılan bir düzenlemenin, kararnameyle değiştirilmesi ve bunun gizli kapaklı yapılması, *Forum*’un başlıca itiraz nedeniydi. Hatta, “durum böyle iken –hem de kaçamaklı ve gizli yollardan– yalnız Amerikan sistemine açmak, Türkiye’nin ve bizzat Amerika’nın herhâlde menfaatine olmayacaktır. Bugün Türk toplumunun ihtiyacı, muhtelif batılı kültürler arasında, ideal bir ‘batı sentezi’ne varabilmektir”¹³⁰ denilerek biçimsel eleştirinin ötesinde bir rahatsızlık duyulduğu belirtilmekteydi.

Bu tartışmalar üzerine *Forum*’a, tartışmalara yanıt niteliğinde bir yazı gönderen Ballantine başında bulunduğu kurumu şöyle savundu:

Aynı zamanda, Türkiye kendi benliği, gayeleri ve kültürel ananeleri olan bir memlekettir. Bu millî gayelerle tam mânasiyle bağdaşmayan yabancı bir müessesenin bu memlekette yeri yoktur. (...) Türk öğrencilerimizi Amerikanlaştırmak veya onları millî duygulardan uzaklaştırmak gayemiz değildir. Bunun hiç bir zaman böyle olmadığına ve olmayacağına kaniyiz.¹³¹

Yükseköğretim kurumu haline gelen Robert’in bir mütevellî heyet yönetimine girmesi –ki burada Ballantine başka bir stratejik adım atarak mütevellî heyetine Türkiyeli üyeler de almıştı– ve İngilizce yükseköğretim verilmesi de yeni statüye yöneltlen eleştiriler arasındaydı.

Robert Kolejinin yeni bir statüyle yoluna devam etmek istemesi, yeni ve daha iddialı projelerle ortaya çıkması, kuşkusuz Türkiye-ABD ilişkilerinin yeni bir döneme girmiş olmasıyla doğrudan ilişkiliydi. Garwood dönemin ruhunu şu şekilde ifade etmektedir:

130 “Tek Taraflı Kültür”, *Forum*, Cilt 10, Sayı 118, 15 Şubat 1959, s. 6.

131 Duncan S. Ballantine, “İstanbul-Amerikan Üniversitesi”, *Forum*, Cilt 10, Sayı 109, Ekim 1958, s. 18.

1863 yılından Cumhuriyet'in kuruluşuna kadar kapitülasyonların talihsiz tadını taşımış veya Amerikan eğitimiyle Türkiye'deki yasal kısıtlamaların sıkıntılı bir uzlaşması olmuş olan bağımsız, Protestan, "Amerikan" enstitüsü yerine, bugün tasarlanan iki ülke arasında, Soğuk Savaş'ın en rahatlatıcı faktörlerinden biri olarak görülebilecek, oldukça verimli ve uyumlu ilişkiyi yansıtan, gerçek bir Türk-Amerikan işbirliği çabasıdır.¹³²

Bu yıllarda Robert'te, Ballantine yönetiminin imzasını taşıyan ilginç bir proje de hayata geçirilmekteydi. Bu çerçevede, yükseköğretim müfredatına Batı ve Doğu medeniyetinin, özellikle entelektüel tarih bağlamında birlikte incelendiği, Türkçe ve İngilizce olmak üzere iki dilde yapılan bir ders konuldu. "Çift Dilde İnsani Bilimler" adlı ders için 1955-56'da başlatılan hazırlık çalışmaları, oldukça teferruatlı biçimde sürdürüldü ve bu çalışmalar esnasında Bernard Lewis gibi ünlü isimlerin katkıları alındı. Ayrıca, ABD ve İngiltere'deki kolejlerle, üniversitelerle ve UNESCO ile ders içeriği, okumalar gibi konularda görüş alışverişinde bulunuldu. İstanbul Üniversitesi de bu konuda Robert Kolejiyle işbirliği yaptı.¹³³ Bu dersin amacı, "iki gelenekte de kendini ev sahibi olarak hisseden liderler yetiştirmektir"¹³⁴ şeklinde tarif edilmekteydi. Rockefeller Vakfı, dersin planlanması için gerçekleştirilen hazırlık çalışmalarına mali destek verdi. Bu destek dersin öğretilmeye başlanmasından sonra da sürdürüldü. Robert'te başlatılan bu dersin benzerleri daha

132 Garwood, a.g.e., s. 1-2.

133 İstanbul Üniversitesinden Fahir İz ve üniversitenin eski doçentiERCÜMENT Kuran'ın isimleri geçiyor. Bkz. RFA, RG 1.2. 805R series, Box 9, Files 89-91, Robert College, Humanities, 1956-1965.

134 David. A. Garwood, *An Experiment in Bilingual, Bicultural Education*, Washington: (Yayınevi Yok), 1962, s. 2. Bu dersin amacını, İki-kültürde Hümaniter Bilimler Programı Direktörü Geoffrey L. Lewis, öğrencilere seslenirken şöyle açıklamaktadır: "Bu derste sizi doğru değer yargılarında bulunacak şekilde eğitmek ve geçmiş ile bugünkü modern dünya hakkında ortalama Batılıyla aynı seviyede genel bilgiyle donatmak istiyoruz." Geoffrey L. Lewis, *The Bilingual, Bicultural Humanities Program at Robert College: An Address to Students September 1959*, İstanbul: Robert College Research Center, 1960, s. 4.

sonra Boğaziçi Üniversitesi gibi üniversitelerin müfredatlarına girdi.

Erzurum Atatürk Üniversitesi, DP yönetiminin isteği üzerine ABD eliyle kurulan yükseköğretim kurumlarından bir diğeri idi.¹³⁵ 1957’de kurulan üniversitenin ABD’deki gibi bölgesel kalkınma ve tarımsal büyümede aktif rol oynayan üniversiteler model alınarak kurulduğu açıklandı.¹³⁶ Yapılan bir anlaşmayla ABD’nin Nebraska Üniversitesiyle eşleştirilen Atatürk Üniversitesinin kuruluş çalışmalarını, büyük ölçüde bu üniversite yürüttü.¹³⁷

Ancak kuruluşundan kısa süre sonra üniversitede yaşanan bazı olumsuzluklara dair haberler basında yer almaya başladı.¹³⁸ Olumsuz gelişmelerden biri, öğrenciler üzerinde baskı kurulması ve dernek açma gibi hakların tanınmamasıyla ilgili şikâyetlerin artmasıydı. Bu baskıcı uygulamalardan Milli Eğitim Bakanlığının tutumu kadar, Nebraskalı uzmanların üniversite anlayışı da sorumlu tutuldu:

Doğu Üniversitesini kuranlar Nebraskalı uzmanlar önemli bir noktayı unutmaktadırlar. Üniversite, nihayet muayyen bâzı bilim dallarında öğrenme ve öğretme müessesesi olduğu kadar, bir

135 Emre Dölen, Doğu’da bir üniversite kurulması fikrinin Atatürk’e ait olduğunu, üniversitenin kurulmasına karar verildikten sonra 1953’te Amerikan İktisadi Kalkınma Teşkilatından yardım istendiğini, Celal Bayar’ın Amerika gezisi sırasında bu konuda gerekli anlaşmanın yapıldığını belirtmektedir. Emre Dölen, *Türkiye Üniversite Tarihi 5: Özerk Üniversite Dönemi (1946-1981)*, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010, s. 83-84.

136 Osman Okyar, *Universities in Turkey*, Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, 1962, s. 216.

137 Dölen, kuruluş çalışmalarının yürütülmesi için Nebraska Üniversitesiyle Türk-Amerikan Ortak Komisyonu kurulduğunu, üniversitenin Land-Grant yani geniş alan tipi bir üniversite olmasının tasarlandığını belirtmektedir. Dölen, a.g.e., s. 84-85. Dölen ayrıca, Atatürk Üniversitesinin Türkiye’ye ilk kez Amerikan üniversite sistemini getirdiğine, ancak buradaki yapının tam bir Amerikan üniversite sistemi olmadığına da dikkat çekmektedir. Dölen, a.g.e., s. 87.

138 Bu konuda yapılmış ayrıntılı bir çalışma için bkz. Ricard Garlitz, “Land-Grant Education in Turkey: Atatürk University and American Technical Assistance, 1954-68”, Cangül Örnek ve Çağdaş Üngör (Ed.), *Turkey in the Cold War: Ideology and Culture* içinde (177-197), London: Palgrave-Macmillan, 2013.

insan –hem de medenî bir insan– olarak yetiştirme ve yetiştirme müessesesidir.¹³⁹

Üniversitedeki baskıcı uygulamaların yanı sıra, üniversite öğretim üyelerinin Kemalizm karşıtlığına ilişkin haberler de kısa süre içerisinde patlak verdi. Bu haberlere göre, bazı öğretim üyeleri Atatürk Üniversitesi adını kullanmamakta, Atatürk Üniversitesi adından imtina ettikleri için Doğu Üniversitesi ya da Erzurum Üniversitesi adını kullanmaktaydı.¹⁴⁰ Kuşkusuz bu tür olumsuzlukların kaynağı olarak kurucu ABD'liler gösterilmedi. Ancak Atatürk Üniversitesi örneği, ABD'liler eliyle üniversite kurmanın yükseköğretimin modernleşmesini otomatikman beraberinde getirmedigini açık bir şekilde gösterdi.

Bölge üniversiteleri fikrinin somut sonuçlarından diğer ikisi, kuruldukları bölgelerin ismini alan Ege Üniversitesi ve Karadeniz Teknik Üniversitesidir. Ege Üniversitesi 1955'te eğitime başladı. Aynı yıl kurulan Karadeniz Teknik Üniversitesinin eğitime başlaması biraz gecikerek 1963 yılına sarktı.¹⁴¹ Bölge üniversitelerinde bölgesel kalkınmaya katkıda bulunacağı düşüncesiyle tıp, ziraat ve mühendislik gibi alanlarda öğrenci yetiştirmeye öncelik verildi.

Bir bölge üniversitesi olmasa da 1960'larda Hacettepe Üniversitesinin açılışı için de Amerikan fonları kullanıldı. Üniversitenin kurucusu İhsan Doğramacı'nın ABD'yle yakın ilişkileri vardı. Doğramacı, Hacettepe'deyken geliştirdiği ilişkileri sayesinde daha sonra Türkiye'nin ilk vakıf üniversitesi olan Bilkent Üniversitesini kurdu.

II. Dünya Savaşı'nın sona ermesinin ardından Türkiye'de sosyal bilim disiplinlerinde konu, içerik ve yöntem açısından kapsamlı bir dönüşüm yaşanmaya başladı. Bu süreçte dünyada Amerikan

139 "Kışla mı Üniversite mi? Atatürk Üniversitesi Hakkında", *Forum*, Cilt 10, Sayı 117, 1 Şubat 1959, s. 5.

140 *Forum*'da, bu haberin yayımlanmasından sonra Türk Ocaklarının iddia sahiplerini komünistlikle suçladığı da belirtilmektedir. Bkz. "Atatürk Üniversitesi ve Devrimler", *Forum*, Cilt 12, Sayı 139, 1 Ocak 1960, s. 3.

141 Dölen, a.g.e., s. 75.

sosyal bilimlerinin kurmakta olduğu hegemonya büyük etkide bulundu. Öte yandan, ABD’nin resmî mekanizmalarla ya da ABD’li vakıfların kendi fonlarıyla üniversitelere yaptığı katkının üniversite yapısı ve sosyal bilimler üzerindeki dönüştürücü etkisi muazzamdı. Bu etki 1950’leri takip eden yıllarda da sürmüş, bu nedenle üniversiteler Amerikan etkisinin düşünce dünyasındaki belli başlı taşıyıcıları arasında yer almıştır. Bu çok boyutlu etkinin ortaya çıkarılabilmesi için burada yapılandan çok daha kapsamlı çalışmalara ihtiyaç olduğu ortadadır. Örneğin, bu bölümde II. Dünya Savaşı yıllarında Türkiye’ye gelerek üniversitelerde istihdam edilen Alman öğretim üyelerinin oluşturduğu geleneğin, onların yerine gelen ABD’li öğretim üyeleri tarafından nasıl değiştirildiği derinlemesine incelenememiştir. Bu konuda yapılacak yeni araştırmalar Türkiye sosyal bilimlerinin tarihi konusundaki kısıtlı bilgimizi genişletecek, zenginleştirecektir.

VI. BÖLÜM

ANTİKOMÜNİZMİN ŞEMSIYESİ ALTINDA MODERNLEŞMECİ AYDINLAR VE ABD

Osmanlı modernleşme döneminden itibaren Batı düşüncesi-
nin etkisinde kalan aydınlar, 1940'ların ikinci yarısından itibaren
kendilerini kültürel Soğuk Savaş mücadeleleriyle ve Amerikan
hegemonyasıyla şekillenen yeni bir ideolojik ortamla çevrelenmiş
buldu. Türkiye'de aydınların Anglosakson düşünce geleneğiyle
tanışıklığı yeni değildi; ancak bu tanışıklık, Kıta Avrupası'na
duyulan kültürel ve felsefi hayranlığın yanında hep ikinci plan-
da kalmıştı. II. Dünya Savaşı'nın ardından ABD'yle gelişen iliş-
kilerin ideolojik ortamı yeniden şekillendirmesi bu tanışıklığın
boyutunu ilk kez köklü olarak değiştirdi. Soğuk Savaş antikomü-
nizmi ve Anglosakson liberalizminin senteziyle belirlenen yeni
ideolojik atmosfer, Türkiye düşünce dünyasında derin izler bır-
aktı. Aynı yıllar sömürge yönetimlerine karşı bağımsızlıklarını
kazanan ülkelerin etkisiyle dünyada kalkınma tartışmaları hız
kazandı. Gerek Sovyetler Birliği gerekse ABD, Batı dışı toplum-
ların siyasi bağımsızlık sonrası karşı karşıya kaldıkları ekonomik
sorunlara çözüm bulma arayışlarına yanıt vermeye çalışmak-
taydı. ABD'nin sosyalizme alternatif modernleşme ve kalkınma
önerilerinin yarattığı tartışmalar, Türkiye'ye yerel koşullardan
kaynaklanan kırılmalarla yansımaktaydı.

Bu bölümde görüşleri ele alınan aydın grubu, Türkiye'nin
Batıcı ve laik kapitalist yapısına kökten eleştirileri olmayan ke-
simdir. Bu anlamda Kemalist çevrelerin yanı sıra, Kemalist

olarak nitelenemeyecek, egemen yapıyı kısmen eleştiren, ancak egemen paradigmayı büyük ölçüde onaylayan kesimler üzerinde durulacaktır. Bu kesimlerin yeni ideolojik ortamdaki konumları bölümün esas konusunu oluşturmaktadır. Bu bağlamda, tarihsel olarak “bağımsızlık” kaygısı taşıdığı düşünülen bu aydın grubunun, ABD’nin Türkiye’deki çok yönlü etkisini neden büyük oranda olumlu gördüğü, hangi başlıklarda ABD menşeli fikirleri ya da genel Soğuk Savaş ideolojisini benimsemeye yaklaştığı açıklanmaya çalışılmaktadır.

Düşünce dünyasına yoğunlaşan bir çalışma için farklı eğilimleri içinde barındıran bu kesimi, çıkardıkları dergiler üzerinden takip etmek, çalışmanın temel sorularının yanıtlanabilmesi bakımından uygun yöntemlerden biridir. Ancak süreli yayınları takip etmenin yol açtığı önemli sıkıntılardan biri, bu yıllarda yayımlanan fikir dergilerinin ele aldıkları konuları işlerken sergilediği yüzeysellik ve istikrarsızlıklar nedeniyle analiz yapmanın güçleşmesidir.

Bu inceleme kapsamında döneme damgasını vuran ya da ABD’yle ilgili tartışmalar bağlamında önem kazanan yayınlar arasından Hüseyin Cahit Yalçın’ın *Fikir Hareketleri*, Ali Fuat Başgil ve Ahmet Emin Yalman’ın bir süre birlikte götürdüğü *Hür Fikirler* ve Aydın Yalçın’ın *Forum* dergileri incelenmiştir. Aslında, *Fikir Hareketleri* 1930’larda yayımlanan bir dergidir. Ancak bu yıllarda Avrupa’da sürdürülen ve sonraki yıllarda Soğuk Savaş fikir mücadelelerine zemin oluşturacak tartışmaları aktardığı için bu çalışmanın kapsamına dâhil edilmiştir. Böylece Türkiye düşünce dünyasından önemli bir grubun ABD’ye ilişkin görüşleri ya da Amerikan etkisine elverişli teorik, ideolojik ya da reel politik eğilimleri 1930’lardan başlanarak 1960’lara kadar takip edilebilmiştir.

Bu yayınlar arasında *Forum*, gerek içerik zenginliği ve derinliğiyle gerekse bu çalışmanın yanıt aradığı sorulara en doyurucu yanıtları veren yayın olması sebebiyle diğerlerinden ayrılmaktadır. *Forum*’un bir diğer önemli özelliği; ABD’nin Türkiye’de özel

olarak önemsedığı yönetici-bürokrat-aydın kesimlere seslenen, Amerikan düşünce dünyasıyla bu kesimler arasındaki fikir akışına bir anlamda aracılık eden, gelişme-kalkınma sorunlarını tartışan, ABD'yle yoğun ilişki halindeki üniversitenin içinden çıkan bir yayın olmasıdır. Bu nitelikler *Forum*'u önemli kılmaktadır. *Forum* çevresinin yürüttüğü tartışmalar; modernleşmeci aydınların ABD karşısındaki pozisyonlarıyla Amerikan etkisine açık ya da kapalı yönleri konusunda bütünsel bir analiz yapmaya olanak sağlamaktadır. *Forum*, demokrasi ve özgürlük tartışmasının ötesine geçerek iktisadi gelişme ve sosyal politika konularını ele almasıyla da diğer yayınlardan ayrılmaktadır. Bu bölümdeki tartışmanın merkezine *Forum*'un yerleşmesinin bir diğer nedeni, dergi yazarlarının ve hatta okuyucularının daha sonra 1960'ların önemli devlet adamları, politikacıları ve bürokratları olarak sahneye çıkacak olmalarıdır. *Forum*'a yazan herkesin aynı ideolojik duruşu sergilediğini veya 1950'lerde sergiledikleri duruşu 1960'larda ve 1970'lerde aynen koruduğunu söylemek mümkün değildir. Dergide yazan isimlerin 1950'lerde daha çok nüans düzeyinde kendini belli eden farklı eğilimleri, sonraki yıllarda Türkiye'deki siyasi fikir çatışmalarının keskinleşmesiyle birlikte ayrı siyasi pozisyonlara dönmüştür. Ancak yine de *Forum*'la birlikte, cumhuriyetin yetiştirdiği ilk kuşak Batıcı-liberal aydın çevresinin, Türkiye siyasi düşüncesinde varlığını hissettirdiği görülür. Burada analiz edilen görüşlerin büyük ölçüde bu kuşağı temsil ettiği belirtilmelidir.

Fikir Hareketleri:

Soğuk Savaş İdeolojisinin Ayak Sesleri

Soğuk Savaş'ın başlangıç yıllarında ideolojik mücadelede dengeleri değiştiren tartışmalardan biri, dünyanın yaşadığı büyük dehşetin; faşizmin nasıl açıklanacağıydı. Genel hatlarıyla ifade edilecek olursa taraflardan biri, faşizmle sermaye iktidarının kriz koşullarındaki ihtiyaçlarını örtüştürmekte ve liberalizmin çökü-

şöyle faşizmin yükselişi arasındaki bağlantıya işaret etmekteydi. Diğer taraf ise faşizmle Aydınlanma geleneği ve kitlesel politizasyon arasında güçlü bir ilişki olduğunu savunmaktaydı. Faşizmin yükselişini, ideolojilerin harekete geçirdiği kitlelere ve kapsamlı toplumsal dönüşüm projelerine bağlayan tezler, iki savaş arası dönemden başlayarak yoğun olarak “totalitarizm” kavramıyla ifade edilmekteydi. Bilindiği gibi bu kavramı merkeze alarak geliştirilen analiz, Soğuk Savaş’ta Batı blokunun sıkça işlediği “faşizmle komünizmin aynılığı” iddiasının temel dayanaklarından biriydi.

Türkiye’ye iki savaş arası dönemin tartışmalarını Avrupa’dan iktibas eden *Fikir Hareketleri* dergisini Hüseyin Cahit Yalçın çıkarmaktaydı. Henüz Soğuk Savaş’ın ufukta görünmediği yıllarda, liberalizmin krizini dert edinen, totalitarizmin tehlikelerine işaret eden bir yayın olarak *Fikir Hareketleri*, Türkiye düşünce tarihinde özgün bir yer edindi.

Hüseyin Cahit Yalçın, Türkiye siyaset ve düşünce hayatının farklı evrelerinde önemli roller üstlenir. İstiklal Mahkemelerinde yargılanmaktan CHP’nin sözcülüğünü yapmaya kadar farklı konumlarda yer alabilmesi, onun Türkiye tarihinin en ilginç siyasi kişiliklerinden biri olarak anılmasını sağlar. Hüseyin Cahit’in *Fikir Hareketleri* dergisini uzun yıllar boyunca tek başına çıkarmayı başardığı belirtilmelidir. 1933 ile 1940 arasında haftalık olarak toplam 364 sayı çıkan dergi, Türkiye yayıncılık tarihi içerisinde değerlendirildiğinde uzun soluklu bir dergiydi. Üstelik derginin içeriği Hüseyin Cahit’in Batı düşüncesini daima yakından takip ettiğini göstermektedir. *Fikir Hareketleri* Batılı aydınların yürüttüğü tartışmaları sayfalarına taşıyan bir dergi olarak Hüseyin Cahit’in Batı’daki güncel tartışmalara duyduğu alakayı da göstermekteydi. *Fikir Hareketleri*’nde Gaetano Mosca, Georges Sorel, Andre Gide, Emile Labarthe, Alfred Cobban, Francesco Nitti, Eduard Beneş gibi önemli aydın ve devlet adamlarının yazılarına sıkça yer verildi. Derginin kimliğini de telif yazılardan ziyade Batı’yla Türkiye arasında sürdürülen bu düşünsel “aktarım” faaliyeti belirledi. Bu yönüyle bir çeviri dergisi

görünümündeydi. Ancak bu tür çeviri yazılara ek olarak Hüseyin Cahit'in gündeme ilişkin değerlendirmelerini paylaştığı yazıları yayımlanıyordu. Dergi, Türkiyeli aydınların Batı'daki tartışmaları takip edebilmelerini sağlaması bakımından önemli olmakla birlikte, örneğin sonraki yılların *Forum* dergisiyle kıyaslandığında bir entelektüel tartışma platformu işlevi üstlenmediği de vurgulanmalıdır.

Fikir Hareketleri'nin düşünce dünyasına etkisini incelemeden önce Hüseyin Cahit'in yaşamındaki yerinden kısaca bahsetmek uygun olacaktır. 1925 öncesi *Tanin*'de dönemin önemli muhalif isimlerinden biri olarak öne çıkan Hüseyin Cahit, İstiklal Mahkemesi yargılamalarının ardından Ankara'nın kucak açmadığı kişilerden biriydi. Bu süreç zarfında yaşamını güç koşullarda sürdürmek zorunda kaldı. Nahit Yüksel, *Fikir Hareketleri*'nin onun için bir ekmek kapısı olduğu yönündeki sözlerine, derginin düşünsel önemini kimi zaman gölgeleyen bir önem atfedildiğini söyler.¹ Gerçekten de derginin çıkmasıyla birlikte Hüseyin Cahit'in bir siyasi figür olarak dirildiği gözlenir: kendisinin de ifade ettiği gibi maddi olarak, ama daha önemlisi yönetimin gözünde kaybettiği meşruiyetini yeniden kazanması² anlamında. Nitekim, derginin çıktığı yıllarda ciddi bir siyasi baskıyla karşılaşmayan Hüseyin Cahit, nihayet 1939'da elde ettiği mebusluk sandalyesiyle küskünlük döneminin zorluklarının üstesinden gelmiş oldu.

Fikir Hareketleri'nin yayın çizgisi incelendiğinde derginin neredeyse tek tema etrafında yürütülen tartışmaları aktardığı görülür: demokrasi ve diktatörlük tartışması. İngiliz demokrasisine beslediği sempatiyle bilinen Hüseyin Cahit özetle; bir bunalım döneminden geçmekte olduğunu söylediği liberalizmin bir ideoloji olarak hâlâ geçerli olduğunu ileri sürmekte, liberal demokrasiyle özdeş tuttuğu demokrasinin üstünlüğünü savunmakta ya da bu fi-

1 Nahit Yüksel, "Fikir Hareketleri Dergisi", *Yayımlanmamış Doktora Tezi*. Ankara Üniversitesi SBE, 2004, s. 349.

2 Cemil Koçak, "Hüseyin Cahit Yalçın ve Fikir Hareketleri", *Tarih ve Toplum*, Cilt 12, Sayı 68, Ağustos 1989, s. 88.

kirleri işleyen çeviri makaleler yayımlamaktaydı. Liberalizmin bunalımı tartışması, 1930'ların Avrupa fikir ve siyaset dünyasının en can alıcı meselelerinden biriydi. Kapitalizmin 1800'lerin ikinci yarısından itibaren hız kazanan yayılma ve tekelleşme eğilimi dünyayı derin buhranlara ve görülmemiş yıkımlara sürüklemekte; bu koşullar altında yükselen toplumsal tepkiyi kontrol altında tutmak için sert önlemlere başvurmak gerekmekteydi. Siyasal ve iktisadi düzeyde liberalizmin yaşadığı sıkışmışlığın faşizme kapı aralaması, özellikle sosyalist aydınların etkisiyle, "liberalizmin ikiyüzlülüğü" üzerine uzun tartışmalar başlattı. İşte, *Fikir Hareketleri*'nde bu sava karşı yazılmış liberalizm savunularına yer verilmekteydi.

Fikir Hareketleri'ndeki demokrasi tartışmasının, içeride bas-kıcılaşan Halk Partisi iktidarına ilişkin mesajlar içerdiği de öne sürülebilir. Lakin bu tür mesajlar verildiyse bile bunun için dolaylı yollar seçilmiş olmalı; çünkü iç politik gelişmeler neredeyse hiç eleştirilmemiş, hatta konusu geçtiğinde Halk Partisi yönetiminin demokratik olduğu ileri sürülmüştü. Hüseyin Cahit'in siyasal meşruiyetini yeniden kazanmaya gayret ettiği bir dönemde iç politikaya mümkün olduğunca değinmemesi kendi açısından anlaşılabilir bir tutumdur.

Hüseyin Cahit'in dergide öne çıkardığı az sayıdaki iç politika başlığından biri, Türkiye'de sesi gür çıkmaya başlayan ırkçı-Turancı akımın yanlışları ve yarattığı tehlikeydi. Milliyetçilik, ırkçılık, faşizm konularında çeviriler yayımladığı gibi kendisi de yazılar yazdı. Bu yazılarda Türkiye'de olduğu gibi Avrupa'da da güç kazanan ırkçılığın ve iktidara gelmekte olan faşizmin, liberal demokrasinin başlıca düşmanlarından biri olduğunu savundu.

Hüseyin Cahit'in Avrupa'da kan kaybeden liberal demokrasiyi olumlayan tavrının arkasında, farklı diktatörlük biçimlerine, özellikle faşist iktidarlara duyduğu antipatinin yanı sıra, İngiltere ve Fransa'ya duyduğu sempatinin yattığını söylemek yanlış olmaz. Henüz demokrasi ve hürriyet cephesinin yıldızı olarak Soğuk Savaş'ta kazanacağı parlaklıktan uzak olan ABD ise Hüseyin Cahit'in gündeminde değildi. Hüseyin Cahit'in

Batı Avrupa'ya duyduğu yakınlık, savaşın başlamasıyla birlikte Türkiye'de artan Alman hayranlığına karşı, İngiltere yanlısı bir karşı propaganda başlatmasıyla somut desteğe dönüştü. Savaş boyunca, savaşın inişli çıkışlı seyrine rağmen Hüseyin Cahit'in bu tutumunda kayda değer bir değişiklik gözlenmedi.³ Kuşkusuz, Hüseyin Cahit'in açıkça ve ısrarla İngiltere'yle yakınlaşmayı savunabilmesi, kendisinin kişisel görüşleri kadar, İnönü iktidarının İngiltere ve Almanya arasında bir denge oyunu oynamasıyla da mümkün olabildi.⁴ İnönü iktidarının "denge politikası", başında Alman yanlıları kadar İngiliz dostlarının da ses çıkarmasını cesaretlendirmekteydi.

Yılmaz bir Batı savunucusu olarak bilinen Hüseyin Cahit, bu konuda *Kadro* dergisiyle polemiğe girdi.⁵ *Fikir Hareketleri* ile *Kadro* arasında Türk devriminin niteliği, Avrupa hayranlığı gibi başlıklarda ciddi görüş ayrılıkları vardı. Hüseyin Cahit ile Şevket Süreyya'nın yürüttüğü tartışmada *Kadro*, "Türk devriminin nev'i şahsına münhasır bir niteliği olduğunu" savunmakta ve dünyadaki Batı karşıtı ulusal kurtuluş hareketlerine esin kaynağı olabileceğini iddia etmekteydi. Hüseyin Cahit ise Türk devriminin kendisine has tarihsel koşulları olmakla birlikte yine de Batılı anlamda bir demokrasi devrimi olduğunu öne sürmekteydi.⁶ *Kadro*'nun anti-Batıcılığına karşı *Fikir Hareketleri* rezervsiz Batı yanlılığı yapmaktaydı.

Hem sosyalizme hem de Batı kapitalizmine mesafeli, ulusal kurtuluşçu bir paradigmadan bakan *Kadro*, bu görüşleri nedeniyle Hüseyin Cahit'i Avrupa hayranlığıyla suçlamaktaydı. Hüseyin

3 Yüksel, a.g.e., s. 133-153.

4 İnönü iktidarının İngiltere-Almanya mücadelesine eşit uzaklıkta durma politikasına paralel olarak basının bir kesimini İngiliz yanlılığı, diğer kesiminiyse Alman yanlısı yayınlar yapma konusunda özellikle cesaretlendirdiği söylenmektedir. Bkz. O. Murat. Güvenir, 2. *Dünya Savaşında Türk Basını*, İstanbul: Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, 1991, s. 177-181.

5 Polemik yürüttüğü diğer dergilere bakıldığında Ahmet Hamdi Başar'ın çıkardığı *Kooperatif* ve İzmir'de çıkan *Kültür* dergisi dikkat çekmektedir.

6 Yüksel, a.g.e., s. 214-216.

Cahit bu eleştirilere verdiği yanıtta kendisinin Avrupa hayranı olduğunu, ancak zevk ile sefa Avrupa'sına ya da siyaset Avrupa'sına hayranlık duymadığını; bilim, uygarlık ve düşünce Avrupa'sına hayran olduğunu söylemekteydi.⁷ Böyle bir ayırım yaparak nasyonalist, emperyalist ve istismarcı Avrupa'nın varlığından haberdar olduğunu vurgulamak isteyen Hüseyin Cahit,⁸ yine de Avrupa'ya ciddi eleştiriler yöneltmekten imtina ediyordu. Tersine, Hüseyin Cahit'e göre Batı, sorunlarına rağmen hep öykünülmesi gereken bir medeniyet beşiği olarak görülmeliydi.

Bu tartışmanın dikkat çekici yönlerinden bir diğeri, Hüseyin Cahit'in, Şevket Süreyya ve Kadrocuları da Avrupa hayranı olmakla, ancak tedavülünden kalktığını öne sürdüğü Marksizme ve tarihsel maddeciliğe dayanmakla suçlamasıydı.⁹ Koçak, Hüseyin Cahit'in *Kadro*'yu bu şekilde suçlayabilmesini, başta tam olarak bilmese de *Kadro*'nun resmî görüş olmadığını fark etmesine bağlamaktadır.¹⁰ Böylece Hüseyin Cahit, iktidardan uzak düştüğünü sezdiği muarızına, Türkiye'de bir yaftalama geleneğine dönüşen ve ileri-ki yıllarda daha sık kullanılacak olan "komünistlik" suçlamasıyla vurmaya başladı.

Kadro'yla girdiği polemikte Hüseyin Cahit, Batıcı-modernleşmeci aydınlar arasında yaygın olan anti-Marksist Batıcılığın bir örneğini vermektedir. Aynı dönemde çıkan *Kadro* ve *Fikir Hareketleri*'nin akıbetleri, sonraki yıllarda Türkiye'de oluşacak ideolojik dengelere ilişkin de ipucu vermektedir. Kemalizmin sınıfsız toplum kurgusunu benimseyen ve bu minvalde Türkiye'nin mücadelesinin dışarıdan bağımsız olma mücadelesi olduğunu savunan Kadrocular irtifa kaybederken, sınıfsız toplum kurgusunu paylaşmakla beraber liberal, Batı yanlısı fikirleriyle sivrilen Hüseyin Cahit'e ikbal yolları yeniden açılmaktaydı.

7 Hüseyin Cahit, "Matbuat Hayatı: Avrupa'ya Hayranlık", *Fikir Hareketleri*, Cilt 2, Sayı 27, 26 Nisan 1934, s. 11.

8 Hüseyin Cahit, a.g.y., s. 11.

9 Hüseyin Cahit, a.g.y., s. 12.

10 Koçak, a.g.y., s. 94.

Fikir Hareketleri koleksiyonuna bakıldığında, 1950'lerde daha yoğun olarak gündeme gelecek iki iddianın baskınlığı dikkat çekicidir. Bunlardan biri faşizm ile komünizmin benzerliği tezi; ikincisi ise demokrasinin Batı Avrupa uygulamalarıyla özdeşleştirilmesi idi. Yukarıda da belirtildiği gibi, *Fikir Hareketleri*'nin neredeyse tüm yayın hayatı boyunca, demokrasi ve diktatörlük ikiliği derginin içeriğini önemli ölçüde belirledi. Bu yıllarda "totalitarizm" kavramı henüz yaygın şekilde kullanılmıyordu. Ancak daha sonra bu kavramla ifade edilecek yaklaşımı *Fikir Hareketleri*'nin yer verdiği çeviri makalelerde bulmak mümkündür.¹¹ Avrupa'dan aktarılan tartışmalarda ortaya çıkan liberal demokrasi-totaliter rejimler ikiliği, Soğuk Savaş yıllarında "Hür Dünya" ve "Demir Perde" ayrımı ile yeniden üretilecektir.

Fikir Hareketleri, Marksizmi eleştirmek ve komünizmin "kötülükleri"ni sergilemek maksadıyla bu konularda çok sayıda çeviri makale yayımlamaktaydı.¹² Ancak bu antikomünist yayıncılığın öngörülemez sonuçları da oldu. Bunun bir örneğini, sol kimliğiyle bilinen büyükelçi Mahmut Dikerdem anılarında vermektedir. Türkiye'de o yıllarda Marksist klasikleri bulmanın çok güç olduğunu belirten Dikerdem, Hüseyin Cahit'in yayıncılığı hakkında, "Marksizmi eleştiren Batılı yazarlardan yaptığı derlemeler aslında Marksist düşüncüyü tanıtmaya yaramıştır"¹³ demiştir. Gerçi Hüseyin Cahit de amacının, bu konudaki fikirleri farklı

11 Bu açıdan özellikle Chamberlin'in yazıları dikkat çekicidir. Bunlardan bazıları: W. Henry Chamberlin, "Yeni İstibdad Tekniği", *Fikir Hareketleri*, Cilt 9, Sayı 222, 22 Kânunisani 1938, s. 211-213; Chamberlin, "Modern Diktatörlüklerin Bariz Vasıfları", *Fikir Hareketleri*, Cilt 9, Sayı 224, 5 Şubat 1938, s. 243-244; Chamberlin, W. Henry, "Diktatörlüklerin Farkları ve Müşabehetleri", *Fikir Hareketleri*, Cilt 9, Sayı 226, 19 Şubat 1938, s. 275-277.

12 Yüksel, *Fikir Hareketleri*'nin diktatörlük çözümlemeleri içinde ve hatta tüm çözümlemeleri içinde en geniş yer tutanın komünizm çözümlemeleri olduğunu söyledikten sonra komünizmi konu edinen makalelerin toplam makalelerin yüzde 13'ünü oluşturduğunu kanıt olarak vermektedir. Bkz. Yüksel, a.g.e., 287.

13 Dikerdem söz konusu ifadelere *Hariciye Çarkı* isimli kitabının dipnotunda yer vermiştir. Bkz. Mahmut Dikerdem, *Hariciye Çarkı*, İstanbul: Cem Yayınevi, 1989, s. 45.

boyutlarıyla okuyucuya ulaştırmak olduğunu ve böylece kulaktan duyma bilgiler yerine nesnel ölçütlerle tartışmalara yaklaşılabileceğini öne sürmekteydi. Hatta, Georges Sorel'den yaptığı çevirileri nesnellüğünün kanıtı olarak göstermekteydi. Tahmin edilebileceği üzere, sosyalizmin bazı versiyonları daha kabul edilebilir bulursa da “amele diktatörlüğü” diye anılan Sovyetler Birliği söz konusu olduğunda eleştiriler sert ve tahammülsüzdü. Bu yayın çizgisi sayesinde Hüseyin Cahit, Alman yanlısı anti-Sovyetizmin güç kazandığı yıllarda, İngiliz yanlısı bir antikomünizmin ve anti-Sovyetizmin temsilcisi haline geldi.

Dergide demokrasi konusundaki birçok yazıda ABD'den bahsedildiği, az sayıdaki yazının da doğrudan ABD hakkında olduğu görülür. Bu yazılar incelendiğinde ABD'de kapitalizmin aldığı şeklin Marksizmi çürüttüğüne ilişkin iddia dikkat çekicidir. Buna kanıt olarak, işçi ücretlerinin ABD'de, Avrupa'nın genelinden yüksek olması ve mülkiyetin işçiler de dâhil olmak üzere tüm kesimlere dağılması gösterilmektedir.¹⁴ Albert Einstein'ın ABD gözlemlerini anlattığı bir yazısı da dergide yayımlanmıştı.¹⁵ Einstein, yazısında, ABD hakkındaki olumlu intibalarını anlatmış, sadece yazının sonunda Avrupa'yla karşılaştırıldığında bu ülkede plastik sanatlara ve müziğe halk ilgisinin daha az olduğunu not düşmüştü. ABD hakkında yazılan yazılardan bir diğeri ise Francesco Nitti'ye aitti. “1933 senesinde Robinson'un Amerika'ya seyahati”¹⁶ başlıklı yazısında Nitti, Robinson'a hayalî bir ABD ziyareti yaptırmakta, bu seyahatte Robinson'un karşılaşacağı zorlukları ve yaşayacağı hayal kırıklıklarını anlatmaktaydı. Nitti'ye göre zorluklardan biri,

14 Bir örnek olarak şu sözler verilebilir: “Marx, komünist beyannamesini yazdığı tarihte Prusya'nın millî serveti ne kadardı? Şüphesiz ki, arazinin, binaların, sinâî teşebbüslerinin, bankaların hep bir arada arz ettikleri servet bugün Amerika amellerinin bankada sakladıkları paraların ve sigortalarının teşkil ettiği servetten çok azdır.” Francesco Nitti, “Komünistliğin Hatalarından”, *Fikir Hareketleri*, Cilt 1, Sayı 8, 14 Kânunuevvel 1933, s. 8.

15 Bkz. Albert Einstein, “Bugünkü Amerika İntibaları”, *Fikir Hareketleri*, Cilt 3, Sayı 59, 6 Kânunuevvel 1934, s. 104-105.

16 Francesco Nitti, “1933 Senesinde Robinson'un Amerikaya Seyahati”, *Fikir Hareketleri*, Cilt 3, Sayı 55, 8 Teşrinisani 1934, s. 39-40.

yânında Cuma'yı da götürecektir olan Robinson'un, ABD'nin zenci-leri, sarıları ve hatta Avrupalıları bu ülkeye girmekten meneden kanunları ile karşı karşıya kalması olacaktı. Nitti, ayrıca, eski dönemlerin tersine Robinson'un I. Dünya Savaşı'na giren ABD'nin ne kadar emperyalist ve militarist olduğunu müşahade ederek hayrete düşeceğini eklemişti. Bu eleştirilerin, ABD'nin dünya siyasetine henüz ağırlığını koymadığı bir dönemde yapıldığı ve yayımlandığı unutulmamalıdır. ABD'nin komünizmin karşısında bir kale olarak algılanmaya başlamasıyla birlikte, Türkiye'de sosyalist yayınlar dışında ABD hakkında yorumlanan olumsuz yorumlar sadece "kültürel eleştirilerden" ibaret kalacaktır.

Dergide Hüseyin Cahit'in ABD hakkındaki şahsi yorumlarına pek rastlanmaz. Az sayıdaki yorumlarından birinde demokrasi-nin istisnai durumlarda başvurmak zorunda kalabileceği olağanüstü tedbirlerden, kendisinin deyimiyle "hukuki diktatörlükler" meselesinden bahsetmekteydi. Hüseyin Cahit'e göre bu istisnai durumlardan biri, ABD gibi büyük ekonomileri çökerten ekonomik buhrandır. 1930'lar boyunca demokrasiye yönelik kuşkuların yoğunlaştığını söyleyen Hüseyin Cahit, parlamenter demokrasiyle yönetilen ülkelerde, buhran karşısında kapitalizmin bekası için alınan tedbirlerin demokrasiyle bağdaşmasa dahi kabul edilebilir olduğunu savunmaktaydı:

Bir kere, Amerika iktisadî diktatörlük sistemile idare olunmağa başladı diye onu demokrasiden ayrılmış zannetmek pek acele bir hüküm vermek ve demokrasinin çerçevesini çok dar telâkki etmek olur.¹⁷

Hüseyin Cahit'e göre sistemin devamlılığını sağlamak için kimi zaman demokrasi dışına çıkmak demokrasiye aykırı bir durum oluşturmamaktadır. Nitekim ABD başkanına olağanüstü yetkiler verilse de Hüseyin Cahit'e göre bu demokrasiden ayrılmak değildir; tersine, "demokrasi rejiminin silâhlarından birini

17 Hüseyin Cahit Yalçın, "Demokrasi ve Diktatörlükler", *Fikir Hareketleri*, Cilt 1, Sayı 10, 28 Kanunuevvel 1933, s. 1-2.

kullanmaktadır.”¹⁸ ABD’deki uygulamalar hakkında yapılan bu değerlendirme, Hüseyin Cahit’in pragmatik ve sistemin bekası açısından her türlü istisnai duruma kapıyı açık bırakan bir demokrasi anlayışı benimsemiş olduğunu göstermekteydi. Tabii, böyle bir anlayışın benimsenmesinde Türkiye’deki tartışmaların etkisi de göz ardı edilmemelidir.¹⁹

Fikir Hareketleri’nde, Marksizme, sosyalist ülkelerle demokrasi ilişkisine dair birbiriyle çelişen yorumlara rastlanır. Yayımlanan yazılarda Marksizmin komünizmle aynı şey olmadığı²⁰ ya da komünizmin, özünde demokrasiye aykırı olmadığı, ancak Rusya’daki uygulamanın bir diktatörlük olduğu gibi savlar ileri sürülmekteydi.²¹ Hüseyin Cahit’in kendisiyse komünizmin özü itibarıyla demokrasiye düşman olduğu kanaatindeydi. Marksizm, komünizm ya da Rusya’daki uygulama arasında farklar gözeten Avrupa solunun tartışmaları, Hüseyin Cahit’i pek ilgilendirmiyordu. Bu tür tartışmalar ancak farklı sol kesimlerin ve dolayısıyla farklı Marksizm ve sosyalizm yorumlarının var olabildiği bir ülkede anlam taşıyabilirdi. Türkiye’nin yekpare antikomünizmi ise örneğin anti-Sovyetik sola ya da reform yanlısı sosyal demokrasiye bile tahammül göstermiyordu. Bu nedenle uzunca bir süre Avrupa’daki benzer tartışmaların Türkiye’de karşılığı olmadı. Bu konuda gerçek bir esneme ancak *Forum* dergisi çevresinin tartışmalarında gözlemlenebilecektir.

18 Yalçın, a.g.y., s. 2.

19 Ahmed Hamdi Bey’e verdiği yanıtta, “İktisadi hürriyetin bir demokrasiden katıyen ayrılmaz bir esas addedilemeyeceği derhal anlaşılır” demektedir. Bugün en demokrat hükümetlerin bile iktisadi hürriyetten uzaklaştığını söylemekte, bunları demokrasi memleketleri saymayacak mıyız, diye sormaktadır. Hüseyin Cahit’in, Türkiye’deki uygulamaları da göz önünde bulundurarak, Batı’daki devlet müdahaleciliğinin bu ülkelerin demokratik hüviyetini silmeyeceğini söylerken, daha ziyade müdahaleciliğin çağrıştırdığı sosyalist bir modele karşı çıktığı anlaşılmaktadır. Bkz. Hüseyin Cahit Yalçın, “İnkılâba ve Hürriyete Dair”, *Fikir Hareketleri*, Cilt 2, Sayı 11, 4 Kanunusani 1934, s. 4.

20 Örneğin, bkz. Francesco Nitti, “Bolşeviklik ve Çarlık”, *Fikir Hareketleri*, Cilt 2, Sayı 44, 23 Ağustos 1934, s. 273.

21 Örneğin, bkz. Francesco Nitti, “Dünya Hürriyete Doğru mu Yürüyor”, *Fikir Hareketleri*, Cilt 8, Sayı 203, 11 Eylül 1937, s. 321-323.

Antikomünist yayıncılığıyla fikir hayatında erken Soğuk Savaş rüzgârları estiren Hüseyin Cahit, bu konudaki mücadelesini sadece fikir tartışmalarıyla sınırlı tutmadı. Türkiye’de oldukça erken bir tarihte baş gösteren Soğuk Savaş baskıcılığına sokak şiddetinin de eşlik etmesinde Hüseyin Cahit’in doğrudan rolü vardı. *Tanin* sayfalarında Sabiha Sertel’le girdiği mücadele ve bu esnada yazdığı tahrik edici yazılar *Tan* matbaasının tahrip edilmesiyle sonuçlanan sokak şiddetini kışkırttı. Serteller bu baskından şans eseri yararlanmadan kurtuldular.

Bu yazılarında Hüseyin Cahit, Halk Partisi eliyle faşizm uygulandığını yazan Sertel’e yanıt verirken kendisinin eskiden beri liberal olduğunu, ancak Türkiye’de faşizmin etkinliğini sürdürdüğünü öne süren Sertel’in ağzının esas faşist ağzı olduğunu yazabilmekteydi.²² Hüseyin Cahit’e göre kendisinin ve Sertel’in savunduğu demokrasi anlayışı sonuçta Batılı anlamdaki demokrasiydi. Aralarındaki fark, Sertel’in solcu ve devrimci bir ileri rejimi savunmasına karşılık, kendisinin Roosevelt’in dört özgürlüğünün²³ tam ve kesin olarak sağlanmasından yana olmasıydı.²⁴ Sertel’in demokrasi konusundaki görüşlerini soğukkanlılıkla kendi görüşlerinden ayırdığı görülen Hüseyin Cahit, aslında bu tür bir demokrasi anlayışına karşı tam manasıyla tahammülsüzdü. *Tan* matbaası baskısını anlatan yazılarını bir araya getirdiği bir broşürde yer alan, “Komünistlerin ağzında demokrasi ve demokrat kelimelerinin mânası sadece Bolşeviklik ve Bolşevikliktir”²⁵ sözleri bu tahammülsüzlüğün sadece bir göstergesidir. Bu açıdan Sabiha

22 Hüseyin Cahit Yalçın, “Türkiye’de Faşistlik Davası Üzerine-I”, *Tanin*, 21.10.1945’ten aktaran Ayşe Azman, “Türk Basınında Siyasi Bir Gazeteci Hüseyin Cahit Yalçın”, *Yayımlanmamış Doktora Tezi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi SBE, 1994. s. 148.

23 Roosevelt’in 6 Ocak 1941’deki Kongre konuşmasında değindiği bu dört özgürlük; ifade özgürlüğü, inanç özgürlüğü, yoksulluktan kurtulma özgürlüğü, korkusuz yaşama özgürlüğüdür.

24 Hüseyin Cahit Yalçın, “Hükümetde İnkılapçılık”, *Tanin*, 23.11.1945’ten aktaran Azman, a.g.e., s. 149.

25 Hüseyin Cahit Yalçın, *Komünist Tahrikleri Karşısında*, Ankara: ?, 1947, s. 14.

Sertel’le yaptığı demokrasi tartışması ve *Tan* gazetesiyle *Görüşler* dergisine karşı takındığı tavır, “Soğuk Savaş demokrasisi”nin baskıcı karakterinin ilk örnekleri arasında değerlendirilebilir.

Hüseyin Cahit bununla da kalmadı, kısa sürede ABD’nin Türkiye’deki baş savunucuları arasına girdi. 1940’larda iktidarın basındaki en önemli kalemlerinden biri olarak görülen Hüseyin Cahit, gazete yazılarında Türkiye-ABD dostluğunun önemini işliyordu.²⁶ Faşizmin yenilgisinin ardından yeni düşmanın “kı-zıl faşizm” olduğunu öne süren Hüseyin Cahit, hiçbir gücün Türkiye’yi, İngiltere ve ABD’nin demokrasi ideallerinden ayıramayacağını öne sürmekteydi.²⁷ Yazılarında Amerikan dostluğunu ifade ederken işi bazen ifrata vardırdığı da olmaktaydı. Örneğin, bilim insanlarının ABD’nin atom bombasını “caydırıcı bir güç olarak kullanılmasına” itiraz etmelerine bile karşı çıkmakta ve bombayı savunmaktaydı.²⁸ Türkiye’nin gündemine Soğuk Savaş’ın başlamasıyla birlikte giren abartılı Amerikan dostluğu söylemini zaman yitirmeden benimseyen Hüseyin Cahit’in, *Fikir Hareketleri*’nde sergilediği çizgiden saptığını söylemek mümkün değildir. Olsa olsa demagojiden uzak ve serinkanlı değerlendirmelerin yerini Soğuk Savaş’ın başlamasıyla saldırgan ve sağduyu yoksunu bir yaklaşımın aldığı söylenebilir.

Hüseyin Cahit’in *Fikir Hareketleri* dergisi üzerine yazılan az sayıdaki incelemeden birinin sahibi olan Cemil Koçak, Hüseyin Cahit’in liberal demokrathlığını överken,²⁹ Yalçın’ın asıl amacının ideolojilerin tanıtılması vesilesiyle İtalyan ve Alman faşizminin, kısaca diktatörlüklerin zayıflıklarını gösterip liberal parlamenter sistemlerin tüm sorunlarına karşın diktatörlüklerden ve kişisel yönetimlerden üstünlüğünü savunmak olduğunu söylemekte-

26 Hüseyin Cahit Yalçın, “San Francisco Dönüşü”, *Tanin*, 16.6.1945’ten aktaran Azman, a.g.e., s. 143.

27 Hüseyin Cahit Yalçın, “Üçüncü Cihan Harbi Karşısında Türkiye”, *Tanin*, 27.6.1945’ten aktaran Azman, a.g.e., s. 144.

28 Hüseyin Cahit Yalçın, “Atom Bombası Münasebetiyle Bir Düşünce”, *Tanin*, 9.10.1945’ten aktaran Azman, a.g.e., s. 147.

29 Koçak, a.g.y., s. 86.

dir.³⁰ Gerçekten de *Fikir Hareketleri*'nde liberal demokrasinin üstünlüğünü savunduğu çok sayıda yazı yazdı. Ancak Hüseyin Cahit'in liberalizmi, Sabiha Sertel'i farklı demokrasi anlayışı nedeniyle mahkûm etmesine ve antikomünist baskı kampanyalarını cansiperane desteklemesine engel teşkil etmedi. Bu açıdan bakıldığında 1930 ve 1940'lar Türkiye'sinde Hüseyin Cahit, Anglosakson demokrasisine hayranlığı nedeniyle Alman yanlılarıyla faşizm konusunda uzlaşamayan ama antikomünizmde buluşan isimlerden biriydi.

Son olarak, belirtmek gerekir ki, *Fikir Hareketleri*'nde Anglosakson modeli liberal demokrasi övgüsüne geniş yer veren Hüseyin Cahit, iç siyasette iktidarın liberal demokrasiyle uzlaşmayan "cumhuriyetçi" uygulamalarını savunmaktan geri durmadı. Yazılarında bu çelişkiyi açıklamaya çalışan kapsamlı bir tartışmaya rastlanmaz. "Cumhuriyetçi" paradigmaya mesafeli, "özgürlükçü" Anglosakson modeline daha sadık bir demokrasi yaklaşımı sergileyen ise *Hür Fikirler* dergisi olmuştur.

Hür Fikirler:

Anglosakson Modeli Demokrasi ve Özgürlük

Soğuk Savaş boyunca kendisini "Hür Dünya" olarak tanımlayan cephenin, iki kutup arasındaki taraflaşmanın "hürriyetler-baskı" ikiliği üzerinde yükseldiğini iddia etmesi nedeniyle, özgürlük tartışması ideolojik mücadelenin merkezine yerleşmişti. *Hür Fikirler* dergisi her şeyden önce ismiyle bu mücadeleyi referans aldığını göstermekteydi. Ele aldığı konular ve bu konulara yaklaşımı itibarıyla da süregiden Soğuk Savaş kutuplaşmasında taraf oldu.

Savaş sonrası Türkiye'sinin öne çıkan iki ismini; Ali Fuat Başgil ve Ahmet Emin Yalman'ı buluşturan *Hür Fikirler*, ana hat-

30 Koçak, a.g.y., s. 92. *Fikir Hareketleri* üzerine doktora tezi yazmış olan Nahit Yalçın, Hüseyin Cahit'in liberal demokrasi savunusu yaptığını, ancak özellikle halkçılık ilkesiyle örtüşen sınıfsız toplum iddiasıyla dönemin otoriter yönetimini onayladığını belirtmektedir. Bkz. Yalçın, a.g.e., s. 365.

larıyla ifade edilecek olursa, Türkiye'deki fikir ve uygulamaları, Anglosakson pratiğiyle özdeşleştirilen siyasal liberalizm kıstaslarıyla değerlendirmekteydi. *Hür Fikirler*'in Başgil ve Yalman'ı bir araya getirmesi başlı başına ilgi çekiciydi. Bir süre sonra aralarındaki fikir ayrılıkları su yüzüne çıkacak olsa da başlangıçtaki birliktelik, dönemin ideolojik ortaklaşmalarına ve karşıtlıklarına dair önemli ipuçları sunmaktaydı. Başgil ve Yalman'ı *Hür Fikirler*'in çıkışında yan yana getiren, öncelikle ikisinin de Anglosakson tarzı özgürlük ve demokrasi anlayışını benimsemeleriydi. İkilinin bir diğer ortak noktası, DP'nin ağırlığını koyduğu çok partili siyasi yapı içerisinde kendilerine siyasi ikbal yolu bulamamalarıydı.

Özellikle Ahmet Emin Yalman, hayatı boyunca sadık bir ABD dostu olmuş, Türkiye'de Amerikan modeli bir siyasi-sosyal yapının inşa edilmesini canıgönülden desteklemişti. Gazetecilik eğitimi aldığı ABD'de uzun yıllar kalan Yalman, Türkiye'ye dönerek mesleğini yapmaya başladığında ABD'de edindiği ilişki ağı,³¹ çok iyi İngilizce bilmesi gibi avantajlar sayesinde o sırada Türkiye'de görev yapan ABD'lilerle sıcak ilişkiler kurabildi. Yalman, ABD'deki hayatın farklı veçhelerini, tanıdığı ABD'lileri, Amerikan devlet adamlarının özelliklerini makale ve kitaplarına ağıdalı bir hayranlıkla yansıtmıştı.

Hür Fikirler dergisinin Başgil ve Yalman dışındaki yazarları arasında Osman Fethi Okyar, Sulhi Dönmezer, Burhan Apaydın, Mehmet Ali Sebük, Kemal Cündübeyoğlu, Nezahet Necmettin Ege gibi isimlere rastlanmaktaydı. Dergi, 1947'de kurulan Hür Fikirleri Yayma Cemiyetinin yayın organı olarak çıkmaya başladı. Nizamnamesinde belirtilmemekle birlikte, Dünya Liberaller Birliğine bağlı olan³² Hür Fikirleri Yayma Cemiyeti, kuruluş tarihinden ve adından da anlaşılabilceği üzere, Soğuk Savaş ideolo-

31 Yalman, *Turkey in My Time* adlı otobiyografik kitabında, üniversite eğitimi yıllarında bu ilişki ağına nasıl sahip olduğunu anlatır. Bkz. Yalman, a.g.e., s. 26-35.

32 Yalman'ın ifadesi bu yöndedir. Ayrıca, cemiyet, Dünya Liberaller Birliğinin 1949'da Paris'te düzenlenen kongresine de katılmıştır.

jik mücadelesinde “hür fikirler”in ve –bu şekilde dile getirilmemiş olsa da– ABD önderliğindeki “hür dünya”nın bir taraftarıydı. Kast edilen, derneğin ve derginin kurulmasına yol açan etkenlerin doğrudan dünya koşullarından kaynaklandığı değildir. Yayın ve diğer faaliyetler incelendiğinde, *Hür Fikirler*’e öncülük edenlerin gayesi –özellikle Başgil için bu söylenebilir– her şeyden önce, çok partili yaşama geçişle birlikte İnönü idaresine karşı yapılan eleştirileri sivriltilmek olarak görünmekteydi. Uygulamaları ve bunları meşrulaştıran fikirleri eleştirirken dayanan siyasi ideoloji, dönemin iç ve dış koşulları gereği egemen çevrelerde fazileti konusunda kuşku beslenmeyen liberalizmdi.³³ *Hür Fikirler*’de Türkiye’nin iç gündemine ilişkin tartışmalar ön planda olmakla birlikte, özellikle Ahmet Emin Yalman’ın, Soğuk Savaş koşullarını, iki kutup arasındaki mücadeleyi yakından takip eden ve tavrını belirtmekten çekinmeyen bir Soğuk Savaş kalemi olması dolayısıyla, uluslararası alandaki tartışmalar da dergide görece geniş yer tutmaktaydı. Dergiyi uluslararası alanda sürmekte olan bu mücadeleler konusunda uyanık tutan esas kalem Yalman’dı.

Nitekim, *Hür Fikirler* dergisinin Kasım 1948 tarihini taşıyan ilk sayısında yayımlanan Hür Fikirleri Yayma Cemiyetinin Beyannamesinde ideolojiler arasındaki bu mücadelede cemiyetin kendisine biçtiği rol şu şekilde açıklanmaktaydı:

Böyle bir cemiyet kurmağa lüzum gördük ve bugünün gerek memleket şartları ve gerek dünya vukuatı karşısında buna şiddetle ihtiyaç duyduk. Zira, bugün artık akıllı eren herkesçe bilinmiş olsa gerektir ki, senelerden beri milletleri felâketten felâkete sürükleyen, ve milletler içinde milyonlarca insan ferdini, klik menfaati üzerine oturmuş birtakım oligarşik kuvvetlerin esaretine mahkûm eden âmillerin başında yer yer türeyen hak ve hürriyet düşmanı ideolojiler gelmiştir. (...)

33 *Hür Fikirler*’de dikkat çeken, genel bir demokrasi söylemi yerine özellikle bireysel özgürlüklerle tanımlanan bir liberalizm söyleminin öne çıkarıldığıdır. Dolayısıyla *Hür Fikirler*, liberal demokrasiyi savunusundan ziyade liberalizm savunusuna odaklanmaktadır.

Hülâsa, devrin totaliter rejim istidatları ve propaganda hücumları karşısında iyi niyetli insanların birleşmesi ve hak hürriyet müdafaası uğrunda tek bir fikir cephesi teşkil etmesi bugün artık medenî ve insanî bir vazife olmuştur.³⁴

Yalman'ın *Hür Fikirler*'i dışarıya açan yazılarına karşılık Başgil, yazılarında komünizme karşı uluslararası mücadeleyi Türkiye'deki gelişmeleri eleştirmeye yarayacak bir zemin olarak kullanmaktaydı. Bu açıdan dergide Başgil'in ağırlığı açıkça hissedilmekteydi. Nitekim Başgil'in *Hür Fikirleri* Yayma Cemiyeti Neşriyatı arasında çıkan *Demokrasi ve Hürriyet* başlıklı eserinde yeryüzündeki bütün hükümetleri, oligarşiler ve halkın, yani ekseriyetin hükümeti olarak ikiye ayırması ve birincileri istibdat rejimleri olarak tanımlaması, evrensel bir sınıflama gibi görünse de büyük oranda Türkiye'deki rejime yönelik eleştirileri için kullandığı bir çerçeveydi.³⁵ Başgil'in yazılarında bu tür eleştiriler geniş yer tutarken Yalman iç politikada muhalif tavrını geri planda tutmaktaydı.³⁶ Üstelik Başgil ile Yalman arasındaki tek fark bu da değildi. Özellikle DP iktidarıyla birlikte hız kazanan dinselleşme konusunda Başgil ve Yalman ayrı görüşlere sahipti. Bu görüş ayrı-

34 "Hür Fikirleri Yayma Cemiyetinin Beyannamesi", *Hür Fikirler*, Cilt 1, Sayı 1, Kasım 1948, s. 46, 48.

35 Bu sözleriyle siyasi bakımdan "halkçı" bir karakter taşıyan Başgil'in görüşleri, bahis demokrasinin eşitlik prensibine gelince son derece "seçkin"dir. Ehliyet ve liyakatte eşit olmayan insanların eşit tutulamayacağını söyleyen Başgil, "Bilen ile bilmeyen, tembel ile çalışan, sadakatle ihanet, faziletle redaet, ehliyetle belâhat, hürriyetle esaret... Hiç müsavî olur mu?" demektedir. Bkz. Ali Fuat Başgil, *Demokrasi ve Hürriyet*, İstanbul: Hür Fikirleri Yayma Cemiyeti Neşriyatı No. 8, Telif Eserler No. 5, 1949, s. 42. Başgil, İngiltere'de kralın "millî ve emperyal birliğini" simgeleyen bir unsur olarak varlığını demokrasiye aykırı bulmaz, hatta olumlar. Demokrasinin simgelerle de desteklenen manevî yönünü böylece vurgulayan Başgil, demokrasiyi ekseriyetle tanımlamaktan da geri durmayacaktır. Bu çelişik gibi görünen görüşler, Başgil'in cumhuriyetle halkın isteklerini karşı karşıya koyan, ancak halka eşitlikçi bir biçimde kesinlikle yaklaşmayan son derece muhafazakâr bir tutumun göstergesidir. Bkz. Başgil, a.g.e., s. 17-18.

36 Yalman ile Başgil'in tek parti yönetimine muhalif kalmakla birlikte, muhalefet ettikleri konuların aynı olduğu söylenemez. Yalman, başta laiklikle ilgili reformlar olmak üzere Cumhuriyet devrimlerini desteklemeyi sürdürmüştür. Oysa Başgil'in zamanla daha da belirginleşen itirazları laiklik uygulamalarına yoğunlaşacaktır.

lıkları, Hür Fikirleri Yayma Cemiyetinin faaliyetlerini sekteye uğratmaktaydı.³⁷ Siyasi sahada laiklik tartışması alevlendikçe görüş ayrılıkları, cemiyeti hızlı bir ayrışma sürecine sürükledi.

Derginin içeriğine bakıldığında “özgürlükler” başlığının öne çıktığı; düşünce, ifade, yayın, inanç özgürlüğü konularında hemen hemen her sayıda çeşitli yazılar yayımlandığı görülmekteydi. Bu özgürlüklerin kullanılması önündeki engellere ilişkin değerlendirmelerde ise, Batı'nın özgürlük anlayışı ve uygulamaları temel referans noktası olarak alınmaktaydı. Derginin ilginç özelliklerinden biri, tespit edilen sorunları kamuoyuyla paylaşan bir dilden ziyade devleti muhatap alan ve devletten reform talep eden bir dilin hâkim oluşuydu. *Hür Fikirler*'de rejimin aksayan tarafları eleştirilirken anayasa reformu, çift meclis, yüksek mahkeme vb. çözüm önerileri üzerinde durulmaktaydı. Türkiye'de aydınların, arzu edilen dönüşümü gerçekleştirecek otorite olarak devlete seslenme alışkanlığının, *Hür Fikirler*'de de nüksetmesi muhtemelen Ali Fuat Başgil'in hukukçu kimliğiyle de alakalıydı. Başgil, sorunları ve çözüm önerilerini hukuksal düzlemde ele alan bir isimdi.

Hür Fikirler dergisinin, özgürlükleri Batı Avrupa odaklı bir özgürlük rejimi bağlamında düşündüğü yukarıda belirtilmişti. Derginin özgün yönlerinden biri, model olarak alınan Batı'yı ve Batılılaşmayı genel olarak sorunsallaştırmamış olmasıydı. Oysaki Batılılaşma tartışması, Osmanlı'nın son döneminden itibaren çeşitli aydın grupları tarafından çıkarılan farklı fikir dergilerinin kadim meselelerinden biri olagelmisti. Başgil başta olmak üzere bazı yazarları muhafazakâr eğilimlere sahip olan bir derginin, bu sorunsallaştırmayı yapmaması dikkat çekiciydi. Bu durum, Soğuk Savaş'ın özellikle ilk yıllarında kendilerini “Hür Dünya” taraftarı olarak konumlayan muhafazakârların Batılılaşma tartışmasını dahi kolaylıkla bir tarafa bırakabildiklerini göstermesi bakımından ilginçti.

37 Hüseyin Sadoğlu, “Hür Fikirleri Yayma Cemiyeti”, Murat Yılmaz (Ed.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 7: Liberalizm* içinde (307-315), İstanbul: İletişim Yayınları, 2005, s. 308.

Ali Fuat Başgil, siyasi yelpazede merkez sağa denk düşen görüşleriyle devlete ya da devlet adamlığına yakın bir profil çizmekteydi. Ancak Başgil, Batı'nın model alınmasını desteklerken esas olarak "inanç ve vicdan özgürlüğü" konularında Anglosakson paradigmasının kabul görmesini önemsemektedir. Diğer bir deyişle, özgürlüklerin genişletilmesi, Başgil için öncelikle din bahsinde daha fazla serbestlik anlamına gelmekteydi. Böylece, *Hür Fikirler*'de Türkiye'deki laiklik uygulamalarına yönelik eleştiriler ile Soğuk Savaş antikomünizmi ve liberalizmi aynı çerçeveye girmektedir. Bu "alaşım" Soğuk Savaş Türkiye'sinde sağ ideolojinin ana malzemesini oluşturmaktaydı. *Hür Fikirler* böyle bir ideolojik netleşmeyi sağlayacak kadar gelişkin ve etkili bir yayın olmamakla birlikte, Türkiye'de Soğuk Savaş ideolojisinin sağ-muhafazakâr cumhuriyetçilere sağladığı düşünsel olanaklar konusunda ipuçları vermesi bakımından önemlidir.

Öte yandan Yalman, Başgil'den farklı olarak ABD'de edindiği izlenimleri sekülerizme bağlı kalarak yorumlamayı tercih ediyordu.³⁸ Özellikle kiliselerin etkinlikleri, dinî misyonerlik faaliyetlerine ilişkin kişisel tecrübeleri Yalman'ı caydırmak bir yana, Türkiye'deki laiklik uygulamalarının önemini kendisinin gözünde artırmış gibiydi. Bu konudaki fikir farklılıkları bir süre sonra derginin yayın macerasını etkileyen bir ayrılığa yol açtı.

Hür Fikirler, *Fikir Hareketleri* ile kıyaslandığında çeviri eserlere daha az yer veriyordu. Kimi sayılarında dönemin ünlü antikomünist isimlerinden ABD'li gazeteci Walter Lippmann'ın yazıları yer aldı. Ayrıca, dünya federalizmi fikrinin en ünlü savunucularından biri olan Emery Reves'in *The Anatomy of Peace* (Barışın Anatomisi) adlı kitabının "Sosyalizmin İflası" başlıklı bölümü de tefrika halinde yayımlandı. Bu kitabın Amerikan üniversitelerinde elden ele dolaştığı, kiliselerde vaaz mevzusu haline getirildiği notu düşünülmüştü.³⁹ Yine, Lucien Morice'in *Dünya*

38 Yalman, a.g.e., s. 30.

39 Bkz. Emery Reves, "Sosyalizmin İflası", *Hür Fikirler*, Cilt 1, Sayı 11, Eylül 1949, s. 573.

İmparatorluğu'na Doğru başlıklı kitabından bölümler tefrika edildi. Uluslararası ilişkilere liberal-entegrasyoncu bir perspektifle yaklaşan bu isimlerin açtığı “dünya hükümeti” ya da “dünya federalizmi” gibi tartışmalarda, sosyalizm ve kapitalizmin iflas ettiği ileri sürülerek ortak bir örgütlenme oluşturma önerisi dile getirilmekteydi. İçeride bu tartışmanın yansımalarından bahsetmek zordur. Ancak bu vesileyle, Türkiye'nin Soğuk Savaş'taki Batı bloku taraftarlığına itiraz edilmemekle birlikte, liberalizmin ülkenin özgün koşullarına uygun biçimde rötuşlanması gerektiğini savunan görüşlerin ifade edilmesi mümkün oluyordu.⁴⁰

Hür Fikirler'de doğrudan ABD hakkında yazılmış yazılara ya da ABD'ye ilişkin değinilere *Fikir Hareketleri*'nden daha fazla rastlanmaktaydı. Bu yazılar, ABD'yi iyi bilen isimlerin kaleminde çıkmaydı ve ABD hakkında kamuoyunda oluşan önyargıları kırma amacı taşımaktaydı. Sulhi Dönmezer'in ABD'de bizzat yaptığı gözlemlerden yola çıkarak kaleme aldığı ve özellikle eğitim sisteminin işleyişini anlattığı makalesi ilgi çekiciydi.⁴¹ Dönmezer, yazısında, Amerikan filmlerini izleyerek Amerikan terbiye sistemi ve üniversite öğrencileri hakkında fikir sahibi olanların, bunları milli geleneklerle bağdaşmaz bulduğunu, ancak tüm bunların yanlış kanaatlere dayandığını iddia etmekteydi. Dönmezer, kızların yaşlı kadınların kontrolündeki evlerde barındığını, kızlı erkekli partilerde alkol alınmasına müsaade edilmediğini anlatarak diğer Batılı ülkeler için söylendiği gibi ABD'nin de ahlaki düşkünlüğün pençesinde olduğu iddiasını çürütmeye çalışmaktaydı. Ahlaki me-

40 Armaoğlu'nun bu konuda bir tartışma yürüttüğü yazısındaki şu satırlar açıklayıcıdır: “Gerek komünizm ve gerekse kapitalizm, bu bakımdan, biri ifrata, diğeri de tefrite varmıştır. Her ikisi de meseleyi tek bir zaviyeden ve fakat birbirine zıt zaviyelerden ele almışlardır. Birisinde ferdî gaye unutulmuş, diğesinde de içtimai gaye ihmal edilmiştir. Şu halde, netice olarak söylersek, bugün tercih zorunda kaldığımız iki sistemden liberalizmi benimsememiz zaruridir. Tabii hak ve hürriyetlerimize sahip olma zarureti bizi buna mecbur tutmaktadır. Lâkin bu sistemi kabul ederken de lüzumlu rötuşları yapmak mecburiyetindeyiz.” Fahir Hâdi Armaoğlu, “Bugünkü Dünyamız”, *Hür Fikirler*, Cilt 1, Sayı 4, Şubat 1949, s. 184.

41 Sulhi Dönmezer, “Hürriyete İnanmak ve İman Etmek”, *Hür Fikirler*, Cilt 1, Sayı 2, Aralık 1948, s. 66-70.

seleler ABD'ye yönelik muhafazakâr eleştirilerde sıkça gündeme gelmekteydi. Dolayısıyla Amerikan toplumunun “ıffetli bir toplum” olarak resmedilmesi, bu kesimler arasındaki Amerikan imajının onarılması açısından önemliydi.

ABD imajının onarılmaya çalışılmasına yönelik bilgiler bundan ibaret değildi. Dönemin diğer dergilerinde de rastlanan benzer işlevli bir iddia, *Hür Fikirler*'de de yer bulmuştu. Buna göre, Avrupa'daki durumun tersine Amerikan işçisi Amerikan kapitalizminin işleyişi nedeniyle avantajlıydı ve bu nedenle sistemle barışıktı.⁴² Herhangi bir somut kanıta dayanmayan bu iddia, eşitsizlikte ifrata kaçan Avrupa'ya karşın ABD'de daha dengeli bir ücret ve gelir dağılımı politikası olduğunu öne sürmek için dile getirilmekteydi. Halbuki 1960'lardan itibaren daha eleştirel bir gözle bakılmaya başlanınca tablonun tam tersi olduğu açık biçimde görülecekti.

Hür Fikirler'in Türkiye aydını üzerinde derin izler bırakan bir yayın olduğunu söylemek mümkün değildir. Ancak muhafazakâr modernleşmecilerin de dâhil olduğu bir çevrenin, genel olarak Soğuk Savaş tartışmalarına ve özel olarak ABD'ye yaklaşımlarını anlamak isteyenler için önemli ipuçları vermektedir. Öncelikle bazı aydınların Anglosakson modelini ve Soğuk Savaş tartışmalarını kullanarak iç politikaya ilişkin görüşlerinin meşruiyetini nasıl genişletmeye çalıştıklarını anlamak isteyenler için ilgi çekici bir yayındır.

42 “Amerika'daki kapitalist sistem neden Amerikan vatandaşları tarafından beğenilmekteyken, İngiltere ve Avrupa sosyalizme kapılıyor. Bunun sebebi Amerikalı ve Avrupalı iş adamı arasındaki farkta mevcuttur. (...) Ne yazık ki Türkiye efkârıumumiyesi kapitalizm ve sosyalizm mevzularını sadece Avrupa'daki cereyanlarla ve Avrupalı muharrirlerin yazılarıyla tanımaktadır. Amerikan kapitalizmi maalesef henüz meçhul bir âlemdir. Amerika'da ne ezeli ve ebedi bir zengin sermayedar sınıfı... Ne de ezeli ve ebedi bir âciz işçi sınıfı yoktur (...) İkincisi içtimâî muhitte kayıdsız, şartsız serbest bir iktisat sisteminin hükümrân olmasıdır. (...) Bütün kalbimle temenni ederim ki aziz vatandaşlarım, Avrupa kapitalizminin zararlarını düşünürken Amerikan kapitalizminin Amerikan vatandaşlarına ne imkânlar hazırladığını da tetkik etmek külfetine katlansınlar.” Ege, Nezahet Nurettin. “Eski Dünyada Kapitalizm İflâs etmemiştir. Fakat Kapitalistler, Kapitalizmi İflâsa Sürüklemişlerdir”, *Hür Fikirler*, Cilt 1, Sayı 11, Eylül 1949, s. 579-586.

Hüseyin Cahit'in *Fikir Hareketleri* ile kıyaslandığında *Hür Fikirler*, Türkiye aydınının Soğuk Savaş'la birlikte Kıta Avrupası odaklı fikir tartışmalarından çıkarak Atlantik ötesinde yapılan tartışmalara daha fazla ilgi duymaya başladığını göstermektedir. Bu değişimin *Hür Fikirler* özelinde görülen bir yan etkisi, tartışmaların derinlik ve nitelik açısından geriye düşmeye başlamasıdır.

Forum: Antikomünist Modernleşmecilik

1950'ler fikir hayatına damga vuran *Forum* dergisi çevresini tek bir ideolojik pozisyonla tarif etmek mümkün değildir. Forumcular, aralarında sağ ya da sol Kemalizm yorumlarına yakın isimlerin, sosyalizme sempatiyle bakan aydınların ya da Batıcı modernleşmeye toptan karşı olmamakla birlikte eleştirel yaklaşan liberal muhafazakârların yer aldığı, sürekli yazarlarının büyük çoğunluğu üniversite öğretim üyesi olan bir aydın çevresiydi.

Forumcuların Batı'ya, Türkiye'nin modernleşme sürecine bakışları ve antikomünizmleri kendilerinden önceki Cumhuriyet kuşağıyla aralarında bir düşünsel süreklilik oluştuyordu. Cumhuriyet Türkiye'sinde yetişen bu genç aydın kuşağı, Türkiye'nin Soğuk Savaş'ta Batı ittifakının sadık bir üyesi olmasını köklü biçimde sorgulamadı. Avrupa'nın savaşın getirdiği yıkım nedeniyle zor günler geçirdiği bu yıllarda, *Forum* çevresi kendilerinden önceki Batıcı kuşaklardan farklı olarak gözlerini Batı tipi modernleşmenin yeni model ülkesi olarak ABD'ye dikti.

1950'lerin genç aydınlarının ABD'ye sempatiyle bakmasının arkasında bu kuşağın kendisine has nedenler de vardı. Öncelikle bu, büyük çoğunluğu Alman ve Fransız okullarında yetişen "büyüklerinden" farklı olarak çoğunluğu İngilizce bilen, İngiltere ve ABD'de eğitim alan bir kuşaktı. Bu özelliği bağlamında söz konusu kuşak, Türkiye'nin Anglosakson etkisiyle yetişen ilk aydın kuşağı olarak nitelenebilir. Bu kuşağın öne çıkması ve edebiyat-sanat gibi Kıta Avrupası etkisinin sürdüğü alanlardan ziyade –ki bu alanlarda Fransız etkisinin bir süre daha zayıflamayacağı gö-

rülmektedir- siyasal düşünceler alanına damga vurması, 1950’le-
rin Türkiye’inde genel fikir atmosferini de belirlemektedir. Bu
aydınların önemli bir bölümü 1950’lerde iyiden iyiye Amerikan
sosyal bilimlerinin etkisinde kalan üniversitelerde görev yapıyor-
du. Nitekim *Forum*’un aslında Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler
Fakültesinden çıkan bir dergi olduğunu söylemek yanlış olmaz.
Forum çevresi, muhakkak ki 1950’ler aydın kuşağını bir bütün
olarak temsil etmiyordu. Ancak dönemin fikir tartışmalarını bü-
yük ölçüde bu çevrenin belirlediğini söylemek yanlış olmaz.

DP hükümetinin baskıcı uygulamalarına muhalefet eden
Forum, bu bağlamda yaptığı demokrasi tartışmasıyla ve seçilmiş
hükümetlerin sınırlandırılmasına ilişkin önerileriyle düşünce
dünyasının gündemini belirlemektedir. Bilindiği gibi, bu süreçte
dile getirilen çözüm önerileri 1960 Darbesinden sonra oluşan yeni
siyasi ortamda yeni Anayasa eliyle büyük oranda hayata geçirildi.
Demokrasinin ne olduğu ve nasıl işlemesi gerektiği konusundaki
tartışmalar esnasında *Forum* çevresinden farklı sesler yükselse
de genel olarak Türkiye gerçekleriyle liberal demokrasi anlayışını
sentezleyen bir orta yol makbul bulunmaktaydı. Liberal demok-
rasi uygulamaları için referans ise Anglosakson siyasi pratiğiydi.

Görüldüğü gibi bu aydın çevresini ABD’yle buluşturan zemin
oldukça bereketliydi. Bu zemini *Forum*’un içeriğine yoğunlaşa-
rak daha ayrıntılı bir biçimde analiz etmeden önce, *Forum* der-
gisinin bu bağlamda neden önemli bir yayın olduğuna da kısaca
değinmek gerekir. *Forum*, yayımlanmaya başlamasından itibaren
“Türkiye’nin nereye gittiğini” sorgulayan, “nereye gitmesi gerek-
tiği” konusunda fikir üreten, “sorumlu” bir aydın tavrını yansı-
tmaktaydı. Türkiye’nin siyasi, ekonomik, toplumsal yapısına iliş-
kin incelemeler; uygulanan politikalara, dünyadaki gelişmelerin
Türkiye’ye etkisine ilişkin *Forum*’da yer alan analizler, önemli
bir aydın-bürokrat kesim tarafından takip edilmekteydi. Dergiyi
önemli kılan bir başka etken de yüksek entelektüel niteliğiydi.
Bu yıllarda yapılan demokrasi tartışmalarını, ABD’yle kurulan
çok yönlü ortaklığın etkilerini, Soğuk Savaş’ın düşünce dünya-

sındaki yansımalarını ve Türkiye aydınınının uluslararası alandaki gelişmeleri nasıl karşıladığını incelemek isteyenler için *Forum* ciltleri eşsiz bir malzeme sunmaktadır. *Forum*'da sergilenen entelektüel birikim, dünya ve memleket meselelerine derinlemesine bakabilme yetisi gösteren kalemlerin varlığı, siyaset dışında ekonomi, kültür-sanat gibi başlıklara da yer verilmesi dergiyi çok yönlü olarak incelenebilecek bir yayın haline getirmektedir.

Derginin künyesine bakıldığında ise Aydın Yalçın önderliğinde çıkan *Forum* dergisinin sahibi olarak Nilüfer Yalçın ile Metin And isimleri görülür. Türkiye'de aydın yetiştiren birkaç dergi çevresinden biri olan *Forum*'un uzun soluklu yazarları arasında Türkiye siyasi düşünce tarihinin önemli isimleri bulunmaktaydı. Bunlar arasından Turhan Feyzioğlu, Turan Güneş, Bahri Savcı, Mümtaz Soysal, Şerif Mardin, Bülent Ecevit, Bilge Karasu, Osman Okyar, Cahit Talas ilk akla gelenlerdir. Batı'daki fikir dergilerinden esinlenerek çıkarılan ve on beş günlük bir yayın periyoduna sahip olan *Forum*'un kapağında, derginin gündemdeki bir konuya ilişkin genel görüşünü yansıtan imzasız bir başyazı yayımlanmaktaydı. Derginin sürekli bölümleri arasında, Batı'da çıkan gazete ve dergi yazılarından seçmelere yer verilen "Ne diyorlar?" bölümü ve okuyucuların da katkısıyla oldukça nitelikli tartışmaların yürütüldüğü "Okurların Forumu" bölümü dikkat çekiciydi. 1960 Darbesinden sonra da yayın hayatına devam eden *Forum*, sağcı bir antikomünizme yatkın olan Aydın Yalçın'ın etkisiyle gittikçe daha muhafazakâr bir çizgiye kaydı. Ancak 1950'lere yoğunlaşan bu çalışmada, *Forum* dergisinin 1960 sonrası yayın macerası incelemenin dışında bırakılmıştır.

Soğuk Savaş Koşullarında

Kemalist-Liberal Sentez Denemesi

II. Dünya Savaşı sonrası dönemde, radikalliği bizzat CHP iktidarı tarafından törpülenmeye başlanan modernleşme projesinin köklü atılımları büyük oranda son buldu. Cumhuriyetin

“radikal devrimler çağı” böylece kapansa da Batı modeli kapitalist modernleşme arzusu sürmekteydi. Savaş sonrası dönemde bu çerçevede iki ayaklı bir dönüşüm gerçekleştirildi. Birincisi, Batı tipi çok partili bir siyasal yapının kurulmasıydı. İkincisiyse dünya kapitalizminin uzun süre sonra ilk kez dışa açılmacı döneme girmesiyle birlikte Türkiye’nin de iktisat politikalarını hızla değiştirerek Türkiye kapitalizminin yeni düzene entegrasyonunun sağlanmasıydı. Bu noktada devreye ABD girdi. Türkiye’ye uluslararası işbölümünde hammadde üreticisi rolü uygun görüldü ve Marshall Planı kapsamında verilen yardımlarla tarımsal modernizasyon ivme kazandı.

Türkiye değerlendirmelerinde çıkış noktası olarak bu iki yönlü değişim sürecini veri alan *Forum* çevresi, uygulama aşamasında karşılaşılan sorunları ele aldı; ancak aksaklıklara rağmen Batı modelinin takip edilmesinde ısrarcı olunmasını savundu. Böylece liberal demokrasi modelinin hayata geçirilmesiyle iktisadi liberalizasyon politikalarının eşzamanlı olarak gündeme geldiği bu yıllarda, önemli bir aydın desteğiyle liberal ideoloji Türkiye’de ilk kez hem söylemsel hem de pratik düzlemde başat ideoloji haline geldi.

Siyasi alana bakıldığında *Forum*, Türkiye’nin geleceğini Batı tipi bir liberal demokrasinin her yönüyle tesis edilmesinde ve esas olarak Anglosakson dünyasına ait değerlerin Türkiye’de de güçlenmesinde görmekteydi. Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi Batılılaşma taraftarlarını “kısmi Batılaşmacı” ve “topyekûn Batılaşmacı” olarak sınıflandıran Tunaya, bu eğilimleri nedeniyle *Forum*’u ikinci kategoriye yerleştirir. Ancak Tunaya’nın, *Forum*’u tanımlarken Batı’nın ve Batılılaşmanın tarihsel süreç içerisinde anlam değiştirdiğini dikkate almayan bir tasnif yaptığı görülür. Zira 1950’ler Türkiye’si, 19. yüzyılın geleneksel yapıdan arınmaya çalışan Osmanlı’sı ya da radikal reformlarla Osmanlı’dan olduğu kadar Doğulu yüzünden de uzaklaşmaya çalışan 1930’lar Türkiye’si değildi. 1950’ler, dünyada Soğuk Savaş rüzgârlarının şiddetli estiği, “Batı”nın büyük ölçüde anti-

komünist kapitalist blokla özdeşleştiği bir dönemdi. Dolayısıyla 1950'lerde "topyekûn Batılılaşma" dendiğinde bunu sadece radikal modernleşme talebi çerçevesinde anlamak mümkün değildir. Dünyanın ve Türkiye'nin içinden geçmekte olduğu dönemin koşulları göz önüne alındığında, bu yıllarda bir ülke için Batı'ya eklemlenmek Soğuk Savaş'ın sistemler arası çatışma ortamında ABD önderliğindeki kutupta yerini almak anlamına da gelmekteydi. Kuşkusuz, böyle bir angajman, yüzyılı aşkın süredir ülkenin "modernleştirilmesi" anlamına gelen Batılılaşma ideolojisinden farklı bir ideolojik oryantasyon gerektirmekteydi.

Forum çevresine gelince, başta Aydın Yalçın olmak üzere bu çevrede yer alan isimler, Batı dünyasının tam bir parçası olmanın Soğuk Savaş'ın bir tarafı olmakla özdeşleştiğinin farkındaydı. Nitekim bu konuda hiç ketum davranılmadı: Türkiye'nin ABD liderliğindeki antikomünist Batı'nın bir parçası olması, *Forum*'da açık bir biçimde savunuldu. *Forum*, bu anlamda, antikomünist bir Batıcılığın ve Anglosakson tipi liberalizmin birbirini beslediği bir siyasi-ideolojik hat geliştirdi. Daha önce benzer çizgiyi savunan yayınlardan -Hüseyin Cahit'in *Fikir Hareketleri* gibi- farklı olarak bu hat, *Forum* örneğinde entelektüel derinliği ve çok yönlülüğüyle dikkat çeken bir aydın hareketini belirledi.

İdealleştirilmiş bir Anglosakson liberalizmi kurgusunu çeşitli veçheleriyle okuyucusuna aktarmaya çalışan *Forum* dergisi, bu ideale ulaşma yolunda Kemalizmi liberalizmle sentezlemeye çalıştı.⁴³ *Forum*'a göre bir yandan laiklik başta olmak üzere Atatürkçülüğü savunmak ve uygulamak, öte yandan liberal bir siyasi yapı tesis etmek mümkündü. *Forum*, bu sentezleme çabasını formüle etmeye çalışırken kimi zaman fazla zorlayarak Atatürk'ün Gökalp'ten değil Prens Sabahattin'den etkilendiğini bile öne sürdü. Atatürk inkılaplarının fert karşısında "inhisarıcı bir devlet teşkilatı" kurul-

43 *Forum*'un liberal demokrasi taraftarı olduğunu, iç siyasette Kemalist ilke ve inkılapları desteklediğini söyleyen Beriş de derginin çizgisini benzer bir sentez biçiminde açıklamaktadır. Bkz. Hamit Emrah Beriş, "Kemalist-Liberal Sentez Çabası: *Forum* Dergisi", Murat Yılmaz (Ed.), *Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce Cilt 7: Liberalizm* içinde (530-540), İstanbul: İletişim Yayınları, s. 530-540.

masına yorulamayacağını söyleyen *Forum*'a göre Atatürk “gelenek aleyhtarı bir liberaldir”⁴⁴ ve Prens Sabahattin’in içtimai doktrini hürriyetçi bir düzen taraftarlığı şeklinde tefsir edilecek olursa Atatürk, totaliter bir içtimai düzen taraftarı olan Gökalp’in değil Prens Sabahattin’in tesiri altında kalmıştır.⁴⁵ Bu formülasyon, aydınlar arasındaki tartışmalara yanıt olarak, Atatürkçülüğün özgürlükçü bir düzenle çelişmediğini, tersine Atatürk devrimlerinin ve demokrasinin aynı anda savunulabileceğini iddia etmek için geliştirilmişti. Bu formülasyonun arkasında “Atatürk’ün totaliter bir içtimai doktrin taraftarı olmadığı” türü vurgularda kendisini belli eden, “Kemalizmin Soğuk Savaş antikomünizmiyle çelişmediği” mesajı da yatmaktaydı.

Forum, zaman içinde nispeten geniş bir okur kesimi tarafından takip edilen, eleştirileri siyaset sahasında ses getiren bir yayına dönüştükçe “manifesto” niteliği taşıyan başyazılarla durduğu noktayı açıklama gereği duydu. 1956’da, yani derginin üçüncü yılında yayımlanan “Biz Ne İstiyoruz?” başlıklı başyazı, *Forum* çizgisinin yukarıda bahsedilen niteliğini şüpheye yer bırakmayacak şekilde ifade etti. Bu yazıdan da anlaşılacağı üzere *Forum*, liberalizmle uzlaştırılmış bir Kemalizmin, sosyalizm tehlikesinin yolunu tıkayacağını öne sürmekteydi. Klasik Kemalist halkçılıktan farklı olarak toplumsal çelişkilerin varlığını inkâr etmeyen bu Kemalizm yorumu, “ahenksizliklerin” çatışmasını değil, uzlaşmayla üstesinden gelinmesini sağlayacak reformist bir liberal yol önermekteydi:

Sosyalizm karşısında tavır almak gerekirse temsil ettiğimiz cereyana sosyalist vasfı takılabileceğini sanmıyoruz. Hele bu doktrinin Marksist ve ihtilâlcı koluyla tam bir anlaşmazlık içindeyiz. Cemiyet içindeki ahenksizliklerin, ihtilâl yoluyla, şiddet metod-

44 “Üçüncü Yıla Girerken Geriye ve İleriye Bakış”, *Forum*, Cilt 5, Sayı 49, 1 Nisan 1956, s. 2.

45 “Devrimler ve Demokrasi Meselemiz”, *Forum*, Cilt 5, Sayı 59, 1 Eylül 1956, s. 2. Ayrıca, bkz. Cemal Mıhçıoğlu, “Amerika’da Fikir Hürriyeti, Üniversite ve Siyaset”, *Forum*, Cilt 5, Sayı 49, 1 Nisan 1956, s. 7-8.

larıyla, proleter diktatörlüğü kurarak, ortadan kaldırılabileceğine inanmıyoruz. Çok daha radikal içtimai reformların muslihane yollarla tahakkuk ettirilebildiğinden ilham alarak, ferdi hürriyetleri ortadan kaldırmadan, ikna metoduyla, gönül rızasıyla ve tedrici bir şekilde içtimai değişikliğe gidilmesine taraftarız.⁴⁶

Yalçın Küçük, *Forum* dergisine ilişkin değerlendirmesinde, derginin, “Kemalizmin tam uygulanmasının sosyalizme kapıyı sıkıca kapatacağını” savunduğunu belirtir. Küçük’e göre bu yaklaşımı nedeniyle *Forum*, “Kemalizmin tam uygulanmasıyla sosyalizme bir kapı açmak istiyor,” diyerek tanımladığı 1960’ların ünlü *Yön* dergisiyle karşı karşıya gelmektedir.⁴⁷ Aslında *Forum* bu yönüyle Kemalizmin Türkiye’de komünizmi geçersizleştirdiğini savunan 1930’ların *Kadro* dergisine yakın bir çizgideydi. Ancak *Forum*, *Kadro*’nun tersine Türkiye’nin kendine özgü, içe kapanmacı bir yol izlemesini savunmak niyetinde değildi; Batı tipi liberalizmle uyumlulaşmış bir Kemalizm arayışındaydı. Böyle bir melezleşmeyi aynı zamanda Türkiye’de komünizmin alternatifi olacağı için savunmaktaydı:

Atatürk inkılâbının hem sür’atli değişme, hem de ferdi hürriyeti ortadan kaldırmadan ikna metodu kullanarak devrimleri kökleştirme imkânlarını bahşetmesiyle, Türkiye’de komünizme karşı gayet kuvvetli bir alternatif formül bulunduğu kaniyiz. İnkılabımızın gerek sosyal gerekse siyasî ve iktisadî sahada meydana getirmeye çalıştığı sür’atli değişme hamlesi devam ettirilebilirse, içtimai cerayan olarak Türkiye’de komünizm için hiçbir istikbal olamayacağına kaniyiz. Asya ve Afrika’nın diğer az gelişmiş memleketlerinde komünizm, temelli, sür’atli ve şü müllü bir gelişme ve değişme cereyanının en göze batır temsilcisi olduğu için, bu doktrin o memleketlerde oldukça kuvvet kazanabilmiştir.⁴⁸

46 “Biz Ne İstiyoruz?”, *Forum*, Cilt 5, Sayı 60, 15 Eylül 1956, s. 2.

47 Yalçın Küçük, *Aydın Üzerine Tezler-5 (1830-1980)*, Ankara: Tekin Yayınevi, 1988, s. 594.

48 “Biz Ne İstiyoruz?”, *Forum*, Cilt 5, Sayı 60, 15 Eylül 1956, s. 2.

Bu alıntıda Asya ve Afrika ülkeleri hakkında Soğuk Savaş taraflaşması bağlamında yapılan değerlendirme de dikkat çekicidir. *Forum*, burada da görüldüğü gibi, az gelişmiş ülkelerde komünist hareketlerin güç kazanmasını, Atatürkçülük benzeri bir alternatif olmadığı için komünizmin hızlı gelişme ve değişmeyi temsil eden bir siyasi güce dönüşmesine bağlamaktaydı. Bu yaklaşım, *Forum* çevresinde yer alan Kemalist aydınların, Üçüncü Dünya aydınlarının hararetle sürdürdüğü “bağımsızlık”, “kalkınma”, “az gelişmişlik” tartışmalarına ne kadar mesafeli durduklarının da bir göstergesiydi. Aşağıda daha fazla açılacak olan bu nokta, *Forum* aydınının ülkesini ve dünyayı yorumlarken *Kadro*’nun Kemalizme biçtiği “bağımsızlık peşinde koşan mazlum milletlere” yol gösterme misyonundan ne kadar uzak durduğunu ortaya koyması bakımından önemlidir.

Forum, antikomünizmden de Kemalist devrimlerden de ödün vermeden Türkiye’de demokratik bir siyasi yapının gelişmesini arzulamakta; siyasal liberalizme dayanan parlamenter demokrasinin her yönüyle işlemesi için öneriler getirmekte, aksi yönde etki ettiğini düşündüğü uygulamaları eleştirmektedir. Özellikle DP yönetiminin baskıcı karakterinin ortaya çıkmasıyla birlikte *Forum*’da salt siyasi çoğulculuğun demokrasi için yeterli olmadığını; düşünce ve ifade özgürlüğü başta olmak üzere, hukuki güvenceleri olan bir demokrasi anlayışının yerleşmesi gerektiğini savunan çok sayıda yazı yayımlandı. Bu eleştiriler *Forum* çevresini DP’yle karşı karşıya getirirken, dergide ABD başta olmak üzere Batı ülkelerindeki liberal demokrasi uygulamaları, hükümete muhalefet ederken temel dayanak olarak kullanılmaya başlandı.

DP’nin tepki yaratan demeç ve uygulamaları gündeme geldikçe, ABD’de aynı başlıklarda ne kadar özgürlükçü bir yaklaşım sergilendiğine ilişkin örneklerle başvurulmaktaydı. Örneğin, hükümetin, kendisine muarız olarak gördüğü öğretim üyelerini bakanlık emrine alması, bazı öğretim üyelerini muhalif açıklama ve eylemleri nedeniyle cezalandırmaya ça-

lışması tepkileri alevlendirmektedir. Hükümeti üniversiteleri baskı altında tutmakla eleştiren *Forum*, ABD ve İngiltere gibi ülkelerde üniversitede siyaset yapmanın destek gördüğünü, Türkiye’de yapılanların ancak Rusya ve Nazi Almanya’sında yaşandığını iddia etti.⁴⁹ Halbuki *Forum*’un DP’yi hedef alan eleştiri yazılarını Amerikan üniversitelerinin özgürlüğüne ilişkin örneklerle donattığı yıllarda, ABD’de çok sayıda öğretim üyesi parti, sendika üyelikleri ya da komünistlerin düzenlediği ileri sürülen etkinliklere katıldıkları gerekçesiyle kovuşturulmaktaydı. ABD’deki siyasal ve entelektüel tartışmalara sayfalarında yer veren *Forum*’un; önemli bir bölümü ABD ve İngiltere’de eğitim gören, akademik olarak buraları takip eden, dolayısıyla Anglosakson dünyasına hiç de yabancı olmayan *Forum* yazarlarının bu gelişmelerden haberdar olmadığını varsaymak pek mümkün değil. Anlaşılan o ki bazı isimler ABD’de entelektüel hayatı boğan ideolojik ve fiziki baskıyı görmezden gelirken, Aydın Yalçın gibi isimler ise kendileri açısından bardağın dolu tarafına bakmayı yeğlemekteydi:

Her sınıftan insanla yaptığımız temaslarda, gerek dünya içindeki içtimaî ve iktisadî müsavatsızlık, Amerika içinde muhtelif zümre ve sınıflar içindeki eşitsizlik, McCarthy hadisesiyle tezahür eden hürriyet hazımsızlığı ve toleransızlık, siyasî ve malî yolsuzluklar, iktisadî ve içtimaî sahadaki emniyetsizlik v.s. gibi zaafpların hiçbir surette gizlenmediğini gördük. Gizlenmiyen ve açıkça tartışması yapılan bir kusurun daima düzeltilmesi yolu açıktır.⁵⁰

ABD’deki antikomünist kampanya, aydınlar başta olmak üzere Soğuk Savaş politikalarına onay vermeyen kesimleri sustururken, Yalçın’ın ABD’nin baskıcı uygulamalarla yüzleşerek hatalarını düzelttiğini iddia etmesi ilginçti. DP’ye ABD’nin Soğuk Savaş demokrasisini örnek olarak gösteren Yalçın gibi

49 “Üniversite Açılırken”, *Forum*, Cilt 2, Sayı 15, 1 Kasım 1954, s. 2-3.

50 Aydın Yalçın, “Amerika ve Hür Dünya Liderliği”, *Forum*, Cilt 2, Sayı 15, 1 Kasım 1954, s. 8.

Forumcular, kötü uygulamaları ise Sovyetler Birliği'ne atfederek hükümeti kendi silahıyla yani antikomünizmle vurmaya çalışmaktaydı.⁵¹

Daha ilginç bir tavır, ABD'nin din ve laiklik bahsinde Türkiye'ye örnek gösterilmesi idi. İsmi sonraki yıllarda İslam dini üzerine yazdığı eleştirel eserlerle gündeme gelecek olan İlhan Arsel, derginin iki sayısında yayımlanan "ABD Demokrasisinde Din ve Devlet Ayrılığı" başlıklı yazılarında,⁵² ABD yüksek mahkemesinin verdiği kararlarla iki kuvveti birbirinden ayırdığını ve devlet okullarında zorunlu din dersine karşı çıktığını okurlarına anlatmaktaydı. Bu tür yazılarla amaç biraz da Türkiye'nin en yakın müttefiki ABD'nin bile laiklik konusunda hassas olduğunu göstererek DP hükümetine mesaj vermektir. Halbuki aynı dönemde muhafazakâr ve İslamcı kesimler arasındaki kanaat bambaşka idi. Bu kesimler din-devlet ilişkileri açısından Amerikan modelini cazip bulurken bu ülkede maneviyatın önemsendiğini ve radikal bir laisizm yorumundan uzak durulduğunu ileri sürmekteydiler. Görünen odur ki; Türkiye'de farklı kesimlerin kendi ABD'lerini tanımlama çabaları, kimi başlıklarda aynı ülkeye bakılırken zıt yorumlar yapılabilmesine yol açmaktaydı. Daha önemlisi, kendi pozisyonlarını haklılaştırma çabası içindeki farklı kesimlerin, meşruiyeti, ABD'deki görüş ve uygulamalardan devşirmeye çalışmaları idi.

Türkiye'nin savaş sonrası içine girdiği dönüşüm sürecinin siyasi boyutuyla olduğu kadar iktisadi boyutuyla da yakından ilgilenen *Forum*, iki önemli iktisatçının, Aydın Yalçın ve Osman

51 Dönemin önemli tartışmalarından biri olan "hâkim teminatı" konusunda bir okuyucunun mektubuna yanıt veren Feyzioğlu'nun, "Yukarıdaki fikir doğru olsa idi Demir Perde gerisindeki birçok memleketlerde bazı ana hürriyetlerin İngiltere'de olduğundan daha iyi korunması icab ederdi. Çünkü totaliter memleketlerin çoğunda, lâfzen 'hürriyetleri koruyan kanun'lar vardır. Fakat mahkemeler bir partinin âletidir" yönündeki sözü bu yaklaşımın bir örneğidir. "Okurların Forumu: Turhan Feyzioğlu'nun Notu", *Forum*, Cilt 2, Sayı 25, 1 Nisan 1955, s. 15.

52 İlhan Arsel, "Amerikan Demokrasisinde Din ve Devlet Ayrılığı", *Forum*, Cilt 5, Sayı 50, 15 Nisan 1956, s. 15-16; İlhan Arsel, "Amerikan Demokrasisinde Din ve Devlet Ayrılığı", *Forum*, Cilt 5, Sayı 51, 1 Mayıs 1956, s. 11-12.

Okyar'ın yazılarıyla, hükümetin iktisat politikalarını yorumlamakta ve yeni politika önerileri getirmekteydi.

Daha önce de belirtildiği gibi, bu yıllarda savaştan yıkımla çıkmayan tek Batılı güç olarak kapitalist blokun liderliğini üstlenen ABD'nin önünde; biri Avrupa'nın yeniden kalkınması, diğeri ise sömürge yönetiminden kurtulan ülkelerin "kalkınma" arayışlarına yanıt verilmesi olmak üzere iki önemli gündem bulunmaktaydı. Savaşla birlikte 1930'ların korumacı politikaları büyük ölçüde son buldu. 1950'ler serbest ticaretin teşvik edildiği, uluslararası alanda ülkeler arası finansal ve ekonomik entegrasyonu sağlamaya dönük adımların atıldığı yıllar oldu. Öte yandan, yeniden yapılanma ve kalkınma çabalarının devletin düzenleyici rolüne olan ihtiyacı artırdığı da görülmekteydi. Bu ihtiyaç 1950'lerin sonundan itibaren kendisini daha çok hissettirdi. Yine daha önce belirtildiği gibi ABD, özellikle mali ve teknik yardım yoluyla iktisadi politikalarına yön verdiği ülkelerin uluslararası işbölümündeki konumlarını da yeniden düzenlemekteydi. Türkiye'ye de bu işbölümü içerisinde Avrupa pazarına yönelik üretim yapacak bir tarım ülkesi olma görevi verildi.

Forum yazarlarının Türkiye'ye önerilen tarım ülkesi olma rolüne ciddi bir itirazları yoktu. 1950'lerin sonunda dünya kapitalizminin işleyişinde yeni bir paradigma değişikliği gündeme gelene kadar da Türkiye'nin az gelişmişlik sorununu aşmasına yönelik alternatif bir iktisadi kalkınma önerisi getirilmedi. Türkiye'ye biçilen rolü ve bu rolün yerine getirilmesi için ABD'nin ve uluslararası kuruluşların yaptığı önerileri veri kabul eden *Forum* yazarları, ekonomik darboğaza girildikçe eleştiri oklarını Türkiye'ye biçilen bu rolün gerekliliklerini yerine getiremediği gerekçesiyle DP hükümetine yönelttiler.

Forum dergisinde iktisadi meseleleri ele alan yazarların neredeyse hepsi, piyasa koşullarında bir tür koordinasyon mekanizması ya da projeler bütünü şeklinde işleyecek bir planlama fikrini savunmaktaydı. İlk bakışta devletin piyasaya müdahalesini ön-

gördüğü için liberal iktisat modeline aykırı görünebilecek bu tür bir planlamacılık, esasında piyasayı belli bir doğrultuya sokma ve etkin kılma anlamında kapitalist piyasacı anlayışa uygun bir araç olarak kullanılabilmektedir.⁵³ Üstelik ABD’de Roosevelt’le başlayan Yeni Düzen politikalarının devamından yana güçlü bir eğilim, hemen savaş sonrasında da iktisat tartışmalarında ağırlığını hissettirmektedir. İşte bu koşullarda, Türkiye’de “planlama” dendiğinde komünizm alerjisinin uyanması, *Forum* yazarları tarafından eleştirilmiş; konuyla ilgili yazılarda kapitalist planlama ile sosyalist planlama arasındaki farklar üzerinde durulmuştur. Aslında planlama, Dünya Bankasının savaş sonrası yeniden yapılanma faaliyetleri çerçevesinde ülkelerin uluslararası kapitalist işbölümüne uygun iktisadi yapı ve politikaları oluşturabilmeleri için gerekli gördüğü araçlardan biriydi. ABD’nin Marshall Planı çerçevesinde sağladığı yardım, tarım başta olmak üzere farklı sektörlerde kalkınma programları uygulanmasını gerektirirken devletin düzenleyici rolünü sıfırlamak mümkün değildi. Özellikle 1950’lerin ikinci yarısında bu gereklilikler daha fazla anlaşılmaya başlandı. *Forum*, DP’nin devlet müdahalesi ve planlama karşısında gösterdiği direnci aşmak için bu araçların herhangi bir ideolojik referansı olmadığını vurguladığı gibi, kapitalizmin birer tekniği olarak ideolojiler üstü olduklarını da iddia etmekteydi:

Şu halde iktisadî kalkınma hamlemizde dar doktrinciliğe yer olmamalıdır. Liberalizm mi, yoksa sosyalizm ve devletçilik münakaşası, Türkiye’nin halihazırdaki meselelerinin hallinde derhal taraf tutulması gereken bir mesele değildir. Yukarıki hadiselerden ve gelişmelerden çıkardığımız netice, devletin de

53 DP hükümetinden planlama yapmasını isteyen Forumcular, planlamanın “komünist işi olduğu” iddialarının doğru olmadığını belirtmiştir: “Bu mahiyette bir plân bütün demokratik ve liberal memleketlerde, artık harcılaem haline gelmiştir. Bu memleketlerde devlet idaresi ve iktisadi icraatta erişilen bu merhalenin en mühim sebebi ilmi araştırmaların neticelerine hürmetin artık normal itiyadlar haline gelmiş olmasıdır.” Aydın Yalçın, “Millî İktisadi Bütçe Anlayışı ve İktisadi Meselelerimiz”, *Forum*, Cilt 2, Sayı 22, 15 Şubat 1955, s. 12.

hususî teşebbüsün de Türk ekonomisinde mühim yeri olduğu merkezindedir.⁵⁴

Forumcular planlama kavramını duymaya bile tahammül edemeyen DP hükümetini, Soğuk Savaş'ın iktisadi alandaki zorunluluklarını ve liberal demokrasilerin “demokratik planlamacı” yaklaşımlarını anlamamakla suçladı. Hatta 1950'lerin sonuna doğru Sovyet modeli merkezî planlamanın çekiciliğinin artması ve Sovyetler Birliği'nin az gelişmiş ülkelerin kalkınmasına katkılarıyla prestij kazanması üzerine Forumcular, Türkiye'deki planlama ve kalkınma faaliyetlerinin başarıya ulaşmasının komünizme karşı uluslararası mücadele için de önemli olduğunu vurgulamaya başladı.⁵⁵ Kaldı ki, büyük iktisadi zorluklar yaşayan Türkiye'de planlama fikrinin çekici hale gelmesi, liberal plan modelinin ortada olmadığı koşullarda, sosyalist uygulamalara yönelik ilgiyi artırma tehlikesi barındırıyordu:

Piyasa sistemi içerisinde planlamanın uygulanabileceğini gösteremeyen bir idare ve planlamaya inandırılmayan bir toplum, er ya da geç “komünist” ülkelerdeki planlı kalkınma modellerine ilgi duymaya başlayacaktır. *Forum*, anti-komünizmin DP'nin yaptığı gibi polisiye önlemlerle değil, çok partili dönemle birlikte benimsenen demokrasi ideolojisinin planlama ideolojisiyle takviye edilmesine bağlı olarak başarı gösterebileceğini savunmaktadır.⁵⁶

Bu esnada devlet bürokrasisinde bir planlama ekibi oluşuyordu. 1958 devalüasyonu üzerine DP hükümetinin kredi talebiyle

54 Aydın Yalçın, “İktisadi Gelişmemizin Özellikleri”, *Forum*, Cilt 2, Sayı 23, 1 Mart 1955, s. 9.

55 Bu açıdan, Mümtaz Soysal'ın şu satırları açıklayıcıdır: “Türkiye'nin iki blok arasındaki çekişmede ‘ideolojik bakımdan stratejik’ rol oynadığını unutmamalıdır. Gelişen memleketlerin gitgide daha çok Sovyet örneğindeki çekiciliğe doğru yönelindikleri bir devirde, Türkiye Batı dünyasının Doğu'daki ‘ideolojik satış vitrini’ olarak çok önemli bir rol oynayabilir.” Mümtaz Soysal, “ABD'nin Dış Siyasetindeki Yeni Gelişmeler ve Türkiye”, *Forum*, Cilt 12, Sayı 138, 15 Aralık 1959, s. 6-9.

56 Ali Somel, “Türkiye’de 1960’lardan 1970’lere Planlama Efsanesi”, Ömer Laçiner (Ed.), *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cilt 9: Dönemler ve Zihniyetler* içinde (319-333) İstanbul: İletişim Yayınları, 2009, s. 322-323.

kapısını çaldığı Avrupa Ekonomik İşbirliği Örgütü (OEEC) bu talebe karşılık bir planlama teşkilatı kurulmasını şart koştu. Böylece hükümet bazı somut adımlar atmak zorunda kaldı ve bir Koordinasyon Bakanlığı kuruldu.

Bu kriz yıllarında hükümetin dışarıdan borç bulmak için sergilediği çaba hem hükümetin prestijini yok etmekte hem de içerideki kaygıları artırmaktaydı. Yaşanan kriz ve ağır borç yükünün nedenleri üzerinde duran *Forum* yazarları, sorunun temelde hükümetin yanlış uygulamalarından kaynaklandığını ileri sürmekteydi. *Forum*'a göre, hükümetin hesapsızca yaptığı harcamalar, uyguladığı enflasyonist politikalar ve liberal dünyanın önerilerine kulaklarını tıkayarak planlama yapmaması yaşanan sıkıntıların en önemli nedenleriydi. Halbuki 1950'lerin sonuna gelindiğinde Türkiye sadece krizle boğuşan bir ülke değildi; bir yandan borçlarını çeviremeyecek ölçüde borçlanan ama daha önemlisi tarımsal kalkınma reçetesinin ülkenin kalkınmasını sağlamadığı bir ekonomiydi. Üstelik sadece makro politikaların değil, daha mikro düzeydeki uygulamaların bile astarının yüzünden pahalı olduğu kısa sürede ortaya çıktı. İyi bilinen bir örnek, büyük umutlar bağlanarak ABD'den alınan traktörlerin yedek parça sorunları nedeniyle bir süre sonra atıl hale gelmeleriydi.

1950'lerin sonunda Amerikan yardımlarına ve dış piyasalara tamamen bağımlı hale geldiği görülen bu Türkiye manzarası karşısında *Forum*'un, doktriner olmayan bir "bağımlılık" eleştirisi yapmaktan bile kaçınması dikkat çekiciydi. Bu yaklaşımın istisnası 15 Mayıs 1955'te yazılan bir yazıydı. Bu yazıda *Forum*, ABD'nin DP'den gelen kredi talebini geri çevirmesini ve gelişen tepkileri değerlendirirken hükümeti yabancı güçler ve yabancı sermaye konusunda uyarmaktaydı. Ancak bu yazıda bile hükümet uyarılırken savaş sonrasında ABD'nin de yönlendirmesiyle uygulanan ve dünya kapitalizmine entegrasyonun önünü açan liberal politikalar savunulmaktaydı:

İşte bu sayede Türkiye milli emniyetini sağlamak ve iktisadi gelişmesini sür'atlendirmek için, tarihinin hiçbir devrinde sahip

olmadığı müstesna imkânlarla kavuştu. Bu devre birçok bakımlardan 1930'ların şartlarından ve zihniyetinden çok farklıydı. 1930'larda kıskançlıkla sarıldığımız millî hâkimiyet ve milliyetçilik telâkkilerimiz, o devrenin milletlerarası münasebetlerde hâkim olan ferdiyetçi ve infiratçı temayüllerine tamamen uyuyordu. (...) İktisadi ve askerî bakımdan bir tek devlete bağlı bulunmanın, siyasi, içtimai ve psikolojik bakımdan birçok mahzurlar doğurabileceğini, yakın tarihimiz ve dünya tarihi birçok misallerle bize hatırlatmalıdır. (...) Sonra yabancı sermaye hususunda da birçok avantajlarına rağmen yine de dikkatli ve ihtiyatlı olmak mecburiyetindeyiz.⁵⁷

Ancak bıçak kemiğe dayandığında ve muvazene tamamen yitirildiğinde, yani bir zorunluluk durumunda yapılan bu uyarılar bir tarafa bırakılacak olursa *Forum*, siyasi sahada olduğu gibi iktisadi sahada da Batı kapitalizmine tam boy entegrasyondan yana tavır almıştı. Bu nedenle Üçüncü Dünya aydınlarının sürdürdüğü ve 1960'lardan itibaren kuramsal çerçevesi güçlenecek olan bağımlılık eleştirilerine uzak durdu. Bu açıdan *Forum*'un en belirleyici özelliklerinden biri –örneğin *Kadro* dergisinde kuvvetli bir örneği görülen– “millî kalkınma” hassasiyetine sahip olmayışydı. Öte yandan, aralarında Kemalist aydınların da bulunduğu yazar kadrosuna rağmen *Forum* çevresi, 1930'lardaki devletçi sanayileşme hamlesinden yola çıkarak türetilen “sanayileşme efanesine” rağmen, sanayileşmeci bir kalkınma vurgusuna da sahip değildi. 1950'ler boyunca Türkiye'nin geleceğini sanayileşme yerine ABD'nin teşvik ettiği tarımsal kalkınma yaklaşımında gören Forumcular, tarımsal modernizasyonun ülkenin kalkınmasını sağlamadığı ortaya çıktığında bile, bu politikayı kapsamlı bir eleştirinin konusu haline getirmediler. Bu açıdan benzer bağımlılık sorunları yaşayan ülkelerde boy gösteren “Üçüncü Dünyacı” ve “bağımsızlıkçı” eğilimlerin *Forum*'da karşılığı olmadı.

Forum'un ferdiyetçiliği sosyal dengeyi sağlamak üzere piyasaya sınırlı devlet müdahalesiyle ve bazı sosyal haklarla te-

57 “Dış Yardım İhtiyacımız”, *Forum*, Cilt 3, Sayı 28, 15 Mayıs 1955, s. 3.

lif eden liberalizm yorumu, Batı Avrupa’da savaş sonrasına damgasını vuran refah devletçi sosyal demokrat çizgiye yakındı. Özellikle İngiliz İşçi Partisi’nin güç kazanmasından sonra Avrupa’da etkisini daha fazla hissettiren bu çizgi, aynı zamanda keskin bir antikomünizmle harmanlanmıştı. Savaş sonrasında Avrupa’nın pek çok ülkesinde etkili olan komünist harekete ve reel sosyalist deneyime karşı sistem içerisinde çıkarılabilen en güçlü alternatif olan refah devletçi sosyal demokrasinin ilkeleri, *Forum* çevresinin siyasi, iktisadi ve ideolojik duruşuyla örtüşmekteydi.

Sosyal haklar başlığında *Forum*’da çıkan yazılarda sendikal hakların genişletilmesi istenmekte ve DP hükümeti sendikal örgütlenmenin önünü kesmek ve grev hakkını tanımamakla eleştirilmekteydi. Ancak emek gündemiyle ilgili yazılarda dahi antikapitalist bir tutuma ya da sosyalist ülkelerdeki uygulamaların olumlu yanlarına ilişkin bir değiniye rastlanmamaktaydı. Tersine, sosyalist blok her konuda alabildiğine eleştirilmekteydi.

Buna karşılık Türkiye’nin kapitalist blokta yer alma tercihi de tereddütsüz olumlanmaktaydı. Örneğin, Türkiye’nin Atlantik Paktı’na sadece düşman karşısında duyulan korku nedeniyle değil, “Batı Medeniyetinin müşterek kıymet ve ideallerine” samimi bağlılığı nedeniyle de üye olmak istediği ileri sürülmekteydi. Siyasal hakların kullanılması konusunda demokrat, sosyal meselelerde refah uygulamalarını savunan, ideolojik alanda antikomünist olan bu çizgi, Soğuk Savaş’ın tipik Avrupa sosyal demokrasisine yakındı.

Üstelik sendikal örgütlenme ve grev başta olmak üzere sosyal hakların genişletilmesi gereğini dile getiren yazılar, bu yıllarda devlet gözetimi ve yönlendirmesi altında sosyal sınıfları bir araya getirmeyi öngören korporatist uygulamaların mantığına da uygundu. Nitekim, *Forum*’da yayımlanan ve büyük bir kısmı Cahit Talas’ın kaleminden çıkan yazılarda sosyal hakların genişletilmesi talep edilirken, öne sürülen savlar sendikaların yararlı

olduğu,⁵⁸ doktriner eğilimleri olmayan sendikacılığın sistemin işleyişine katkı yaptığı ve sendikaların sınıflar arası çatışmayı önleyerek “sosyal barışa” hizmet ettiği şeklindeydi:

Filhakika Türkiye sendikalizmi bugün muhtelif doktrinlerin tesirinden tamamiyle masundur ve işçilerle cemiyetin diğer kategorileri arasında şiddetli mücadelelere müncer olabilecek ve işçilerin zaman ve enerjilerini israfa götürebilecek doktrin ve derin fikir ayrılıkları mevcut değildir. Türkiye sendikalizmi için ekonomik sistemlerin münakaşası bahis mevzuu olmamakta, hususî teşebbüs üzerine müstenit bir iktisadî sistem içinde işçinin de hayat seviyesini devamlı bir şekilde islâh edebileceği kabul edilmekte ve emek gibi sermayenin de muayyen haklara sahip olduğuna inanılmaktadır.⁵⁹

Talas bu alıntıda da görüldüğü üzere, sendikal hakları genişletmeyen, işçilere grev hakkı tanımayan DP hükümetine sendikaların radikal sistem değişikliği talebi olmadığı sürece meşru olduklarını kanıtlama gayretindeydi. Ancak ne bu gibi eleştiriler ne de Batılı müttefiklerin bu alanda güttükleri politikaların örnek gösterilmesi, hükümeti tutumunu gözden geçirmeye sevk edecektir.

Talas'ın yaklaşımını Aydın Yalçın'ın “sınıf” ve “sınıf çatışması” kavramları etrafında yürüttüğü tartışma tamamlamaktaydı. Bu konudaki yazılarıyla Yalçın, *Forum* çevresinin, 1930'lar Kemalizminin sınıf meselesine ilişkin yaklaşımından ve bu yaklaşımı yeniden üreten DP politikalarından ne derece uzaklaştığını ortaya koymaktaydı. Yalçın'ın görüşleri, aynı zamanda, liberal-modernleşmeci aydınların, sınıf mücadeleleri ve bunların

58 “Geri kalmış bir zihniyetin tesirlerini bertaraf ederek sosyal barış ve adaletin tahakkukunda ve işçi ve işveren münasebetlerinin tanziminde sendikaları tahammül edilen değil fakat icra organlarının işbirliği yapacakları başlıca müessese olarak kabul edelim. Sendikaların işbirliği sağlanmaksızın bugün sanayide o kadar düşük olan işçi verimini artırmanın imkânsız olduğunu tekrara lüzum var mı?” Bkz. “Sendikalara Tahammülsüzlük mü?”, *Forum*, Cilt 2, Sayı 23, 1 Mart 1955, s. 7.

59 Cahit Talas, “Sendikalarımızın Gelişmesindeki Duraklama”, *Forum*, Cilt 2, Sayı 18, 15 Aralık 1954, s. 11.

kontrol altında tutulması konusunda Batı’da yapılan tartışmaları takip ettiğini ve bu tartışmalar sırasında ortaya çıkan yaklaşımları arkaik bir sınıf inkârcılığına tercih ettiklerini göstermekteydi. *Forum*’da yayımlanan “İçtimai Sınıflar Meselesi” başlıklı makalesinde Yalçın, sınıfların varlığını da sınıf çatışmasının varlığını da reddetmiyordu; hatta, “Sınıflara birer âmmе organı mahiyeti vererek onları Devlet bünyesi içine ithal etmek istemiştir” dediği faşizmi eleştiriyordu.⁶⁰ Yalçın’a göre liberal demokrasilerde esas olan sınıf değiştirmenin mümkün olması, yani Marksistlerin sınıfsal kastlaşma iddiasının boş çıkması, sınıf çelişkisinin keskinleşeceği öngörüsünde bulunan Marksist görüşe rağmen orta sınıfların kabarması ve devletin yine Marksistlerin iddialarının tersine bir sınıfın, bir zümrenin organı olmamasıydı.⁶¹

Sadece sosyal haklar ve sınıf çatışması başlıklarında değil, genel olarak “sol” hareketlerin ülke siyasetindeki yeri konusunda da *Forum*, özellikle DP hükûmetine antikomünist mücadelenin daha esnek ve incelikli yöntemlerle sürdürülebileceğini mütemadiyen anlatmaya çalışıyordu. Solculuk türleri arasında bir ayrıma gidilmesi gerektiğini söyleyen *Forum*, anti-Sovyetik bir sosyalist ya da sosyal demokrat hareketin gelişmesine izin verilmesi gerektiği görüşündeydi:

Halbuki Anglosakson memleketleriyle şimal memleketlerinde, sosyalizm demokratik gelenek ve müesseseleri kuvvetle benimsemiş olan bir cereyan olmasıyla, komünizmden keskin hatlarla ayrılmış bulunmaktadır. Hatta bu memleketlerde komünizmin mücadele ettiği en baş düşman, kapitalizmi temsil eden partilerden ziyade, sosyalist ve işçi partileridir. (...) Türkiye’de “solculuk” cereyanı, komünist diktatörlüğüne taraftar Rus Bolşevizmine itaatkâr olanların teşkil ettiği zümre ile hürriyetçi ve demokratik müesseselere sadık sosyalist fikirli solcular arasında

60 Aydın Yalçın, “İçtimai Sınıflar Meselesi”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Yıl 8, Sayı, 1946-1947, s. 7.

61 A.g.y., s. 3-45.

belirli bir ayırma yapamadığı için büyük bir zihni kargaşalık ve huzursuzluk kaynağı olmuştur.⁶²

Bu alıntıdan anlaşıldığı kadarıyla, her türlü solculuğun aynı kefeyle konularak bastırılmasını eleştiren *Forum* yazarları, böylesine katı bir politikanın kendilerinin yürüttüğü muhalefetin önünü kapatmasından da şikâyetçiydiler.

Sovyetik ve Sovyetik olmayan sol arasında bir ayırım gözetilmesi gerektiğini savunan Forumcular, Avrupa sosyal demokrasisi ve Amerikan demokratlarının antikomünist mücadeleye katısının farkındaydılar. Bunu göremeyen siyasi iktidarı bir başlıkta daha Soğuk Savaş gereksinimlerinin gerektirdiği esnekliği sağlamamakla suçluyorlardı. Bu konuda en açık eleştirilerse konuk gazeteci olarak bulunduğu ABD'den Türkiye'ye dönen Bülent Ecevit'ten gelmekteydi:

İkinci Dünya Harbi sonlarına kadar aşırı solcu kalmış, hatta memleketlerinin menfaatlerini hiçe sayarcasına Sovyet Rusya'ya yakınlık göstermiş birçok İngiliz ve Amerikan aydınının, İkinci Dünya Harbi sona erip de Sovyet Rusya en hayalci gözle bile gerçek benliğiyle görününce, o güne kadar tuttukları yolu bırakıvermiş, ve Komünizmin de, Sovyet Rusya'nın da baş düşmanı hâline gelmiş olmalarıdır. O kadar ki bugün İngiliz ve Amerikan hükümetlerinin propaganda servisleri, komünist aleyhdarı propagandalarında, en çok, harp sonlarına kadar komünist oldukları bilinen bu aydınlardan, bu şair ve yazarlardan faydalanmaktadır. (...) Fakat bizde yaşayan polis devleti düzeni, aydınlar için böyle bir dönüşü çok güçleştirmekte, denilebilir ki imkânsız bile kılmaktadır. Bir aydın, gençliğinde bir defa ırmağın sol kıyısına geçti mi, hemen arkasındaki bütün köprüler yıkılıvermekte, altına dövuken "solcu" damgası ömrü boyunca silinmemektedir.⁶³

62 "Solculuk Korkusu", *Forum*, Cilt 2, Sayı 25, 1 Nisan 1955, s. 4-5.

63 Bülent Ecevit, "Güvenlik, Hürriyet ve Kültür", *Forum*, Cilt 5, Sayı 50, 15 Nisan 1950, s. 7. Ecevit'in solcuların dönmesine müsaade edilmesi şeklinde tercüme edilebilecek bu dikkat çekici sözlerine Diyarbakır'dan Ahmed Arif'in bir okuyucu mektubu ile yanıt vermesiyle mesele ilginç bir boyuta taşınmıştır. Arif, Ecevit'in kastettiğini düşündüğü birkaç kişinin adını saydıktan sonra şöyle demektedir:

Aynı sayıda ABD’li eski komünist, yeni antikomünist Sydney Hook’un “Moskova Tasfiyelerinin İcyüzü” başlıklı bir yazısının yayımlanmış olması da manidardı. Ecevit’in görüşlerini, Hook’un pozisyonundan daha iyi açıklayacak çok az örnek bulunabilirdi.

Forum, kültürel Soğuk Savaş’ın öne çıkan isim ve eserleriyle tartışma başlıklarını yorumlayan yazılara da yer verdi. Bunlar arasında Şerif Mardin’in ABD ve Avrupa’da akademik yazına da sirayet eden yeni görüş ve kuramlara dair yazıları ilgi çekiciydi. Bu yönüyle Mardin, iç siyasete odaklanan yazarlardan farklı olarak, kültürel Soğuk Savaş tartışmalarını Türkiyeli okura aktaran isimlerin başında gelmekteydi. Örneğin, Ortega y Gasset’nin, kitle kuşkuculuğuna yorulan tezlerini özetleyen bir yazı kaleme alarak, bu yıllarda yeniden alevlenen “demokrasi” ve “kitle” tartışmasına dair kendi düşüncelerini ifade etti. Gasset’nin görüşlerinin antidemokratik bir zihniyetin tezahürü olmadığını savunan Mardin, kısaca, demokrasinin bu soruna çözüm üretebileceğini, yapılması gerekenin ferdietçiliğin yeniden inşası olduğunu söylüyordu.⁶⁴ Daniel Bell’in, kapitalizmin ulaştığı kalkınmışlık düzeyi sayesinde sosyalizmi gereksizleştirdiği iddiasına dayanarak ortaya attığı “ideolojilerin sonu” savını ve bu sav etrafında süregiden tartışmaları aktaran da yine Mardin’di. Öte yandan Mardin, *Forum* sayfalarında Sovyet taraftarlığı nedeniyle Soğuk Savaşçı liberal aydınların

“Bunlar ve benzerleri hakkındaki bilgimiz de tek yönlü ve kahramanlarının çıkarına ortaya sürülen yayıntılar. Eh F.B.İ. olsun, Intelligence Service olsun kolay ekmek vermezler elbette adama. Bizim Ceza Kanunumuzda da ilginç, ek maddeler var. Bilir sanırım Sayın Bülent Ecevit.” Arif, aynı yazısında bazı kişilerinin çıkarları yüzünden “döndüklerini” hatırlatmaktadır. Bkz. “Okurların Forumu” köşesinde; Ahmed Arif, “Bülent Ecevit ve Solcular”, *Forum*, Cilt 5, Sayı, 51, 1 Mayıs 1956, s. 20-21. Ecevit ise Arif’e verdiği yanıtta, “İngiltere ve Amerika’yı, en müfrit görüşlerin bile insanı ekmeğinden etmediği iki memleket olarak” tanıdığını söylemekte ve Arif’e karşı çıkmaktadır. “Okurların Forumu” köşesinde kaleme aldığı makale için bkz. Bülent Ecevit, “Güvenlik, Hürriyet ve Kültür”, *Forum*, Cilt 5, Sayı 52, 15 Mayıs 1956, s. 15.

64 Şerif Mardin, “Kütle ve Demokrasi Eğitimi”, *Forum*, Cilt 2, Sayı 20, 15 Ocak 1955, s. 7-8.

her defindeki Jean Paul Sartre'i benzer iddialarla eleştirmektedir. Mardin, Sartre gibi entelektüelleri, şahsiyetlerinden feda etmekle, Moskova'nın icraatına göz yumarak insanlığını unutmakla suçlamaktaydı. Böylece, Sartre karşıtı kampanyanın Türkiye ayağı da eksik kalmamış oluyordu.⁶⁵ Mardin bazı yazılarında ise Sovyetler Birliği'ni doğrudan eleştirdi. Hruşçov'un destalinizasyon politikalarının miladı olarak kabul edilen ünlü 20. Kongre konuşmasını ele aldığı yazısı buna örnektir. Ancak her tür yeni gelişme karşısında öncelikle Sovyetler'in değişmediğini kanıtlamaya çalışan *Forum*'a, Mardin de bu yazısıyla katılmış oldu ve ünlü konuşmanın Sovyet dış politikasında bir değişiklik yaratmayacağını öne sürdü.⁶⁶

Bu tavır Soğuk Savaş boyunca Sovyetler'in kimi adımlarını dikkatle izleyerek yeni politikalar öneren ve geliştiren ABD'li ve Avrupalı siyasetçi ve aydınların yaklaşımından farklıydı. *Forum*, her ne kadar esnek olmayan Soğuk Savaş politikaları nedeniyle dönemin hükümetini eleştiriyor olsa da dergi çevresinin katı anti-Sovyetizmi bazı gelişmelere kendilerinin de at gözlüğüyle bakmasına yol açmaktaydı. Sovyetler Birliği söz konusu olduğunda Mardin gibi, Batı akademisinin İslam-Doğu toplumlarına dair ürettiği modernleşmeci-Şarkiyatçı varsayımları eleştiren bir isim bile, su katılmamış bir Şarkiyatçılık yapabiliyordu. Mardin, ünlü Soğuk Savaşçılardan Arthur Koestler'in bir kitabı üzerine yazdığı yazısında bunun açık bir örneğini vermektedir:

Bu misallerin en tüyler ürpertici tarafı Avrupa'nın bu güzide idealistlerinin Stalin'in Asya'ı tehcir makinesine kurban edilmiş olmalarıdır. Sanki ortazamanlardan kalma bir şark otokrati Avrupa rasyonalizm ve hümanizmasının en seçkin temsilcilerini,

65 Bu konudaki iki yazısı için bkz. Şerif Mardin, "‘Les Mandarins’ ve Fransız Aydını", *Forum*, Cilt 2, Sayı 23, 1 Mart 1955, s. 19-20; Şerif Mardin, "Yine Sartre Hakkında", *Forum*, Cilt 2, Sayı 34, 15 Ağustos 1955, s. 22.

66 *Forum* ısrarla ve ABD'nin çevreleme politikası olarak bilinen politika değişikliğine rağmen, Sovyetler'in dış politikasında herhangi bir değişiklik olmadığını işliyor. Mardin'in ilgili yazısı için bkz. Şerif Mardin, "Sovyet Siyasal Düşüncesinde Bir Yenilik var mı?", *Forum*, Cilt 4, Sayı 48, 15 Mart 1956, s. 9-10.

kan akıtılması üzerine müesses kendi sisteminin ağırları içine çekmeye yarayan bir büyü icad etmiş.⁶⁷

Forum'da Soğuk Savaş ortamında boy veren entelektüel eğilimleri yakından izleyen ve okuyucularıyla paylaşan bir diğer isim Aydın Yalçın'dı. İktisatçı olan Yalçın, Mardin'den farklı olarak daha çok iktisadi başlıklardaki tartışmaları takip ediyordu. ABD'li kalkınma kuramcılarının hâkim olduğu kalkınma literatüründen yararlanan Yalçın (Rustow ve Myrdal gibi isimlere birçok kez referans vermekteydi), serbest piyasa liberalizmine olan inancı ve takıntı düzeyindeki antikomünizmiyle tanınan Hayek gibi liberal-muhafazakâr isimlerden etkilendi. Ancak Yalçın, her tür planlama girişimini totalitarizme davet çıkarmak olarak itham eden Hayek'in bu konudaki görüşlerinden ziyade ferdiyetçilik anlayışını benimsemişti. Yalçın, Hayek'in ferdiyetçiliğini, Descartes'tan esinlenen rasyonalist-atomist Kıta Avrupası ferdiyetçiliğinden ziyade; din, ahlak ve gelenek bağlarıyla, müşterek kıymetler, âdet ve örfle birbirine bağlı Anglosakson ferdiyetçiliğinin ifadesi olarak gördü ve benimsedi.⁶⁸ Yalçın, görüşlerini ifade ederken çatışmacılıktan uzak duran uzlaşmacı ferdiyetçiliğin erdeminden dem vurmaktaydı. Liberalizme uzlaşmacı hüviyetini kazandırdığını söylediği müşterek kıymetlerin işlevine vurgu yapan Yalçın, Soğuk Savaş liberalizminin muhafazakâr kanadına yakın görüşler savunuyordu.

Forum'un yayın çizgisini büyük oranda belirleyen Yalçın ya da dünyadaki tartışmaları yakından takip ederek Türkiye'ye aktaran Mardin gibi isimler, Türkiye'de Soğuk Savaş atmosferi içerisinde modernleşmeci çizginin liberal-muhafazakâr bir renk almasında etkili oldu. Bu çizgi Batıcı, ferdiyetçi, muhafazakâr ve antikomünistti. 1960'larda modernleşmeci kesim içerisinde sol Kemalist yaklaşımın ayrılmaya başlamasıyla 1950'lerdeki Batıcı-modernleşmeci aydın çevresinin ideolojik kompozisyonu da

67 Şerif Mardin, "Koestler Diyor ki..." *Forum*, Cilt 6, Sayı 66, 15 Aralık 1956, s. 22.

68 Yalçın bu görüşlerini Tektaş Ağaoğlu tarafından gönderilen bir okur mektubuna verdiği yanıtta dile getirmektedir. Bkz. "Okurların Forumu", *Forum*, Cilt 3, Sayı 32, 15 Temmuz 1955, s. 17.

farklılaştı. Sonraki yıllarda bu farklılaşmanın izlenebildiği bir veçhe de Batı dışı toplumların antikapitalist arayışları konusundaki görüş ayrılıkları olacaktı.

Ortadoğu'ya Bakış:

Antisömürgeciliğin Evcilleştirilmesi Mümkün Mü?

Yukarıda değinildiği gibi, 1950'lerde Türkiye, özellikle İngiltere'nin talebiyle Ortadoğu'da aktif bir siyaset izlemeye başladı. *Forum* da özellikle 1950'lerin ikinci yarısında Ortadoğu'daki gelişmelere sayfalarında daha fazla yer verir oldu. Ortadoğu'ya ilginin artışı, tek başına Türkiye'nin politikalarıyla değil, bölgedeki önemli gelişmelerle de ilişkilendirilmelidir. Ortadoğu coğrafyası bu yıllarda antisömürgeci mücadelenin ve üçüncü yol deneyimlerinin yataklarından biriydi. Arap aydınları bağımsızlık sonrası kalkınma sorunları üzerine dünya genelinde yapılan tartışmalarda kendi sözlerini söylüyor, konuyla ilgili tartışmalar alevlendikçe alevleniyordu. Ancak *Forum*'un Ortadoğu yazıları incelendiğinde bağımsızlık hassasiyetinden bahsedilse de antikapitalist kalkınma tartışmalarına neredeyse hiç değinmediği görülür. Halbuki tartışmalardan haberdar olunmaması mümkün değildi. Ortadoğu ile ilgili yazılara dair genel bir değerlendirme yapılacak olursa, Forumcuların Ortadoğu'ya reel politik yanı ağır basan bir gözle baktıklarını söylemek mümkündür. Üstelik bu reel politik değerlendirmelerde Ortadoğu'daki karşı siyasi pozisyonlar hiç dikkate alınmadan Hür Dünya adına hayata geçirilen proje ve politikalar değerlendirilmekteydi. Bu bağlamda, örneğin Soğuk Savaş ittifak politikalarının bir ürünü olan Bağdat Pakti'na büyük önem atfedilmesi⁶⁹ ve İsrail'le ilişkilerin iyi tutulmasını telkin eden yazılar dikkat çekiciydi.

69 *Forum*, Bağdat Pakti girişimini desteklediği gibi, Suriye ve Mısır'ın pakta gösterdikleri tepkiyi Türkiye'nin rolü karşısında gösterilen bir tür "kıskançlık" olarak yorumlamıştır: "Türkiye'nin, zaten Yakın Doğu'nun önderi iken, bu kadar bariz bir şekilde önderliğini ilân eden bir hareketin, bu memleketlerde önder rolündekileri korkutacağı beklenebilirdi." Bkz. "Türk-Irak Paktinin akisleri", *Forum*, Cilt 3, Sayı 25, 1 Nisan 1955, s. 7.

Forumcular, Arap dünyasındaki yaygın Batı karşıtı tutumla empati kurmak bir yana, sayfalarında Batı'ya Ortadoğu'daki nüfuzunu yitirmemesi için tavsiyede bulunuyorlardı. Örneğin Ortadoğu'da Sovyet etkisini artıran gelişmeler üzerine, bu coğrafyadaki sömürge karşıtı hissiyatın Batı tarafından anlaşılmasının zorunlu olduğunu savunmakta; Türkiye'nin bu hislerin doğru bir tercümesini yaparak Batılı dostlarını "müstemlekecilik siyasetinden ve bunun kalıntılarından vazgeçmeleri"⁷⁰ için uyarması gerektiğine işaret etmekteydiler. Nitekim, hükümetin Batı'yı yanıltan alıkoyacak uyarılar yapmak yerine tersi bir yol izleyerek Türkiye'nin Arap kamuoyunda antipatik görünmesine yol açacak bir politika gütmesi eleştirilmekteydi. Örneğin, Mısır ve Suriye'nin kısa süre için aynı devlet çatısı altında birleşmesini sağlayan Arap Birliği tartışmaları konusunda *Forum*, birleşme, Türkiye'nin ve Batı'nın menfaatine uygun olmasa da aleyhine vaziyet almanın doğru olmadığını şöyle savunmaktaydı:

Ancak bu demek değildir ki Başkan Nâsır bir kere açıkça milletlerarası komünizmin aleyhine vaziyet aldıktan sonra, ona Batı tarafından yardım edilmemelidir! Aksine, Batı, Kasım ile mücadelesinde tarafsız kalmakla beraber, Nâsır'a ekonomik yardımı geniş ölçüde arttırmalıdır. Zira Nâsır'ı tecrit edip düşürmek politikası çok tehlikelidir. Çünkü Arap Maşrikında Nâsırcılığın yerini alabilecek millî mahiyette hiçbir halk cereyanı mevcut değildir. Nâsır düştüğü takdirde, tamamen gözden düşmüş olan muhafazakârların değil; fakat ya Komünistler ve ondan daha az ihtimal olmakla beraber, (Nâsır'ın aksine) Batının sadece sömürgeciliğinin değil, fakat bütün medeniyetinin düşmanı olan Müslüman Kardeşler iktidarı alacaklardır.⁷¹

Forum'un izlenmesi gereken politika konusundaki bu önerisi, ABD'nin Arap dünyasında Batı'ya düşman olmayan milliyetçili-

70 "Ortadoğu Durumu", *Forum*, Cilt 5, Sayı 51, 1 Mayıs 1956, s. 6.

71 "Arap Dünyası", *Forum*, Cilt 11, Sayı 121, 1 Nisan 1959, s. 8.

ği, solun güçlenmesine alternatif olarak destekleme politikasıyla da örtüşmekteydi.

Tüm bunlardan da anlaşılmaktadır ki; Türkiye'nin önemli aydınlarını bir araya getiren *Forum*, az gelişmiş ülke aydınlarıyla hiçbir şekilde düşünsel rezonans içine girmemiştir. Tersine, Türkiye'yi pek çok ülkede esen bağımsızlıkçı, çoğu durumda Batı karşıtı rüzgâra kapılmaktan koruyan Batı yandaşlığı bir övünç vesilesi olarak görülmekteydi. Aydın Yalçın'a göre, Doğu milletleri kendilerine yapılan yardım tekliflerine rağmen ABD başta olmak üzere Batı âlemine husumet duymaya devam ederken, Türkiye, sırf reel politik kaygılarla değil, "Batı ile paylaşılan müşterek kıymetlerden" kaynaklanan gerekçelerle Batı kampında yer almaktaydı:

İşte bu sebeptir ki, Türk devrimciliği, bazı Asya ve Ortadoğu memleketlerinde olduğu gibi, gerilik ve irtica ile karışmış müfrit bir milliyetçilik hâline gelmemiştir; aynı zamanda devrimciliğin savunduğu batıllaşma ve sür'atli içtimaî değişme, bazı memleketlerde olduğu gibi aşırı ve tahripkâr bir solcu ihtilâl hâline inkılâp etmemiştir.⁷²

Türkiye'nin Kemalizm sayesinde Batı'ya dost olarak kaldığı ve Kemalizmin "komünizmin panzehiri" olduğu mealindeki bu ifadeler önemlidir. Bu ifadelerden Kemalist aydınların nasıl bir yaklaşımla, kendilerini yanı başlarındaki sosyalist ülkelerde yaşanan olumlu gelişmelere ya da Üçüncü Dünya ülkelerini bir araya getiren Bağlantısızlar Hareketi gibi girişimlere uzak hissettiklerini anlamak mümkün olabilir. Bu ilgisizliğin bir diğer nedeni, kendisini her daim "Birinci Dünya"nın bir parçası olarak gören Türkiyeli aydının Ortadoğu'ya üstten bakan tavrıydı. Kuşkusuz, bu küçümseyici bakışın, geçmişte kendisini Osmanlı İmparatorluğu'nun merkeziyle özdeşleştirerek imparatorluğun

72 Yalçın, bu "övgüyü" Türkiye üzerine ABD'nin ünlü düşünce kuruluşlarından Council on Foreign Relations'ta, Columbia Üniversitesinde ve Kanada'da yaptığı konuşmalarda dile getirmiştir. Bkz. Aydın Yalçın, "Türkiye'de Demokrasi", *Forum*, Cilt 10, Sayı 119, 1 Mart 1959, s. 13.

Arap topraklarına tepeden bakan Osmanlı aydınlarından devralınan mirasla yakından ilgisi vardı. *Forum*'daki bu eğilimi tespit eden Necat Erder'in uyarısı bu bağlamda anlam kazanır:

Türk aydını, kendisinde kuvvetle yerleşmiş olan arapları küçümseme kompleksini yenerek, bu milletlerin meselelerine karşı anlayış gösterir ve münevverlerinin fikirleri ve gayretleriyle ilgilenirse bunun çok müsbet yankıları olacağı muhakkaktır.⁷³

Forum'un özel önem verdiği dış politika konularından bir diğeri ise, ileride Türkiye'de Amerikan karşıtlığının nedenlerinden birine dönüşecek olan Kıbrıs meselesiydi. *Forum*, Kıbrıs başlığında gelişmeleri izleyen ve değerlendiren bir aydın dergisi olmanın ötesine geçerek, hükümete politika önerilerinde bulunan bir odak gibi davrandı. Bu tavrın derginin SBF ile organik ilişkisi üzerinden de düşünülmesi yerinde olur. Hükümetin "statüko korunamayacaksa adanın Türkiye'ye bırakılması" yönündeki tezini eleştiren *Forum*, adanın taksimi ve nüfus mübadelesine gidilmesiyle eşzamanlı olarak Türk ve Yunan askerî kuvvetlerinin adaya konuşlandırılmasını önerdi. *Forum*'un Kıbrıs'ta oluşturulacak askerî yapının İngiliz kuvvetlerini de kapsayacak bir kumandayla NATO'ya bağlanmasını ve hatta Bağdat Paketi antlaşmasıyla ilişkilendirilmesini önermiş olması da oldukça çarpıcıydı.⁷⁴ Önerileri çarpıcı kılan, hem önerilen politikaların izleyen yıllarda büyük ölçüde uygulanmış olması hem de *Forum*'un İngiltere'nin karşısında bağımsızlık mücadelesi veren Bağılantısızlar Hareketi'nin bir üyesi olan Kıbrıs'ı NATO'ya bağlamayı gündeme getirmiş olabilmesiydi. *Forum*'un Kıbrıs yazılarında dikkat çeken bir diğer husus, Türkiye'nin tezlerini desteklemeyen Batılı müttefiklerin bu politikaları nedeniyle eleştirilmemesiydi.⁷⁵ Kıbrıs konusundaki yazılar daha çok hükü-

73 Necat Erder, "Aydınlar ve Dış Politika", *Forum*, Cilt 4, Sayı 44, 15 Ocak 1956, s. 8.

74 Bu önerileri sıralayan bir yazı için bkz. "Kıbrıs Meselesi ve Türk-Yunan Münasebetleri", *Forum*, Cilt 4, Sayı 46, 15 Şubat 1956, s. 7-10.

75 Oysa örneğin, Peyami Safa'nın *Türk Düşüncesi*'nde Türkiye'nin Batılı müttefikleriyle kurduğu ilişkiler genel olarak onaylanırken Kıbrıs meselesinin gündeme

mete doğru politika konusunda yol göstermeyi amaçlamaktaydı. Tenkitler hükümet politikalarına yoğunlaşmış ve hükümetin görüşme masasında gündeme getirebileceği alternatif politika önerileri yapılmıştır.

Amerikan Karşıtlığının Nüveleri

Forum yayın hayatının başından itibaren Türkiye’de artan Amerikan etkisini, herhangi bir kuşkuyla yer bırakmayacak bir açıklıkla savundu. İki ülke ilişkilerinde yaşanan tökezlemeleri bile hükümetin bir yanlışı olarak değerlendirdi. Buna rağmen aydınlar arasında ABD’ye karşı bir antipatinin yaygınlaşmakta olduğuna ilişkin emareler belirmeye başladıkça bu emarelerin derginin sayfalarına da yansımalarının önü alınamadı. Her zaman çok açık bir biçimde dile getirilmemiş olan bu antipatinin izleri, birkaç başlıkta yakalanabilir. Bunlardan biri, ABD’nin yaptığı ekonomik yardımların azalmasının ve aynı süreçte Türkiye ekonomisinin hızla bozulmasının neden olduğu tepkilerdi. Ancak *Forum*, ABD’den borç alınamaması üzerine gösterilen tepkileri eleştirmiş, bunun Türkiye’nin Soğuk Savaş’ta üstlendiği rolün sorgulanmasına yol açmasına karşı çıkmıştır:

Amerika’dan kredi talebimizin reddedilmesi üzerine, millî sorumluluk ve vekar hissiyle telifi kabil olmayacak bir tarzda “Öyleyse biz de bir daha Kore’ye asker yollamayız,” sözıyla ifadesini bulan zihniyeti tasfiye etmemiz lâzımdır. Soğuk harbin devamından maddî menfaat bekleme mânasını ifade eden bu zihni-

oturmasından itibaren müttefikleri sert bir dille eleştiren yazılar çıkmıştır:

“Okuyucularımız unutmamışlardır: Ben bu sütunda birkaç defa, Kıbrısımızın tamamına kavuşmamız için, gerekirse NATO’dan çekilebileceğimizi vefasız müttefiklerimize bildirmemiz lâzım geldiğini yazmıştım.

Avrupa ve Amerika yalnız bu dilden anlarlar. Açıkgoz Yunanistan bu tepeden inme tesir fırsatını kaçırmadı. Bizse İngiltere’ye bel bağladık ve ona güvenimizi resmen tekrarlayıp durduk.” Bu satırlar Safa’nın *Milliyet* gazetesindeki yazılarından derlenmiştir. Bkz. Peyami Safa, “Kıbrıs, Yine Kıbrıs, Daima Kıbrıs”, *Türk Düşüncesi*, Cilt 8/9, Sayı 15/16-48/49, Şubat-Mart 1958, s. 8.

yet, ne bizim büyük ve asil bir millet olma vekârımız, ne de uzun vadeli menfaatlarımızla bağdaştırılamaz.⁷⁶

Bu konudaki tartışmalara katılan *Forum*, yaşanan sıkıntılardan ABD'yi değil, hükümeti sorumlu tuttuğunu açıkça ifade ediyordu. ABD'ye gösterilen tepkilere set koymak üzere, Türkiye'nin kendi müsrifliği ve keyfi ekonomi politikası dolayısıyla girdiği darboğazdan ABD'yi sorumlu tutmasının doğru olmadığı savunuldu.⁷⁷ Kuşkusuz bu tutumun arkasındaki motivasyonlardan biri, DP hükümetinin yanlış politikalarının sorumluluğunu dışarı yüklemesine karşı çıkmaktı. Ancak *Forum*'un bu tavrı, iç politika-daki gelişmelerle ilgili olduğu kadar ABD'nin Türkiye'ye önerdiği kalkınma yolunun eleştirilmeden kabullenilmesiyle de alakalıydı.

Tepkilerin bir başka kaynağı, Türkiye'nin ABD'ye tanıdığı geniş imtiyazlar ve bu imtiyazlardan yararlanan Türkiye'deki ABD'li personelin karıştığı olaylardı.⁷⁸ Okuyucu mektuplarından anlaşılmaktadır ki; sayıları hızla artan sivil ve askerî personelin taşkınlıkları, bulaştıkları yasa dışı işler ve işledikleri suçlardan

76 "Cenevre Konferansının Düşündürdükleri", *Forum*, Cilt 3, Sayı 33, 1 Ağustos 1955, s. 1-2.

77 Örneğin; Aydemir Balkan'ın *Forum*'u Sovyetler ile her türlü yakınlaşmaya karşı şüpheci davranmakla eleştiren bir yazısına verilen yanıtta böyle bir vurgu yapılmıştır. Bkz. "Forum'un Açıklamaları", *Forum*, Cilt 5, Sayı 50, 15 Nisan 1956, s. 13-14.

78 Bu imtiyazların ve bağımsızlık fikrine ters düştüğüne ilişkin bazı kaygıların belirmekte olduğu, *Forum*'un sayfalarından da izlenebilmektedir: "Amerikalı asker aileleri Ankara'ya gelmeğe başladıklarından beri iç çamaşırlarının bile mezada çıktığını kendilerine nasıl unutturabiliriz? Beş altı yıl önce, yani memleketimizde her şeyin bulunduğu zamanlarda Ankaralı, İstanbullu ve İzmirli hanımlarımızın, hattâ münevver geçinen muhitlerin dahi Amerikalıların eski külotlarını, gömleklerini nasıl kapıştıklarını biz unutsak bile bu rezaleti yabancıların aklından nasıl silebiliriz? İstanbul'un en güzel, memleketimizin en tarihi köşelerine 'Miami' ve 'Florida' isimli kahveler, oteller doldurmadık mı? (...) Bütün bunları gören yabancılardan kendimiz için nasıl saygı bekleyebiliriz? (...) Amerikalı uzmanları, uzmanları değil alclâde subayları kendimize Tabu yaptık. Onların kanaatlerini savunmayan Türklere 'bozguncu' dedik, 'hain' dedik. Memleketimizde bugün Amerikan askerî personelinin tâbi olduğu kaza hükümlerini yeniden gözden geçirmenin zamanı gelmiştir." Aydemir Balkan'dan gelen bu okur mektubu için bkz. Aydemir Balkan, "Amerikalılar mı Kabahatli, Biz mi?", *Forum*, 1 Kasım 1958, cilt 10, sayı 111, s. 14-15.

dolayı Türkiye’de yargılanmamaları, toplumda ABD’ye karşı ileride daha da boy verecek ve yayılacak olan bir tepkinin tohumlarını atıyordu.

Bu yıllarda özellikle muhafazakâr kesimlerin, içki ve kadın-erkek sosyalleşmesi gibi ahlakçı kaygılar nedeniyle itiraz ettiği Amerikan kültürel etkisine, *Forum*’da uzun boylu değinilmez. Bu konuda nadiren yapılan eleştirilerden biri sinema salonlarının Hollywood filmlerinin işgali altına girmesi hakkındaydı. Metin And, *Forum*’da, bu gelişmeye karşı “ulusal sinema”nın korunması ve geliştirilmesi konusunda yapılabilecekleri ele alan bir yazı yazdı.⁷⁹ 1950’ler, yaşanmakta olan dönüşümün Türkiye kültür ve sanat hayatına etkileri üzerine kapsamlı bir kamusal tartışmadan söz etmek için erken bir dönemdi. Hollywood sinemasının kültürel etkisi, özellikle 1960’larda ve 1970’lerde yoğunlaşacak olan “kültürel emperyalizm” tartışmalarıyla birlikte masaya yatırılacak; bu konuda duyulan endişeler dile getirilerek önlem alınması talep edilecekti.

Sonuç olarak, *Forum* ciltlerinin incelenmesi, Kemalist-modernleşmeci kesimlerin, Amerikan etkisiyle ve ABD kaynaklı düşünsel gündemlerle barışık bir tartışma ortamı oluşturmalarını ortaya koyar. Bunda dergi çevresinin ağırlıklı olarak, Amerikan etkisinin hem kurumsal hem de disiplinler ve metodolojik boyutlarıyla en açık biçimde gözlemlenebildiği üniversite mensuplarından oluşmasının payı büyüktü. Böylece, ABD’nin Batı tipi kapitalist modernleşmenin aracı sınıfı olarak tarif edilen bürokrat ve Batıcı aydınların kazanılmasına verdiği önemin karşılık bulduğu söylenebilir.

Bu bağlamda, *Forum*’un Türkiye siyasi düşüncesinde genellikle geri planda kalan sosyoekonomik dönüşüme ve iktisat politikalarına eğilmesinin önemi vurgulanmalıdır. Yukarıda da belirtildiği gibi, bu çevre 1950’lerde uygulanan politikaları analiz ederken, ABD’nin Türkiye’nin önüne koyduğu kalkınma reçete-

79 Metin And, “Sinema Meselelerimiz”, *Forum*, Cilt 2, Sayı 24, 15 Mart 1955, s. 18-19.

leri ve aynı yaklaşımla üretilen rapor ve yayınları incelemelerinde temel referans olarak kabul etti. Bu tercih, *Forum* çevresini sosyalist kalkınmacılık ya da antikapitalist Üçüncü Dünyacılıktan net biçimde ayırmaktaydı. Kuşkusuz bunun bir nedeni, dönemin aydın dünyasına aksi yönde basınç yaparak antikapitalist bir ABD eleştirisini dile getirebilecek sol düşüncenin, Türkiye McCarthyciliği tarafından susturulmasıydı. Ancak *Forum* çevresinin heterojen bir toplamdan oluştuğu gözden kaçırılmamalıdır. Bu heterojenlik nedeniyle bu çevrenin yazar ve okur olarak bileşenleri, 1960'lı yıllarda ortaya çıkan yeni siyasal ve sosyal dinamikler ve sosyalist ideolojinin artan ağırlığı karşısında bir ayrışma sürecine gireceklerdi.

VII. BÖLÜM

MANEVİYATÇILIĞIN SOĞUK SAVAŞ BULUŞMASI

İslamcılık bir siyasal akım olarak Osmanlı'nın son döneminde, imparatorluğun yaşamakta olduğu çok yönlü kriz karşısındaki arayışın ürünü olarak doğdu. Cumhuriyetin ilk yıllarında hayata geçirilen laiklik politikaları ve bu politikalar çerçevesinde alınan önlemler İslamcılık akımının seyrinde uzunca bir kesinti yarattı. 1940'ların ikinci yarısına kadar sürececek bir sessizlik döneminin ardından bu tarihten sonra İslamcı akımlar tekrar canlanmaya başladı. Özellikle 1950'lerde devletin din siyasetinde yumuşamaya gitmesiyle birlikte, İslamcı düşünce için yeni bir dönem açılmış oldu. Radikal reformculuğun durakladığı, antikomünizmin tırmandığı ve sosyalist bloka karşı ABD'yle müttefiklik ilişkisinin kurulduğu bir dönemde gerçekleşen bu ikinci doğum, dönemin Türkiye ve dünya koşullarının izlerini taşıdı. Türkiye'nin siyasal, ideolojik ve ekonomik bakımdan dünya konjonktürünün yeni eğilimlerine açık olduğu bu dönemde İslamcılık da kendi dünyasına kapanmadı; özellikle dile getirdiği dinsel/siyasal talepleri destekleyeceğini düşündüğü noktalarda dünyada ve Türkiye'de yapılan tartışmalardan güç ve meşruiyet devşirmeye çalıştı.

Soğuk Savaş ortamında İslamcılar ABD liderliğindeki Batı dünyası karşısında kendilerini konumlandırırken, bu konumun biri geçmişten diğeriye güncellikten gelen iki etki altında şekillendiği görülür. Kaynakların ilki, İslamcılığın II. Meşrutiyet dö-

neminde ortaya çıkan imparatorluğu kurtarma ve yeniden yapılandırma siyaseti olarak geçmişten taşıdığı mirastı. Diğeriyse II. Dünya Savaşı'nın hemen ardından Türkiye'nin siyasi ve ideolojik haritasında kendisine yer açmaya çalışan İslamcılığın, Türkiye siyasetinde ve dış siyasi gündemdeki tartışma ve gelişmelere verdiği güncel tepkilerdi. İslamcıların Soğuk Savaş döneminde genel olarak Batı, özel olarak ise ABD karşısındaki tutumları ancak bu iki kaynağın birlikte değerlendirilmesi koşuluyla anlaşılabilir. Netice olarak Soğuk Savaş'ta komünizme karşı yürütülen mücadelede dinin önem kazanması, dinler arası bir ortak cephe fikrini filizlendiren bazı girişimlerin gündeme gelmesi ve ABD'de Soğuk Savaş muhafazakârlığının güçlenmesi, İslamcıların en azından düşünsel düzeyde ABD'yle birlikte hareket etmelerine zemin oluşturdu.

Bu bölümde ABD'yle II. Dünya Savaşı sonrasında gelişen ilişkilerin düşünce dünyasına yansımaları, İslamcı ideoloji ve düşünürler merkeze alınarak incelenmektedir. Batıcı-Kemalist çevrenin Amerikan etkisini nasıl karşıladığını ve yeni ideolojik ortama nasıl eklemlendiğini ele aldıktan sonra dönüp İslamcı çevreye bakma lüzumu duymanın birkaç nedeni var. Öncelikle Hristiyanlıkla özdeşleştirilen Batı medeniyetiyle dinsel uyumsuzluğu nedeniyle, Soğuk Savaş yıllarında İslamcılığın Batı blokuyla ittifaka karşı potansiyel muhalefet odaklarından biri olacağı varsayılabilir. Tam da bu zıtlaşma potansiyeli nedeniyle İslamcıların bakış açısının çözümlemeye dâhil edilmesi önemlidir. Öte yandan, İslamcı ideoloji, seküler Türk milliyetçiliğini özellikle 1950'lerden itibaren dönüştürmeye başlamıştır. Bu yıllarda millet kavramının ve milliyetçi ideolojinin dinsel içerikle yeniden tanımlanması sayesinde İslamcılık, Türkiye'de genel olarak sağ ideolojiye rengini verdi. Bu yeni ideolojik harmanlanma dikkate alındığında, İslamcıların Soğuk Savaş mücadelesinde nasıl konumlandığı ve bu konumun dayanakları analiz edildiği oranda muhafazakâr-milliyetçi Türkiye sağının duruşuna ilişkin çıkarımlarda bulunulabileceği de düşünülmektedir.

19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkımına tanık olan aydın kuşağı, sorunlara farklı siyasi çözüm arayışlarıyla yanıt verdi. Bu arayışlardan geriye Cumhuriyet dönemine devrolan siyasi akımlar ile bir türlü sonuçlandırılmayan siyasi ve ideolojik tartışma başlıkları kaldı. İslamcılık, çözüm arayışlarının belirginleştirdiği birkaç siyasi-ideolojik hattan biriydi. II. Meşrutiyet döneminde tam anlamıyla bir tutarlılık ve bütünlük kazandığı söylenemese de, İslamcı ideoloji genel anlamda Avrupa'nın Osmanlı üzerinde kurduğu tahakküme tepki olarak doğdu. İslamcılığın doğuşunu tetikleyen tek neden, Batı'nın siyasi, ekonomik nüfuzu ya da 19. yüzyılda artık reddedilemez hale gelen askerî üstünlüğü değildi. Osmanlı İmparatorluğu ömrünü doldururken girilen modernleşme çabalarının, dinin siyasal ve toplumsal etki alanını daraltması da İslamcı tepkiyi besledi. Modernleşmenin bir Batılılaşma hareketi olarak yürütüldüğü düşünülürse İslamcılığın bu başlıkta da Batı düşüncesiyle hesaplaşması gerekti. İşte bu dönemin İslamcılık-Batıcılık gerili-mi, İslamcı ideolojinin Cumhuriyet döneminde Batı'ya ve Soğuk Savaş'ta ABD'ye karşı tutumunu belirleyen parametrelerden biri olarak önem taşımaktaydı.

Çalışmanın başında da belirtildiği gibi, Osmanlı'nın yıkıma doğru gittiği yıllarda imparatorluğun nasıl kurtulacağı üzerine kafa yoran kesimler, Batı karşısında çelişkili bir tutum sergiledi. Batı, bir yandan Osmanlı'yı yıkıma götüren esas güç olarak görülmekte, diğer yandan ise Batılı güçler arasındaki çelişkilere oynamak ve Batılı güçlerden birine yaslanmak başlıca ayakta kalma stratejisi olarak benimsenmekteydi. İslamcılık, Batı karşıtı söylemine rağmen, siyasi gerçekçiliğin zorunlu kıldığı bu ikili strateji-den tamamen uzak duramadı. Bu durum, İslamcılarının söz konusu dönemde yürüttüğü tartışmalarda da İslamcılığın bir tür "devlet ideolojisine dönüştüğü" II. Abdülhamit yıllarında da gözlenir.

Askerî alanda başlayan, giderek diğer alanları da dönüştüren modernleşme süreci İslamcıları zor bir ikilemle karşı karşıya bırakmıştı. Modernleşmeciler reformlar eliyle Batı düşüncesinin

imparatorluğa hızla nüfuz etmesi karşısında olağan koşullarda gösterilmesi beklenen reddiyeci tutum, bu reformların devleti kurtardığı ölçüde dini de kurtaracağı varsayımıyla erteleniyordu. İsmail Kara'nın belirttiği gibi, bu mantık, "devletin çöküşü ile dinin/İslâm'ın çöküşünün aynileştirilmesi"nin bir sonucuydu.¹ Öte yandan, modernleşme girişimlerinin pek çoğunun dinin etki alanını sınırlandırması ve açıkça dinsel öğretilerle çelişmesi İslamcıları sıkıştırıyordu. Bu durum, imparatorluğun kurtuluşu adına sürece onay vermek isteyen İslamcıların, modernleşmeyi dinsizlikle bir tutup reddetmek ile dinle uzlaştırmak olarak ifade edilebilecek iki uç arasında salınmalarına yol açıyordu. El çabukluğuyla bulunan formülasyonlardan biri, Batı'nın katettiği ilerlemenin esasının İslam dinine ait ilkeler olduğu iddiasıydı.² Avrupa'nın, İslam dünyasının zamanında terk ettiği bu ilkeleri sahiplendiği iddiası İslamcı cephede iki psikolojik eğilim üretti. Birincisi, İslam dünyasının tüm bu iyi şeyleri neden terk ettiğine yönelik bir sorgulamaydı. Bu sorgulamayla birlikte, tarihin yanlış yaşandığı kanaati yaygınlık kazandı. Böylece temel metinlere, yani "asr-ı saadet"e dönerek "bugünü" yeniden inşa etmek gerektiği savunulmaya başlandı.³ İkinci eğilim ise modernleşme sürecinde Batı'dan alınan her şeyin zaten İslam'da olduğu, dolayısıyla "şer'iata" aykırı olmadığı iddiasıyla reformları din adına "meşrulaştırma" girişimiydi.⁴ Bu tür girişimler özellikle bürokraside görev alan veya devlet mekanizmasına yakın duran düşün çevrelerinden gelmekteydi. Ancak farklı İslamcı kesimlerde devlet merkezine

1 İsmail Kara, "İslâm Düşüncesinde Paradigma Değişimi", Mehmet Ö. Alkan (Ed.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 1: Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi* içinde (234-264) İstanbul: İletişim Yayınları, 2004, s. 237.

2 Kara, İslamcıların Avrupalıların İslam'ın "mâni-i terakki" olduğu hükmünün bas-kısından kurtulmaya çalıştıklarını söylemektedir. İsmail Kara, *İslamcıların Siyasi Görüşleri*, İstanbul: İz Yayıncılık, 1994, s. 24.

3 Bu konuda bkz. A.g.e., 39-45; Kara, "İslâm Düşüncesinde...", s. 238-239.

4 Kara'nın yukarıda bahsedilen makalesi esas olarak başta Meşrutiyet fikri olmak üzere, modernleşmecî girişimlerin İslamcılar tarafından meşrulaştırılma biçimlerini anlatmaktadır. Bkz. Kara, "İslâm Düşüncesinde..."

mesafe büyüdükçe reformlara direniş artacak ve bu tür bir pragmatizmin sınırları ortaya çıkacaktı.

Yine de denebilir ki, II. Meşrutiyet dönemi İslamcı düşünürlerinin yaşadıkları tedirginlikler, karşılaştıkları sorunlar, içine girdikleri sorgulamalar çoğu durumda Batı karşısında hissedilen aczin nedenlerini bulmaya dönüktü. İslamcılık, iki uzlaşmaz medeniyetten bahsettiğinde bile kendisini esas olarak Batı'ya göre konumlandırıyordu.⁵

Dolayısıyla yapılan reformlar devletin idari mekanizmasından başlamak üzere sekülerleşme sürecini hızlandırdığında; Batı'nın üstünlüğünün dinden arındırılmış, bilimsel-akılcı düşüncede yattığı fikri aydınlar arasında ve reformcu yönetim kademelerinde kabul görmeye başladığında iki eşzamanlı tepki peyda olmuştu. Bir yanda reformculuğu reddedemeyen ama onu “dinsel bir çerçevede” yeniden üretmeye çalışan İslamcılık akımı, diğer yanda ise Berkes'in deyimıyla çağdaşlaşmaya eşlik eden bir dinselleşme sürecinin baş göstermesi.⁶ Bu dinselleşme süreci, dinin egemen olduğu alanları boşaltmamaya dönük bir tutunma ve yeniliğe karşı bir ayak direme hareketi olarak, imparatorluğun parçalanma sürecinin devam etmesi sonucunda özellikle Meşrutiyet'in ilk zamanlar yarattığı heyecanın hayal kırıklığına dönüşmesiyle güç kazandı.

Sekülerleşme süreci, diğer Batılı olmayan toplumlarda olduğu gibi aynı zamanda bir Batılılaşma tarihiydi.⁷ Zor bir denkleme

5 “Ancak, II. Meşrutiyetin İslamcılık akımı da klasik İslam düşüncesini canlandırmak amacını gütmemiş, bilakis İslam'la çelişmeye düşmeden, Osmanlı devletinin temel sorunlarına çözüm yolları aramıştır. Bu anlamda İslamcılık adımı da II. Meşrutiyetin yarattığı fikir akımları gibi ‘garbça’dır.” Tarık Zafer Tunaya, *Hürriyetin İlanı*, s. 73, aktaran: Timur, 1968, s. 85.

6 Niyazi Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2006, s. 18-20.

Berkes, kitabının hemen başında “Dinselleşme, çağdaşlaşmaya karşı kaplumbağanın kabuğuna çekilmesi gibi bir korunma çabasıdır. Bu yapıtta göreceğimiz gibi her çağdaşlaşma döneminin arkasından bir dinselleşme humması başlar” demektedir. Bkz. A.g.e., s. 20.

7 Nuray Mert, *Laiklik Tartışmasına Kavramsal Bir Bakış*, İstanbul: Bağlam, 1994, s. 55.

karşı karşıya kalan İslamcılar Batı'nın üstünlüğünü reddedemezken Batılılaşmanın getirdiği sekülerleşmeye set çekme çabası içerisinde çözüm olarak maddi ve manevi medeniyet ayrımına sarıldı. Bu ayrım, Batı'nın tekniğinin alınabileceği, ancak Osmanlı'nın Batı'dan farklı bir manevi dünyaya ait olduğu, dolayısıyla teknik dışındaki alanlardan iktibas olunamayacağı iddiasıyla oluşturuldu. Bazı Türkçüler tarafından da benimsenen böyle bir ayrımın mümkün olup olmadığı düşünce tarihine damgasını vuran bir tartışma başlattı.

Bu sayede Batı'nın manevi tarafına özenilmeden teknik sahada Batı'ya erişilebileceğini savunan bazı İslamcılar, diğerlerini “taklitçilikle” suçlayabildi. Batı dünyası ile “biz” arasındaki uzlaşmaz karşıtlık fikrine sarılan ve yenilikçilerin Batı medeniyetini tanımadan taklit ettiğini iddia eden bu kesimler,⁸ zaman içinde İstanbul'un günlük hayatında gözlemlenmeye başlanan tüketimci Batıcılığa karşı daha da bilendi. Bu kültürel tepki, özellikle kadınların sosyal yaşama katılmaları, kılık kıyafetleri ve gece hayatının renklenmesiyle şiddetlendi. Nitekim, II. Dünya Savaşı'ndan sonra İslamcılık yeniden düşünce dünyasında yerini aldığı anda, “taklitçilik” suçlaması hâlâ en popüler temalardan biriydi.

Modernleşme girişimlerine rağmen, Osmanlı'nın Hristiyan unsurlarının imparatorluktan kopuşunun önlenememesi ve Uzak Asya'da Müslümanların yaşadığı topraklarda sömürgecilığe karşı mücadelenin yükselmesi nedeniyle 19. yüzyılın sonunda bir tepki olarak “ittihad-ı İslam” düşüncesi gündeme geldi. Bu düşünce hem Osmanlı sınırları içinde hem de dışında yaşayan Müslümanlarla ilgili politik göndermeler içeriyordu. Bu dönemde ittihat fikriyle imparatorluğun bileşeni olan Müslüman halkların bir ümmet halinde birleşmesi, Panislamizm ile de Osmanlı padişahının halifeliği etrafında dünya Müslümanlarının toplanması

8 Aydınların Batı'yı bilmeden taklide yeltendikleri fikrini öne süren Said Halim Paşa'nın şu sözleri bu kesimin görüşlerini özetlemektedir: “Batılıları taklit etmeye çalışıyorlar. Ama onlara tamamen zıt bir şekilde düşünüp hareket ettikleri, bu basit mukayese ile görülüyor.” Said Halim Paşa. *Buhranlarımız*, Tercüman 1001 Temel Eser, 1970, s. 99.

savunulmaktaydı. Özellikle sömürgelerdeki Müslümanların kuruluş davası söz konusu olduğunda Müslümanların birleşmesi fikri sömürgeci Batı karşısında bir tepki olarak algılanabilirdi.⁹

Halbuki İslamcılığın ilk kez resmî devlet politikası düzeyinde kabul gördüğü, imparatorluk içinde “ittihad” düşüncesinin, geniş bir coğrafyada ise Panislamizm politikasının öne çıktığı II. Abdülhamit dönemi boyunca, Batı’nın imparatorluk üzerindeki etkisi ortadan kalkmadı. Zaten II. Abdülhamit’in modernleşme çabalarını tamamen rafa kaldırmadığı, özellikle merkezî devlet otoritesini kuvvetlendirecek reformların hayata geçirildiği bilinmektedir. İkinci olarak, iktisadi alanda imparatorluğun Batı’ya olan bağımlılığı II. Abdülhamit döneminde de ivme kaybetmeden derinleşti. İmparatorluğun borçlarını tahsil etmek üzere 1882 yılında kurulan Düyun-u Umumiye, kısa sürede devlet gelirlerine el koydu. Dolayısıyla 19. yüzyılın sonunda Osmanlı’nın ekonomik egemenliği neredeyse tamamen Batılı güçlere terk edilmişti. Üçüncü bir noktaysa İngiltere’nin Osmanlı’nın bütünlüğünü başta Rusya olmak üzere diğer güçlere karşı koruma politikasını terk etmeye başlamasıyla birlikte, imparatorluğun ayakta kalabilmek için Almanya’nın desteğine başvurmasıydı. Böylelikle Batı’yla ilişkiler yeni bir seyir aldı. Ünlü Bağdat Demiryolu Projesi bu dönemde Osmanlı-Alman yakınlaşmasının ve Batı karşısındaki yeni denge oyununun bir sembolü haline geldi.

Batılı güçlerin ellerindeki kartları Osmanlı’nın ayakta kalmasına oynamaktan vazgeçtiği bir dönemde, II. Abdülhamit’in dış siyasetini Batı’ya sırt çevirmek olarak algılayanlar çıktı. Halbuki bu dönemde Avrupa ülkeleriyle eski bağımlılık ilişkileri derinleş-

9 Panislamizmi, Panslavizm ve Pangermenizm gibi politikalar çevresinde değerlendirmek gerektiğini söyleyen Deringil’in şu sözleri bir tanım olarak kabul edilebilir: “Osmanlı Pan-İslamizmi; savunmaya yönelik, meşru varlığını giderek tehlikede gören bir devletin politikasıdır. Ancak, bu hareketlerin tümü, saldırı veya savunmaya yönelik olsun, belirli bir milletin kendi imajını şu veya bu şekilde dünyaya aksettirme çabasıdır.” Selim Deringil. *Simgeden Millete: II. Abdülhamid’den Mustafa Kemal’e Devlet ve Millet*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2007, s. 30.

ti ve ek yeni ilişkiler kuruldu. Berkes'e göre kapılar Batılı güçlerin emperyalist müdahalelerine açık kalmış, ancak Abdülhamit rejimi polis ve hafiye örgütleriyle dine dayanarak Batı uygarlığının yapacağı etkilere karşı Türk toplumunu soyutlama (tecrit etme) derdine düşmüştü.¹⁰ Siyasal tartışmaların susturulması, Batı'yla temasın şüpheli görülerek kovuşturulması ve muhaliflere yapılan baskılar yine de Batı'dan gelen fikirlerin içeriye sızması karşısında kifayetsiz kaldı.

Batı'yla ilişkilerin hız kesmediği bir çağda ortaya çıkan Panislamizmin gerçek bir siyasi hareket olup olmadığı konusunda farklı görüşler öne sürülmüştür. Bazı yazarlar Avrupalı güçlerin Panislamizmi ciddiye almadığını savunurken, Panislamizmin Batılıların yarattığı bir öcü olduğunu iddia etmişlerdir.¹¹ Her şeyden önce "Batı bloku karşısında İslam bloku" iddiasıyla –ki bu iddia propaganda düzeyinde ifade edilebilse bile– iki dünyanın birbirinden bu şekilde ayrılması mümkün değildi. İlişkiler inkâr edilemez düzeyde girift ve iç içeydi. Zaten Osmanlı yönetimi de İngiltere'nin İslam dünyasında belirleyici güç olmayı sürdürdüğünü reddedecek kadar hayalperest değildi. Tersine, her adımda İngiltere'yi hesaba kattı. Hatta II. Abdülhamit bazı durumlarda Müslüman coğrafyalardaki sömürge yönetimlerinin ayağına basmaktan kaçınmıştı.¹² Bu noktadaki esas siyaset değişikliği,

10 Berkes, 1975, s. 183.

11 Orhan Koloğlu, "II. Abdülhamit'in Siyasal Düşüncesi", Mehmet Ö. Alkan (Ed.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 1: Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi* içinde (273-276), İstanbul: İletişim Yayınları, 2004, s. 276. Ancak Zürcher, büyük güçlerin birçok siyasetçisinin bu politikanın bir blöf olduğuna inandığını, ancak emin olamadıklarını, Hindistan'daki sömürge yöneticilerinin bu tehdidi çok ciddiye aldıklarını belirtmektedir. Zürcher, a.g.e., s. 124. Deringil ise II. Abdülhamit'i Müslümanları kurtarmaya soyunan ulu bir varlık gibi gösterenler karşısında tepki olarak Panislamizmin Batılıların yarattığı bir öcü olarak görme eğiliminin geliştiğini söylemekte, "Ancak abartılmış bir görüşü eleştirmek aynı oranda abartılı bir karşı görüşü gündeme getirmemelidir. Pan-İslamizmin Osmanlı İmparatorluğu'nca yürütülen gerçek bir politika olduğu açıktır" demektedir. Deringil, a.g.e., s. 48.

12 "Abdülhamit ise basınında din konularının yayını engelleydiği gibi 'esir Müslümanlar' için kampanya yaptırtmadığı da biliniyor. Hatta Rus-Mısır-Hint Müslü-

Almanya'nın Osmanlı üzerinden İslam dünyasıyla ilişki kurma niyetine kapıların açılmış olmasıydı. İngiltere'yi esas rahatsız edecek olan da buydu.

Panislamizmin, Avrupa'daki diğer "Pan" siyasetlerine bir tepki olarak doğması, özellikle Türk dünyasını doğrudan ilgilendiren Rusya'nın Panslavizm politikasına karşı siyasi bir alternatif olarak kabul görmesi önemliydi. Mardin, Panislamizmi tahlil ederken, "(...) Ruslarca teşvik edilen Panslavizme Osmanlıların verdiği yanıtı oluşturunuyordu" demektedir.¹³ Balkanlar'da isyanların bir kez daha yoğunlaştığı 1875'ten Osmanlı-Rus savaşının başladığı 1877'ye kadar imparatorluk içinde bu yönde bir kampanya başlatıldı. Bu yıllarda bürokratlar arasında Panislamizmi Rusya'ya karşı kullanma fikri taraftar buldu.¹⁴

Batılı güçlerden birine yaslanma siyaseti bir zaruret olarak kabul edilirken –aynı zamanda imparatorluk içinde Ortodoksların himayecisi olma iddiasındaki– Rusya'yla büyük bir çekişme içine girilmesi dikkat çekiciydi. Bu yıllardaki anti-Rus propaganda, Batı'ya karşı duyulandan çok daha düşmanca hislerin Rusya'ya karşı beslenmesine yol açtı. Özellikle İslamcıların ezeli düşman olarak kodladığı Rusya'ya karşı duydukları güvensizlik ve düşmanlık, daha sonra özellikle Soğuk Savaş yıllarında güçlenen anti-Sovyetizmin tarihsel kaynaklarından biri oldu.

Müslümanların yaşadığı coğrafyaların Avrupalı güçler tarafından sömürgeleştirildiği 19. yüzyılda, Osmanlı İslamcılarını arasında yukarıda sayılan bir dizi nedenle ilkesel bir Batı kar-

manlarının düzenledikleri bir dayanışma konferansının ülkesinde yapılmasını engellemiştir. Bütün yaptığı, keskin gözlemciliği ile fark ettiği bu korkuyu eylemlere başvurmadan körüklemekten ibaret kalmış, Paşa unvanı ve nişan dağıtımını bu iş için kullanmakla yetinmiştir." Koloğlu, a.g.e., s. 276.

13 Şerif Mardin, *Bediüzzaman Said Nursi Olayı: Modern Türkiye'de Din ve Toplumsal Değişim*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2006, s. 188.

14 Gökhan Çetinsaya, "İslâmi Vatanseverlikten İslâm Siyasetine", Mehmet Ö. Alkan (Ed.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 1: Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi* içinde (265-272), İstanbul: İletişim Yayınları, 2004, s. 270.

şıtlığından söz etmek mümkün değildi. Gerek resmî düzeyde gerekse aydınlar arasında, koşulların da dayatmasıyla pragmatizm, ilkelerin önüne geçti. Dolayısıyla, “İslamcılığın Müslüman devletleri bağımsızlığa kavuşturmak amacıyla geliştirilmiş bir siyasal kurtuluş ideolojisi, bir siyasi proje olduğu”¹⁵ fikri, Batı’ya verilen yanıtın “antisömürgeci”, “bağımsızlıkçı” bir içerik taşıdığını ima eder ki; Türkiye’de İslamcılığın en azından ana gövdesinin böyle bir tutumdan uzak durduğu rahatlıkla söylenebilir.¹⁶ Bu yıllarda Batı’yla yaşanan çekişme, modernleşme tartışması bir tarafa bırakılacak olursa, daha çok dinî rekabet biçimini aldı. Bir diğer deyişle, Batı’yla gerilimin merkezinde özgürleşme sorunu değil, dinsel üstünlük çekişmesi yatıyordu.

Bu çerçeveden bakıldığında, Batılı güçlere karşı Batılıların sömürgecilik siyasetinden kaynaklanan ve sosyal boyut da içeren bir eleştiri, Osmanlı İslamcılığında sadece retorik düzeyde ve eser miktardaydı. Batılı güçlere Hristiyan oldukları, içerideki gayrimüslim tebaayı “kışkırttıkları” ve Osmanlı’yı yıpratacak kadar güçlü oldukları için öfke duyulmaktaydı. Örneğin, imparatorluğun özellikle Balkanlar’da yaşadığı toprak kayıplarına neden olan milliyetçi ayaklanmalara Avrupalı güçlerin destek vermesi, bir Hristiyan dayanışması olarak yorumlandı. Balkanlar’daki gelişmelerle birlikte, Tunaya’nın deyimiyle İslamcı cephe, Hristiyan Avrupa’ya karşı daha kesin olarak vaziyet alınması

15 Zerrin Kurtoglu, “Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi ve Siyaset, Pozitivist Yönetim İdeolojisinin İslâm’ın Siyasallaşmasına Katkısı”, Yasin Aktay (Ed.), *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cilt 6: İslamcılık* içinde (201-216), İstanbul: İletişim Yayınları, 2005, s. 201.

16 Türköne, Osmanlı’da İslam’a sömürge yönetimi altında yaşayan İslamcılardan farklı bir misyon biçildiğini söylemektedir: “Diğer taraftan Osmanlı aydınları İslam’a, sömürge idaresi altında yaşayan İslamcıların yüklediği ilave bir görevi yüklememişlerdir. Bu, İslam’ın, antisömürgeci, bağımsızlık kazanmayı amaçlayan bir ‘cihad’ doktrini olarak görülmesidir. İslam, Osmanlı aydınlarının düşüncelelerinde böylesine bir pekiştirici eleman olarak –I. Dünya Savaşı istisna edilirse– pek fazla görülmez.” Mümtaz’er Türköne, *Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1991, s. 278.

lüzumuna inanmıştı.¹⁷ İmparatorluğun dağılma sürecinin sonlarına doğru Hristiyan Batı'nın Osmanlı'yı parçalamaya çalıştığı fikri, İslamcılarının dinsel ve kültürel çatışmadan kaynaklanan tepkilerini radikalleştirmeye başladı.

İsmail Kara'nın işaret ettiği bir nokta bu bağlamda önem taşımaktadır. Kara, modernleşme döneminde İslamcılarının “kuvvet” kavramını çok sık kullandığına dikkat çekmekte ve “Burada İslam dünyasının ‘kuvvet’ kavramı etrafında yeni bir güç ve iktidar arayışına şahit olmaktayız” demektedir.¹⁸ Kavramın benimsenmesiyle İslamcılarının dünyaya imparatorluk merkezinden bakmaları arasında doğrudan bir bağlantı olduğu rahatlıkla savunulabilir. Kara, “kuvvet” vurgusuna paralel olarak bazı isimlerin “İslam sömürge modeli” arayışlarına girdiğini de vurgulamaktadır ki¹⁹ İslamcılarının ilkesel bir “antisömürgecilik”ten ziyade, imparatorluğun güç kazanması ve tahakküm kurmasıyla ilgilendiklerinin bir göstergesi de bu noktadır.

Öte yandan, “müsavat” kavramının yaygın bir biçimde kullanılmaya başlanmasından itibaren olumsuz çağrışım yapması da dikkat çekicidir. Kara, İslamcılığın bir siyasi ideoloji olarak çıkış noktasını Tanzimat'la birlikte gündeme gelen ve azınlıkların haklarını iyileştiren müsavat politikalarına bağlamaktadır. İyileştirmelerin (islahat) gayrimüslimleri imtiyazlı kıldığı ve millet-i hâkime olan Müslümanlarla kıyaslandığında avantajlı hale getirdiği düşüncesi Tanzimat ve Tanzimat'la gelen müsavat politikalarına karşı etkisi uzun yıllar devam edecek bir hoşnutsuzluk doğurdu. Bu hoşnutsuzluk sadece aydınlar tarafından işlenmekle kalmamış, askerlik hizmetini üstlenen Müslüman halkta da “müsavatçılığa” karşı bir soğukluk yaratmıştı. Müsavat kavramının entelektüel ve popüler düzeyde bu tartışmayla gündeme gelmesi, kavramını İslamcı düşüncede çok fazla muteber olmamasının nedenlerinden biri olsa gerek.

17 Tarık Zafer Tunaya, *İslamcılık Cereyanı*, İstanbul: Baha Matbaası, 1962, s. 68-69.

18 Kara, *İslamcılarının Siyasi Görüşleri*, s. 26.

19 A.g.e., . 26-27.

İslamcı düşüncenin devlet merkezli düşünüşü ve “ehliyet” fikriyle sergilenen seçkinciliği, eşitlik fikrine soğuk bakılmasının bir diğer nedeniydi. Yöneten-yönetilen ayrımı, toplumsal hiyerarşi düşüncesi İslamcı ideolojiye içkin elitist öğelerdir. Bu nedenle İslamcı düşüncenin önemli isimlerinden Said Halim Paşa’nın şu sözleri bir istisna olmaktan ziyade Osmanlı İslamcılığının eşitlik karşısındaki genel felsefesini yansıtmaktaydı:

(...) toplumu ızdıraba düşüren illet, fertler arasındaki eşitsizlik olacağı gibi, eşitlik de olabilir. (...) Bir cemiyette hukukta eşitlik olmakla beraber şahsî üstünlükler ortadan kalkar ve vazifelerin ifası hususunda herkes acze düşerse, böyle bir eşitsizlik de içtimaiî bir felâket olur.²⁰

Sonuç olarak denilebilir ki, Osmanlı’da İslamcılığın Batı dünyası ve düşüncesi karşısındaki tutumu, tahakküm fikrine değil tahakküm ilişkisinde altta kalmaya bir tepki içeriyordu. Bu tutumun bir diğer belirgin özelliği pragmatizmiydi. Bu sayede Batı’dan alınacakların maneviyat eleğinden geçirilerek alınması savunulabildi. Böylece bilimsel düşünceye set çekilerek, ihtiyaç duyuluyorsa modern bilimin ürettiği teknik ithal edilebilecekti. Toplum ve devletin farklı kademelerinde ortaya çıkan Batı karşıtı tepkiye rağmen, İslamcı ideolojide Batı’yı tüm yönleriyle reddetmek ya da Batı’nın egemenliğine karşı bir bağımsızlık mücadelesi vermek yerine, imparatorluk unsurlarını bir araya getiren özgüven ve dayanışma ruhu yaratılması ön plandaydı. Diğer siyasal ideolojilerde olduğu gibi İslamcı ideolojide de Sosyal Darvinizmin etkisiyle güç yüceltiliyor, ayakta kalmanın yolu olarak görülüyordu.²¹ Hatta uzunca bir süre imparatorluğun

20 Said Halim Paşa, a.g.e., s. 129.

21 Metin Çulhaoğlu, çok yerinde bir tespitle Osmanlı ve Cumhuriyet Türkiye’sinin siyasal söyleminde hâkim olan bu türden bir “düşmanını örnek alma” yaklaşımının “sosyal Darvinizm” ideolojisinin sonucu olduğunu belirtir. Çulhaoğlu, “İdeolojik ve siyasal yönelimlerin arkaplanını oluşturan Darwinist anlayışa göre, Türkiye bu acımasız ve karmakarışık dünyada ayakta kalabilmek için diğer güçlülerin arasında yer almak zorundadır. Böyle bir dünyada güçsüz kalanların tarih sahnesin-

Batılı devletlerle boy ölçüşebildiği eski günlere geri dönmek, yok olmamak için yeniden güçlü ülkeler liginde yer alabilmek hayalleri kuruldu. Böyle bir ideolojik evrende, doğal olarak, toplumsal düşü-
nüş ya da adalet ve eşitlik kaygısı ön plana geçmiyordu.

Soğuk Savaş Belirleniminde Cumhuriyet Dönemi İslamcı Düşüncesi

II. Dünya Savaşı'nı takip eden yıllarda İslamcılık, Erken Cumhuriyet dönemindeki zorunlu sessizliğini bozdu. Bu dönemdeki canlanma kendisini en çok yayıncılık alanında, özellikle süreli yayınların sayısı ve etkisindeki artışta gösterdi. Böylece Türkiye'nin yeniden yapılanan siyaset sahnesinde İslamcı düşünce de yeni ifade kanalları geliştirmeye başladı.

İslamcılığın "ikinci doğumu" Türkiye'nin çok partili yaşama geçtiği koşullarda ve uluslararası siyasetin iki farklı dünya görüşünü temsil eden iki kutup arasında bölündüğü bir ortamda gerçekleşmişti. Bu yıllarda Soğuk Savaş mücadeleleri, gerek uluslararası gerekse yerel düzlemde ideolojiler alanını belirleyen bir üst bağlam oluşturunuyordu. İslamcılık da geçmişten taşıdığı bagajla bu bağlam içerisinde bir konum edindi. Soğuk Savaş'ın özgünlükleri nedeniyle İslamcılığın, örneğin Batı, Batıcılık ve Batı düşüncesi konusundaki tavrını yeni koşullara uygun olarak yeniden üretmesi gerekti.

İslamcı ideolojinin Osmanlı'dan devraldığı miras, Batı'ya bakışta güç dengelerini gözetken reel politik bir yöntemi esas alıyordu. Siyasal gerçekçilik ya da daha doğru bir deyişle pragmatizm, İslamcıların Batılı güçlerle Batı düşüncesi arasında bir ayrıma gitmelerini gerektirdi. Birazdan açılacağı üzere Soğuk Savaş'la birlikte bu ayrımın da gözden geçirildiği ve yeni koşullara uyarlandığı görülecekti.

den silinmeleri de doğaldır. Yaşamı sürdürmenin tek aracı olarak güç, her zaman yüceltilmektedir." Metin Çulhaoğlu, *İdeolojiler Alanı ve Türkiye Örneği*, İstanbul: Öteki Yayınevi, Özgür Üniversite Kitaplığı-17, 1999, s. 61.

Bu bölümde yapılan analiz için öncelikle dönemin öne çıkan İslamcı yayınlarından yararlanıldı. Bunlar 1943'te yayımlanmaya başlayan Necip Fazıl Kısakürek'in *Büyük Doğu* dergisi; II. Meşrutiyet döneminin önemli İslamcı dergilerinden *Sırat-ı Müstakim*'in devamı olarak 1948'de yeni harflerle çıkan Eşref Edib'in *Sebilürreşad* dergisi; diğerlerine göre daha kısa ömürlü olan Taceddin Öney'in *İslâm Dünyası* dergisi ile M. Raif Ogan'ın *İslâm Dünyası* dergisi; Ömer Rıza Doğrul'un *Selâmet*'i ve Kemalettin Şenocak tarafından çıkarılan (ilk sayılarında yazı işleri müdürü olarak Salih Özcan geçmektedir) *İslâm* dergisiydi. Bunlara ek olarak yayımlandığı yıllarda İslamcıların da yakından takip ettiği, Peyami Safa'nın *Türk Düşüncesi* dergisinden yararlanıldı. Sayılan isim ve dergilerin, ABD'yle gelişen ilişkilerin bir sonucu olarak yoğunlaşan Amerikan etkisi ile Anglosakson düşüncesinin fikir hayatında artan ağırlığı hakkında tutarlı ve süreklilik içeren fikirler öne sürdüklerini söylemek mümkün değildir. Dahası, birçok konuda olduğu gibi bu konuda da İslamcılar arasında görüş ayrılıkları vardı. Ancak bu çalışmada, önemli görüş ayrılıkları göz ardı edilmeden, çelişkiler ve ayrılıkları önemsizleştiren baskın tema ve yaklaşımlar vurgulanmaya çalışılmıştır.

Antikomünizm Ekseninde Maneviyat ile Maddiyat Dünyası Ayrışması

Siyasal ideolojiler içe kapalı, sadece kendi önermelerinden ve kabullerinden beslenen sistemler değildir. Maddi koşullardaki değişim, siyasi sahadaki yeni saflaşmalar, verili güç dengelerindeki oynamalar²² ideolojileri de yeniden şekillendirir. 1950'ler İslamcı ideoloji için başta Soğuk Savaş dengeleri ve Türkiye'deki hızlı siyasi gelişmeler olmak üzere bir dizi nedenle böyle bir yenden biçimlenme dönemi idi. Soğuk Savaş'ın yarattığı saflaş-

22 "(...) İdeoloji kendi başına ne kadar önemli olursa olsun, verili ideolojik ortamdaki tercih ve yönelimlere en son damgayı, içinde bulunulan konjonktür ve bu konjonktürdeki siyasal güç dengeleri vuracaktır." A.g.e., s. 23.

malar uyarınca “beynelmilel komünizmin” karşısına farklı din ya da inançlardan oluşan bir maneviyat cephesiyle çıkma fikri İslamcılar arasında taraftar kazanmaktaydı. Böylece tek tanrılı dinler arasında süregiden çekişme ve birbirini kötüleme alışkanlığı terk edilmeden ortak düşman Sovyetler Birliği’ne ve onun yaydığı iddia edilen “Allahsızlığa” karşı bir tür “maneviyatçı ittifak” kurulması zaruret olarak görülmeye başlandı.

Bu ölçütle dünya meselelerine yaklaşan İslamcılar için karşılarında duran yeni bir dünya haritasıydı. Bu kurgusal harita, Osmanlı’dan devralınan düşünsel haritayla karşılaştırıldığında özellikle Batı dünyasının algılanması bakımından önemli farklılıklar olduğu görülmekteydi. Savaşın son bulmasından itibaren ABD, Batı dünyasının en önemli bileşeni olarak algılanır olmuştu. Bunun göstergelerinden biri, dönemin İslamcı yayınlarında ABD’yle ilgili yayımlanan haber ve yorumların azımsanamayacak sayıda olması ve uluslararası gelişmeler yorumlanırken Batı adına ABD’nin pozisyonunun referans alınmasıydı.

“Hasta adamı” paylaşmaya çalışan Batılı güçlerin yerini, “yeni dost Amerika’ya” duyulan güvenin almaya başlamasıyla, Batılı güçlere karşı beslenen –hiçbir zaman tam olarak silinmeyen– kuşku, siyasetin âdeta bilinçaltına doğru itildi. Bu kuşkuların zaman zaman bilince çıkarıldığı ya da öfkeyle dışavurulduğu oluyordu,²³ ancak artık İslamcılar için kuşkuların üzerinde yoğunlaştığı güç Sovyetler Birliği’ydi. Batı’da güçlü dost ABD varken, karşısında hemen kuzeyde kadim bir düşman, bu kez Hıristiyan azınlıkların himayecisi olarak değil, “Allahsız komünizm”in anayurdu olarak Rusya yer alıyordu. Sovyetler Birliği, ABD’nin antitezi gibiydi. Bu nedenle kuzeydeki komşuya beslenen olumsuz duygularla ABD’ye bakış arasında güçlü bir alaka vardı.

ABD başta olmak üzere Batı dünyasının, komünizme karşı dinin ve manevi değerlerin savunucusu olarak algılanmaya

23 Bu yılların yayınlarında, sömürgeci ülkelerin Müslümanların yaşadığı ülkelerdeki baskı ve şiddet politikaları karşısında Batı’ya duyulan nefretin dışavurulduğu görülür.

başlanması, Batı medeniyetiyle ortak bir dava etrafında buluşmanın zeminini yarattı. Bu ortaklaşma duygusunu kolaylaştıran faktörlerden biri, Anglosakson geleneğinin siyasal ve sosyal alanda dinin etkinliğine, örneğin radikal laiklik politikalarını benimseyen Fransa gibi ülkelerle kıyaslandığında daha toleranslı yaklaşmasıydı. Özellikle ABD'nin Soğuk Savaş koşullarında hızla muhafazakârlaşan siyasal söylemi bu kanaati perçinledi. Dolayısıyla ABD, her şey bir yana “maneviyata” verilen kıymet açısından Türkiye’ye örnek olarak gösterilmeye başlandı. Böylece, ABD’de toplumun dine verdiği öneme, kiliselere gösterilen ilgiye ya da devletin din referanslı politikalarına ilişkin örnekler İslamcı yayınlarda yer bulmaya başladı.²⁴ “Dinî değerleriyle barışık” ABD’nin Batı dünyasında hegemonyasını inşa etmesiyle birlikte, İslamcılar için Avrupa modernleşmesinin Batı ile maneviyat arasında yarattığı ayrım silikleşir oldu. ABD örneği, “Avrupa gibi dinsizleşmeden de medeni olunabileceğine” yoruldu ve takdir edildi.

Kıta Avrupası ise bu yıllarda II. Dünya Savaşı’nın yarattığı büyük yıkım içinde âdeta zavallılaştırmış bir düşkün olarak tarif edilmekteydi. Amerikan yardımına muhtaç hale gelen Avrupa’nın uğradığı yıkıcı yenilginin nedenleri, İslamcı yayınların gözde konularından biriydi. İslamcılara göre Avrupa’nın başına gelenler, “radikal devrimlerle” muvazeneyi kaybetmenin bir sonucuydu. Bu yaklaşım, Aydınlanma düşüncesine içkin olan kopuşların, şiddetli sarsıntıların, radikal değişimlerin İslamcılar tarafından ne kadar negatif algılandığını da ortaya koymaktaydı.²⁵ Kıta

24 Amerikan paraları üzerinde “Allah’a iman ediyoruz” yazdığı, İncil’e basılarak yemin edildiği sık verilen örnekler arasındadır. ABD devlet başkanlarının dine önem veren açıklamalarına yer verilmesi de dikkat çekicidir. Bkz. “Eisenhower Diyor ki... Birleşik Amerika Hükümeti sağlam bir dini esasa istinad etmelidir.” *İslâm*, Cilt 2, Sayı 14, Şubat 1958, s. 13.

25 Devrim alerjisi, İslamcı muhafazakârlığın başlıca niteliklerinden biridir. Toplumda var olan sınıfsal dengeyi altüst edecek her türlü girişim, düşünce dünyasını ve insanın hayata bakışını tümünden sarsacak her türlü köklü dönüşüm İslamcılar tarafından tedirginlikle ve hatta olumsuz bir tepkiyle karşılanmıştır. Bu tür bir muhafazakârlığın en açıklayıcı örneklerinden birini 1949’da yayımlanan *Huzur*

Avrupalı'nın aksine gelenekle bağıını koparmayan, tedricî bir değişim yolunu tercih eden ve böylece eskiyle yeniye, monarşiy-le parlamenterizmi sentezleyen Anglosakson dünyasına yakınlık hissediliyordu.

Maneviyatın önemini küçümseyen Fransa başta olmak üzere Kıta Avrupası ülkeleri ise, iki savaş arası dönemden başlayarak kaçınılmaz bir yıkım içine sürüklenmişti.²⁶ Hüseyin Cahit Yalçın'ın *Fikir Hareketleri*'nde "liberalizmin bunalımı" temasıyla işlediği iki savaş arası siyasi kriz, Peyami Safa'nın *Türk Düşüncesi*'nde "Batı'nın buhranı" olarak ifade edilmektedir. Başka bir deyişle, değerlendirmelerini siyasal liberalizmin durumu üzerinden yapan Hüseyin Cahit, bu yıllarda tökezleyen bir Batı demokrasisi tarif etmekteydi. Oysa dünyaya mistisizm ve inanç penceresinden bakan Safa, Batı'yı –medeniyet kavramını dinsel içerikli tanımlayarak– bir "medeniyet bunalımı" içinde görmekteydi. Kıta Avrupası'ndaki çöküşe dair bu analizlerde İslamcıların seküler ve devrimci Batı düşüncesine karşı özgüven tazelediği hissedilmektedir. Bu özgüvenin Amerikan hegemonyasıyla birlikte yükselmesi gözden kaçırılmaması gereken bir paralellikti.

Bu yaklaşımla kaleme alınmış çok sayıda yazının yayımlandığı *Türk Düşüncesi* dergisinde, Avrupa'nın da yaptığı yanlışları fark ettiği ve bu yanlışları düzeltmeye başladığı ileri sürülmekteydi. *Türk Düşüncesi*, sezgici yöntemiyle tanınan Henri Bergson'un, metafiziğe kaybettiği haysiyeti yeniden kazandırdığını ileri sürerek Avrupa konusundaki tezlerinin altını doldurmaya uğraşmak-

romanında Ahmet Hamdi Tanpınar vermektedir: "Bak, kaç gündür İstanbul'da Üsküdar'da geziyoruz; sen Süleymaniye'de doğmuşsun, ben Aksaray'la Şehzade arasında küçük bir mahallede doğdum. Hepsinin insanlarını, içinde yaşadıkları şartları biliyoruz. Hepsi bir medeniyet çöküntüsünün yetimleridir. Bu insanlara yeni hayat şekilleri hazırlamadan evvel, onlara hayata tahammül etmek kudretini veren eskilerini bozmak neye yarar. Büyük ihtilaller bunu çok tecrübe etti. Netice olarak insanı çıplak bırakmaktan başka bir şeye yaramadı." Ahmed Hamdi Tanpınar, *Huzur*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2008, s. 190.

26 Bir örnek için bkz. "Dünya ve Biz", *Büyük Doğu*, Sayı 4, 28 Mayıs 1954, s. 3.

taydı.²⁷ Dergi, iki savaş arası dönemde etkili olan varoluşçu felsefe ve bilim felsefesi tartışmalarını gündeme getirerek Avrupa'nın yeni bir yola girdiğini göstermeye çalıştı. Varoluşçuluk, materyalizm-den ve pozitivistizmden farklı olarak özne merkezli yaklaşımı nedeniyle Safa gibi muhafazakârlar arasında ilgi uyandırmaktaydı. Max Planck ve Albert Einstein tarafından geliştirilen kuramların Newton fiziğini sarsmasıyla canlanan bilim felsefesi tartışmaları da *Türk Düşüncesi* tarafından takip edilmekteydi. Bu gelişmeler ışığında, Türkiye'deki Batıcı-modernist kesimlerin hayranlık duyduğu 19. yüzyıl Avrupa'sının bilime mutlak güven duyan, pozitivistizmi toplumsal açıklamaların kılavuzu kabul eden yaklaşımının sarsıldığı öne sürüldü. *Türk Düşüncesi*'ne göre Batı artık bilinen Batı değildi, müfrit bir maddiyatçılık neticesinde içine düştüğü bunalımdan kurtulmaya çalışmaktaydı. Bu nedenle, Batılılaşarak kendisini kurtarmaya çalışan Türkiye, "doktoru can çekişen bir hastaya" benzetilmekteydi.²⁸

Türk Düşüncesi, Aydınlanma düşüncesinin yanı sıra, maddiyatçılık olarak nitelendirdiği Marksizmi Avrupa'nın bunalımından sorumlu tutuyordu. İlginç noktalardan biri, tıpkı *Forum* gibi *Türk Düşüncesi*'nin de Avrupalı aydınlar arasından özellikle Jean Paul Sartre'ı hedef alarak eleştirmesiydi. Safa'nın "Allahsız existentialiste" olarak nitelendirdiği Sartre, gerek varoluşçuluğu Marksizmle uzlaştırma yönündeki çabaları, gerekse Sovyetler Birliği'nden yana tavrı nedeniyle hedefteki isimdi.²⁹ Bu nedenle aynı yıllarda gerek

27 Ülken, Türkiye'deki Bergsonculuğu imparatorluğun yıkılma dönemine kadar geriye götürür. İmparatorluğun enkazı karşısında, maddi yetersizliklerin de beslediği bir "manevi kuvvet", "yarı mistik ruh hamlesi" olarak tanımlar. Bergsonculuğu pozitivistizme ve mekanik evrime karşı ilk olarak sistemli bir biçimde gündeme getirenin *Dergâh* dergisi çevresi olduğunu, ancak bu çevreden sadece Mustafa Şekip Tunç'un Bergson'un tesirlerini sürdürdüğünü söyler. Bkz. Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yayınları, 2005, s. 375-377.

28 Peyami Safa, "İnsanın yeni mânası", *Türk Düşüncesi*, Cilt 1, Sayı 3, 1 Şubat 1954, s. 161.

29 Sartre'a yönelik eleştiriler özellikle 1956 Macaristan olaylarıyla şiddetlenmiştir. Bu yazılara bir örnek: Zeria Karadeniz (Der.), "Jean-Paul Sartre ve Komünizmin Son Nefesleri", *Türk Düşüncesi*, Cilt 6, Sayı 2-35, 1 Ocak 1957, s. 27-29.

ABD gerekse Avrupa'daki Soğuk Savaşçılar tarafından da yıpratılmaya çalışılmaktaydı.

Soğuk Savaş koşullarında Hristiyan ya da Müslüman tüm maneviyatçıların ortak hareket etmesi fikrini savunan Safa, “Demir perde’ deniliyor. Batı medeniyeti her sahada bir buhran yaşıyor. Buhranın kültürdeki işaretleri manevi kalkınma için teşkilatlar kurulmasıdır”³⁰ sözleriyle Batı’nın maneviyat aşısına ihtiyaç duyduğunu öne sürüyordu. Bu tür yayınlarda tasvir edildiği haliyle radikal ideolojilerle sarsılan, dinî düşünceye yüzünü dönerek ayağa kalkmaya çalışan Avrupa, artık maneviyat savaşının alanıydı.³¹ Safa gibi, Doğu-Batı ayrılığı temasıyla edebî eserler veren ve İslamcı-muhafazakâr kesimleri etkileyen bir yazar, Doğu’nun maneviyatla, Batı’nın maddiyatla özdeşleştirildiği dünya algılamasından artık uzaklaşılması gerektiğini vazetmekteydi.

Komünizmin birincil tehlike olarak kodlanması, İslamcılara, komünizme giden yola taş döşediğini öne sürdükleri sekülerizmi de el çabukluğuyla mahkûm etme olanağı verdi. Böylece seküler-

30 Peyami Safa, “Biraz Daha Aydınlık”, *Türk Düşüncesi*, Cilt 1, Sayı 4, 1 Mart 1954, s. 241.

31 *Sebilürreşad*, Arnold Toynbee’nin Ankara’da “medeniyetlerin yayılmasında dinin rolü” konulu “mühim bir konferans” verdiğini yazıyor. Bkz. “İnsanların birbirini yemekten ancak din kurtarabilir, Tekniğin terakkisi dini ihtiyacı arttırmıştır”, *Sebilürreşad*, Cilt 1, Sayı 20, Kasım 1948, s. 314-315. Ayrıca Toynbee’nin *Look* dergisine yazdığı ve *Bütün Dünya* dergisi tarafından çevrilen bir yazısından parçalar yayımlanıyor, bkz. Arnold Toynbee, “Allah fikrinin ihmali: Beşeriyeti en büyük felaketlere maruz bırakır”, *Sebilürreşad*, Cilt 2, Sayı 26, Ocak 1949, s. 8.

“Dini bir canlanma olmadığı takdirde Batının istikbali pek vaidkar değildir. Batılıların yaşama tarzının ferd mukaddesatına inanıştan ibaret olduğuna kaniim. (...) Eğer Batı ideallerinin ihyasını istiyorsak esaslı temeller üzerinde durabileceğine de, inanmamaktayım.” Bkz. “İktibaslar: Prof. Arnold Toynbee diyor ki...”, *İslâm*, Cilt 1, Sayı 2, Mayıs 1956, s. 13. Ancak Batı’yı daha yakından takip edenler Arnold Toynbee’nin Bernard Lewis ile birlikte İslam karşıtı bir tutum içerisinde olduğunu belirtiyor. Almanya’da çıkan *Dergi*’de yayımlanan bir yazıda şöyle deniyor: “Komünist ideoloji ile İslamiyet arasında benzerlikler aramaya çalışan Toynbee ve Lewis gibi bazı garpılıların ve Yahudilerin gülünç iddialarının çürüklüğü de bu yazı ile meydana çıkarılmaktadır.” Edige Kırımal, “Kırım’da Sovyetlerin Din Siyaseti”, *İslâm*, Cilt 1, Sayı 2, Mayıs 1956, s. 20. Toynbee hakkında bu farklı yaklaşımlar İslamcılarının kendi görüşlerine kanıt oluşturmak için ne kadar pragmatik davranabildiklerini de gösteriyor.

leşme politikaları sadece İslam toplumları için değil Batı için de gerçek bir tehlike olarak taşlanabilirdi. “Maneviyatçı Batı” fikri, Avrupa’daki mistik eğilimlerden, “Anglo-Amerikan Batı”nın gündelik yaşamda veya siyasi alanda dinle barışıklığından ve de Soğuk Savaş’ta dinin komünizme karşı oynamaya başladığı rolden esinlenmekteydi. Öte yandan, İslamcıların dünyayı komünistler ve maneviyatçılar ayrımı üzerinden tahlil etmeye başlaması, tarihsel olarak radikal laiklik uygulamalarını benimsemiş Batılı güçlerle pozitivist, materyalist, sekülerleşmeci olarak gördükleri Batı düşüncesi arasında yaptıkları ayrımı derinleştirmektedir.³² Böylece Hristiyan da olsa birinci grupla ittifak yapmak meşrulaşmış olmaktadır.

Kimi zaman açık kimi zaman örtük biçimde işlense de Soğuk Savaş boyunca bir tema olarak varlığını sürdüren “komünizme karşı manevi birleşme” fikrini hayata geçirmek üzere bazı somut girişimler de gündeme gelmişti.³³ Ancak bu projelerin somut çıktılarından daha önemli ve kalıcı olan, komünizme ve devrimci dönüşümlere karşı İslam âleminin Batılı güçlerle aynı cephede yer alabileceği fikrinin İslamcı ideolojide yer etmiş olmasıydı.

“İmanlı Batı” Olarak ABD

İslamcı düşüncede Avrupa kurgusu Soğuk Savaş’la birlikte önemli bir değişim geçirse de Kıta Avrupası hâlâ ABD karşısında düştüğü buhrandan maneviyata sarılarak çıkmaya çalışan bir

32 Peyami Safa’nın şu ifadeleri, İslamcı muhafazakârlar için ittifakın neden daha mümkün hale geldiğini açıklar niteliktedir: “Başta İngiltere, Batı medeniyetinde ilerlemiş memleketlerden birçoğu lâik değildir.” Peyami Safa, “İnkilâp Anlayışımızdaki Hatalar”, *Türk Düşüncesi*, Cilt 10, Sayı 57-6, Haziran-Temmuz 1959, s. 2.

33 Anadolu Ajansından alınan Kahire mahreçli “Komünizme Karşı İslam-Hristiyan Paketi” başlıklı haber somut bir örnektir. “Komünizme Karşı İslam-Hristiyan Paketi”, *Sebilürreşad*, Cilt 3, Sayı 72, Şubat 1950, s. 351. Bu bağlamda, Hamdullah Suphi Tanrıöver tarafından ABD’de düzenlenen bir din kongresinde yapılan konuşma büyük bir memnuniyetle karşılanmış ve konuşma metni İslamcı dergilerde yayımlanmıştır. Bkz. “Dünya Din Kongresi”, *Sebilürreşad*, Cilt 1, Haziran 1948, Sayı 6, s. 96. Ayrıca bkz. Hakkı Şenkon, “Kızıl Tehlikeye Karşı Din ve Ahlâk Cephesi”, *Sebilürreşad*, Cilt 2, Mart 1949, Sayı 34, s. 139.

düşküdü. ABD ise gerek komünizme karşı mücadelenin bayrağını taşıması gerekse manevi değerleri yok saymadan da gelişmiş bir ülke olunabileceğini göstermesi bakımından ideal Batı'ydı. Bilindiği gibi, bu ikinci nokta modernleşme sürecinde maddi-manevi medeniyet ayrımı yapanlar tarafından uzun süre Japonya'ya duyulan hayranlığın da gerekçesi oldu. İslamcılar, ABD örneğiyle, Batılılaşma tartışmasının içinden çıkılamayan fen ile din ikiliğini kendi açılarından çözüme kavuşturduklarını düşünüyorlardı.³⁴

Esasında, içeride Kemalizme ve laikliğe karşı mücadeleleriyle olabildiğince meşgul olan İslamcı dergilerin, ABD'yle gelişen çok yönlü ilişkilere ve Amerikan düşünce dünyasındaki tartışmalara geniş yer ayırdığı söylenemez. Dolayısıyla bu dönemde İslamcıların ABD hakkında ne düşündüğünü anlamak için bazen bazı başlıklarda büründükleri “sessiz” tavırdan yola çıkmak gerekmiştir. Bu yöntemle dönemin dergileri üzerinden genel bir değerlendirme yapılacak olursa, İslamcı düşün çevrelerinin ABD'yle yakınlaşma siyasetinin önemli sonuçlarından ve genel olarak hayatın her alanında hissedilen Amerikan etkisinden özel bir rahatsızlık duyduklarına dair güçlü göstergeler yoktur. Örneğin, İslamcı dergi ve düşünürlerin, ilişkilerin hızla ivme kazanmasına yol açan Truman Doktrini ile Marshall yardımı,³⁵

34 “Bu mercilere müracaat edince hayrete layık bir nokta ile karşılaşacağız ki o da şudur. Bu husustaki umumi kanaate rağmen ilim adamları, hiç değilse Anglosakson ilim adamları maddi değildir.” Lee Vrooman, “İlim Adamları Dindar Olabilir mi?” *İslâm Dünyası* (Taceddin Öney), Cilt 1, Sayı 13, 27 Haziran 1947, s. 5.

35 İslami eğilimli *Yeni Sabah* gazetesinde şöyle denmektedir: “Rusya ve peykleri Amerikan hükümetinin yardım ve irtikrazının Amerikan ticari emperyalizmini gizleyecek bir vasıta olduğuna inandıklarını itiraf ediyorlar. Bu korkularının asılsız bir hayalden ibaret olduğu aşikârdır.” Bkz. “Marshall Plânı Etrafında”, *Yeni Sabah*, 9 Nisan 1948, s. 6.

Marshall yardımları genel olarak olumlu karşılanmakla birlikte, Türkiye'ye verilecek payın düşünüldüğünden daha az olduğunun anlaşılması ya da yardımların azalması hayal kırıklığı yaratmıştır. Ancak bu durumda bile asıl eleştiri okları içeride hükümeti hedef almıştır: “Sonra?.. Evet, sonrası var... Sebep sadece Amerikalılar tarafından atlatılmış olmaktan ibaret değildir. Bizim de kendisiyle ülfet ve münasebetimizde, onu, böyle bir yardımdan vaz geçirtcek acaba ne gibi menfi tesirler olmuştur?” Bkz. “Sebep”, *Büyük Doğu*, Yıl 3, Cilt 4, Sayı 79, 6 Şubat 1948, s. 8.

“Şimdi de Amerikan yardımı ve (Marşal) plânının sağlayacağı imkânlar vesilesiyle

ABD’li uzmanların Türkiye raporları ve ABD yardım örgütlerinin Türkiye’deki çalışmaları vb. pek çok önemli başlıkta neredeyse tam bir sessizlik içinde olmaları dikkat çekicidir. Başka konularda gözünü budaktan sakınmayan bir tavır benimsendiğine göre bu durum sessiz bir onay olarak yorumlanabilir. Zaten bu tür konulara değindiği görülen az sayıdaki yazı ve haberde gelişen ilişkilere ilişkin olumsuz bir yaklaşım sergilenmez.

Böyle olmakla birlikte, farklı kesimlerden İslamcının ABD’yle yakınlaşma siyasetine her daim aynı pozitif bakışla yaklaştığını söylemek doğru olmaz. Özellikle Necip Fazıl tarafından çıkarılan *Büyük Doğu* dergisinin, doğrudan ABD’yi hedef almasa bile Türkiye’nin ABD’yle yakınlaşmasını eleştirdiği dönemler olmuştur. Ancak Necip Fazıl söz konusu olduğunda eleştirinin esas hedefine ilişkin dikkatli bir okuma yapmak gerekir. Nitekim *Büyük Doğu*’ya bu gözle bakıldığında, ABD’yle yoğunlaşan münasebetlere ilişkin tavrın, Necip Fazıl’ın iç siyasette hangi tarafta durduğuyla bağlantılı olarak değiştiği anlaşılmaktadır. Özellikle CHP’nin iktidarda olduğu 1950’ye kadar ABD’yle ilişkiler CHP’yi eleştirmek için eleştirilmekteydi.³⁶

yeni kalkınma plânlarından bahsediliyor. Şüphesiz ki, bu güzel bir fırsattır. Ancak kat’i bir ihtiyaç halini alan kalkınma hamlelerimizi kimler idare edecek?” Cafer Seno, “Türk Milli Kalkınmasını Kimler İdare Edecek?”, *Büyük Doğu*, Yıl 3, Cilt 4, Sayı 82, 27 Şubat 1948, s. 9.

- 36 “Halbuki bütün harimimiz onların eline geçmiş; ve hele son (Amerikanizm) gayretiyle kendimize ait hiçbir noktamız kalmamıştır. Bir milletin politikasını tutmak başka, şahsiyetini ona kurban etmek başkadır.” Mustafa Müftüoğlu, “Şahsiyetçilik Dâvamız: Ecnebî Mütihazsıs”, *Büyük Doğu*, Sayı 9, 2 Aralık 1949, s. 11.
- Bu örnekte de hedefin NATO’dan çok CHP olduğu anlaşılmaktadır: “Atlantik Pak-tına alınmayışımızın mânası hazindir! Gerisi; ziyaretler, teminler, ittifaklar, medihler vesaire, yalnız teselli... Hazin mâna şudur: Eğer Atlantik Pak-tına alınacak olursak, bize bir tecavüz vukuunda, bu Pakta dâhil milletlerin, taahhütleri icabı derhal harekete geçmeleri, safımızda yer almaları ve bütün kuvvetleriyle bizi ve kendi dünyalarını kurtarmaya savaşmaları lâzımdır. (...) İşte, son 15 seneden beri dış politikamızda ihyakâr ve kurtarıcı roller oynamış olmakla iftihar edip iç cinayetlerini örtmek isteyen CHP’nin bize hediyesi, son vaziyet!.. Siyasetimizi bu çıkmaza kadar getirip sokmuşlar; ve yalnız şahsiyetsizlikleri ve Avrupaya kul köle olmaktan başka hiçbir hünere kıymet vermemeleri yüzünden bu vatani, içtinapsız bir düşmanla, içtinabı pekâlâ kabil, dost çehreli dost olmıyanlar arasında sıkıştırıp bırakmışlardır.” Numan A. Binatlı, “Pakt”, *Büyük Doğu*, Yıl 6, Sayı 27, 22 Eylül 1950, s. 9.

Necip Fazıl, Millet Partisi'ne yakınlaştığı dönemde aynı şekilde DP hkmetini eleştirir olmuştu.

Öte yandan Necip Fazıl, komünizme ve kapitalizme karşı alternatif olarak İşlam'ı ne ıkarması³⁷ dolayısıyla özgün bir yaklaşıma sahipti. Ancak Necip Fazıl'ın ilk anda Soğuk Savaş reel politikasından kopuk gibi görünen tavrına rağmen, onun yönetimindeki *Büyük Doğu*'nun "komünizme karşı" ABD'den yana durma eğiliminin dışında kaldığı söylenemez.

Büyük Doğu'da ABD'ye yönelik eleştirilerin bir diğer kaynağıysa bu dönemde diğer İşlamcı dergilerde de filtresiz biçimde dışavurulan Yahudi dşmanlığıydı. Ortadoğu'da İşrail-Filistin geriliminin başlaması, bu düşmanlığı körükleyen nedenlerden biri olarak görülebilir. Ancak dönemin İşlamcıları, Filistin hareketinin sol-seküler tandansı nedeniyle Filistin mücadelesine beklendiği kadar sıcak yaklaşmıyordu. Yahudi düşmanlığının sürekli olarak işlenmesi, daha ziyade Osmanlı modernleşmecilerine ve cumhuriyetin kurucu kadrolarına yönelik gizli Yahudilik ya da masonluk yakıştırmaları nedeniyleydi. Özellikle masonluk, İşlamcı dergilerin en popüler konularından biriydi. Bu aynı zamanda İşlamcı düşüncenin Türkiye'nin yakın tarih okumasında içine düştüğü komploculuğun da bir dışavurumuydu. Özellikle Necip Fazıl gibi antisemitist isimler için Türkiye'nin yakalandığı Batılılaşma "illeti"nin sorumluları bu gizli odaklardı. Yahudiliği ya da masonluğu koruyup kolladığı iddiası nedeniyle ABD de arada bu tür eleştirilerden payını alıyordu.³⁸ Ancak aynı yıllarda tüm hızıyla süren

37 Burhanettin Duran, "Cumhuriyet Dönemi İşlmcılığı: İdeolojik Konumları, Dönüşümü ve Evreleri", Yasin Aktay (Ed.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 6: İşlmcılık içinde* (129-156), İstanbul: İletişim Yayınları, 2005, s. 150.

38 Bu tür örneklerden bazıları şunlardır: "İşte bu Hayim Naum, (Hahambaşı Hayim Naum, Türkiye'yi anlatmak üzere Amerika'ya gidiyor-benim notum) Yahudilik genelkurmayınca idare edilen kapitalizma ve emperyalizma dünyasında Türkler lehinde vaazlar (!) vermeğe koyularak, işe, Türkiyeyi müstakil hale getirdikten sonra içinden yıktırmak maksadiyle ilk defa Amerikada başlamıştır." Dedektif X Bir, "İşte!", *Büyük Doğu*, Yıl 5, Sayı 2, 21 Ekim 1949, s. 16.

Ahmet Emin Yalman'a yönelik şu çarpıcı ifadeleri kullanılmıştır: "Ona sormak isterdik: Milleti paralıyarak peşkeş çekmek istediğimizden bahsettiği düşman kimdir;

Amerikancılaşma süreci ya da “küçük Amerika” hayaliyle kodlanan çok yönlü dönüşüm neredeyse hiç eleştirilmiyordu.

Bu esnada Hristiyanlarla Müslümanlar arasında dinsel rekabet duygularını alevleyen gelişmeler de oluyordu. Gürültü en çok, Protestanların Türkiye’deki misyonerlik faaliyetleri gündeme geldiğinde kopuyordu. Bu iddiayı işleyen yazılarda Türk halkının Hristiyanlaştırılmasına dönük sistematik bir kampanya yürütüldüğü öne sürülmekte; Hristiyan Batı’ya karşı bilinçaltında tutulan sabit nefret duyguları açığa çıkmakta ve Batılıların esasında Müslümanlığa düşman oldukları iddia edilmekteydi.³⁹ Dinler arası rekabet bu şekilde, Batı dünyasına karşı hissedilen olumsuzlukların su yüzüne çıkmasına vesile oluyordu. İslamcılar, bu yıllarda antikomünizm davasında ABD’yle birlikte çalışılmasını onaylarken, hatta dinler arası bir maneviyat cephesinden söz ederken Türkiye’deki Hristiyan unsurların bu mücadelede ABD’yle birlikte hareket etmelerini kesinlikle kabullenmiyorlardı. Örneğin ABD başkanı tarafından tahsis edilen bir uçakla İstanbul’a gelip taç giyen ve manevi sahada totaliterliğe karşı amansız bir savaş açacağı bildirilen Fener Patriğine ilişkin haberde, yapılan bağışlardan da söz edilerek Patrikhanenin Türkiye’de saltanat sürdüğü öne sürülüyordu.⁴⁰

bunun hayalen, yalan olarak bile ismini verebilir mi?... Halbuki biz onun, bu milleti parçalıyarak peşkeş çekmek istediği iki düşmanın ismini hakiki olarak verebiliriz. Birbirine bütün ziddiyetleri içinde Amerika ve Sovyet Rusya. Hazin ve muhtarip Mütareke yıllarında resmen ve alenen Amerikan (manda)sını isteyen bu, (Sabatay Sevi)nin son veledi, bugün (manda)yı mânevî sahada tahakkuk etmiş görüp saadet duyanlardan; (...)” Bkz. “Tahrîk”, *Büyük Doğu*, Yıl ?, Sayı 27, 5 Ocak 1951, s. 8.

39 Bkz. “Türkleri Hristiyanlaştırma Hareketleri”, *Sebilürreşad*, Cilt 1, Sayı 16, Ekim 1948, s. 247.

Aynı yazıda Amerikan Bord Neşriyat dairesi tarafından basılan *Rahmet Damlaları* isimli kitabın misyonerlik faaliyeti kapsamındaki kitaplardan biri olduğu anlatılıyor. Bir başka yazıdaysa Ahmet Emin Yalman’ın bahsettiği, Rockefeller adına İslam âlemindeki dinî cereyanları tetkik eden, bu vesileyle Türkiye’ye de gelen ve adının Mr. Smith olduğu söylenen bir kişiden misyoner olarak bahsediliyor. Bkz. Doğrul, Ömer Rıza. “Misyonerliğin Yeni Şekli: Ahmet Emin Yalman’ı Aldatan Maskeli Bir Misyoner”, *Sebilürreşad*, Cilt 1, Sayı 18, Ekim 1948, s. 277-278.

40 “Türkiye’de Patrikhane Saltanatı”, *Sebilürreşad*, Cilt 3, Sayı 29, Ocak 1949, s. 62-63.

Aslında İslamcı dergiler gelişen ilişkileri nasıl karşıladıklarının ilk işaretlerini, ABD savaş gemisi Missouri'nin ünlü İstanbul ziyaretine ilişkin yorumlarıyla vermişlerdi. İslamcılar arasında bu ziyaret sessiz bir onayla karşılandı. Dönemin İslamcı dergilerinin ziyaret öncesi ve sonrasında yaşanan onca sansasyonel olaya gösterdiği ilgi sınırlıydı. Halbuki ziyaret boyunca konuşulanlar, yazılanlar, İslamcıların eleştirebileceği yüklüce bir malzeme oluşturmaktaydı. Örneğin, Missouri'nin ziyareti öncesinde İstanbul'a ayak basacak Amerikan denizcileri için İstanbul genelevleri boyanmış ve temizlenmiş; limana ayak basan askerler kendilerini içkili ve danslı eğlencelere vermiş; yüzlerce insan kadınlı erkekli gezintilerini sandallara doluşarak ulaştıkları Missouri'nin güvertesinde devam ettirmişlerdi. Dönemin gazete ve dergileri bu detaylarla doluydu. Ancak İslamcılar bu yaşananlar karşısında büyük oranda sessizdi. Devletin genelev boyamaya kadar giden abartılı hazırlıklarıysa ancak satır aralarında ya da çok sınırlı bir şekilde eleştirildi. Sadece *Büyük Doğu* ve *Sebilürreşad* dergilerinde yaşananları ahlakçı bakış açısıyla yargılayan birkaç haber yayımlandı. *Büyük Doğu*'daki kısa değinide, Amerikan denizcileriyle gönül eğlendirmeye meraklı, ahlaki düşkünlük içindeki Türk kızları eleştirilmekteydi.⁴¹ *Sebilürreşad*, bu kızların YMCA isimli Amerikan örgütünün düzenlediği bir baloya katılarak ABD'li erkeklerle dans etmelerine ve içki içmelerine büyük tepki gösterdi.⁴² Bu mesele basının el atması ve sonrasında konunun TBMM'ye taşınmasıyla büyük bir olaya dönüştü.⁴³ Ancak gerek Missouri denizcisiyle flört eden

41 Bkz. Numan A. Binatlı, "Atom", *Büyük Doğu*, Sayı 1, 14 Ekim 1949, s. 9.

42 "Amerikan Bahriye neferleriyle Türk kızlarını kucaklaştıran Genç Hristiyan Cemiyetinin münasebetsizlikleri", için bkz. "Talebe Yurdu mu? Yoksa Bar mı?", *Sebilürreşad*, Cilt 2, sayı 41, Nisan 1949, s. 255-256.

43 "1949 yılında İstanbul'a gelen Altıncı Filo'nun erleri için kız öğrencilerin devam ettiği bir lisan ve sanat dershanesinde özel bir çay düzenlenmiştir. 'Amerikan denizcilerine verilen çay meselesi' olarak basına da yansıyan bu olay için TBMM'de Afyon Milletvekili Hasan Dinçer, sözlü soru önergesi vermiştir. Dinçer, Amerikan gemisinin er ve erbaşlarını eğlendirmek üzere çay düzenlenmesine ilişkin bazı öğrencilerin ilgili makamlara şikâyet ettiklerini belirterek, 'En temiz hava içinde

genç kız örneğinde, gerekse Amerikalılarla dans eden kızlar örneğinde hedef alınan ne hükümet veya İstanbul valiliği ne de ABD’li askerlerdi. Hedeftekiler iffetsizlikle suçlanan Türk kızlarıydı.⁴⁴ Kabak kadınların başına patlatılırken ne Mart 1946’da ne de daha sonra bu ziyaretin siyasi mesajına itiraz eden bir çıkış sergilendi.

Batıcılığın Müslüman Türk halkının kültürünü dejenere ettiği serzenişi, İslamcılığın Batılılaşma eleştirisinin geçmişten gelen kadim bir ögesi idi. Ancak dejenerasyon eleştirisi, kültürel hayat üzerinde Amerikan etkisine topyekûn bir itiraz halini almadı. Sesler ancak anlık ahlakçı tepkiler verilirken yükseliyordu. Tanıl Bora, “Türk milliyetçi-muhafazakârlığının ortalaması da kültürel anti-Amerikanizm ile politik ABD-yanlılığının bireşimidir”⁴⁵ derken haklıdır, ancak Türkiye sağının “kültürel anti-Amerikanizm” olarak kodlanan niteliği de tartışmalıdır. Mesela bu dönemde ABD’yle girilen ittifakın kutsallığı İslamcı-milliyetçi muhafazakârları kültürel eleştirilerinde bile temkinli olmaya itmişti. Nitekim kültür konusundaki hassasiyetleri reel politik duruşlarının gerisinde kalan bu kesim, “küçük Amerika” olma söylemiyle somutlanan süreci, kimi sivri çıkışlar dışında eleştirmekten bile geri durdu.

cerayan etse bile an’anelerimiz de milli eğitim sistemimiz de buna müsaade ve müsamaha edemez’ demektedir. Milli Eğitim Bakanı Banguoğlu ise bu toplantının Türk kızlarına hazırlanmış bir tuzak gibi gösterilmek istendiğini, oysa gündüz düzenlenen toplantıda içki içilmediğini, dans edildiğini söyleyerek savunma yapmaktadır.” Acar, a.g.e., s. 42.

44 “Taşdığı siyah gözlüklerin arkasında fıldır fıldır yırtık gözleriyle genç Amerikalının karşısında kırıtan, kırılıp dökülen, gayet bayağı ve sulu tavırlarla İngilizcesini göstermek isteyen, üzerinde hiçbir kadınlık vakar ve iffeti taşımayan bu kıza karşı Amerikalının bakışlarında sadece hayret, nefret ve dehşet vardı.” Bkz. “Amerikalılar”, *Büyük Doğu*, Yıl 2, Cilt 3, Sayı 62, 9 Mayıs 1947, s. 8.

45 Bora şöyle devam eder: “‘Amerika’ kısmici-seçmeli Batılılaşma tasavvurlarına bilhassa uygun bir Batı’dır.” Tanıl Bora, “Türkiye’de Siyasal İdeolojilerde ABD/ Amerika İmgesi: Amerika: ‘En’ Batı ve ‘Başka’ Batı”, Uğur Kocabaşoğlu (Ed.), *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cilt 3: Modernleşme ve Batıcılık içinde* (147-169), İstanbul: İletişim Yayınları, 2004, s.159. Böyle bir kısmici-seçmecî tavrı bütünsel bir eleştiri üretilememesini açıklamaktadır.

Tersine, ABD filusunun daha sonra gerçekleşen bir başka ziyareti vesilesiyle İslamcı yayınlarda ABD'nin dine verdiği önem övülmekteydi. Bu ziyaretler hakkındaki az sayıda yazıdan birinde gemi personelinin dinî ibadetlerini aksatmaması için düzenlenen dua odalarından hayranlıkla bahsedilmekteydi.⁴⁶ Bu tür yazılar, açıktır ki, “dost” ABD'nin dine verdiği önemin Türkiye hükümetine örnek teşkil etmesi niyetiyle de yazılmaktaydı.

Soğuk Savaş'ın cepheleştirici ideolojisi, İslamcılar başta ABD olmak üzere “maneviyatçı Batı”ya yakınlaştıran temel etkendi. Dönemin güncel gelişmeleriyle zaman zaman araya soğukluk girse de bu cephe Soğuk Savaş'ın sonuna kadar varlığını sürdürdü. Bu yakınlaşmanın Türkiye'deki bir başka unsuru ise, antikomünizm çatısı altında İslamcılıkla buluşan Türk milliyetçiliğiydi. Soğuk Savaş öncesi seküler karakteri baskın olan milliyetçilik, bu yıllarda İslamcı ideolojinin etkisi altına girmiş ve Türkiye sağıının ana ideolojisi olan Türk-İslam sentezi bu süreçte ideolojik alanda kendini hissettirmeye başlamıştı.⁴⁷ Bu sentezin ortaya çıkmasının Soğuk Savaş'la doğrudan bağlantılı nedenleri de vardı. Bunlardan biri, Osmanlı döneminden itibaren iki kesimin de projelerine konu olan Türki-Müslüman toplulukların, “komünist mezalim” altında kalmasının yarattığı ortak gündem ve duygulardı. Bir diğer neden ise İslamcı ve milliyetçilerin birbirlerinin varlığını ve güçlenmesini komünizme karşı mukavemetin artması anlamında önemsemeleri ve bu konuda dayanışmalarıydı. Bu doğrultuda, ileriki yıllarda güçlenen sosyalist harekete karşı Anadolu'nun farklı yerlerinde kurulan Komünizmle Mücadele Derneklerinde birlikte örgütleneceklerdi.

46 İzmir'e gelen Amerikan donanması gemilerinde de en itinalı yerlerin ibadet için ayrıldığı söylenmektedir. Bkz. “Türkleri Hristiyanlaştırma Hareketleri”, *Sebilürreşad*, Cilt 1, Ekim 1948, sayı 16, s. 250.

47 Copeaux, Türk Tarih Tezi konusundaki tartışmalardan yola çıkarak yaptığı değerlendirmede bu sentezin oluşmasını hümanist-Batıcı teze bir tepki olarak ele almıştır. Bkz. Etienne Copeaux, *Tarih Ders Kitaplarında (1931-1993) Türk Tarih Tezinden Türk-İslam Sentezine*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları 59, Mart 2000, s. 55-57.

Müfrit Kemalizm Olarak Komünizm

İslamcıların komünizme karşı Batı'yı bir ittifak unsuru olarak kabul etmelerinde, Türkiye sağının Rusya'ya karşı beslediği tarihsel düşmanlığın itici etkisi göz ardı edilemez. Bu düşmanlık Soğuk Savaş kutuplaşmasıyla bir araya gelince, 1950'ler Rus düşmanlığının Türkiye'de zirve yaptığı bir dönem haline geldi. Bir kuşağı derinden etkileyen Necip Fazıl'ın, "Türk'ün gözünde başka milletler Moskofa yaklaştıkları nisbette düşman ve ondan uzaklaştıkları mikyasta dosttur"⁴⁸ ifadesi, İslamcıların tarihsel Rus düşmanlığını, ABD'yle yakınlaşmayı meşrulaştırmak için nasıl devreye soktuklarını göstermekteydi.

Dolayısıyla İslamcıların Sovyetler Birliği karşıtlığının nedenleri arasında dönemin antikomünist ideolojisi kadar Rus fobisinin ve dünyaya hâlâ Osmanlı İmparatorluğu döneminden kalma bir kinle bakmalarının payı olduğunu söylemek yanlış olmaz. Bu zihniyet dünyasına göre, Çarlık yönetimini devirerek kurulan Sovyetler Birliği, Rus İmparatorluğu'nun yayılmacı emellerini, bu kez daha korkunç bir "illet" yoluyla, komünizmi yayarak sürdürmekteydi.⁴⁹ Aslına bakılırsa, çiğ bir Rus düşmanlığı yapıyor olsalar da Türkiye İslamcılarının, Rus İmparatorluğu'yla Sovyetler Birliği arasında kurdukları ilişki bu kesime has bir iddia değildi. Soğuk Savaş boyunca Sovyetler Birliği'nin bir imparatorluk olduğunu ileri süren Amerikan Sovyetologları, Rus Çarlığı'nın tarihini eşeleyerek bu tezlerini Çarlık yönetiminin farklı halklar üzerindeki otoritesine ve bu otoriteyi ayakta tutan yönetim aygıtına dair bulgularla temellendirmeye çalışıyorlardı. Türkiye İslamcılarının ya da genel olarak muhafazakâr sağın farkı, "derinlik" kaygısı duymadan kestirme ithamlarla bir fikir dünyası oluşturmalarıydı.

48 Necip Fazıl Kısakürek, *Moskof*, İstanbul: Büyük Doğu Yayınları, 1979, s. 6.

49 *Büyük Doğu*'da Sovyetler Birliği'nin dünya politikasındaki yerine ilişkin yazıları daha çok Ömer Rıza Doğrul kaleme alır. Bkz. Ömer Rıza Doğrul, "Orta Şark'ta İngiltere-Sovyet Rusya Savaşı", *Büyük Doğu*, Yıl 1, Cilt 2, Sayı 39, 26 Temmuz 1946, s. 9; Ömer Rıza Doğrul, "Rusya'nın Yeni İstila Devri", *Büyük Doğu*, Yıl 2, Cilt 3, Sayı 65, 30 Mayıs 1947, s. 9.

İslamcı dergilerde Sovyet karşıtlığını sergileyen somut örnekler incelendiğinde, Sovyet coğrafyasında yaşayan Türk ve Müslüman grupların maruz kaldığı iddia edilen baskıların sürrekli temalardan biri olduğu görülmektedir. Müslüman nüfusun katledildiği ileri sürülürken nasıl ve nereden elde edildiği belirtilmeyen rakamlar verilmekte, insanlara zorla dinsizlik propagandası yapıldığından yakınılmakta ve Müslümanların ibadetlerini yapmalarına izin verilmediği öne sürülmektedir. Tüm bunlar “Rus mezaliminin” örnekleriydi. Bu halkların akıbetleri konusunda dile getirilen kaygılar ve Sovyetler’e yöneltilen suçlamalar; söz konusu halklara duyulan kardeşlik hissinden çok, âdeta kendi tebaası üzerinde başka bir siyasi gücün tasarrufla bulunmasına tepki gösteren bir imparatorluğun refleksini andırmaktaydı. Bilindiği gibi, daha önce bu tür iddialar, II. Dünya Savaşı sırasında Nazi Almanyası’nın Sovyetler’e karşı işbirliği yapmaları durumunda Türklerin yaşadığı bölgeleri vaat etmesiyle Turan hayalleri canlanan Türkçüler tarafından da dile getirilmişti. Bu açıdan İslamcılar, Pantürkçülerin 1930’lardaki iddialarını aradan yaklaşık on yıl geçtikten sonra tekrarlıyorlardı.

İslamcıların bu tür iddiaları –adı verilen az sayıda kaynaktan anlaşıldığı kadarıyla– daha çok Batılı yayınlara ya da Avrupa’da bizzat ABD’nin desteğiyle çıkarılan antikomünist yayınlara dayanmaktaydı.⁵⁰ Türkiye’deki İslamcıların yararlandığı bu tür yayınlara bir örnek Münih’te kurulan “Bolşevizmden Kurtarma Amerikan Komitesi”nin desteklediği “Sovyetler Birliği Öğrenme Enstitüsü” tarafından yayımlanan *Dergi* isimli yayındı. *İslâm*

50 Londra’dan *Vatan* gazetesine özel olarak yazıldığı söylenerek sunulan bir yazı: “Yirminci Asrın En Büyük Faciası Rusyada Müslümanlık İmha Ediliyor”, *Sebilürreşad*, Cilt 3, Eylül 1949, sayı 59, s. 136; Arnavut mültecilerin çıkardıkları bir dergi, “*L’Albanie Libre* gazetesi birkaç seneden beri komünist rejimi aleyhinde neşriyatını devam ettirmektedir” diye tanıtılmaktadır. Bkz. “Amerikada Müslüman Arnavudlar Kongresi”, *Sebilürreşad*, Sayı 54, Cilt 3, Sayı 64, Kasım 1949, s. 219; Ömer Rıza Doğrul’un *Amerikan Yaşamak=Living* dergisinden yaptığı çeviri Avrupa ve Amerika matbuatı içinde dinî inancı kuvvetlendirecek yazılar nakledilmiyor denilerek yayımlanmıştır. “Ahirete İnanıyorum”, *Sebilürreşad*, Cilt 1, Sayı 16, Ekim 1948, s. 245-246.

dergisi bu yayını tanıtmış ve aynı enstitü tarafından *Caucassian Review* (Kafkas İncelemeleri) isimli bir derginin de yayımlandığını okuyucularının bilgisine sunmuştu.⁵¹ Daha sonra bu derginin başyazarı olan Edige Kırimal'ın, Sovyetler'in Kırım'daki baskı siyasetini anlattığı bir yazısı da *İslâm* dergisinde yayımlandı.⁵² Aslen Kırım Tatarı olan ve II. Dünya Savaşı sırasında Almanya'da bulunan Kırimal, Nazi yönetimiyle özellikle işgal altındaki Ukrayna ve Kırım siyaseti konusunda işbirliği yapan bir kişiydi. Savaş bittikten sonra da faaliyetlerine ara vermeyip Almanya'da Sovyet çalışmaları yapan bir ekibe katıldı. İslam-Türk âleminin komünizmden kurtuluşu için mücadele verdiği iddia edilen Kırimal gibi Nazi işbirlikçilerinin yazılarına yer veren İslamcı dergiler, ironik bir biçimde dünyanın demokrasi veyahut totaliter siyaset yoluna sapmak üzere bir yol ayrımına geldiğini öne süren yazılar yayımlamaktaydılar.⁵³

İslamcı yayınların Sovyetler Birliği ve sosyalizme ilişkin tahlillerinde ciddi bir bilgi birikiminin izlerini bulmak mümkün değildi. Yazarların genel olarak Marksizm konusunda da bilgisizliği dikkat çekici düzeydeydi. Örneğin, dönemin en önemli İslamcı dergilerinden *Sebilürreşad*'da Marx'ın din konusundaki ünlü ifadesi Lenin'e yakıştırılabilmekteydi: "Lenin, din halkın afyonudur, demiştir."⁵⁴ Bu sığılığın görece aşıldığı az sayıdaki örnekten biri Peyami Safa'nın *Büyük Doğu*'da yayımlanan "Kızıl Çocuğa Mektuplar" başlıklı yazı dizisiydi. Bu yazı dizisi, sosyalist düşüncenin en azından temel önermelerine ilişkin bilgi dü-

51 *İslâm* dergisinin birinci sayısında söz konusu yayın ile ilgili kısa bir tanıtım yer alıyor, bkz. Başlıksız, *İslâm*, Cilt 1, Sayı 1, Nisan 1956, s. 18. Daha sonra ise okuyuculardan gelen talep üzerine ek bilgi de veriliyor. Başlıksız, *İslâm*, Cilt 1, Sayı 2, Mayıs 1956, s. 19-20.

52 Kırimal, a.g.e., s. 19-20.

53 "Bittabi, sulh olduğu zaman da milletlerin siyaseti, ya demokrasiye ve hürriyetçilik prensiplerine göre bir istikamet alacak yahut bunun aksi, mutlakiyetçi, (totaliter) bir esasta tekarrür edecektir." Cafer Seno, "Sadece Hürriyet", *Büyük Doğu*, Yıl 1, Cilt 2, Sayı 32, 7 Haziran 1946, s. 3.

54 Bkz. "Bolşevikler Dinle Mücadelede Başa Çıkamadılar", *Sebilürreşad*, Cilt 3, Sayı 66, Aralık 1949, s. 251.

zeyi, bu önermeleri karalamak yerine temelinde yatan eşitlikçi kaygıya hak veren yaklaşımı ve bu önermeleri çürütmek için kullanılan kanıtların niteliği bakımından istisnai bir kaliteye sahipti.⁵⁵ Sosyalizm eleştirisinde belli bir düzeyin üstüne çıkabilen bir diğer isim ise Habil Âdem Pelister'di. Pelister'in imzasını taşıyan yazı dizisi, Türkiye-Rusya ilişkisini ve ABD'nin bu ilişkiye dair politikasını ele alırken Sovyetler Birliği'ni eleştiriyor, ancak bunu yaparken tarihsel verileri kullanmaya çalışıyordu. Bu yazı dizisi de *Büyük Doğu*'da yayımlandı.⁵⁶ Dönemin ilginç ve bir ara emniyet teşkilatında çalışmış karanlık kişilerinden biri olan Pelister'in yazılarının benzer konuları ele alan diğer yazılardan nitelik olarak ayrışması, düzeyin ne kadar düşük olduğunun tersinden bir kanıtıydı.

Sosyalizmi farklı yönleriyle ele alan bu yazılar dışında, “dinsizlik” iddiası anti-Sovyetizmin temel dayanağıydı. Bu iddianın popülerliği, içeride Kemalist laiklik uygulamalarına karşı yürütülen muhalefette kaldıraç işlevi görmesiyle yakından ilgiliydi. İslamcı dergilerde konuyla ilgili yazılar yakından incelendiğinde, “komünizm kaynaklı dinsizlik tehlikesine” işaret edilirken hedef alınanın tek başına Sovyetler Birliği olmadığı, Kemalist laiklik uygulamaları ve bu uygulamaların mesulü olarak görülen CHP'nin de hedefte olduğu anlaşılmaktadır. İslamcıların gözün-

55 Peyami Safa'nın Marksizme yanıt vermeyi denediği ilk yazısı 8 Mart 1946 tarihli *Büyük Doğu*'nun 19. sayısında, ikinci mektup 5 Nisan 1949 tarihli 23. sayıda, son mektup ise 12 Nisan 1946 tarihli 24. sayıda yayımlanmıştır. Safa, yazısında hitap ettiği çocuğa şöyle seslenir: “Söyle bana! Konuşalım. Ne istiyorsun? İçtimai adalet. Ben de bunu istiyorum. Ve ilim halinde yazılı hedefler: İnsanın insanı sömürmemesini, imtiyazlı burjuva sınıfının, emrinde çalıştırdığı yığın alın terini gözyaşına çeviren alçakça istismar sisteminin yıkılmasını istiyorsun. Ben de bunu istiyorum. (...)” Peyami Safa, “Kızıl Çocuğa Mektup”, *Büyük Doğu*, Sayı 19, 8 Mart 1946, s. 3. Marksizmin temel savlarını, küfre boğmadan çürütmeye çalışan bu yazılar Türkçü/İslamcı dergilerde yer alan istisnai örneklerdir.

56 Pelister'in “Türk-Rus Meselesi ve Amerika'nın Kendi Emniyet Siyaseti” başlıklı yazı dizisi *Büyük Doğu* dergisinde 9 Ocak 1948 tarihli 75. sayısı ile 5 Mart 1948 tarihli 83. sayısı arasında yayımlanan dokuz yazıdan oluşmaktadır. Pelister, bu yazılarda hem Sovyet dış siyasetini ayrıntılı bir biçimde tahlil etmiş, hem de sosyalizm idealini olumsuzlamamakla birlikte Sovyetler'deki uygulamaları “bozulma” olarak niteleyerek bir ayrıma gitmiştir.

de komünizm, âdeta Kemalizmin bir uç versiyonu,⁵⁷ onun büründüğü daha korkunç bir çehreydi. Türkiye’de din düşmanlığı yapılarak komünizmin önünün açıldığı öne sürülmekte ve böylece laiklikle komünizm arasında doğrudan ilişki olduğu iddia edilmekteydi.⁵⁸

Peyami Safa’nın antikomünizminin bilendiği 1950’lerin sonlarına doğru çıkan *Türk Düşüncesi* sayılarında bu iddia geniş yer tutmaktaydı. Dergi, komünistlerin Atatürkçülük maskesi altına gizlendiğini,⁵⁹ Türkiye’de devrimcilik adı altında kızıl propaganda yapıldığını,⁶⁰ Sovyetler’de de inkılabın üstünlüğü ve dokunulmazlığı sisteminin savunulduğunu ve bu sistemin en mühim unsurunun putçuluk olduğunu ileri sürmekteydi. Bunlar açıktan ya da dolaylı yollardan Türkiye’deki inkılapçı anlayışa yöneltilen eleştirilerdi. Aynı kaygıyla, “yekpare küfür” olarak nitelenen komünistler ile masonların Türkiye’de Müslümanların dinine karşı düşmanca politikalar uygulayan perde arkasındaki odaklar oldu-

57 İslamcı dergilerde bu anlayışa bir örnek için bkz. Ömer Rıza Doğrul, “20 Küsur Sene Süren Komünizm Umdeleri Milleti Manevi Bünyesini Yıktı; Ne Din Bıraktı, Ne Ahlak”, *Sebilürreşad*, Cilt 1, Sayı 17, Ekim 1948, s. 264-265.

58 Şu satırlar da laiklik savunucularını hedef almaktadır: “Bilerek, bilmeyerek din aleyhinde bulunanlar, komünizmin gizli propagandacılarıdır. Bu hakikati, bütün Avrupa ve Amerika mütefekkirleri anlamış ve şimdiye kadar din aleyhinde yapılan hareketlerin komünizme yol açtığını ve bu gün din aleyhtarlığının komünizmi desteklemekten başka fayda temin etmediği neticesine varmışlardır.” Yusuf Ziya Yörükân, “Din Aleyhtarlığı Komünizm Yoludur”, *Sebilürreşad*, Cilt 1, Sayı 6, Haziran 1948, s. 89.

59 *Forum* dergisinin okur mektuplarında bu sayıya yönelik bir eleştiri yayımlanmıştır: “Aynı sayıda başka bir yazı, komünist öğretmeni bize tanımlıyor; ‘Komünist öğretmenin ilk işi sırtını Atatürk ve devrimlerine dayamak suretiyle bütün bir mâziye hücum etmektir. Hurafe ve batıl itikatlara hücum kisvesi altında dine; irtica veya şövenliğe hücum kisvesi altında Türkçülüğe ve milliyetçiliğe şiddetle saldırıyor. Sevsinler bu denli komünizmle savaşmayı! Çok güzel bir metot doğrusu. Geçmiş yerip Atatürk’ü övmeye mi kalkıyorsun; Derviş Vahdeti’leri, Kubilây olaylarını mı ortaya atıyorsun; irticâyı dil mi uzatıyorsun, o halde sen; hem Türk düşmanı, hem din düşmanı ve hem de bal gibi komünistsin.” Turgut Akın, “‘Heykelsiz Kaide’ Üstüne”, *Forum*, Cilt 11, Sayı 126, 15 Haziran 1959, s. 14-15.

60 Peyami Safa, “İnkılâp Anlayışımızdaki Hatalar”, *Türk Düşüncesi*, Cilt 10, Sayı 57-6, Haziran-Temmuz 1959, s. 1.

ğu ilan edildi.⁶¹ Dönemin en etkili İslamcı yayınlarından biri olan *Sebilürreşad*'ın çıkış yazısında derginin çıkış amacı bu odaklarla mücadele ekseninde tanımlanırken Batı, "masonluğa" karşı mücadeleye davet edilmekteydi:

İntikam ateşiyle ruhları yanan, gözleri kıpkızıl bir hale gelen farmasonluk, azgınlığını o dereceye getirdi ki, din kitaplarından ayetleri kaldırdı, camilerde hıfzı Kur'an'la meşgul olanları cürmümeşhutla suçlandırdı. Laiklik nikabına bürünerek komünizmin temellerini kurmağa çalıştı.⁶²

Zaten İslamcı yayınlar arasında bu başlığı en fazla öne çıkaran ve sürekli olarak işleyen *Sebilürreşad*'dı.⁶³ 1948'deki çıkışından itibaren dinî eğitim kurumları, okullarda din dersi, ezanın Türkçe okunması, harf inkılabı gibi konularda sürekli olarak Kemalizme muhalefet eden *Sebilürreşad*'ın laiklik karşıtı muhalefetini, DP iktidarıyla birlikte sertleştirdiği, uluslararası alanda yaşanan gelişmeleriyse bu muhalefete bir fon olarak kullandığı görülmekteydi. Öte yandan, ABD'deki dinî uygulamaları anlatan haberlerde de sürekli olarak, Türkiye'deki uygulamalara dair mesaj verme çabası ön plandaydı.⁶⁴ Dolayısıyla, *Sebilürreşad*, dünyada olup bitene daha

61 Abdürrahim Zapsu'nun şu ifadeleri örnek olarak verilebilir: "Şu kadar ki, yekpare küfrün kutuplarını en sıhatli hudut ifadesile çerçevelemek lâzımdır. Bunlardan birisi Bolşeviklik ise, öbürü de masonluktur. (...) Siz bizi yekpare küfre karşı hristiyanlarla işbirliğine davet ederken, biz de sizi, küfrün bütün Garp tesir muhitlerine sinmiş ikinci kutbuna karşı mücadeleye çağırıyoruz!" Abdürrahim Zapsu, "Papa Cenaplarına", *Büyük Doğu*, Yıl 5, Sayı 10, 16 Aralık 1949, s. 9.

62 "Allahın inayetile Sebillürreşad'a Başlıyoruz", *Sebilürreşad*, Cilt 1, Sayı 1, Mayıs 1948, s. 2.

63 Bazı örnekler için bkz. "Din Düşmanı Komünizmle Mücadele İçin Ma'nevi Enerji Lazım", *Sebilürreşad*, Cilt 1, Sayı 2, Mayıs 1948, s. 29; "Ahkâm-ı Şer'îye Okunmayan Bir İlahiyat Fakültesi Ancak Moskovaya Yaraşır", *Sebilürreşad*, Cilt 1, Sayı 4, Haziran 1948, s. 62-64.

64 Örneğin TBMM'de Diyanet bütçesi tartışmaları sırasında verilen bazı bilgiler *Sebilürreşad*'da aktarılmıştır: "Ahmet Gürkan (tokat): Amerika'da 1935'te 199.000 olan kilise adedi 1945'e kadar olan hesabı veriyorum 258.000'e çıkmıştır." Bkz. "Diyanet Bütçe Müzakereleri", *Sebilürreşad*, Cilt 4, Sayı 100, Nisan 1951, s. 395. Ayrıca, şu sözler örnek olarak verilebilir: "Birleşik Amerika'nın 'New England' denilen bölgesinde 17 inci yüzyılda kuvvetle cinlere, cadılara inanılıyordu. Fakat kimse

fazla yer veren *İslâm* dergisi ya da bir fikir hareketi haline gelmeyi amaçlayan *Büyük Doğu* gibi yayınlara kıyasla komünizmin sekülerleşme sürecinin yarattığı bir canavar, bir ucube olduğu tezini daha fazla işleyen yayın oldu.

İşin ilginç yanı, Türkiye’de siyasetin merkezine yerleşen anti-komünizmin, Kemalist kesimleri ve CHP’yi de aynı hararetle etkisi altına almasıydı. Antikomünizmin, İslamcılıkla devlet merkezi arasında bir köprü kurduğunun farkında olan İslamcılar, devlet otoritelerine dini baskılamak yerine komünizme karşı panzehir olarak ondan yararlanmaları yönünde zımni bir çağrı yapmaktaydılar. Soğuk Savaş, bu yönüyle İslamcılar için fırsatlarla doluydu. Devleti ve genel kamuoyunu ikna etmek için, ABD başta olmak üzere “mukaddesatçı” cephenin parçası olarak gördükleri yerlerdeki dinî uygulamaları örnek veriyorlardı. Böylece Türkiye’de dinsel serbestliğin ve dinin etki alanının genişletilmesine çalışılıyordu. Laikliğin komünizmin bir veçhesi olduğu iddiası ise, bir yönüyle, Kemalist laikliğin Hür Dünya değerleriyle de çatışmalı bir biçimde resmedilmesini sağlıyordu. Hatta pragmatizmin ağır bastığı bazı durumlarda ABD örneğinden hareketle, dinin dışlanması yerine laiklik ile dinselliğin uzlaştırılması bir ara yol olarak önerilmekteydi.⁶⁵

Kapitalist Demokrasi ve İslamcılar

İslamcı düşüncenin ABD’yle etkileşiminde antikomünizm kitli önemde olmakla birlikte, demokrasi kavramının da bir fikir köprüsü olarak işlevi göz ardı edilemez. Demokrasi tartışması,

cine, cadiya inananların dilediği gibi konuşmasına mâni olmadı. Netice bugünkü Amerikanın satvetidir.” İsmet Tümtürk ve Bekir Berk, “Put”, *Türk Düşüncesi*, Cilt 10, Sayı 57-6, Haziran-Temmuz 1959, s. 42.

⁶⁵ Ogan, laik olunarak da dine önem verilebileceğini ABD üzerinden kanıtlamaya çalışıyor: “Amerika birleşik Cumhuriyetleri Başkanı Mister Truman’ın; Hazreti İsa’nın doğum gecesini (Noel) açmak ve tes’id etmek üzere radyolarla dünyaya neşrelediği hitabesi ise, Allaha inananların, Allaha inanmayanlara gerçek ve müsbet bir tokadıdır. Amerika, lâik, hem de tam mânasiyle lâik ve insan haklarına riayette en üstündür.” M. Raif Ogan, “Hikmet Bayur’un Şahsi Kanaatleri Millet Partisi’ne Mal Edilmemelidir”, *Büyük Doğu*, Sayı 42, 5 Ocak 1951, s. 7.

bu yıllarda hem Soğuk Savaş ideolojik mücadelesi bağlamında, hem de Türkiye siyasal yapısındaki dönüşüm nedeniyle sürekli gündemdeydi. İslamcı düşünürlerin söz konusu dönemde demokrasi kavramını sıkça kullanmaları, bir yandan dünyada süregiden ideolojiler savaşında İslamcılığa bir konum kazandırırken, diğer yandan içeride Kemalizme karşı mücadelede ellerini kuvvetlendirmektedir. Bu yüzden dönemin İslamcı yayınlarında demokrasi, hürriyet, fert kavramlarına sık rastlanmakta, bu kavramların İslamcılarının dünya görüşü çerçevesinde tanımlanmasına çalışıldığı görülmektedir. Sistemli, bütünsel bir tanımlama çabasından bahsetmek mümkün olmasa da söz konusu kavramların kullanılma biçimi, İslamcı ideolojinin bu kavramlara yüklediği anlamları tartışmayı mümkün kılmaktadır. Ancak bu sorgulamaya başlamadan önce sosyalist ya da sol düşünce söz konusu olduğunda hürriyetlerin rafa kalkmasının hararetle ve son derece faşizan bir üslupla savunulabildiği hatırlatılmalıdır.⁶⁶ Bu da İslamcı ideolojinin bu kavramlara yüklediği anlamın peşinen antikomünizmle sınırlandığını göstermektedir.

Öncelikle “demokrasi ve özgürlük tartışmasının” İslamcılar için tamamen yeni olmadığını, bir geçmişi olduğunu belirtmek gerekir. Osmanlı İslamcılığına dönüldüğünde iktidarın kaynağı olarak halkın rolüne işaret eden “meşrutiyet” kavramının, “demokrasi” tartışmasına bir arka plan oluşturduğundan söz edilebilir. Bu dönemde meşrutiyet savunusu, öncelikle Batı’nın yakaladığı üstünlüğün, siyasal özgürlüklerin genişletilmesi ve iktidarın paylaşılması ilkeleriyle bağlantılı olduğu fikrine dayanmaktaydı. Bir diğer deyişle, meşrutiyetin ilanı ve benzeri reformlar, Batı gibi olmanın ve böylece yeniden güçlüler ligine katılmanın zaruri yolu olarak görülmektedir.

66 *Büyük Doğu*’da küçük bir köşede Muhbir imzasıyla yayımlanan bir yazıda *Markopaşa, Gün, Ses, Yığın* gibi dergiler çıkarıldığı bildirilmiş, bunlara karşı harekete geçilmesi çağrısı yapılmıştır: “Biz kendimize düşen vazifeyi yerine getirmeğe çalışırken, bu mevzuda, devletin, milletin, hükümetin, gençliğin ve halkın vazifelerini görmek istiyoruz.” Muhbir, “Komünistler”, *Büyük Doğu*, Yıl 2, Cilt 3, Sayı 58, 13 Aralık 1946, s. 9.

Cumhuriyet dönemindeyse demokrasi kavramına başvuran İslamcılar, kavramı, devlet müdahalesinin sınırlandırılması anlamında “liberal” bir içerikle ve somut olarak otoriteye karşı dinsel serbestlik talep etmek için kullandı. Ancak pek çok örnekte bunun bir “negatif özgürlük” talebi değil, devlet yönetiminin dinselleştirilmesi talebi olduğu gözlemlenmekteydi. İlginç bir diğer noktaysa metinlerdeki belirgin fert vurgusuydu.⁶⁷ Bu vurguya rağmen, İslamcıların Kemalist merkeze karşı dillendirdiği, manevi değer ve geleneklerine bağlı milletin egemenliği düşüncesi, Batı düşüncesindeki rasyonel, çıkar odaklı “birey” fikriyle ve bireysel hürriyet anlayışıyla örtüşmemekteydi.

Bu uyuşmazlığın nedenlerinden biri, özellikle Türkiye sağ tarafından benimsenen “millet” tanımlamasının içerdiği bütünlük vurgusuydu. Dönemin İslamcılığının, milliyetçilikle ortak noktası, millet⁶⁸ olarak tarif edilen mütedeyyin, geleneklerine bağlı, “sınıfsız toplamın”⁶⁹ devletin varlığına tabi olduğu fikriydi. Bir diğer nedense İslamcı ideolojinin cemaat merkezli toplum kurgu-

67 İslamcı yayınlarda bu bakışın pek çok örneği ile karşılaşılabilir. Örneğin, *İslâm* dergisinin ilk sayısında derginin yayın amacını ve çizgisini ortaya koyan şöyle bir deklarasyon yapılmıştır: “Devletlerin, milletleri ve hepsinin üstünde bütün beşeriyetin kurtuluşu ‘fert’lerin kurtuluşuna bağlıdır. Me’ut bir istikbal, hakiki bir sulh ancak fertlerin manevi hayatlarında yapılacak bir değişiklik ile mümkün olabilecektir.” Bkz. “Muasır Dünya ve İslâmiyet”, *İslâm*, Cilt 1, Sayı 1, Nisan 1956, s. 3-4.

68 Nuray Mert, bu yıllarda İslamcılığın milli kimlik oluşturma sürecinde yer aldığını söylemektedir: “Ellili yıllarda gelişmeye başlayan ve İslamcılıkla birlikte tüm diğer sağ söylem ve politikaların düşünsel temelini oluşturan, muhafazakâr düşünce ve siyasal söylem, öncelikle dinî sembollerle yer veren alternatif bir millî kimlik ve milliyetçilik üreterek, seküler ulus kimlik oluşturmak konusundaki önünü açmıştır. Bu bir yandan ulus devlete sadakati dinî unsurlarla pekiştirirken, diğer yandan ulusal kimliği dindarlaştırmıştır.” Nuray Mert, “Türkiye İslamcılığına Tarihsel Bir Bakış”, Yasin Aktay (Ed.), *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce Cilt 6: İslamcılık* içinde (411-419), İstanbul: İletişim Yayınları, 2005, s. 414.

69 Bu yaklaşıma bir örnek: “Halbuki İslamda bu kabil Paşazade, Emirzade, veyahut Beyzade gibi sınıfı mümtaz yoktur. İslamiyet böyle bir sınıf tanımaz. Garp telekkesi gibi bir sınıf yoktur. Daima halka doğru inmeği, hakka gitmeği emreder. Halka inen zaten hakka doğru gitmeği kabul etmiş demektir. Hakka halk kapısından girilir. Halkı iltizam, hakka iltizamdır. Çünkü: Hak, halk kitlesine nazırdır. Haksız ‘Halk’ olmaz. Halka riayet, hakka riayettir”, “İslam Ahlakı Notları: 3”, *İslâm Dünyası* (Taceddin Öney), Cilt 1, Sayı 3, 18 Nisan 1947, s. 2.

suydu. Bireyler, cemaat ilişkileri içindeki rolleriyle tanımlanırken cemaate uyum mutlak değer olarak kabul görmekteydi. Bu ikinci özelliğin birinciyle çelişkili olması beklenir. Ancak ulusun bir Müslüman birliği, bir ümmet olarak kurgulanmasıyla, yani millet fikriyle bu çelişki aşılmaktaydı. Şerif Mardin de İslam'da kişiye yapılan vurgunun, bireye Batılı anlamda bir değer biçilmesinden kaynaklanmadığını, kişisel yükümlülük bağlarıyla vücut bulan bir cemaat anlayışına dayandığını söylerken benzer bir noktaya işaret etmektedir. Mardin'e göre Batılı anlamda toplum bir mekanizmayken, İslam'da kişisel yükümlülük bağlarıyla vücut bulan bir cemaat vardır.⁷⁰ İslamcı gelenek bireylerin özgürlük sahasını cemaatin ortak yararıyla sınırlandırmakta, cemaatin varlığı için gereksinilen kuralların, dayanışma kültürünün bireye yüklediği ödevleri ön plana çıkarmaktaydı.

Bu yaklaşım her tür gelenek bağından özgürleşen bireyin ve bireyselleşmenin reddiydi ama bireyciliğin reddi değildi. Mustafa Erdoğan, İslam-birey ilişkisinin inançsal temeliyle ilgili olarak Kuran'ın, sorumlu bireyi muhatap aldığını belirtmekte ve "İslam'da topluma ve toplumsal varlığa önem verildiği doğru olmakla birlikte, bu onun kişiden çok toplumu gözettiği veya amaçladığı anlamına gelmez"⁷¹ demektedir. İslamcı ideolojinin, aynı zamanda inanç dünyasında da temellenmiş olan hiyerarşik cemaat kurgusu ve sosyal eşitsizlikleri yardımlaşma mekanizmasıyla sürdürülebilir kılmaya dönük sosyoekonomik yaklaşımı, kişinin verili sosyoekonomik koşulları kabullenmesine dayanmaktaydı. Diğer yandan, özellikle ticaret sahasında girişimciliği ve zenginleşmeyi teşvik eden bir söylem İslamcılar arasında genel kabul görmektedir. Dolayısıyla İslamcı ideolojide bireysel çıkar ideolojisini reddeden bir "kamusallık" kaygısından veya "kamusal çıkar" anlayışından söz etmek mümkün değildir. *Homo*

70 Mardin, "Tanzimat'tan sonra", s. 27-28.

71 Mustafa Erdoğan, "Liberalizm ve İslâm", Murat Yılmaz (Ed.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 7: Liberalizm* içinde (444-451), İstanbul: İletişim Yayınları, 2005, s. 447- 448.

economicus'un zekâtla süslendiği bu bireycilik anlayışı, sosyal gereksinimlerin karşılanması, dayanışmacı kültür ve İslam'ın öngördüğü yardımlaşma biçimleri dışında, herhangi bir otoriteyi sorumlu görmez. Dahası, çoğunlukla eşitsizliklerin Tanrı düzeni olarak doğallaştırıldığı ve rıza gösterip göstermemenin kullar için bir sınav olarak sunulduğu gözlenir.⁷²

Eşitlik fikrine duydukları soğuklukla birlikte düşünüldüğünde, bireye dair bu teorik-felsefi tutum,⁷³ İslamcılarını siyasi-sosyal düzeyde kamu otoritesine sorumluluk yükleyen sosyal-adaletçi bir konumdan uzak tutmuştur. Bunun bir sonucu olarak, bu yıllarda Kemalist merkeze karşı yürütülen muhalefet, sosyal eleştiriden neredeyse bütünüyle yoksun biçimde sürdürülmekteydi. CHP iktidarının uygulamalarını demokrasi ve hürriyetler üzerinden sürekli yeren İslamcı yayınların, II. Dünya Savaşı'nın hemen ardından halkta büyük bir hoşnutsuzluk yara-

72 Örneğin *Büyük Doğu* dergisinde Mehmet Vehbi Çelik tarafından yazılan bir yazıda şöyle denilmektedir: “İnsanlardan bazısının zengin ve bazısının fakir, bazısının akıllı ve bazısının ahmak, bazısının şerefli ve bazısının düşkün yaratılmasındaki hikmet, herkesin bulunduğu hale rıza gösterip göstermeyeceğini tesbit etmek; ve zenginin fakire, akıllının ahmağa, şerefli'nin de düşküne nasıl muamele edeceğini tesbit etmek; ve zenginin fakire, akıllının ahmağa, şerefli'nin de düşküne nasıl muamele edeceğini belirtmektir. (...) insanların hepsi zengin olsa iş görecektir kimse kalmaz. Hepsini fakir olsa görecektir iş bulunmaz.” Mehmet Vehbi Çelik, “İnsan”, *Büyük Doğu*, Yıl 6, Sayı 17, 3 Şubat 1950, s. 6.

Yine *Büyük Doğu* dergisinde işçilere grev hakkı verilmesine karşı çıkılmaktadır, bkz. “Grev”, *Büyük Doğu*, Yıl 6, Sayı 18, 10 Şubat 1950, s. 8. Öte yandan, yine *Büyük Doğu* dergisinde ekonomik sorunlara değinen yazılarda bunalımların kaynağı olarak devletçilik siyaseti gösterilmektedir. Bir örnek için bkz. Kazım Nami Duru, “Her şeyden Evvel Ekmek!..”, *Büyük Doğu*, Yıl 1, Cilt 2, Sayı 40, 2 Temmuz 1946, s. 3.

73 İslam'ın bir din olarak liberalizmin önemli bir ayağını oluşturan “doğal insan hakları” kuramına yaklaşımı, bu hakların Tanrı tarafından verildiği şeklindedir. O halde insan doğası açısından bakıldığında doğal haklar olarak adlandırılması mümkün olmakla birlikte bu haklar aynı zamanda öncelikle tanrısal bir boyutu ve niteliği olan şeylerdir. Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi, “Biz aşağıda imzası bulunan insanlar aşağıda sözünü edeceğim temel insan haklarının insana Tanrı tarafından verilen vazgeçilmez, devredilmez haklar olduklarını kabul ediyoruz” sözleriyle başlar. Ahmet Arslan, “İslâm ve Liberal Demokrasi”, Murat Yılmaz (Ed.), *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cilt 7: Liberalizm* içinde (432-443), İstanbul: İletişim Yayınları, 2005, s. 433.

tan ekonomik buhranlara, derin yoksulluğa, artan eşitsizliklere birkaç istisnai değini dışında eğilmemiş olmaları dikkat çekiciydi.⁷⁴ Halbuki savaş yıllarında ve sonrasında pahalılık, yokluk ve salgın hastalıklarla boğuşan büyük kitlelerin yanı başında istifçilikle, karaborsacılıkla zenginleşen bir kesim türemişti. Ancak gittikçe daha görünür hale gelen toplumsal eşitsizlikler, İslamcı muhalefetin görüş alanının dışında kaldı. Hatta İslam davası varken halkın yoksulluğu önemsemediği ileri sürüldü.⁷⁵ Bu çerçeveden türeyen demokrasi anlayışında, siyasi yapının içinden çıktığı toplumsal ilişkilerin muvazenesizliğine karşı bir sosyal düzenleme mantığı öngörülmez. Tartışmanın derinleştirildiği ender durumlarda İslamcıların, “sa’y ve sermaye arasında çarpışma yerine muvazene” arzularını dile getirdikleri ve liberal “kanun önünde eşitlik” ilkesine gönderme yaptıkları gözlenir.⁷⁶ Ancak demokrasi tartışmasının arkasındaki pragma-

74 Bu dönem DP'ye destek veren ve dolayısıyla CHP'ye muhalefet etmeye başlayan *Cumhuriyet* gazetesinin eleştirilerinin ağırlıklı bir bölümünü savaş sırasında ve savaşı takip eden dönemde yaşanan yoksulluk, artan hayat pahalılığı, yeniden patlama yapan verem gibi hastalıklar; diğer tarafta vurgunculuk, karaborsacılıkla toplumun küçük bir kesiminin hızla zenginleşmesi teşkil etmektedir. Ayrıca, bkz. Asım Karaömerlioğlu, “Türkiye’de Çok-Partili Demokrasiye Dönüşün Toplumsal Dinamikleri”, *Toplum ve Bilim*, 2006, Sayı 106, s. 179-189.

75 *Sebilürreşad*’ın başmuharriri Eşref Edib’e göre din davasının yanında bu sosyal sorunların lafı bile olmazdı: “Memleketin muhtelif yerlerinden gelen birçok Demokrat Milletvekilleriyle görüştüm. İçim ferahladı. (...) Bir Demokrat Milletvekili birkaç kişi huzurunda dedi ki:

-Köylüler bize ne dedi bilir misiniz. Biz açız, sefaletteyiz, çoluğumuz çocuğumuz gıdasızlıktan bitkin bir haldedir. Fakat bunlardan ziyade bizim gücümüze giden, bizi müteessir eden şey, camilerimizden, minarelerimizden ‘Allahuekber’i kaldırmaları, ‘Lailahe illallah’ yerine ‘Yoktur tapacak’ı koymalarıdır.” Eşref Edib, “Yeni Gelen Milletvekilleriyle Mülakat”, *Sebilürreşad*, Cilt 4, Sayı 79, Mayıs 1950, s. 51.

76 Emek ve demokrasinin bir arada tartışıldığı istisnai yazılardan birinde liberal eşitlik anlayışının temeli olan “kanun önünde eşitlik” ilkesi temel alınarak eşitlik sorununa yaklaşılmaktadır: “Demokrasi bir görüşle adalet ve hak; emekle karşı karşıyadır. Dünya demokrasisi de bu davayı önder tutmak yolundadır. İslamiyet, sayve sermaye arasında çarpışmayı değil, muvazeneyi aramaktadır. Herkes say derecesinde hak alır. Fakirle varlıklı, kanunu cephelerde müsavidir. Allahın yanında da tekvacılar üstündür. Ne servet, fakire tecavüze, ve ne de varlıklı fakiri köle etmeğe hakkı vardır.” Tahir Harimî Balcıoğlu, “Dünyada Tek Bir Tehlike: Allahsız Yaşamağa İnanmak-2”, *Sebilürreşad*, Cilt 1, Sayı 13, Eylül 1948, s. 203.

tik zihniyet, halk hâkimiyeti fikrinin çoğunlukçulukla eşitlenmesi ile açığa çıkar:

Demokrasi, halk hâkimiyetidir. Bu da ekseriyetin iradesidir. Binaenaleyh her siyasi ve içtimai müessese bu ekseriyetin mahsulü ve onun küçük mikyasta bir haritası olmak gerektir. Aksi takdirde demokrasi ancak bin ankadır. Halk, en aşağı yüzde doksan beş dindardır. Müslümandır. Serbest ve sırf bir mihver etrafında yapılacak umumi bir yoklama, bu söz götürmez hakikati derhal meydana çıkaracaktır.⁷⁷

Ömer Rıza Doğrul'un çıkardığı ve gündelik hayata dair dinî bilgiler veren *Selâmet* dergisiye yoksulluğa değinmek bir yana, kazançla ilgili dinî öğütler vermeyi yeğlemekteydi. “Erken uyanmak ve rızık peşinde koşmak hakkında” ve “Ticaret ahlakına ve prensiplerine dair” başlıklı yazılar bu tutuma örnektir.⁷⁸

İslamcıların antikapitalist duyarlılıklarla yakından uzaktan ilgili olmamaları ya da retorik düzeyde de olsa sosyal adaletsizlikleri gündeme getirmemeleri, Türkiye'nin kapitalist uluslararası yapıya eklenme çabalarına ya da ABD telkiniyle uygulanan liberal iktisat politikalarına neden cılız dahi olsa ses çıkarmadıklarını açıklayabilir. Çağlar Keyder, *Türkiye’de Devlet ve Sınıflar* başlıklı çalışmasında 1950’ler Türkiye’sinde muhalefet platformunun iki temel direğinden birinin devlet müdahalesi karşısında pazarı savunan iktisadi özgürlük, diğerinin siyasi baskı ve merkezin ideolojik tecavüzü karşısında mahallî gelenekleri savunan din özgürlüğü olduğunu söyler.⁷⁹ Bu tasnif üzerinden bakıldığında İslamcı muhalefet ikinci alandaki ana muhalefet odağıyken birinci alandaki tezleri de sessizlik içinde benimsemekteydi. Bu açıdan liberal, toplum-devlet ilişkilerini kurgulayışı açısından ise otoriterdi.

77 “Sözün özü”, *Sebilürreşad*, Cilt 1, Sayı 5, Haziran 1948, s. 67.

78 “Erken Uyanmak ve Rızık Peşinde Koşmak Hakkında”, *Selâmet*, Sayı 29, 5 Aralık 1947, s. 9, 16; “Ticaret Ahlakına ve Prensiplerine Dair”, *Selâmet*, Sayı 32, 26 Aralık 1947, s. 9, 16.

79 Çağlar Keyder, *Türkiye’de Devlet ve Sınıflar*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1995, s. 164.

İktisadi sahada devlet müdahalesini savunması ve sosyalizm ile İslamiyet arasında bir köprü kurmaya çalışması nedeniyle Nureddin Topçu, bu genel yaklaşımın dışına çıkabilen, özgün bir isimdi. 1939'dan itibaren çıkarmaya başladığı *Hareket* dergisinde devlet müdahaleciliğini savunan ve sonraki yıllarda "İslam sosyalizmi" kavramını kullanan Topçu, 1950'ler düşünce dünyasını etkileyen isimlerden biriydi. 1950'lerde nüvelerini ortaya koyduğu fikir sistemi, Topçu'yu dönemin İslamcılarından ayırsa da antikomünizmi hâkim İslamcı eğilimle buluşturmaktaydı. Bir siyasi ideolojiden ziyade mistik bir din anlayışına yaklaşan Topçu'nun düşüncesi, hem materyalizm karşıtlığı nedeniyle felsefi düzeyde⁸⁰ hem de milliyetçiliği nedeniyle siyasi düzeyde antikomünistti. Güçlü devlet vurgusu faşizan bir ton taşıyordu: "Topluluk ancak devlet olduğu zaman, yani kendinde bir kuvvet, hâkimiyet halinde belirlediği zaman manevî bir varlık değerini kazanır."⁸¹ Topçu'nun İslamiyet ile sosyalizmi bağdaştırma çabasıyla tam olarak neyi kastettiğini anlayabilmek için bu konudaki görüşlerinin belirginleştiği 1960'ları beklemek gerekir. Topçu'ya göre kapitalizmin de Marksizmin de Anadolu halkı için anlamı yoktu.⁸² Savunduğu sistem, devletin sermaye temerküzünü ve servetin küçük bir kesimin ellerinde yoğunlaşmasını engellediği küçük üreticiler kapitalizmiydi.⁸³

80 Bkz. Mehmet D. Doğan, "Nurettin Topçu", Yasin Aktay (Ed.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 6: İslamcılık* içinde (438-450), İstanbul: İletişim Yayınları, 2005, s. 441.

81 Nurettin Topçu, "Devlette İrade", *Hareket*, Sayı 21, Kasım 1948.

82 Bkz. Sadettin Elibol, "Muhalif Bir Düşünce Okulu: Hareket Dergisi", Ahmet Çiğdem (Ed.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 5: Muhafazakârlık* içinde (267-273), İstanbul: İletişim Yayınları, 2004, s. 271.

83 "Aslında bu program, her şeyden önce kültürel dayalı (değişmez) milli şahsiyet ile (değişen) iktisat arasında uyumu öngörür. Daha doğrusu, ilkinin ikinciye belirlenmesini temel alır. Bu nedenle de ruhçu bir nitelik taşır. Bu bağlamda; gerekli kişisel mülkiyeti tanı, onun büyük kısmını devlete toplar, üretim ve tüketimi denetler, ticaret hayatını düzenler, sınırsız kazanç hırsını kısıktıran büyük sanayiye izin vermez, küçük sanayiye özendirir." A.g.e., s. 272.

1950’lerde İslamcı düşüncenin sosyal eşitlik talebinden uzak durmak bir yana, bu tür taleplerde bulunanları “Moskova yanlılığı” ile suçlayarak kriminalize etmesi, Türkiye sosyalist hareketinin devlet baskısı altında başını kaldıramayacak kadar zayıf oluşundan kaynaklanmaktaydı. Bu durum bir süre sonra değişecekti. Örneğin, 1960’lardan itibaren solun toplumsal etkisi artınca Necmettin Erbakan’ın liderliğini yaptığı İslamcı çizgideki Milli Görüş Hareketi, kalkınma ve sosyal adalet talebine sahip çıkmaya başladı. 1950’lerde Ortadoğu’da da Türkiye’den farklı olarak antikapitalist vurguları kuvvetli İslamcı düşünürlerin, sosyalist hareketin eleştirel dilini sosyalizmin etki alanını daraltmak için benimsediği görülmekteydi. Bu düşünürlerden biri Seyyid Kutub’du. Kutub’un düşüncelerini “sosyalist bağlamda” inceleyen Yasin Aktay, bu söylemin solun dilini kullanmasının iki önemli nedenine işaret eder. Bunlardan biri, sömürgeci Batı’ya karşı verilen kurtuluş mücadelesinde İslamcı hareketin oynadığı roldü. İkincisi ise İslamcılığın yoksul kitlelere seslenen solla rekabet içerisinde olmasıydı.⁸⁴ Aktay, bu rekabetten dolayı solun dilini kullanan Kutub’un, buna rağmen sosyalizme prim vermediğini, hatta sosyalizmin toplumsal etkisini daraltmaya çalıştığını vurgulamaktadır.⁸⁵ Aynı dönemde Marksizme referans veren Ali Şeriatî ise, sosyalist hareketin ve antiemperyalist siyasetin güçlü olduğu İran’da görüşleriyle geniş bir çevreyi etkilemekteydi.

Ortadoğu’daki İslamcı düşünürlerin yürüttüğü tartışmalarla kıyaslandığında Türkiye’deki İslamcı ideolojinin Batı’yla uyumlu ve kapitalizmle barışık çizgisi dikkat çekiciydi. Bu farklılaşmanın arka planı üzerinde kafa yorulacaksa Türkiye’nin hiçbir dönem sömürgeleştirilmemiş olması, sömürü ve sömürgecilik karşıtı bir siyasal retoriğin söz konusu olmaması ve Türkiye solunun bu yıllardaki cılız varlığı belirleyici etkenler olarak göz önünde bulundurulmalıdır.

84 Yasin Aktay, “Soğuk Savaş Dönemi Arap İslamcılığında Sol ve Sosyalist Bağlam”, *İslâmiyat*, Cilt 5, Sayı 2, 2002, s. 50-51.

85 A.g.e., s. 51-52.

Batı Liderliğinde İslam Birliği

Daha önce de belirtildiği gibi, savaşın tahrip ettiği Avrupa kıtasında yükselen karamsarlık dalgası, İslamcılar arasında akılcı/ilerlemeci Avrupa düşüncesinin tarihsel mahkûmiyetine karşılık maneviyatçı/ruhçu düşüncenin tarihsel haklılığının kanıtı olarak yorumlanmıştı. Bu tür yorumlar, İslam dünyasının geleceğinin parlak olduğuna ilişkin bir iyimserliğin de filizlenmesini sağladı. Bu iyimser bakış, Müslüman ülkelerde yürütülen anti-sömürgeci mücadelelerin pek çok örnekte başarıya ulaşması ve sömürge yönetimi altında kalan yerlerdeyse bağımsızlık mücadelelerinin hız kazanmasıyla perçinlenmekteydi. Bu koşullar altında İslamcı yayınlarda “İslam Birliği” fikri yeniden ısıtıldı. İslam Birliği, Müslüman ülkelerin iki kutuplu dünyaya bir üçüncü kutup olarak olmasa da üçüncü bir ağırlık noktası olarak yerleşebileceği fikriyle cazip kılınıyordu. Ancak bu tartışmayla birlikte yeniden gözde hale gelen “ümmet” fikrinin hangi oranda gerçek bir siyasi projenin yapı taşı, hangi oranda duygu ve fikir düzeyinde bir inanç birliği olarak gündeme geldiği belirsizdi. Belirsizlik perdesi ancak güncel siyasi gelişmelere ilişkin yorumlar incelendiğinde ortadan kalkmaktaydı.

1950’lerde İslam Birliği fikrini işleyen yayınların başında *İslâm* dergisi gelmekteydi. Bu derginin dışında Ömer Rıza Doğrul⁸⁶ tarafından çıkarılan *Selâmet* dergisi, dış dünyadaki Müslüman yazarlardan yaptığı çevirilerle, İslam dünyasındaki düşünce hareketleri konusundaki analizleriyle, İslam Birliğini siyasi olarak da propaganda eden yazılarıyla⁸⁷ konunun derinleş-

86 Ömer Rıza Doğrul, yaptığı çok sayıda tercümeyle Avrupa ve ABD matbuatının dinî düşünce konusundaki yazılarını Türkiye’ye aktarmıştır. Ancak M. Raif Ogan tarafından çıkarılan *İslam Dünyası* dergisinde Doğrul’un mason olduğu iddia edilmiştir. Bkz. “Mason Âleminin Büyük Kaybı”, *İslâm Dünyası* (M. Raif Ogan), Sayı 8, 16 Mayıs 1952, s. 12-13.

87 Bu tür yazılara bir örnek: “İslâm Milletlerinin Birliğini Belirten Muhteşem Bir Manzara”, *Selâmet*, Sayı 29, 5 Aralık 1947, s. 2-16.

mesine katkıda bulundu.⁸⁸ Ayrıca biri Taceddin Öney, diğeri de M. Raif Ogan tarafından çıkarılan *İslâm Dünyası* isimli iki dergi bu konu bağlamında öne çıkan yayınlardı. Özellikle Ogan'ın çıkardığı *İslâm Dünyası*'nda Müslüman ülkelerden verilen haberler sayesinde İslamcılar arasında bir tür iç iletişim sağlanmış oldu. M. Raif Ogan, diğer İslamcı dergilere de uluslararası siyaset ve Müslüman ülkelerin bu siyaset içerisindeki yerini konu alan yazılar yazarak İslam Birliği fikrini canlı tutmaktaydı. Ancak bu kısa ömürlü dergilerin etkisi sınırlı kaldı. Hiçbiri, uzun bir yayın hayatına sahip *İslâm* dergisinin bu başlıktaki iddialı çıkışıyla yarattığı etkiye ulaşamadı.⁸⁹ 1956'da çıkarılmaya başlanan *İslâm* dergisi özellikle ilk sayılarında, Müslüman dünyasından haberler aktaran sayfalar hazırladı. Müslümanların yaşadığı ülkelerin bağımsız birer birim olarak dünya tarih sahnesine yeniden çıkışını işleyen yazılara yer verdi. *İslâm* dergisinin birinci sayısındaki şu ifadeler derginin bu konuya verdiği önemi ve gelişmelerden duyulan heyecanı yansıtmaktaydı:

Müslümanlık dünyası ilk izleri XIX uncu asrın ortalarında görülen bir uyanış hamlesi içindedir. Daha 40 yıl evvel Osmanlı İmparatorluğunun inkırazı ile dünyada bir tane bile müstakil ve medeni İslam devleti kalmamıştı. Halbuki bugün 15 kadar Müslüman devleti vardır ve bu sayı nihaî değildir.⁹⁰

Bu satırlar Batı'ya karşı verilen antisömürgeci mücadelenin başarılarından duyulan heyecanın göstergesiydi. *İslâm* dergisinin İslam Birliği fikrini heyecanla destekleyen çizgisi yıllar içerisinde sönmüldü. Derginin, Türkiye iç siyasetinde din

88 Necdet Subaşı, "1960 Öncesi İslâmi Neşriyat: Sindirilme, Tahayyül ve Tefekkür", Yasin Aktay (Ed.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 6: İslamcılık* içinde (217-235) İstanbul: İletişim Yayınları, 2005, s. 227.

89 Necdet Subaşı, *İslâm* dergisinin Türkiye'deki İslami eğilimlere etkisini şu şekilde açıklamaktadır: "İlk kez bu dergi aracılığıyla Türkiye Müslümanlığının entelektüel sınırları genişlemeye başlamış, dünyadaki İslâmi oluşumlarla zaman zaman kontak kurmaya kadar varan bir iletişim ağı oluşturulmuştur." Subaşı, a.g.e., s. 227.

90 "Muasır Dünya ve İslâmiyet", *İslâm*, Cilt 1, Sayı 1, Nisan 1956, s. 3-4.

başlığında yürütülen tartışmalara verdiği ağırlık zamanla arttı; İslam dünyasından haberler aktaran köşeleri düzensizleşmeye ve seyrekleşmeye başladı. İslam Birliği fikrinin bu şekilde geriye çekilmesi İslam coğrafyasının gerçeklerine daha uygundu. Çünkü Türkiye'deki İslamcıların ABD yanlısı yönelimlerinden farklı olarak Ortadoğu'da "Arap sosyalizmi", "üçüncü yolculuk" gibi alternatifler büyük ilgi görmekteydi. Müslüman nüfusun yaşadığı birçok ülkenin iki kutup arasındaki dengelere oynadığı, hatta kimi dönemlerde Sovyetler Birliği'ne yakınlaştığı koşullarda İslam Birliğinden bahsetmek gerçekçi değildi. Bu nedenle Türkiyeli İslamcılar, Ortadoğu'ya yüzlerini döndüklerinde bir birlik zemini değil, tersine kavga etmeleri gereken eğilimler görmüş olmalıydı.

Bu süreç boyunca İslamcı dergilerin sürekli olarak ilgi gösterdiği tek ülke Pakistan'dı. Aslında, Pakistan'ın kuruluşundan hemen önce Hindistan'daki antisömürgeci muhalefet ve özellikle Gandhi'nin kişiliği İslamcı dergilerin sayfalarına taşınmaktaydı. Bu tür yazılarda sömürge karşıtı mücadelesinden ziyade, Gandhi'nin ulusal değerlere ve kültüre verdiği önem vurgulanmaktaydı. Ancak 1947'de Pakistan'ın Hindistan topraklarının bir bölümü üzerinde kurulmasından sonra Pakistan sürekli olarak gündemde tutuldu. Türkiye'yle Pakistan'ın Batı ittifakına dâhil iki ülke olarak ABD ve İngiltere aracılığıyla geliştirdiği "tarihsel dostluk" bu ilginin kaynaklarından biriydi.⁹¹ Nitekim iki ülkenin bir süre sonra Bağdat Pakti'nda buluşması İslamcılar arasında memnuniyetle karşılandı.

Bu yıllarda Pakistan'ın sembol ismi, şair Muhammed İkbal'in Hindistan'da yaşayan Müslümanlar için ayrı bir ülke istemiş olması İslamcı yayınlarda büyük bir hayranlıkla anlatılmaktaydı.⁹²

91 Landau, "Pakistan kurulduktan kısa bir süre sonra Pan-İslâmî politikalarda liderlik görevi gördü" demektedir. Jacob M. Landau, *Pan-İslâm Politikaları -İdeoloji ve Örgütlenme-*, İstanbul: Anka Yayınları, 2001, s. 303. Bu da Pakistan'a gösterilen ilginin bir nedeni olmalıdır.

92 Hasan Zafer Aybek, "Pakistan'ın Millî Şairi: Dr. Muhammed İkbal", *Sebilürreşad*, Sayı 226, Ağustos 1956, s. 11-13.

İkbal'in beğenilen fikirleri, 1950'lerde İslamcı düşüncenin İslam Birliği tasavvuruna ilişkin ipuçları vermektedir. Nitekim, İslam Birliğini bir ideal olarak isteyen İkbal, bu ideale varıncaya kadar her Müslüman milletin kendi ülkesine sahip olmasını ve ulusal benliğini yaşatmasını savunmuştu.⁹³

Arap Ortadoğu'su söz konusu olduğunda yapılan yorumlardan ise, İslamcılarının, Arap topraklarının Osmanlı İmparatorluğu'nun hâkimiyeti altında bulunduğu geçmiş günlerin ruh halinden çıkamamış oldukları anlaşılmaktaydı. Osmanlıcı reflekslerinin yanı sıra, Türklerin İslamiyet'e hizmetleri söylemiyle sergilenen böbürlenmeci tavır, yabancılaşmayı artırmaktaydı. Dönemin İslamcı dergilerinde her fırsatta Arapların Osmanlı İmparatorluğu'nu "arkadan vurduğu" iddiası gündeme getirilmekteydi. İslamcılar, Arap halkını Filistin konusunda da suçluyordu. Filistin sorununun Müslümanların el ele vermesiyle aşılabacağı söylene de, satır aralarında Filistin topraklarının II. Abdülhamit tarafından imparatorluğun en zor zamanlarında dahi savunulduğu, daha sonra Siyonizmin bu toprakları ele geçirmesinde Arapların zafiyetlerinin rol oynadığı iddia edilmekteydi.⁹⁴ Bu suçlamaların bir nedeni Arapların

93 Milletin ulusal bir bütünlüğü tanımlamasına itiraz eden az sayıdaki örnekten birinde şöyle denmektedir: "Öyleyse bir Türk, bir Arap, bir Fars, bir Hint milleti yok, tek ve yekpare bir İslâm milleti vardır. Bunlardan her biri de şu veya bu kavmin fertleridir." Vâiz, "Din, Millet, Şeriat", *Büyük Doğu*, Yıl 5, Sayı 3, 28 Ekim 1949, s. 7. *Büyük Doğu*'nun bu ifadelerle yer verilen sayısında ünlü Türkçü Nihal Atsız'ın toplatılmış eserinden (*Dalkavuklar Gecesi*) parçalar yayımlanmaya başlanması ilginç bir tezat teşkil etmiştir. Bkz. "Atsızın Toplatılmış Eserinden: Yamzu Kraliçe Olmak İstiyor! (8 inci Fasıl)", *Büyük Doğu*, Yıl 5, Sayı 3, 28 Ekim 1949, s. 10-13. *Sebilürreşad*'da ise milliyet fikri şöyle savunulmaktaydı: "Yirminci asrın zaruretleri; dinî birlik ideali, yerine millî varlıkları yarattığı muhakkaktır. Fakat ayrı ayrı millî varlıklar, bu mefkûre ister din, ister milliyet olsun, topluluk kuvvetini yaratan bir bağlılığın yerini alınca; artık mazinin satvet ve saltanatına da veda etmek iktiza eyliyor." M. Raif Ogan, "Trablusgarp Vilayetimizi Satan Yahudi Masonlar", *Sebilürreşad*, Cilt 2, Sayı 35, Mart 1949, s. 153.

94 Filistin'de yaşananların Türkler eski günlerinde olsaydı yaşanmayacağı söylenecek Osmanlıcı bir tavır takınılmıştır: "Türkler tarihin bütün devirlerinde olduğu gibi önderlik, mutavassıtlık ve delilik vazifelerini yaparak, cesur ve dindar kuvvetini ekleyerek İslamiyeti Beni İsrail istila ve tecavüzünden kurtarabilirdi.", Cevat

imparatorluktan kopmasını sindiremeyen ruh haliyle, bir diğer nedeni Soğuk Savaş'ta Arap ülkelerinde boy veren antisömürgeci, milliyetçi Arap sosyalizmi fikrine duyulan tepkiydi. Ortadoğu'ya ilişkin değerlendirmelerde etkisini hissettiren bu olumsuz bakış, 1958'de Irak'ta gerçekleşen darbe ya da Mısır'da Cemal Abdülnasır yönetiminin Sovyetler'e yakınlaşma siyaseti⁹⁵ gibi gelişmeler üzerine ayyuka çıkmaktaydı.

Ortadoğu'daki güncel gelişmeleri tartışan yazılar dikkatli bir gözle okunduğunda, İslam Birliği fikrinin bir süre sonra İngiltere'nin öncülüğünde ve ABD'nin de desteğiyle bir antikomünist birlik olarak tasarlanan Bağdat Paketi'yle örtüşürdüğü fark edilir. Paketin kuruluşundan itibaren, özellikle Pakistan'ın da pakt üyesi olması dolayısıyla, Türkiye'nin DP yönetimi altında Müslüman ülkeleri bir araya getirmekteki başarısından övgüyle söz edilmiştir.⁹⁶ İslam Birliği fikrini samimi olarak savunan herkesin, bu fikrin Bağdat Paketi'yle hayata geçtiğini düşündüğü söylenemez, ancak Bağdat Paketi'ne bu misyonu yükleyen bir eğilim de belirgin olarak görülüyordu. Bu eğilim sayesinde ümmetçilik düşüncesi bizzat İslamcılar tarafından Soğuk Savaş politikaları uğruna araçsallaştırılmaktaydı. Aslında İslam Birliği fikrinin Bağdat Paketi savunuculuğuna dönüşmesinden çok önce, bu fikrin Batı'ya karşı geliştirilmediğini ya da en azından ABD'yle yakınlaşmayı dışlamadığını ortaya koyan analizler yapılmaktaydı. Muharrem Feyzi

Rifat Atilhan, "Yahudi Siyaseti: Türkleri İslamdan Uzaklaştırmak!", *Sebilürreşad*, Cilt 3, Sayı 51, Temmuz 1949, s. 11.

95 Bkz. Arif Sultan, "Müslüman Arap dünyasında Sovyet propagandasının dış şekilleri", *Sebilürreşad*, Ocak 1957, Cilt 10, Sayı 237, s. 190-192; ve yazının devamı için bkz. Arif Süleyman, "Müslüman Arap Dünyasında Sovyet Propagandasının Dış Şekilleri", *Sebilürreşad*, Cilt 10, Sayı 239, Şubat 1957, s. 222-224.

96 Bağdat Paketi çerçevesinde Pakistan'la anlaşılması, Irak'tan da anlaşma yönünde olumlu sinyaller gelmesi memnuniyetle karşılanmıştır: "Bu çok mühim, çok muazzam olan iş nasıl temin edilebilecekti? Bunu ancak asırlarca İslâm dünyasına önderlik eden ve demokrasi cephesinde yer alan Türkiye yapabiliirdi. (...) Çünkü komünizm yanardağına karşı şarktan, garptan tehaffüz tedbirleri alınırken, açıkta kalan cenup cephesi büyük tehlike arz ediyordu." Eşref Edib, "Orta Şark İslâm Camiası: Dünya Müvazenesinde Üçüncü Kuvvet", *Sebilürreşad*, Cilt 8, Sayı 190, Şubat 1955, s. 227.

Togay'ın *Büyük Doğu*'da yayımlanan bir yazısında Türkiye'nin mahvolmuş Avrupa devletlerinden medet ummak yerine İslam âlemiyle işbirliği yapması telkin edilirken, "Böylece meydana gelecek olan kuvvetli siyasî birliğe genç ve kuvvetli Amerikan cumhuriyetinin de geniş ölçüde müzaheret edeceğine şüphe edilemez"⁹⁷ deniliyordu.

Müslüman dünyaya Soğuk Savaş gözlükleriyle bakan İslamcıları siyasi olarak en fazla sıkıştırması beklenen başlık Cezayir'deki ulusal kurtuluş mücadelesiydi. Bilindiği gibi 1950'lerin başından itibaren güç kazanan bu mücadele, Fransa tarafından büyük bir şiddetle bastırılmaya çalışılmıştı. Dünya çapında konuya yönelik ilgi büyüktü. Cezayir'de Fransızlar tarafından yapılan katliamlar ve Cezayir halkının direnişi İslamcı yayınların sayfalarında da geniş yer buldu. Ancak yapılan yayınlarda direniş, antisömürgeci karakterinden çok İslamcı-milliyetçi bir içerikle tasvir edilmekteydi.

Bunun ötesinde, konu, Batı'yı sorunu çözmeye çağıran bir tavırla ele alındı. İslamcıların bu mücadeleye duyduğu sempatinin ve verdiği desteğin, Soğuk Savaş hassasiyetleriyle sınırlandırıldığını görmek ilginçtir. Konuyla ilgili yazılarda Fransa'nın izlediği baskıcı politikaya duyulan öfkenin Batı blokuna zarar vermesinden endişe duyulduğu ifade edilerek ABD'nin Fransa'yı defalarca uyardığı⁹⁸ vurgulanmaktaydı. Dahası, DP yönetiminin Cezayir'in bağımsızlığına ilişkin Birleşmiş Milletler oylamalarında Fransa'dan yana oy kullanması bile aynı kaygılarla meşrulaştırılmaya çalışılmaktaydı:

Türkiye'yi Cezayir'e bağlayan din, tarih, his gibi bağlar mevcuttur ve aynı zamanda Türkiye, beynelmilel komünizm tehlikesi

97 Muharrem Feyzi Togay, "Kızıl Tehlikeye Karşı Müttefikimiz", *Büyük Doğu*, Yıl 2, Cilt 3, Sayı 64, 23 Mayıs 1947, s. 9.

98 İzzet Mühürdaroğlu, Fransa'nın Batılı güçler tarafından eleştirilmesini önemli buluyor: "En mühimi, Fransa'nın müttefikleri de onu haksız buluyor ve Birleşmiş Milletler'de zoraki şekilde sırf Sovyet Blokunu karşı tesanüdü muhafaza kaygusile Fransa lehine rey veriyordu." İzzet Mühürdaroğlu, "Cezayir Dâvası", *İslâm*, Cilt 1, Sayı 4, Temmuz 1956, s. 24.

karşısında, NATO çerçevesinde Fransa ile yan yana yer almış, onunla demokratik milletler arasında kader birliği yapmış bulunmaktadır. Bugünkü Cezayir harbinin sürüp gitmesi, bir hal çaresi bulunmaması komünist propagandasına bir yeni mevzu daha kazandırmakta ve demokrasi cephesine bir hücum vesilesi teşkil etmektedir.”⁹⁹

Somut olaylar karşısında verilen tepkilerden de anlaşılmaktadır ki, bir yandan İslam Birliği idealinin Bağdat Pakti'nda somutlaştırılmasına kadar varan Soğuk Savaş zihniyeti, diğer yandan dünya meselelerine milliyetçi ve emperyal bir çerçeveden bakma eğilimi, İslamcıları ele alınan dönem boyunca ABD'ye yakınlaştırmaktaydı. Bu bağlamda aşağıdaki yorum dönemin İslamcılığının bu yönünü özetler niteliktedir:

O dönemlerde bu çevrelere bakıldığı zaman egemen olan zihniyetin, ümmetçi dozu ciddi şekilde seyreltilmiş, yer yer aşırı ırkçı denilebilecek kadar milliyetçi, en azından Türkiye Türkleri merkezli, uluslararası sistemi analizden uzak, görünüşte batılılaşmayı aşağılayan ama uluslararası politikada Amerikancı sayılabilecek bir yaklaşıma sahip olduğunu söylemek çok da yanlış olmayacaktır.¹⁰⁰

İmparatorluğun son döneminde şekillenen İslamcılığın güç odaklı dünya görüşü, sosyal eşitsizliklere gözünü kapayan toplum kurgusu, toplumu devlete tabi kılan kutsal devlet anlayışı, imparatorluk merkeziyle özdeşleşmekten kaynaklanan “ulusal kurtuluşçu” hareketlere mesafeli yaklaşımı, Soğuk Savaş tavrının tarihsel ve düşünsel arka planını oluşturmaktaydı. İslamcı ideoloji kendisini güçsüzlerin dünyasına değil güçlüler âlemine yakın hisseden kuşakların katkılarıyla şekillendi. Tüm bu ideolojik öğeler Soğuk Savaş koşullarında ortaya otoriter, pragmatik

99 Nevzat Yalçıntaş, “Cezayir Meselesi”, *İslâm*, Cilt 1, Sayı 12, Ağustos 1957, s. 11-14.

100 Şaban, H. Çalış, “İslamcıların Dünyası, Uluslararası İlişkilerin Dinî-Politigi”, Yaşın Aktay (Ed.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 6: İslamcılık içinde* (887-902) İstanbul: İletişim Yayınları, 2005, s. 893.

ve büyük sosyal eşitsizlikler yaratsa da kapitalizmle derdi olmayan bir çizgi çıkardı.

Bu bölümde incelenen İslamcı çevrelerin Amerikan etkisi karşısında her dönem aynı ortak tavrı sergilediğini iddia etmek mümkün değildir. Keza, pragmatizmin bu derece belirlediği bir fikir çevresinden sürekli bir iç tutarlılık beklemek hata olur. Yine de Kemalist modernleşmecilerle karşılaştırıldığında İslamcılarının Batı düşüncesine daha az ilgi gösterdiğini ve dünya meselelerine bakarken büyük ölçüde Kemalizmle yürüttükleri mücadeleyi merkeze aldıklarını belirtmek gerekir. Bu içe dönüklük ABD'yle gelişen ilişkileri olumlamalarına ve hatta ABD liderliğindeki Batı dünyasıyla komünizme karşı bir maneviyat cephesinde buluşmalarına ve bu ülkeyi Türkiye'ye örnek göstermelerine mâni olmadı. Rus karşıtlığı, antikomünizm ve özellikle dinsel pratikler bakımından Anglosakson düşüncesini yeğ tutmaları, ABD'ye verilen desteğin ideolojik evrenini tanımladı.

SONUÇ

Osmanlı'nın 19. yüzyılda Avrupa ile kurduğu ilişkiyi dışsal bir ilişki olarak tarif etmek zordur. Avrupalı güçler Osmanlı maliyesi, hukuk sistemi, azınlık yönetimi gibi pek çok önemli başlıkta imparatorluk işlerine doğrudan müdahale hakkına sahiptiler. Buna rağmen bu müdahale siyasetinin ya da imparatorluğun içinde bulunduğu bağımlılık ilişkilerinin kapsamlı bir eleştirisinin yapılmamış olması ya da bu tür ilişkilere dair kuramsal analizlerin ilgi görmemiş olması dikkat çekicidir. Osmanlı aydınları bu tür bir eleştirel pozisyonundan ziyade devletlerini yeniden birinci lige; Avrupalı büyük güçlerin seviyesine çıkarma arzusuyla hareket ediyorlardı. Bu nedenle Osmanlı aydını, bağımlı ülke aydınlarının anti-Batıcı duyarlılıklarından payını en az almış aydın sınıflardan biri olarak tarihe geçti. Osmanlı kamuoyu ve aydınlarının bu güçler arasında özellikle Rusya'ya ilişkin tutumu ayrıksıydı. Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarında dozu artan Russofobi, Rus İmparatorluğu coğrafyasından göç ederek Osmanlı aydın sınıfı arasına karışan kişilerin etkisiyle Türkçü ideolojinin bir ögesi haline geldi. Kurtuluş mücadelesi sırasında kısa bir süre için zayıfladığı sanılsa da Rus düşmanlığı etkisini hiçbir zaman yitirmedi. Türkiye için Sovyet dostluğunun önemini yitirmeye başladığı 1930'lardan itibaren anti-Sovyetizm ve Kemalizmin sınıf alerjisinden beslenen antikomünizm, Türkiye ideolojiler alanına bir bütün olarak damgasını vurdu. Bu çalışmada belirtildiği gibi bu tarihsel birikime bakıldığında Türkiye'de Soğuk Savaş ideolojisinin ana bileşenlerinin II. Dünya Savaşı'ndan önce ortada olduğu açık biçimde görülmektedir. Soğuk Savaş'ın başlamasıyla birlikte Türkiye'nin bu yerli antikomünizmi ve anti-Sovyetizmi, uluslararası kapitalizmin ABD liderliğindeki uluslararası mücadelesi içerisinde yeniden üretildi.

II. Dünya Savaşı sonrasına gelene kadar Türkiye düşünce dünyasında Batı, Avrupa'ydı; hatta esas olarak İngiltere, Fransa ve Almanya'ydı. 19. yüzyılda ulaşım ve iletişimde meydana gelen devrimsel ilerlemelere rağmen, sömürge imparatorluklarının ilişki ağı dışında kalan devletler için coğrafi mesafelerin ülkeler arası temas üzerindeki kısıtlayıcı etkisi sürmekteydi. Dolayısıyla ABD'yle temas, bu ülke Türkiye'nin içinde bulunduğu coğrafyayı siyasi ve iktisadi nüfuz alanı kabul edene kadar, sınırlı ticari ilişkiler, yer altı kaynaklarının peşindeki ABD'li sermaye sahiplerinin çeşitli girişimleri ve coğrafi mesafeleri önemsizleştiren dünya savaşları dışında, göçlerden, kişisel maceralardan ve Tanrı'nın buyruğunu yaymak uğruna mesafeleri katetmeyi bir ibadet olarak gören dinsel misyonerlerin ziyaretlerinden ibaret kaldı. 20. yüzyılın başında ABD, kendi hinterlandı olarak gördüğü Güney Amerika ve Pasifik'ten çıkarak Wilson İlkeleri'yle Avrupalı güçlerin nüfuz alanına sarmaya cesaret ettiğinde, Osmanlı'dan geriye kalanları kurtarmaya çalışan yönetici-aydın kesimlerin de siyasi tasarılarına dâhil oldu. Bu dönem gündeme gelen Amerikan mandası tartışmalarında coğrafi mesafe, bir kez daha ABD'ye dair değerlendirmelerin parametrelerinden biriydi. Ancak bu kez aradaki mesafe cesaret vericiydi, çünkü ABD'nin Anadolu'ya uzak oluşu nedeniyle manda ilan olursa bile doğrudan müdahalelerin sınırlı kalacağı varsayılıyordu.

Manda tartışmalarının son bulmasıyla ABD'ye duyulan kısa süreli ilgi de sönümlendi. Amiral Bristol gibi Osmanlı ve Cumhuriyet kadrolarıyla kişisel dostluklar kuran etkili diplomatik temsilcilerin çabaları sayılmazsa, ilişkiler 20. yüzyılın ortasına kadar düşük yoğunlukta seyretti. İlişkilerin bu seyri düşünsel etkileşimin de sınırlı kalmasına yol açtı. Bu ilişkinin en ilginç yönlerinden biri, resmi bağların görece zayıf olduğu bir ülkeyle kültürel bağların görüldüğünden daha köklü ve sürekli oluşuydu. Eskiden beri Türkiye'de Anglosakson etkisinin taşıyıcısı, başta Robert Koleji olmak üzere, aralarında Harput ve Tarsus gibi Anadolu kasabalarının da bulunduğu imparatorluk topraklarına yayılmış bulunan kolej ağıydı. Bu misyoner kolejlerinde yetişenler, modernleşen ülkenin gereksindi-

ği genç-eğitimli insan gücüne katılırken aynı zamanda Türkiye’de Anglosakson kültürüyle yetişen kuşakları oluşturdu. Bunlar dışında, kolejlerle birlikte bir kompleks oluşturan hastanelerde görev yapan personel, yardım organizasyonlarında görev alan gönüllüler ve misyoner din adamlarından oluşan bir toplam, 19. yüzyıldan itibaren yerli halkla temas halindeydi.

II. Dünya Savaşı sona erip de ABD’yle ilişkiler büyük bir ivmeyle yoğunlaşana kadar Osmanlı aydınları gibi cumhuriyetin ilk kuşakları da ağırlıklı olarak Fransızca, Almanca konuşan; eğitim için Fransa ve Almanya’ya giden, oralarındaki siyaset, felsefe, sosyoloji, edebiyat ve sanat tartışmalarını takip eden kişilerden oluşmaktaydı. Bu kuşakların Batılılaşma sürecinde Avrupa düşünce dünyasıyla yoğunlaşan ilişkisi, modernleşmeci reformculuğun temel dinamiklerinden biriydi. Fransız ve Alman düşüncesinin ağırlığıyla kıyaslanamayacak olsa da Türkiyeli aydınlar Anglosakson düşünce geleneğine de tamamen yabancı değildi. Londra, Yeni Osmanlıların ve Jön Türklerin Avrupa’daki uğrak yerlerinden biriydi. Aynı zamanda, yukarıda bahsedilen Amerikan eğitim kurumları bu açıdan bir avantaj sağlıyordu. Ötesinde, bilindiği gibi 19. yüzyılda İngiliz sefaret, Osmanlı siyasetini yönlendiren odaklardan biriydi. Aydın-gazeteci camiasında İngilizci olarak bilinen kişiler peyda olmuş ve bunlar sefaretin eli kolu gibi çalışmaya başlamıştı. Tüm bunlar yıllar sonra yoğunlaşacak olan Amerikan etkisine de altyapı sağlıyordu. Ancak, Anglosakson etkisini sınırlayan siyasi-ideolojik eğilimler olduğuna da dikkat çekmek gerekir. İmparatorluktan geriye kalan topraklar üzerinde eskiyle bağlarını koparmaya çabalayan bir ulus devlet inşasına girişilmişken; tedrici değişimi ve gelenekle uzlaşmayı gözetken Anglosakson düşüncesinin albenisi doğal olarak zayıftı. Bu nedenle 1950’lere kadar anayasacılık hareketi ve laiklik uygulamaları Fransız; ulusçuluk ideolojisi ise Alman etkisinin düşünce dünyasında ağırlık kazanmasına neden oldu.

Bu tarihsel bağlamda II. Dünya Savaşı sonrasına gelindiğinde, dünyanın kaderi üzerinde söz söyleme hakkına sahip olan –

İngiltere ve Sovyetler Birliği'yle üç büyükten biri olarak masaya oturan- ABD, nüfuz alanını genişletmeye başladı. Soğuk Savaş'ta kapitalist blokun lider ülkesi olarak askerî, siyasi ve ekonomik ayaklardan ibaret olmayan bir hegemonya inşasına başladı. Hegemonya inşasının en önemli boyutlarından biri düşünce ve kültür dünyası üzerinde egemenlik kurmaktı. Böylece ABD'yle cumhuriyet tarihinde daha önce hiçbir Batılı güçle görülmemiş yakınlıkta ilişkiler kuran Türkiye, çok boyutlu bir Amerikan etkisiyle tanıştı. Bu tarihten sonra Fransa veya Almanya'ya gidilmekten vazgeçilmedi; Fransızca, Almanca bilmek gözden düşmedi belki, ama artık ABD'nin daha fazla merak edildiği, ABD kaynaklı fikir akımlarının ve yaklaşımların Avrupa'da olduğu gibi Türkiye'de de rağbet gördüğü bir dönem açıldı. Bundan böyle daha fazla kişi İngilizce öğrenme gereği hissetmeye başladı, Batı'da eğitim almak isteyenler uzak mesafelere rağmen ABD'yi daha fazla tercih eder oldu.

ABD'yle buluşma, Batılı güçlerle ilişkilerin Batı düşüncesinin artan etkisiyle paralellik içinde geliştiği bu tarihsel seyrin hem bir devamıydı hem de bu tarihsel seyirden bir kopuş anlamına geldi. Daha açık bir deyişle, ABD'yle ilişkiler bazı yönleriyle 18. yüzyılın sonundan itibaren Batı'yla kurulmaya başlanan ilişkinin bir uzantısı olarak ele alınabilir. Ancak önemli bir farklılık olduğu da gözden kaçırılmamalıdır. İmparatorluğun son döneminden itibaren Batı'yla kurulan ilişkilere, güçlüye yaslanarak günü kurtarmaya çalışan siyasal pragmatizm damgasını vurdu; ancak aynı yıllarda modernleşme çabası, Batı'yla etkileşimin motoruydu. Halbuki 1945'ten itibaren ABD'yle kurulan ilişki bu bağlamda bir Batılılaşma; yani reformcu modernleşme sürecinin devamı olarak nitelenemez. ABD'yle kurulan yakın ilişkide kuşkusuz eski bir alışkanlığın; güçlüye yaslanma geleneğinin ağırlığı vardı. Ancak bu yeni Batılı güçle dostluk, yeni bir tarihsel çerçeve tarafından belirlenmekteydi. Bu nedenle Soğuk Savaş mücadeleleri ve bu mücadelelerin ideolojik boyutu anlaşılmadan bu üst bağlamın belirlenimi altındaki ilişkiler tam olarak açıklanamaz. Bir başka deyişle, siyasi ve askerî sahadaki yakınlaşmanın neden

dayanıklı tüketim ürünlerinden kadın kıyafetine, sinemadan nüziğe, kütüphanecilikten üniversite eğitimine her alanda gözlemlenen Amerikan etkisine kapı açtığını anlayabilmek için ikili ilişkilerin ötesine, Soğuk Savaş'a bakmak gerekir.

Soğuk Savaş, ABD'yle Türkiye'yi sadece hükümetler düzeyinde buluşturmadi. Türkiye'de devlet merkezine kendisini yakın hisseden ya da muhalefet eden, Türkiye'nin Amerikan yanlısı resmî politikasını onaylamakta ve ABD'nin sosyalist bloka karşı yürüttüğü mücadeleye destekte birleşen farklı siyasi-ideolojik konumlanışları ortak bir şemsiye altında topladı. Bu nedenledir ki, farklı fikir çevrelerini kesen Amerikan etkisinin sebeplerine bakıldığında en başta Soğuk Savaş'ın ortak düşmana karşı birleştirici, daha doğrusu cepheleştirici etkisini anımsamak gerekir. Soğuk Savaş Türkiye'de genellikle dış politika yazınında gündeme gelen bir konu olduğu için siyasi ve ideolojik sonuçları gözden kaçmıştır. Halbuki Soğuk Savaş aynı zamanda ana ideolojik belirleyeni antikomünizm olan, ancak farklı ideolojik konumlanışların antikomünizmle kendilerine özgü sentezler geliştirdiği bir düşünsel dönüşüm dönemi idi. Soğuk Savaş'ın esas etkisini, kültür ve ideoloji alanlarında aramak gerekir.¹ Bu nedenle elinizdeki çalışmada Soğuk Savaş'ın bu boyutuna; yani üç ayağı, Amerikan etkisi, Anglosakson düşünce dünyasıyla etkileşim ve antikomünizm olan bir süreçte, Türkiye düşünce dünyasının farklı bölmelelerinin yürüttüğü tartışmalara odaklanıldı.

Bu incelemede vurgulanan noktalardan biri, Soğuk Savaş'ın Türkiye'ye dışarıdan ithal edilmediğidir. Antikomünizmin kökleri; Rus düşmanlığının silinmeyen izleri, güç tapınıcılığı ve sınıf çelişkilerini reddeden siyaset geleneği düşünüldüğünde Soğuk Savaş'ın öncesine gitmekteydi. Soğuk Savaş döneminde Batı blo-

1 Yüksel Taşkın "milliyetçi muhafazakâr entelijansiya" üzerine yazdığı kitapta analizini Soğuk Savaş bağlamına yerleştirmeye çalışmıştır. Ancak bu kitapta da ağırlık, Soğuk Savaş ideolojisinin etkisinden ziyade milliyetçi muhafazakârlığın metinsel okumasında, devletle ve diğer ideolojilerle yakınlaşma-uzaklaşma noktalarına verilmiştir. Bkz. Yüksel Taşkın, *Anti-komünizmden Küreselleşme Karşıtlığına: Milliyetçi Muhafazakâr Entelijansiya*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2007.

kunda antikomünizm rüzgârı daha önce görülmemiş bir kuvvetle esmeye başladığında Türkiye'nin bu ruh haline girmesi hiç de zor olmadı. Cumhuriyetin kuruluş yıllarında tohumları atılan, 1930'lerde başlayarak büyümeye başlayan, II. Dünya Savaşı sırasında ise Nazi yanlılığıyla birleşip çığrından çıkan anti-Sovyetizm, Türkiye'yi daha sonra müttefik olacağı Batı ülkelerinden daha erken tarihte Soğuk Savaş psikolojisiyle tanıştırmıştı. Solun bastırılmasına, her türlü muhalif düşüncenin susturulmasına, özellikle de ABD'yle kurulan dostluğa yönelik eleştirilerin “komünistlik” olarak suçlanmasına yol açan antikomünizm, Türkiye'de Soğuk Savaş'la birlikte, önceleri ara sıra eyleme dökülse de daha çok bir gıda gibi, siyaseti ve ideolojiyi besleyen hüviyetinden taşarak sistematikleşti. Antikomünizm, Soğuk Savaş'la birlikte resmî ve sivil ayakları olan bir hareket haline geldi.

1950'lere damgasını vuran Türkiye-ABD dostluğunun, ikili ilişkileri aşan bir bağlanmaya dönüştüğü hemen herkes tarafından kabul gören bir yargıdır. Bu tür bir bağlanma biçiminin en iyi ifadesi, sadece siyasi, askerî ve iktisadi sahada ABD'yi model almaktan ibaret olmayan kültürel, sosyal ve düşünsel alanları da kapsayan “küçük Amerika” olma idealiydi. ABD'yle ilişkilerden bahis açıldığında “küçük Amerika” olma ifadesine sıklıkla gönderme yapılırsa da Amerikan etkisi, bugüne kadar özellikle Türkiye düşünce tarihi içerisinde oturtularak ve Batı düşüncesinin diğer kaynaklarıyla karşılaştırmalı biçimde ele alınarak incelenmemiştir. Anglosakson düşüncesinin düşünce tarihindeki izleri ise –ki Amerikan etkisiyle tam anlamıyla örtüşmez– varlığından ziyade yokluğu üzerinden sürülmüştür.² Amerikan etkisi denildiğinde genellikle bir “dışsal” ilişki biçimi kastedilmiş, bu nedenle de Amerikan etkisinin kültür, hatta daha çok popüler kültür bağlamında incelenmesi dışında özellikle siyasi düşünce

2 Bu “yokluk analizinin” bir örneği olarak bkz. Bekir Berat Özipek, “Anglo-Sakson ve Fransız Siyasî Modelleri Arasında Osmanlı ve Cumhuriyet Modernleşmesi”, Ömer Laçiner (Ed.), *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce Cilt 9: Dönemler ve Zihniyetler* içinde (1927-1945), İstanbul: İletişim Yayınları, 2009.

ve ideolojiler alanındaki yansımalarına bakılmamıştır.³ Bu nedenle ABD'yle girilen ilişkinin analizi, akademik düzeyde dış politika, strateji ve güvenlik tartışmaları içerisine sıkıştırılmıştır.

Halbuki bu çalışmanın farklı bölümlerinde yer verilen örnekler; ilişkinin sadece siyasi, ekonomik, askerî boyutlarla sınırlı kalmadığını, bürokrasinin örgütlenmesinden eğitime ve kültüre kadar her alana nüfuz ettiğini göstermektedir. Bunlar arasında ABD diplomatik misyonunun basınla kurduğu ilişki; ABD'nin bürokrasi, sendikacılık, sosyal bilimler üzerindeki etkisi; İngilizce dil eğitimiyle kütüphanelerin ve Kütüphanecilik bölümlerinin kurulmasındaki rolü gibi birbiriyle bağlantılı ya da bağlantısız pek çok başlık sayılabilir. Yabancı bir ülkenin birçok genel başlığın yanı sıra minör alanlara bile uzanabilmesi, pek çok örnekte o alanın kurulmasını veya yeniden yapılanmasını sağlaması başlı başına dikkat çekicidir.

Amerikan nüfuzunun hızla artması karşısında özellikle Kemalist-modernleşmeci kesimin sergilediği onaylayıcı tavır, Cumhuriyet kadrolarına ve ilk kuşak aydınlara atfedilen “bağımsızlık kaygısının,” yaygın kanının aksine öyle zannedildiği kadar derinlere işlemediğinin kanıtıydı. Bu çalışmada da gösterildiği gibi, iddia edilenin tersine bu kesimler arasında reddiyeci bir Batı karşıtlığı söz konusu olmadığı gibi 1960'lara gelene kadar Avrupalı güçlerin sömürge siyaseti, Batı kapitalizminin dünya çapında yarattığı eşitsizlikler de sorunsallaştırılmamıştı. Aynı ilgisizlik İslamcı-muhafazakâr düşün çevrelerinde de gözlemlenmekteydi. Solun etkisiz olduğu bu yıllarda Türkiye düşünce dünyasında sosyal ve sınıfsal analizler, pragmatik ve güç odaklı yaklaşımların

3 Kültür eksenli çalışmalara örnek: Murat Erdem, “Türk-Amerikan Kültürel İlişkileri (1960-1980)”, *Yayımlanmamış Doktora Tezi*. İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005; İbrahim Bozkurt, “Türk Kamuoyunda Amerika İmgesi (1945-1980)”, *Yayımlanmamış Doktora Tezi*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2008. Dönemin basınının söylemsel analizine örnek: Ayla Acar, “Soğuk Savaş Yıllarında Amerikan Kültürünün Türkiye'ye Girişinde Basının Rolü (1945-1960)”, *Yayımlanmamış Doktora Tezi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008; Derya Çağlar, *Hayali Komünizm Soğuk Savaş'ın Türkiye Söylemleri*, İstanbul: Berfin Yayınları, 2008.

gölgesinde kaldı. Batı karşısında kimi zaman sergilenen hamasi çıkışlar dışında, Batı hegemonyasına ve uluslararası alandaki hiyerarşik güç ilişkilerine ilkesel ve kapsamlı bir itirazda bulunulmadı.

Türkiye siyasi düşüncesinin bu nitelikleri göz önünde bulundurulduğunda, Soğuk Savaş boyunca Türkiye'deki farklı kesimlerin, Üçüncü Dünyadaki düşünce akımları ve aydınlarla neden etkileşim içerisine girmemiş oldukları sorusuna kısmen yanıt verilebilir. Bu ülkelerdeki kuvvetli antisömürgeci ideolojinin önemli öğeleri arasında yer alan “bağımlılık” ve “kalkınma” gibi temalar Türkiye’de 1960’lara kadar yaygın olarak tartışılmadı. Batı dışındaki dünyaya hiçbir zaman sömürgeleştirilmemiş, tersine varlığını coğrafi yayılmaya bağlayan bir imparatorluğun merkezî unsuru gözlükleriyle bakmayı sürdüren Türkiyeli aydınlar, Üçüncü Dünyanın meselelerine büyük oranda ilgisiz kaldı. Nitekim bu başlıkların Türkiye’de gündeme gelmesi, sosyal adalet talebinin ve sosyalist hareketin güçlenmesiyle canlanan sosyal mücadelelerle eşzamanlı oldu.

Türkiye, ekonomik sahada, Truman Doktrini ve Marshall Planı’yla başlayarak Bretton Woods sistemine dâhil olunmasıyla sürdürülen dış yardıma bağımlı bir iktisadi model uyguladı. ABD yönlendirmesiyle uluslararası işbölümü çerçevesinde bir tarım ülkesi hüviyeti kazandı. Türkiye’nin ticaret rejimini ve bazı kritik sektörleri liberalleştirmesini telkin eden raporlar, politikaları şekillendirdi. 1950’lerin ikinci yarısına gelindiğinde Türkiye daha fazla borçlanmadan sürdüremeyeceği bir darboğaza girdi. Ancak tüm bunlar, aydınlar arasında Amerikan reçetelerinin köklü biçimde eleştirilmesine yol açmadı.

Amerikan etkisinin bu derece rahat kabul edilebilmesinin bir diğer nedeni ABD’nin Türkiye’deki imajı ve müttefiklik ilişkisinin gelişmesinden itibaren bu imajı iyileştirmek için yaptığı programlı çalışmalardı. Soğuk Savaş hegemonyasını inşa etme sürecinde “kültürel diplomasi” çalışmalarına daha fazla önem veren ABD hükümetleri, bu bağlamda Türkiye’de de daha kapsamlı bir program başlattı. Amaç Amerikan görüşlerinin yayılması ve

Amerikan imajının iyileştirilmesi idi. Bu araştırmada, ABD'nin Türkiye'de yürüttüğü kültürel diplomasinin, Avrupa ülkelerindeki kadar kapsamlı olmadığına ve yapılan Türkiye analizleri neticesinde Türkiye'de özel bir antikomünist kampanyaya ihtiyaç duyulmadığına işaret edilmektedir. Bu nedenle ABD'nin kültürel diplomasi programına gereğinden fazla önem atfetmek doğru olmayacaktır. Hegemonya inşasının gerektirdiği bilgi akışının sağlanması çerçevesinde önem kazanan bölge çalışmaları da kültürel diplomasiye yön verebiliyordu. Amerikan üniversitelerinde gelişen Osmanlı ve Türkiye çalışmalarında, Batı'ya karşı tepkinin güçlü olmadığı bir ülke olarak Türkiye'nin Batı'yı örnek alan modernleşmeciliğiyle diğer ülkelere model olarak sunulup sunulamayacağı tartışılmaktaydı. Modernleşme paradigması çerçevesinde Türkiye gibi ülkelerde kapitalist modernleşmeciliğin yürütücüsü olarak görülen aydın-bürokrat kesimlere büyük önem atfedilmekteydi. Türkiye'deki kültürel diplomasi çalışması da bu kesimlerle ilişki kurmayı ve onları ABD'ye yakınlaştırmayı öncelik olarak belirlemişti. Geniş kitlelere seslenmek, ABD lehine kamuoyu yaratmak bu programın ikincil hedefiydi.

Amerikan etkisinin siyasal düşünceye sirayet ettiği kanallar incelendiğinde, üniversiteler ve özellikle sosyal bilimler disiplinlerinin rolü üzerinde ayrıca durmak gerekir. Akademide 1950'lerde yoğunlaşan Amerikan etkisinin nedenlerinden biri, ABD'deki akademik üretimin, hem ABD'nin hegemonik bir güce dönüşümüne yardımcı işlev üstlenmesi hem de bu hegemonyanın bir parçası olarak dünya çapında sosyal bilimleri etkisi altına almasıydı. Bilindiği gibi 1950'ler öncesinde Türkiye'de sosyal bilimler, özellikle 1933 üniversite reformu ve Nazi Almanyası'ndan kaçan öğretim üyelerinin Türkiye üniversitelerinde istihdamıyla birlikte büyük oranda Alman sosyal bilim yaklaşımıyla şekillenmişti. Soğuk Savaş'la birlikte, ağırlıklı olarak pragmatik felsefeye ve ampirik yönetime dayanan Amerikan sosyal bilim yaklaşımı, felsefe-hukuk ağırlıklı Avrupa sosyal bilimlerini geriletmeye başlayınca, bu durum Türkiye üniversitelerini de etkiledi. Bu yıllarda Marksizmin

Batı akademisinden dışlanmasıyla eleştirel sosyal bilim yaklaşımları marjinalize edildi. Aynı süreçte Alman öğretim üyelerinin yerini almaya başlayan ABD’li öğretim üyeleri ve doktora çalışmalarını ABD’de tamamlayan genç akademisyen kuşağıyla birlikte sosyoloji, psikoloji, kamu yönetimi ve siyaset bilimi gibi alanlarda Amerikan sosyal bilimlerinin etkisi hızla artmaya başladı. Disiplinlerin geçirdiği dönüşüm kadar önemli olan bir diğer nokta, Türkiye’de siyasi düşüncenin kaynaklarından biri olagelmiş ve potansiyel aydın yatağı olarak nitelenen üniversitelerde Amerikan sosyal bilim anlayışının sorgulanmadan hâkim hale gelmiş olmasıydı. Hatta bu tarihten itibaren kurulan üniversitelerin kurumsal örgütlenmesinde bile, ABD’deki üniversite modelinin aynı şekilde Türkiye’ye aktarıldığı gözlenmektedir.

Türkiye’de üniversitelerin ve özellikle de sosyal bilimlerin Amerikan etkisinde kalması, hem akademik üretimin niteliği hem de üniversite kökenli aydınların hayat görüşleri üzerinde küçümsenemeyecek bir etkide bulundu. Bilim insanlarının ABD’nin ilişki kurmayı önemseydiği kesimler arasında yer aldığı göz önüne alındığında, bu etkiyi anlamak biraz daha önem kazanmaktadır. Öte yandan Türkiye’de sosyal bilimlerin evrimini ve bulunduğu güncel durumu anlamaya çalışırken bugün de ihmal edilen bu konunun daha fazla araştırılmasına ihtiyaç vardır.

Kemalist-modernleşmeci kesimlerin ABD’yle ilişkilere tereddütsüz destek vermesinin nedenlerinden biri akademiyle aralarındaki doğrudan bağıdır. Nitekim, bu çalışmada incelenen ve pek çok açıdan ABD yanlısı, antikomünist aydın duruşunun belli başlı özelliklerini sergileyen *Forum* dergisi, ağırlıklı olarak SBF’den bir grup akademisyenin çıkardığı bir dergiydi. Ancak Kemalist-modernleşmeci grubun ABD’yle dostluktan yana tavır takınmasının, ABD kaynaklı fikirleri ve Soğuk Savaş ideolojisini benimsemeye yatkınlığının tek nedeni akademiyle içli dışlı olması değildi. Öncelikle sol eleştirinin susturulduğu bir dönemde bu kesimler üzerinde tersi yönde düşünsel bir basıncın olmadığı hatırlanmalıdır. Bu kesim, Kemalizmin sınıflara ve sınıf çatışmasına duyduğu

alerjiyi ve tarihsel antikomünizmini de üzerinde taşımaktaydı. Geçmişten gelen miras, Soğuk Savaş'ta Avrupa'da komünist hareketlere karşı en etkili güç olduğu düşünülen sosyal demokrasi-nin etkisiyle de harmanlanınca bu kuşağın genel karakteristikleri ortaya çıkmış olur. Nitekim Kemalizmin sınıf çelişkilerini inkâr eden dayanışmacı toplum iddiasının arkaikleştiği bir dönemde bu aydın kesimi, sınıf çatışmasını reddetmeyen ancak Batı'da olduğu gibi sosyal politika araçlarının geliştirilmesiyle ve bu alanda liberal uzlaşmacı bir siyaset izlenmesiyle sınıf çelişkilerinin kontrol altında tutulabileceğini öne süren bir yaklaşım geliştirdi.

Bu çalışmada vurgulanan ancak üzerinde daha ayrıntılı incelemeler yapılması gereken bir diğer nokta, 1960'lara gelene kadar Kemalist-modernleşmeci kesimlerin, genellikle bu kesime atfedilen sanayileşme temelli bir kalkınmacılığı gündeme getirmemiş olmasıydı. ABD, savaş sonrasında Türkiye'nin uluslararası iktisadi işbölümünde tarım ürünleri üreten bir ülke olarak yer alması gerektiğini telkin etmiş, ancak bu aydın kesimi Türkiye'ye biçilen bu rolü sorgulamamıştı. Hatta ekonominin darboğaza girdiği 1950'lerin ikinci yarısında dahi Türkiye'nin beklenen kalkınma performansını sergileyememiş olması önerilen reçetenin yanlışlığına değil, uygulamadaki hatalara bağlanmıştı. Bunda kısmen, bu yıllarda ABD'nin ve uluslararası sermaye örgütlerinin önerdiği teknik bazlı kapitalist planlamanın DP hükümeti tarafından inatla reddedilmesinin payı vardı. *Forum* çevresi, bu tür planlamanın, sosyalist planlama demek olmadığını anlatmaya çalışmışsa da anlatılanlar DP'nin esnemeyen serbest piyasacılığına ve antikomünizmine çarpıp geri dönmekteydi.

Cumhuriyetin ilk döneminde mecburi sessizliğe gömüldükten sonra çok partili sisteme geçilmesiyle Kemalist laiklik uygulamalarına yönelik muhalefetini yüksek sesle dile getirmeye başlayan İslamcı kesimin, Türkiye ile ABD arasındaki yakınlaşmaya dair görüşleri olumluydu. II. Meşrutiyet'ten itibaren İslamcı ideoloji, teknik alanda modernleşmeyi reddetmemiş ancak modernleşme sürecinde dinin siyasal ve toplumsal etki alanının daralmasına,

yani sekülerleşmeye tepki göstermişti. İslamcılar yeni dönemde ABD örneğiyle bu çelişkiye çözüm bulduklarını düşündü. Modern, teknolojik olarak gelişkin, ancak köklü dönüşümlere ve radikal laiklik uygulamalarına soğuk bir Batılı güç olarak ABD, İslamcıların gündemine olumlu bir Batı örneği olarak girdi. Anglosakson siyaset geleneğinin geçmişi tümüyle reddetmeyen ve tedrici değişim anlayışı, cumhuriyetin kopuş anlayışı da dâhil olmak üzere devrimciliğe karşı bir yol sunmaktaydı. Maneviyatçılıkla modernleşmeciliğin bir sentez oluşturabileceğini ABD pratiğinin kanıtladığını düşünen İslamcılar, bunu ABD'yle yakınlığa aynı derecede önem veren devlet merkezine ve Kemalist aydınlara karşı gündeme getirdi. İslamcıların gözünde ABD'nin bir diğer artısı ise, Soğuk Savaş'ta İslamcıların tarihsel düşmanları Rusların “dinsizlik” akımına karşı durması ve “Rus komünizmi”ne karşı mücadelenin bayrağını taşımasıydı. İslamcılar, din ve maneviyatın komünizmin yegâne panzehiri olduğunu işleyerek ABD başta olmak üzere Hristiyan Batı'yla ortak maneviyat cephesi oluşturulabileceğini düşünmekteydi. Aynı zamanda Türkiye’de devlet yöneticilerine, komünizme karşı dinî ve manevi değerlerin kullanılması yönünde mesajlar vermekteydiler. “Batı cephesiyle” maneviyatçılık ekseninde uzlaşılrken, yoğunlaşan antisömürgeci mücadeleler karşısında İslamcılar bir yandan İslam Birliği çağrısı yapmakta, diğer yandan da Müslümanların yaşadıkları toprakları sömürgeleştiren güçlere karşı belli bir müsamaha geliştirmektedir.

Bu çalışmada sol düşüncenin sesinin kısıldığı bir ortamda, Türkiye’deki farklı siyasi düşünce çevrelerinin ABD'yle yakınlaşma siyasetine ve artan Amerikan etkisine yaklaşımlarının arkasında yatan tarihsel miras ile Soğuk Savaş fikir atmosferinin özellikleri ele alındı. Ancak bu bağlamda tarihsel arka plan ve içinde nefes alınan fikir ortamı kadar belirleyici bir diğer etken pragmatizmdir. Türkiye düşünce hayatında pragmatizm derinleşmeyi engelleyen bir hastalık gibidir. Bu minvalde farklı çevrelerin çatışma içerisinde bulundukları kesimlere karşı ellerini güçlendirmesi nedeniyle ABD ile yakınlaşma sürecine olumlu yaklaştıkları

yukarıda açıklandı. Kemalist-modernleşmeci kesim, şüphesiz büyük ölçüde antikomünizmin etkisi altındaydı. Ancak çoğunlukla, 1950'ler boyunca DP politikalarına muhalefet ederken farklı konularda Amerikan anlayışını ve bu ülkedeki uygulamaları örnek göstererek, ABD ile yakınlaşmadan güç almaya çalışmaktaydılar. İslamcılar ise Kemalist laiklik uygulamalarına karşı muhalefet ederken, Kemalizmle komünizmi özdeşleştirmekte ve Türkiye'deki politikaları eleştirmek için ABD'yi idealize etmekteydiler.

1950'ler ABD'yle dostluğun ana akım siyasi düşüncede yekpare bir destek bulması nedeniyle istisnai bir dönem olarak kabul edilebilir. Nitekim 1960'larda dünya çapında esen antikapitalist ve antiemperyalist rüzgârların etkisiyle Türkiye'deki Amerikan varlığına karşı siyasi ve ideolojik düzlemde anti-Amerikancı bir eğilim güç kazanmaya başladı. Aslında dikkatli bir biçimde incelendiğinde bu tepkinin, 1950'lerde filizlenmeye başladığı fark edilir. Örneğin kültürel alana bakıldığında Amerikan yaşam tarzına, tüketim mallarına, kültür ürünlerine duyulan hayranlığın ifrata vardırılmasına karşı bir tepki geliştiği gözlenir. Tepki bazen ABD'lilerin kendisine yönelmekteydi. Bu yıllarda Türkiye'de çok sayıda sivil ve askerî Amerikan personeli görevliydi. ABD'lilere iş yaşamında ve gündelik hayatın akışı içinde rastlamak ve bu sayede davranışlarını yakından gözlemek mümkündü. Bu çalışma kapsamında incelenen eserlerin satır aralarında nakledilen bazı örnekler ABD'lilerin alışkanları, üslup ya da davranışları nedeniyle halkta rahatsızlık yarattığını göstermektedir. Özellikle Amerikan personelinin suç işlediği durumlarda hukuki yaptırımla karşılaşmaması tepki yaratmaktaydı. ABD'ye yönelik hislerin siyasi cephede olumsuz bir nitelik almasında ise Kıbrıs meselesinin etkisi vardı. Türkiye'nin Kıbrıs tezlerinin Batı tarafından onay görmediğinin düşünülmesi, Kıbrıs'ın bir "milli dava" olarak algılanmaya başladığı 1955 sonrasında ABD'ye koşulsuz destek verenleri beklemedikleri bir hayal kırıklığına uğrattı. Öte yandan, başta Kemalist-modernleşmeci aydınlar olmak üzere DP'ye muhalif kesimler, hükümetin ifade ve örgütlenme özgürlüğünü yok

sayan baskı politikalarını ağırlaştırmasına rağmen, ABD’den destek almayı sürdürmesinden rahatsızlık duydular. Ancak Türkiye ekonomisinin darboğaza girmesi üzerine yardım için ABD’nin kapısını çalan Başbakan Adnan Menderes’in eli boş dönmesi genel olarak onur kırıcı bulundu. Bu, ekonomik- politikaların sürdürülebilirliğinin ve hükümetlerin siyasi geleceğinin ABD’ye ne derece bağlı hale geldiğini gösteren sarsıcı bir olaydı. Kuşkusuz daha ayrıntılı bir incelemeyle ABD’ye tepkileri körükleyen başlıkları çoğaltmak ve derinleştirmek mümkün. Böylece, Türkiye’de sürekli olarak sözü edilen, ancak tarihsel ve toplumsal dinamikleri hakkında etraflı bir analiz yapılmayan anti-Amerikancılığın kökenlerine ilişkin derinlemesine bir kavrayış geliştirilebilir.

Türkiye’de Soğuk Savaş ideolojisinin düşünce dünyası üzerindeki etkisine ilişkin kapsamlı bir araştırmanın yapılmaması, bu çalışmanın motivasyon kaynaklarından biriydi. Ancak burada yapılan incelemenin, söz konusu boşluğu tamamen doldurmak gibi bir iddiası olmadı. Belli aydın kümeleri, akımlar veya dönemler üzerinden Soğuk Savaş ideolojisinin ne derece derinlere indiği, Türkiye’ye özgü sorunlar ve tartışmalarla nasıl eklemlendiği, Türkiye’nin kültürel Soğuk Savaş’ın neresinde durduğu gibi başlıklarda kapsamlı araştırmalara duyulan ihtiyaç bakidir. Hiçbir tarihsel olgu iz bırakmadan ortadan kalkmaz. Soğuk Savaş’ın resmî olarak sona ermesi, Türkiye gibi Soğuk Savaş ideolojisinin ideolojiler alanını, düşünce dünyasını ve kültürel üretimi derinden etkilediği bir ülkede geriye sarılarak etkisini yitirdiği anlamına gelmez. Türkiye siyasi düşüncesi yaklaşık yarım yüzyıl hüküm süren bir Soğuk Savaş atmosferi içerisinde şekillenmiştir ve bu şekillenme bugün siyasetin konusunu, araçlarını ve siyaset yapma biçimini etkilemeyi sürdürmektedir. Türkiye’de antikomünizmi, anti-Amerikanizmi, sağ ve sol ideolojileri, laiklik ve din tartışmalarını, *Gladio* yapılanmasının diğer adı olarak kullanılan “derin devlet”i ve daha nice siyasal, toplumsal, ideolojik meseleyi çözümlayebilmemiz için bu tarihi daha fazla deşmek ihtiyacındayız. Bu çalışma bu ihtiyaca verilmiş mütevazı bir yanıttır.

KAYNAKÇA

Birinci El Kaynaklar

Arşivler

Rockefeller Foundation Grant Files on Turkey, The Rockefeller Foundation Archives, Sleepy Hollow, New York, Record Groups 1.1 and 1.2 Project Series: 805 (Turkey).
The National Archives and Records Administration, Department of State Decimal Files, 1950-1955, RG 59, Cultural Affairs Near East.
The National Archives and Records Administration, Department of State, RG 59, Records of the Board of Foreign Scholarship, 1950-1963.

Süreli Yayınlar

Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi
Büyük Doğu
Fikir Hareketleri
Forum
Hareket
Hür Fikirler
İslâm
İslâm Dünyası (Taceddin Öney)
İslâm Dünyası (M. Raif Ogan)
İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası
Markopaşa (Merhumpaşa)
Sebilürreşad
Selâmet
İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi
Siyasi İlimler Dergisi
Türk Düşüncesi
Yurt ve Dünya
Zincirli Hürriyet

Kişisel Görüşme

Nermin Abadan (SBF Emekli Öğretim Üyesi), "1950'lerde Türkiye'de Sosyal Bilimler ve ABD" konulu görüşme, İstanbul: 12 Kasım 2009.
Vakur Versan (İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Emekli Öğretim Üyesi), "1950'lerde Türkiye'de Sosyal Bilimler ve ABD" konulu görüşme, İstanbul: Şubat 2010.

İkinci El Kaynaklar

Kitaplar

Abadan, Nermin. *Kum Saatini İzlerken*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1996.
Ahmad, Feroz. *The Turkish Experiment in Democracy, 1950-1975*, Boulder, Colorado: Westview Press, 1977.

- Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi. *Siyasal Bilgiler Fakültesi*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1968.
- Aron, Raymond. *The Opium of The Intellectuals*, New York: The Norton Library, 1962.
- Armaoğlu, Fahir. *Belgelerle Türk-Amerikan Münasebetleri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991.
- Arslan, Ahmet. "İslâm ve Liberal Demokrasi", Murat Yılmaz (Ed.), *Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce Cilt 7: Liberalizm içinde* (432-443), İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.
- Ataöv, Türkkaya. *Amerikan Belgeleriyle Amerikan Emperyalizminin Doğuşu*, Ankara: Sevinç Matbaası, 1968.
- Atılğan, Gökhan. *Behice Boran: Öğretim Üyesi, Siyasetçi, Kuramcı*, İstanbul: Yordam Kitap, 2007.
- Avcıoğlu, Doğan. *Türkiye'nin Düzeni*, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1968.
- Aydemir, Şevket Süreyya. *Suyu Arayan Adam*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1979.
- Bars, Hayri. "Türkiye III. Reisicumhuru Sayın Celâl Bayar'ın Birleşik Amerika Devletlerini Ziyaretleri", 407 Sayılı *Donanma Dergisi* Eki, İstanbul: Deniz Basımevi, 1954.
- Başgil, Ali Fuat. *Demokrasi ve Hürriyet*, İstanbul: Hür Fikirleri Yayma Cemiyeti Neşriyatı No. 8, Telif Eserler No. 5, 1949.
- Bell, Daniel (Ed.). *The Radical Right, The New American Right Expanded and Updated*, Garden City, N.Y.: Anchor Books, 1963.
- Bennett, David Harry. *The Party of Fear: From Nativist Movements to the New Right in American History*, Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1988.
- Bennister, Robert. *Sociology and Scientism: The American Quest for Objectivity, 1880-1940*, Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1987.
- Beriş, Hamit Emrah. "Kemalist-Liberal Sentez Çabası: Forum Dergisi", Murat Yılmaz (Ed.), *Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce Cilt 7: Liberalizm içinde* (530-540), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Berghahn, R. Volker. *America and the Intellectual Cold Wars in Europe: Shepard Stone Between Philanthropy, Academy, and Diplomacy*, Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2001.
- Berkes, Niyazi. *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2006.
- Berkes, Niyazi. *Türk Düşününde Batı Sorunu*, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1975.
- Birge, John Kingsley. *A Guide to Turkish Area Study*, Washington: Committee on Near Eastern Studies, American Council of Learned Societies, 1949.
- Bora, Tanil. "Türkiye'de Siyasal İdeolojilerde ABD/Amerika İmgesi: Amerika: 'En' Batı ve 'Başka' Batı", Uğur Kocabaşoğlu (Ed.), *Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce Cilt 3: Modernleşme ve Batıcılık içinde* (147-169), İstanbul: İletişim Yayınları, 2004.
- Boratav, Hale Borak. "Psychology at the Crossroads: The View from Turkey", Michael J. Stevens ve Danny Wedding (Ed.), *Handbook of International Sociology içinde* (311-330), New York: Brunner-Routledge, 2004.
- Boratav, Korkut. *Türkiye İktisat Tarihi (1908-1985)*, İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1987.
- Brazinsky, Gregg. *Nation Building in South Korea*, Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2007.
- Cantek, Levent. *Cumhuriyetin Büluğ Çağı: Gündelik Yaşama Dair Tartışmalar (1945-1950)*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2008.
- Coleman, Peter. *The Liberal Conspiracy: The Congress for Cultural Freedom and the Struggle for the Mind of Postwar Europe*, New York: Free Press, 1989.

- Copeaux, Etienne. *Tarih Ders Kitaplarında (1931-1993) Türk Tarih Tezinden Türk-İslam Sentezine*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları 59, Mart 2000.
- Crossman, Richard H. (Ed.). *The God That Failed*, New York: Columbia University Press, 2001.
- Çağlar Derya. *Hayali Komünizm Soğuk Savaş'ın Türkiye Söylemleri*, İstanbul: Berfin Yayınları, 2008.
- Çalış, Şaban, H. "İslâmcıların Dünyası, Uluslararası İlişkilerin Dini-Politiki", Yasin Aktay (Ed.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 6: İslamcılık içinde (887-902)* İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.
- Çalışkan, Nurettin. *ODTÜ Tarihçe 1956-1980*, Ankara: Arayış Yayınları, 2002.
- Çavdar, Tevfik. *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1950-1995*, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2000.
- Çelebi, Nilgün. "ABD ve Türkiye'deki Sosyoloji Çalışmalarına Kısa Bir Bakış", Recep Ertürk ve Hayati Tüfekçioğlu (hzl.), *500. Yılında Amerika içinde (95-101)*, İstanbul: Bağlam, 1994.
- Çelik, Mete. *Üniversitede Cadı Kazanı, 1948 DTCF Tasfiyesi ve Pertev Naili Boratav'ın Müdafaası*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998.
- Çetinsaya, Gökhan. "İslâmi Vatanseverlikten İslâm Siyasetine", Mehmet Ö. Alkan (Ed.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 1: Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi içinde (265-272)*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2004.
- Çulhaoğlu, Metin. *İdeolojiler Alanı ve Türkiye Örneği*, İstanbul: Öteki Yayınevi, Özgür Üniversite Kitaplığı-17, 1999.
- Deringil, Selim. *Simgeden Millete: II. Abdülhamid'den Mustafa Kemal'e Devlet ve Millet*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2007.
- Dikerdem, Mahmut. *Hariciye Çarkı*, İstanbul: Cem Yayınevi, 1989.
- Doğan, Mehmet D. "Nurettin Topçu", Yasin Aktay (Ed.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 6: İslamcılık içinde (438-450)*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.
- Dölen, Emre. *Türkiye Üniversite Tarihi 5: Özerk Üniversite Dönemi (1946-1981)*, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010.
- Duran, Burhanettin. "Cumhuriyet Dönemi İslâmcılığı: İdeolojik Konumları, Dönüşümü ve Evreleri", Yasin Aktay (Ed.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 6: İslamcılık içinde (129-156)*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.
- Duru, Orhan. *Amerikan Gizli Belgelerinde Türkiye'nin Kurtuluş Yılları*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2001.
- Elilib, Sadettin. "Muhallif Bir Düşünce Okulu: Hareket Dergisi", Ahmet Çiğdem (Ed.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 5: Muhafazakârlık içinde (267-273)*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2004.
- Emre, Cahit. "Yönetim Bilimi", *Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Bilim "Sosyal Bilimler"-II içinde (35-54)*, Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 1998.
- Erdoğan, Mustafa. "Liberalizm ve İslâm", Murat Yılmaz (Ed.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 7: Liberalizm içinde (444-451)*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.
- Erhan, Çağrı. "ABD ve NATO'yla İlişkiler", Baskın Oran (Ed.), *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Cilt 1 içinde (522-575), İstanbul: İletişim Yayınları, 2002.
- Erhan, Çağrı. *Türk-Amerikan İlişkilerinin Tarihsel Kökenleri*, Ankara: İmge Kitabevi, 2001.

- Eroğul, Cem. *Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi*, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2003.
- Fendoğlu, Hasan Tahsin. *Modernleşme Bağlamında Osmanlı-Amerika İlişkileri, 1786-1929*, İstanbul: Beyan Yayınları, 2002.
- Fincancı, May N. *The Story of Robert College Old and New 1863-1982*, İstanbul: Redhouse Press, 1983.
- Frey, Frederick W. Peter Stephenson ve Katherine Archer Smith. *Survey Research on Comparative Social Change: A Bibliography*, Cambridge, Mass.: MIT Press, 1969.
- Garlitz, Ricard. "Land-Grant Education in Turkey: Atatürk University and American Technical Assistance, 1954-68", Cangül Örnek ve Çağdaş Üngör (Ed.), *Turkey in the Cold War: Ideology and Culture içinde (177-197)*, London: Palgrave-Macmillan, 2013.
- Garrett III, James Madison. *Assistance to Turkey as an Instrument of United States Foreign Policy, With Emphasis on Military Assistance: 1947-1955*, Ann Harbor, Michigan: University Microfilms, 1961.
- Garwood, David. A. *An Experiment in Bilingual, Bicultural Education*, Washington: (Yayınevi Yok), 1962.
- Gilman, Nils. *Mandarins of the Future*, Baltimore, MD, USA: The Johns Hopkins University Press, 2004.
- Girginov, Girgin ve Vladimir Mshvenieradze. *Günümüzde Anti-Sovyetizm, Anti-Komünizm*, İstanbul: Bilim Yayınları, 1978.
- Gleason, Abbott. *Totalitarianism: The Inner History of the Cold War*, New York: Oxford University Press, 1995.
- Gordon, Lealand James. *American Relations with Turkey, 1830-1930: An Economic Interpretation*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press; London: H. Milford, Oxford University Press, 1932.
- Guilbaut, Serge. *How New York Stole the Idea of Modern Art*, Chicago, London: University of Chicago Press, 1983.
- Gülalp, Haldun. *Gelişme Stratejileri ve Gelişme İdeolojileri*, Ankara: Yurt Yayınları, 1987.
- Güvenir, O. Murat. 2. *Dünya Savaşında Türk Basını*, İstanbul: Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, 1991.
- Hale, William. *Turkish Foreign Policy since 1774*, London: Routledge, 2013.
- Halide Edib, *Türkiye'de Şark, Garp ve Amerikan Tesirleri*, İstanbul: Doğan Kardeş Yayınları Basımevi, 1955.
- Hammack, David C. "Foundations in the American Polity, 1900-1950", Ellen Condlike Lagemann (Ed.), *Philanthropic Foundations: New Scholarship, New Possibilities içinde (43-69)*, Bloomington&Indianapolis: Indiana University Press, 1999.
- Haney, David P. *The Americanization of Social Science: Intellectuals and Public Responsibility in the Postwar United States*, Philadelphia: Temple University Press, 2008.
- Harootunian, Harry. *The Empire's New Clothes Paradigm Lost and Regained*, Chicago: Prickly Paradigm Press, 2004.
- Hayek, Friedrich August. *The Road to Serfdom*, Chicago: Chicago University Press, 1994.
- Held, David. *Models of Democracy*, Cambridge: Polity Press, 1996.
- Hohendahl, Peter Uwe. *Reappraisals: Shifting Alignments in Postwar Critical Theory*, Ithaca&London: Cornell University Press, 1991.
- Institute of Public Administration for Turkey and the Middle East, *Institute of Public*

- Administration for Turkey and the Middle East*, Ankara: Güzel İstanbul Press, 1966.
- İlyasoğlu, Aynur. "Türkiye'de Sosyolojinin Gelişmesi ve Sosyoloji Araştırmaları", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 8, İstanbul: İletişim Yayınları, (Tarih yok), s. 2164-2174.
- Jackson, John P. ve Nadine M Wiedman. *Race, Racism, and Science: Social Impact and Interaction*, New Brunswick: Rutgers University Press, 2006.
- Jay, Martin. *Permament Exiles: Essay on the Intellectual Migration from Germany to America*, New York: Columbia University Press, 1985.
- Jay, Martin. *The Dialectical Imagination: A History of the Frankfurt School and the Institute of Social Research, 1923-1950*, London: Heinemann, 1976.
- Kaçmazoğlu, Bayram. *Türk Sosyoloji Tarihi Üzerine Araştırmalar: Öncüleri ve Temelleri Çerçevesinde Yaklaşımlar*, İstanbul: Birey Yayıncılık, 1999.
- Kansu, Aykut. "Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, 'Sosyal Mesele' ve 'İçtimai Siyaset'", Ahmet Çiğdem (Ed.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 5: Muhafazakârlık içinde* (118-131), İstanbul: İletişim Yayınları, 2004.
- Kara, İsmail. "İslâm Düşüncesinde Paradigma Değişimi", Mehmet Ö. Alkan (Ed.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 1: Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi içinde* (234-264) İstanbul: İletişim Yayınları, 2004.
- Kara, İsmail. *İslâmcıların Siyasi Görüşleri*, İstanbul: İz Yayıncılık, 1994.
- Karasu, Koray. "Kamu Yönetimi Disiplininin Kökenlerine İlişkin Bir Not", *Hacettepe Üniversitesi 2. Kamu Yönetimi Forumu içinde* (225-242), Ankara: Hacettepe Üniversitesi İİBF Kamu Yönetimi Bölümü, Eylül 2004.
- Katznelson, Ira. "The Subtle Politics of Developing Emergency: Political Science as Liberal Guardianship", Noam Chomsky ve Laura Nader (Ed.), *The Cold War and The University: Toward Intellectual History of Cold War Years içinde* (233-258), New York: The New Press, 1997.
- Kayalı, Kurtuluş. *Türk Düşünce Dünyasında Yol İzleri*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2003.
- Keyder, Çağlar. "İktisadi Gelişmenin Evreleri", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 4, İstanbul: İletişim Yayınları, (Tarih yok), s. 1065-1073.
- Keyder, Çağlar. *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1995.
- Kısakürek, Necip Fazıl. *Moskof*, İstanbul: Büyük Doğu Yayınları, 1979.
- Kirby, Dianne. "Harry Truman's Religious Legacy: The Holly Alliance, Containment and the Cold War", Dianne Kirby (Ed.), *Religion and the Cold War içinde* (77-102) Gordonsville, VA, USA: Palgrave Macmillan, 2003.
- Kirby, Dianne. "Religion and the Cold War-An Introduction", Dianne Kirby (Ed.), *Religion and the Cold War içinde* (1-22) Gordonsville, VA, USA: Palgrave Macmillan, 2003.
- Klehr, Harvey. *The Heyday of American Communism, The Depression Decade*, New York: Basic Books, Inc., Publishers, 1984.
- Kocabaşoğlu, Uygur. *Anadolu'daki Amerika*, Ankara: İmge Kitabevi, 2000.
- Koloğlu, Orhan. "II. Abdülhamit'in Siyasal Düşüncesi", Mehmet Ö. Alkan (Ed.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 1: Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi içinde* (273-276), İstanbul: İletişim Yayınları, 2004.
- Kösemihal, Nurettin Şazi. "Sosyoloji ve Sosyal Psikolojide Araştırma Tebliği Üzerine", *Türkiye'de Sosyal Araştırmaların Gelişmesi: Hacettepe Nüfus Etütleri Enstitüsü ve Türk Sosyal Bilimler Derneği Seminerinde Sunulan Bildiriler*, 23-25 Şubat 1970 içinde (49-54), Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 1971.

- Kurtoğlu, Zerrin. "Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi ve Siyaset, Pozitivist Yönetim İdeolojisinin İslâm'ın Siyasallaşmasına Katkısı", Yasin Aktay (Ed.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 6: İslamcılık içinde* (201-216), İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.
- Küçük, Yalçın. *Aydın Üzerine Tezler-5 (1830-1980)*, Ankara: Tekin Yayınevi, 1988.
- Küçük, Yalçın. "Cumhuriyet Döneminde Aydınlar ve Dergileri", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 1, İstanbul: İletişim Yayınları, (Tarih yok), s. 138-143.
- Landau, Jacob M. *Pan-İslâm Politikaları - İdeoloji ve Örgütlenme-*, İstanbul: Anka Yayınları, 2001.
- Latham, Michael E. *Modernization As Ideology: American Social Science and "Nation Building" in the Kennedy Era*, Chapel Hill, NC: University of North Carolina Press, 2000.
- Lerner, Daniel. *The Passing of Traditional Society: Modernizing the Middle East*, London: Free Press of Glencoe, 1958.
- Lewis, Geoffrey L. *The Bilingual, Bicultural Humanities Program at Robert College: An Address to Students September 1959*, İstanbul: Robert College Research Center, 1960.
- Lipset, Seymour Martin. "The Sources of Radical Right", Daniel Bell (Ed.), *The Radical Right, The New American Right Expanded and Updated* içinde (307-371), Garden City, N.Y.: Anchor Books, 1963.
- Mardin, Şerif. "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İktisadî Düşüncenin Gelişmesi (1838-1918)", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 3, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, s. 618-634.
- Mardin, Şerif. "Batıcılık", *Makaleler 4: Türk Modernleşmesi içinde* (9-19) İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.
- Mardin, Şerif. "Tanzimat'tan Sonra Aşırı Batılılaşma", *Makaleler 4: Türk Modernleşmesi içinde* (21-79) İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.
- Mardin, Şerif. "19. yüzyılda Düşünce Akımları ve Osmanlı Devleti", *Makaleler 4: Türk Modernleşmesi içinde* (81-100) İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.
- Mardin, Şerif. *Bediüzzaman Said Nursi Olayı: Modern Türkiye'de Din ve Toplumsal Değişim*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2006.
- McGhee, George. *ABD-Türkiye-NATO-Ortadoğu...*, Ankara: Bilgi Yayınları, 1992.
- Medhurst, Martin J. ve H.W. Brands. *Critical Reflections on the Cold War: Linking Rhetoric and History*, College Station: Texas A&M University Press, 2000.
- Mert, Nuray. *Laiklik Tartışmasına Kavramsal Bir Bakış*, İstanbul: Bağlam, 1994.
- Mert, Nuray. "Türkiye İslamcılığına Tarihsel Bir Bakış", Yasin Aktay (Ed.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 6: İslamcılık içinde* (411-419), İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.
- Mıhçıoğlu, Cemal. *Türkiye'de Çağdaş Kamu Yönetimi Öğretiminin Başlangıç Yılları*, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1988.
- Ninkovich, Frank A. *The Diplomacy of Ideas, U.S. Foreign Policy and Cultural Relations, 1938-1950*, Cambridge: Cambridge University Press, 1981.
- Okyar, Osman. *Universities in Turkey*, Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, 1962.
- Oran, Baskın. "Amerika İmajı", Baskın Oran (Ed.), *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Cilt 1 içinde (493), İstanbul: İletişim Yayınları, 2002.
- Oran, Baskın (Ed.). *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Cilt 1, İstanbul: İletişim Yayınları, 2002.
- Ortaylı, İlber. *Batılılaşma Yolunda*, İstanbul: Merkez Kitaplar, 2007.
- Orwell, George. *Orwell and Politics*, New York: Penguin Classics, 2001.

- Örnek, Cangül. "The Populist Effect: Promotion and Reception of American Literature in Turkey in the 1950s", Cangül Örnek ve Çağdaş Üngör (Ed.), *Turkey's Cold War: State, Ideology and Culture* içinde (130-155) London: Palgrave-Macmillan, 2013.
- Örnek, Cangül. "Cepheden Mektup Bekleyen Ülke: Kore Savaşı'nın Toplumsal Etkile-ri", Mehmet Ali Tuğtan (Ed.), *Kore Savaşı: Uzak Savaşın Askerleri* içinde (117-135), İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013, s. 123-124.
- Özdoğan, Günay Göksu. "Turan"dan "Bozkurt"a: Tek Parti Döneminde Türkçülük (1931- 1946), İstanbul: İletişim Yayınları, 2002.
- Özipek, Bekir Berat. "Anglo-Sakson ve Fransız Siyasal Modelleri Arasında Osmanlı ve Cumhuriyet Modernleşmesi", Ömer Laçiner (Ed.), *Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce Cilt 9: Dönemler ve Zihniyetler* içinde (927-945), İstanbul: İletişim Yayınları, 2009.
- Öztürk, Kenan. *Amerikan Sendikacılığı ve Türkiye, İlk İlişkiler: AFL-CIO'nun Avrupa Temsilcisi Irving Brown ile Söyleşi*, İstanbul: TÜSTAV Yayınları, 2004.
- Parmar, Inderjeet. "Selling Americanism, Combatting Anti-Americanism: The Historical Role of American Foundations, Anti-Americanism", *Working Papers 2004* içinde (18-26), Center for Policy Studies, Budapest: Central European University, 2004.
- Pells, Richard H. *The Liberal Mind in a Conservative Age: American Intellectuals in the 1940s and 1950s*, New York: Harper & Row, 1985.
- Parla, Taha. *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2001.
- Reisch, George. *How the Cold War Transformed Philosophy of Science, To the Icy Slopes of Logic*, Cambridge: Cambridge University Press, 2005.
- Reisman, David ve Nathan Glazer. "The Intellectuals and the Discontented Classes", Daniel Bell (Ed.), *The Radical Right, The New American Right Expanded and Updated* içinde (105-159), Garden City, N.Y.: Anchor Books, 1963.
- Robin, Ran Theodore. *The Making of the Cold War Enemy: Culture and Politics in the Military-Intellectual Complex*, Princeton, N.J.: Princeton University Press, 2001.
- Rustow, Dankwart A. "Middle East", Lucian W. Pye (Ed.), *Political Science and Area Studies, Rivals or Partners?* içinde (170-180), Bloomington & London: Indiana University Press, 1975.
- Rustow, Dankwart A. "Politics and Islam in Modern Turkey (1920-1955)" makalesinin aynı basımı, R. Frye (Ed.), *Islam and The West* içinde (69-107), Lahey: Mlouton, 1957.
- Rustow, Dankwart A. *The Appeal of Communism to Islamic Peoples*, Washington, D.C.: Brookings Institution, 1965.
- Sadoğlu, Hüseyin. "Hür Fikirleri Yayma Cemiyeti", Murat Yılmaz (Ed.), *Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce Cilt 7: Liberalizm* içinde (307-315), İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.
- Said Halim Paşa. *Buhranlarımız*, Tercüman 1001 Temel Eser, 1970.
- Saunders, Frances Stonor. *The Cultural Cold War: The CIA and the World of Arts and Letters*, New York: New York Press, 2000.
- Schrecker, Ellen. *No Ivory Tower: McCarthyism and the Universities*, New York: Oxford University Press, 1986.
- Schumpeter, Joseph. *Capitalism, Socialism and Democracy*, New York: Harper, 1950.
- Semiz, Yaşar. *Türk Amerikan Münasebetleri Işığında Chester Demiryolu Projesi 1909-1926*, Ankara: Yetkin Basımevi, 1995.

- Sertel, Sabiha. *Roman Gibi*, İstanbul: Ant Yayınları, 1969.
- Sertel, Sabiha ve Zekeriya Sertel. *Davamız ve Müdafamız: Makaleler, İddianameler, Müdafalar, Mahkeme Kararları, Yargıtay Kararları*, İstanbul: F-K Basımevi, 1946.
- Sever, Aşegül. *Soğuk Savaş Kuşatmasında Türkiye, Batı ve Ortadoğu 1945-1958*, İstanbul: Boyut Kitapları, 1997.
- Somel, Ali. "Türkiye'de 1960'lardan 1970'lere Planlama Efsanesi", Ömer Laçiner (Ed.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 9: Dönemler ve Zihniyetler içinde* (319-333), İstanbul: İletişim Yayınları, 2009.
- Subaşı, Necdet. "1960 Öncesi İslâmî Neşriyat: Sindirilme, Tahayyül ve Tefekkür", Yasin Aktay (Ed.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 6: İslamcılık içinde* (217-235), İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.
- Süslü, Azmi. *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nin 50 Yıllık Tarihi*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1986.
- Şahin, Nail. "Psikoloji", *Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Bilim ve "Sosyal Bilimler" içinde* (203-226), Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 1997, s. 203-226.
- Tanpınar, Ahmed Hamdi. *Huzur*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2008.
- Taşkın, Yüksel. *Anti-Komünizmden Küreselleşme Karşıtlığına: Milliyetçi Muhafazakâr Entelijansiya*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2007.
- Tekeli, İlhan ve Selim İlkin. "Türkiye'de Ulaştırmanın Gelişimi", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 10, (Tarih yok), İstanbul: İletişim Yayınları, s. 2758-2768.
- Thomas, Lewis V. ve Richard N. Frye. *The United States and Turkey and Iran*, New York: Archon Books, 1971.
- Timur, Taner. *Türk Devrimi: Tarihi Anlamı ve Felsefi Temelleri*, Ankara: Sevinç Matbaası, 1968.
- Timur, Taner. *Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1991.
- Tirali, Naim. *Yirmi Beş Kuruşa Amerika*, İstanbul: Yazko, 1983.
- Toprak, Zafer. *Türkiye'de 'Millî İktisat' (1908-1918)*, Ankara: Yurt Yayınları, 1982.
- Tunaya, Tarık Zafer. *Türkiye'nin Siyasî Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010.
- Tunaya, Tarık Zafer. *İslamcılık Cereyanı*, İstanbul: Baha Matbaası, 1962.
- Tunçay, Mete. *Türkiye'de Sol Akımlar*, Cilt 1, İstanbul: BDS Yayınları, 1991.
- Turhan, Mümtaz. *Garblılaşmanın Neresindeyiz?*, İstanbul: Yağmur Yayınları, 1967.
- Turkish-American University Association, *Report on the Conference on Problems of Research in Turkey, Yalova, Turkey, July 6, 7, and 8, 1953*, İstanbul, 1953.
- Türkdoğan, Orhan. *Köy Sosyolojisinin Temel Sorunları*, İstanbul: Dede Korkut Yayınları, 1977.
- Türköne, Mümtaz'er. *Siyasî İdeoloji olarak İslamcılığın Doğuşu*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1991.
- Ülken, Hilmi Ziya. *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul: Ülken Yayınları, 2005.
- Ülman, Haluk. *Türk-Amerikan Diplomatik Münasebetleri*, Ankara: Sevinç Matbaası, 1961.
- Vassaf, Gündüz. "Turkey", Virginia S. Sexton ve John D. Hogan (Ed.), *International Psychology: Views From Around the World içinde* (383-389), Lincoln: University of Nebraska Press, 1992.
- Wallerstein, Immanuel. "The Unintended Consequences of Cold War Area Studies", Noam Chomsky ve Laura Nader (Ed.), *The Cold War and the University: Toward an Intellectual History of the Postwar Years içinde* (195-232), New York: New Press, 1997.

- Ward, Robert E. ve Dankwart A. Rustow. *Political Modernization in Japan and Turkey*, Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1964.
- Yalman, Ahmed Emin. *Turkey in My Time*, Norman: University of Oklahoma Press, 1956.
- Yerasimos, Stefanos. *Türk-Sovyet İlişkileri: Ekim Devriminden "Millî Mücadele"ye*, İstanbul: Gözlem Yayınları, 1979.
- Zinn, Howard. *A People's History of the United States*, New York: Harper Collins Publishers, 2003.
- Zürcher, Erik Jan. *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2003.

Makaleler

- Aktay, Yasin. "Soğuk Savaş Dönemi Arap İslamcılığında Sol ve Sosyalist Bağlam", *İslâmiyat*, Cilt 5, Sayı 2, 2002, s. 43-68.
- Alkan, Mehmet Ö. "Kore'de Birleşen, Kıbrıs'ta Ayrılan Yollar: Türkiye'de Amerikan İmajının Değişimi (1945-1980)", *Toplumsal Tarih*, Sayı 118, Ekim 2003, s. 54-57.
- Batur, Sertan ve Ersin Aslıtürk. "On critical psychology in Turkey", *Annual Review of Critical Psychology*, No. 5, 2006, s. 21-41.
- Berger, Mark T. "Decolonization, Modernisation and Nation-Building: Political Development Theory and the Appeal of Communism in Southeast Asia, 1945-1975", *Journal of Souteast Asian Studies*, No. 34 (3), October 2003, s. 421-448.
- Citino, Nathan J. "The Ottoman Legacy in Cold War Modernization", *International Journal of Middle East Studies*, No. 40, 2008, s. 579-597.
- Cumings, Bruce. "Boundary Displacement: Area Studies and International Studies during and after the Cold War", *Bulletin of Concerned Asian Studies*, Vol. 29, No. 1, 1997, <http://www.mtholyoke.edu/acad/intrel/cumings2.htm> (1 Aralık 2009).
- Çiğdem, Ahmet, Fethi Açıkel, Necmi Erdoğan ve Tanıl Bora. "Şerif Mardin'le Merkez-Çevre Analizi Üzerine", *Toplum ve Bilim*, Sayı 105, 2006, s. 7-10.
- Erdem, Murat ve Kenneth W. Rose. "American Philanthropy in Republican Turkey: The Rockefeller and Ford Foundations", *The Turkish Yearbook of International Relations, Special Issue on 200 Years of Turkish-American Relations*, No. 3, (2000/2), s. 131-157.
- Fisher, Donald. "The Role of Philanthropic Foundations in the Reproduction and Production of Hegemony: Rockefeller Foundations and the Social Sciences", *Sociology*, Vol. 17, No. 2, 1983, s. 206-233.
- Güler, Birgül Ayman. "1950'li Yıllarda Kamu Disiplini: Disiplinin Kuruluşu Nasıl Gerçekleştirilmişti?", *Memleket Siyaset Yönetim*, Cilt 3, Sayı 7, 2008, s. 6-28.
- Güler, Birgül Ayman. "Nesnesini Arayan Disiplin: Kamu Yönetimi", *Amme İdaresi Dergisi*, Cilt 27, Sayı 4, Aralık 1994, s. 3-19.
- Hilgard, Ernest R. "Walter Richard Miles: 1885-1978", *American Journal of Psychology*, September 1980, Vol. 93, No. 3, s. 565-568.
- Johnson, Chalmers. "Preconception vs. Observation, or the Contributions of Rational Choice Theory and Area Studies to Contemporary Political Science", *Political Science and Politics*, Vol. 30, No. 2, June 1997, s. 170-174.
- Kağıtçıbaşı, Çiğdem. "Psychology in Turkey", *International Journal of Psychology*, Vol. 29, No. 6, 1994, s. 729-738.
- Kara, Nihal. "Türkiye'de Çok Partili Sisteme Geçiş Kararının Nedenleri", *Yapıt*, Sayı 8 (İnönü Özel Sayısı), Aralık-Ocak 1984-1985, s. 64-75.

- Karaömerlioğlu, Asım. "Türkiye'de Çok-Partili Demokrasiye Dönüşün Toplumsal Dinamikleri", *Toplum ve Bilim*, 2006, Sayı 106, s. 174-191.
- Kırtunç, Ayşe. "Interview With Neclâ Aytür", *Journal of American Studies of Turkey*, No. 3, 1996, s. 59-68.
- Koçak, Cemil. "Hüseyin Cahit Yalçın ve Fikir Hareketleri", *Tarih ve Toplum*, Cilt 12, Sayı 68, Ağustos 1989, s. 86-94.
- Lefevre, Robert. "On the Other Hand," *Rampart Journal*, Bahar 1966, s. 83-85.
- Lerner, Daniel ve Richard D. Robinson. "Swords and Ploughshares: The Turkish Army as a Modernizing Force", *World Politics*, Vol. 13, No. 1, October 1960, s. 19-44.
- McKinney, Fred. "Psychology in Turkey: Speculation Concerning Psychology's Growth and Area Cultures", *American Psychologist*, No. 15, 1960, s. 717-721.
- Örnek, Cangül. "Türk Ceza Kanunu'nun 141 ve 142. Maddelerine İlişkin Tartışmalarda Devlet ve Sınıflar", *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt 69, Sayı 1, 2014, s. 109-139.
- Örnek, Cangül. "Hegemonya Mücadelesi Bağlamında Filantropi ve Sosyal Bilimler: 1953 Yalova Konferansı Örneği", *Amme İdaresi Dergisi*, Cilt 46, Sayı 3, Eylül 2013, s. 141-166.
- Özdalga, Elisabeth. "The Hidden Arab: A Critical Reading of the Notion of 'Turkish Islam'", *Middle Eastern Studies*, Vol. 42, No. 4, July 2006, s. 551-570.
- Pakin, Esra. "American Studies in Turkey During the 'Cultural' Cold War", *Turkish Studies*, Vol. 9, No. 3, September 2008, s. 507-524.
- Parmar, Inderjeet. "American Foundations and the Development of International Knowledge Networks", *Global Networks*, Vol. 2, No. 1, 2002, s. 13-18.
- Parry-Giles, Shawn J. "The Eisenhower Administration's Conceptualization of the USIA: The development of Overt and Covert Propaganda Strategies", *Presidential Studies Quarterly*, Vol. 24, No. 2, 1994, s. 263-276.
- Rustow, Dankwart A. "The Army and the Founding of the Turkish Republic", *World Politics*, Vol. 11, No. 4, July 1959, s. 513-552.
- Toprak, Zafer. "Türkiye'de Amerikan Üniversitesi Sorunu: Demokrat Parti, Lozan ve Robert Koleji", *Toplumsal Tarih*, Aralık 2003, Sayı 120, s. 92-97.
- Vassaf Gündüz. "Bir Bağımsızlık Kavgası: 'Dünden Yarına Türkiye'de Psikoloji'", *Bilim ve Sanat*, Sayı 22, Ekim 1982, s. 30-31.
- Wolf-Gaza, Ernest. "John Dewey in Turkey: An Educational Mission", *Journal of American Studies of Turkey*, No. 3, 1996, s. 15-42.

Elektronik Kaynaklar

- Dalton, Russell J. "Social Modernization and the End of Ideology Debate: Patterns of Ideological Polarization", Nisan 2005, s. 2-3, <http://www.socsci.uci.edu/~rdalton/archive/jjps06.pdf> (20 Nisan 2010).
- Ersoy, Osman. "Ankara Üniversitesi DTCTF Kütüphanecilik Bölümü'nün Onbeş Yılı", http://www.kutuphaneci.org.tr/web/node.php?action=6&type=6&target=contentShow&id=1709&node_id=348 (25 Kasım 2009).
- Rose, Kenneth. "The Rockefeller Foundation's Fellowship Program in Turkey, 1925-1983", *The Rockefeller Archive Center*, <http://www.rockarch.org/publications/resrep/pdf/roseturkey.pdf> (21 Mayıs 2009).
- Education: Technology for Turkey*, 1960, <http://www.time.com/time/magazine/article/0,9171,871659-1,00.html#ixzz0YHSeMoLw> (27 Kasım 2009).
- The United States Information Agency: A Commemoration*, <http://dosfan.lib.uic.edu/usia/abtusia/commins.pdf> (1 Aralık 2009).

Tezler

- Acar, Ayla. "Soğuk Savaş Yıllarında Amerikan Kültürünün Türkiye'ye Girişinde Basın (1945-1960)", *Yayımlanmamış Doktora Tezi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi SBE, 2008.
- Azman, Ayşe. "Türk Basınında Siyasi Bir Gazeteci Hüseyin Cahit Yalçın", *Yayımlanmamış Doktora Tezi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi SBE, 1994.
- Bozkurt, İbrahim. "Türk Kamuoyunda Amerika İmgesi (1945-1980)", *Yayımlanmamış Doktora Tezi*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2008.
- Erdem, Murat. "Türk-Amerikan Kültürel İlişkileri (1960-1980)", *Yayımlanmamış Doktora Tezi*. İzmir: Ege Üniversitesi SBE, 2005.
- Kurt, Mustafa. "1950 Sonrası Türk Edebiyatında Varoluşçu Felsefeden Etkilenen Yazarların Romanlarında Yapı, Tema ve Anlatma", *Yayımlanmamış Doktora Tezi*. Ankara: Gazi Üniversitesi SBE, 2007.
- Yıldırım, Sinan. "From 'Imaginary' to 'Real': A Social History of Peasantry to In Turkey (1945-1960)", *Yayımlanmamış Doktora Tezi*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Atatürk Enstitüsü, 2009.
- Yüksel, Nahit. "Fikir Hareketleri Dergisi", *Yayımlanmamış Doktora Tezi*. Ankara: Ankara Üniversitesi SBE, 2004.

Film

- Tuncer, Berrin Balay (Yapımcı). Özdem, Önder M. ve Berrin Balay Tuncer (Yönetmen), *ODTÜ Tarihi Bölüm 1: Bozkırı Yeşertenler 1956-1963* [Film], Türkiye: Gisam, 2006.

Dizin

6. Filo 29

- 1951 Tevkifatı 66, 75, 83, 85, 87, 122,
134, 161, 169, 171-174, 180-185,
204, 210, 215, 223, 226, 232, 323,
332, 333
- 27 Mayıs 1960 Darbesi 160, 164, 271, 272
- 1984 (George Orwell) 71, 99, 129, 368,
373
- Abadan, Nermin 199, 200, 208, 210-213,
215, 219, 222, 223, 228, 364
- ABD 11, 14-20, 22-24, 27-39, 49, 54,
56-148, 151-159, 162-190, 192-194,
196-198, 200-208, 210-216, 218-
233, 236, 238-250, 254, 257-259,
261, 263, 264, 267-274, 277-284,
288-291, 294, 296-302, 313-315,
318-328, 330, 332, 333, 339, 342,
344, 346-366, 369
- ABD mandası 62, 63
- Abdullah Cevdet 43
- Abdülnasır, Cemal 346
- Abrams, Charles 235, 236, 241
- Açık Toplum ve Düşmanları* (Karl
Popper) 126
- Adivar, Halide Edib 62, 113
- Adorno, Theodor W. 119, 121
- Afrika 52, 59, 276, 277
- Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin
Kökeni* 79
- Akçura, Yusuf 45, 61
- Akis 80, 241
- Akşam 90
- Aktay, Yasin 309, 322, 335, 340, 341, 343,
348, 366, 369, 371, 372
- Alkan, Mehmet Ö. 89, 303, 307, 308, 366,
368, 372

- Allen, Mark K. 206
- Ali, Sabahattin 74
- Ali Suâvi 42
- Alman Sosyal Demokrat Partisi (SDP) 132
- Almanya 24, 25, 48, 50, 53, 56, 62, 71,
99-101, 105, 119, 121-123, 130-134,
201, 254, 278, 306, 308, 318, 328,
329, 351-353, 358
- Alp, Tekin 45
- Alperovitz, Gar 15
- American Turkish Encounters: Politics
and Culture 1830-1989* (Ed.: Criss,
Esenbel, Greenwood, Mazzari) 13
- America, Russia and the Cold War* (Wal-
ter Lafeber) 15
- Amerika Birleşik Devletlerinde Kamu
Yönetiminin Doğuşu ve Gelişmesi*
(Vakur Versan) 220
- Amerikan edebiyatı 88, 231, 232
- Amerikan etkisi 22, 23, 27, 33, 77, 87,
187, 313, 349, 354, 355
- Amerika'nın Sesi Radyosu 171, 179, 180,
181
- Amerikan Komünist Partisi 79, 96, 97,
99, 109
- Amme İdaresi 9, 68, 208, 210-215, 228
- Anadolu 54, 55, 60, 61, 62, 166, 174, 178,
185, 191, 319, 326, 340, 351, 368
- And, Metin 272, 298
- Anglosakson dünyası 70, 273, 278, 316
- Anglosakson düşüncesi 11, 70, 195, 313,
349, 352, 355
- anti-Amerikanizm 12, 325, 363
- anti-Batıcı 254, 350
- antifaşist 56, 99, 146
- antikomünist 14, 28, 31, 34, 54, 56, 57,
66, 73, 74, 81, 94, 95, 102-104,
107, 109, 111-113, 116, 117, 123,
127-129, 132-134, 141, 172, 173,

- 179, 182, 256, 262, 267, 273, 274,
278, 285, 287-289, 327, 328, 346,
358, 359
- antikomünizm 3, 5, 11, 49, 52, 53, 57, 70,
110, 133, 134, 313, 323, 326, 333,
349, 350, 354, 355
- antiliberal 126
- anti-Marksist 34, 124, 255
- antisömürgeci 52, 145, 148, 150, 153,
158, 212, 292, 309, 342- 344, 346,
347, 357, 361
- Apaydın, Burhan 263
- Aragon, Louis 17, 174
- Arap Birliği 293
- Arap dünyası 52, 158, 212, 233, 293, 346
- Arendt, Hannah 122, 123
- Armaoğlu, Fahir 59, 210, 233, 268, 365
- Aron, Raymond 130, 365
- Asya 52, 63, 276, 294
- Atatürk, Mustafa Kemal 51, 89, 197, 245,
246, 274-276, 331, 356, 367, 374
- Atatürkçülük 277, 331
- Atılğan, Gökhan 75, 79, 80, 190, 191,
193, 365
- Atomic Diplomacy: Hiroshima and Pots-
dam* (Gar Alperovitz) 15
- Avcıoğlu, Doğan 50, 84, 85, 86, 365
- Aybar, Mehmet Ali 74, 76
- Aydemir, Şevket Süreyya 50, 52, 84,
297, 365
- Aydınlanma 119, 121, 196, 251, 315, 317
- Aydınlanmanın Diyalektiği* (Max Hork-
heimer ve Theodor W. Adorno)
119
- Aydınların Afyonu* (Raymond Aron) 130
- Aytür, Neclâ 231, 232, 373
- Bağdat Paketi (1955) 67, 234, 236, 237,
292, 295, 344, 346, 348
- Ball, Max 84
- Ball, Robert Hamilton 231, 232
- Ballantine, Duncan Smith 242-244
- Baltalimanı Ticaret Antlaşması (1838)
44
- Barber, Laurence L. 213
- Barker, James 84, 210
- Başgil, Ali Fuat 34, 249, 262-267, 365
- Batı Avrupa 17, 99, 149, 254, 256, 266,
285
- Batı bloku 11, 16, 24, 67, 80, 131, 163,
236, 251, 268, 307
- Batıcılık 24, 43, 44, 302, 312, 325, 365,
369
- Bayar, Celal 90, 91, 171, 245, 365
- Bebel, August 79
- Beier, Delton C. 206
- Bell, Daniel 104, 106, 110, 114-117, 123,
124, 126, 152, 289, 365, 369, 370
- Beneš, Eduard 251
- Berkes, Mediha 190
- Berkes, Niyazi 40, 47, 73, 190, 191, 193,
194, 304, 307, 365
- Bluett, William 234, 235, 236
- BM (Birleşmiş Milletler) 9, 107, 235,
236, 240
- Bolşevik 14, 54, 55, 98, 112
- Bolşevik Devrimi (1917) 14, 98
- Bolşeviklik 55, 259, 260, 332
- Bora, Tanıl 222, 325, 365, 372
- Boran, Behice 73, 79, 80, 190-194, 365
- Boratav, Pertev Naili 45, 49, 73, 193, 203,
365, 366
- Bowen, Harold 162
- Brecht, Bertolt 132
- Bristol, Mark 54, 64, 351
- Britanya 55, 129, 145, 146
- Brown, Irving 81, 370
- Brzezinski, Zbigniew 123
- Burdell, Edwin S. 239, 240
- Burks, Sidney 231
- Burnham, James 104, 106
- Bütün Dünya* 91, 318
- Büyük Doğu* 35, 74, 313, 316, 320-337,
345, 347, 364, 368
- Caldwell, Lynton K. 213
- Camus, Albert 75, 131
- Carnegie Vakfı 136, 156, 168

- Carr, Edward Hallett 14
Caucasian Review 329
 Cevdet Paşa 42
 Chambers, Whittaker 112
 Chester, Colby M. 63, 371
 Chester Projesi 63
 Chicago Okulu 127, 136, 190, 192, 193
 CHP (Cumhuriyet Halk Partisi) 9, 72, 85, 86, 160, 251, 272, 321, 330, 333, 337, 338
 CIA (Merkezi İstihbarat Teşkilatı) 9, 18, 109, 133, 134, 146, 370
 Cobban, Alfred 251
 Criss, Nur Bilge 13
Cumhuriyet 9, 23, 27, 29, 43, 45, 48, 49, 51, 52, 64, 70, 85, 88-90, 193, 201, 205, 208, 244, 265, 270, 273, 302, 303, 307, 308, 311, 312, 322, 335, 338, 351, 355, 356, 366, 368-371
 Cumings, Bruce 161, 372
 Cündübeyoğlu, Kemal 263
 Çin 108, 109, 152, 160
 çok partili 37, 57, 71-73, 95, 157, 160, 165, 175, 263, 264, 273, 282, 312, 360
 Daver, Abidin 90
 de Fontenay, Henri Bourdeau 214
 Demiray, Tahsin 197
 Demirkan, Selahaddin 196, 197
 Demir Perde 256, 279
Demokrasi ve Hürriyet (Ali Fuat Başgil) 253, 265, 365
demos 124
 deneysel/tecrübi sosyoloji 195, 196, 199, 203, 205, 206
 Dereli, Hamit 232
Dergi 318, 328
 Descamps, Paul 196
 Descartes, René 291
 de-Stalinizasyon 290
détente 69
 devletçilik/devletçi 163, 281, 284, 285, 337
 devrimcilik/devrimci 104, 107, 119, 138, 260, 316, 319, 331
 Dewey, John 64, 105, 110, 133, 170, 373
 Diker, Vecdi 235, 236
 Dikerdem, Mahmut 256, 366
 diktatörlük 252, 253, 256, 258, 259
 Dimock, Marshall 211-215
 Doğramacı, İhsan 246
 Doğrul, Ömer Rıza 313, 323, 327, 328, 331, 339, 342
 Doğu Avrupa 107, 111, 139
 Doğu Sorunu 40, 59, 60
 Dönmezer, Sulhi 263, 268
 DP (Demokrat Parti) 9, 27, 67, 68, 73, 74, 80, 84, 86, 87, 160, 174, 175, 197, 241, 242, 245, 263, 265, 271, 277-283, 285-287, 297, 322, 332, 338, 346, 347, 360, 362
 DTCF (Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi) 9, 73, 74, 190, 193, 194, 197, 203, 205, 206, 230, 231, 366, 373
 Durkheim, Émile 197, 199
Dünya için Mücadele (James Burnham) 106
Dünya İmparatorluğu'na Doğru (Lucien Morice) 267
 Ecevit, Bülent 272, 288, 289
 Eczacıbaşı, Nejat 229
 Ege, Nezahet Necmettin 246, 263, 269, 355, 374
 Einstein, Albert 257, 317
 Eisenhower, Dwight D. 154, 155, 240, 315, 373
Ekmek ve Şarap (Ignazio Silone) 131
 emperyalist 40, 44, 45, 49, 50, 58, 62, 63, 68, 78, 97, 120, 255, 258, 307
 emperyalizm 23, 40, 46, 47, 50, 52, 242, 298
 Engels, Friedrich 79, 375
 Erbakan, Necmettin 341
 Erder, Necat 295
 Erdoğan, Mustafa 222, 336, 366, 372
 Eroğlu, Cem 74, 75, 85, 367

- Ersoy, Osman 230, 373
 Ertegün, Münir 66, 167
 Esenbel, Selçuk 13
 Esmer, Ahmet Şükrü 90
 Eşref Edib 313, 338
 Evans-Vaughan, George 212
- faşist 20, 53, 56, 78, 98, 100, 131, 146, 253, 260
 faşizm 19, 100, 116, 120, 141, 143, 253, 256, 260, 261, 262
 ferdiyetçi/ ferdiyetçilik 239, 284, 291
 Feyzioğlu, Turhan 217, 272, 279
 Fındıkoğlu, Ziyaeddin Fahri 195, 196, 198, 199, 368
Fikir Hareketleri 34, 249, 250-262, 267, 268, 270, 274, 316, 364, 373, 374
 Filistin 59, 322, 345
 Fisher, Donald 136, 154, 372
Fontamara (Ignazio Silone) 131
 Ford 96, 136, 138, 156, 161, 166, 168, 169, 220, 227-230, 372
 Ford Vakfı 168, 169, 220, 230
 Forum/Forumcular 34, 68, 217, 233-235, 237, 239, 241-243, 246, 249, 250, 252, 259, 270-299, 317, 331, 359, 360, 364, 365
 Franco, Francisco 99, 100
 Frankfurt Okulu 119-123
 Fransa 17, 40, 55, 105, 129-131, 133, 134, 166, 174, 201, 213, 214, 253, 315, 316, 347, 348, 350, 352, 353
 Friedman, Milton 127
 Friedrich, Carl 123, 375
 Fulbright 169, 201, 205, 206, 226, 227, 230-232, 237
- Gandhi, Mahatma 344
 Garwood, David A. 243, 244, 367
 Gasset, José Ortega y 118, 122, 123, 289
 Gibb, H.A.R. 162
 Gide, Andre 131, 251
- Gilman, Nils 151, 163, 367
Gladio 131, 363
 Glaeson, Abbott
 Gökalp, Ziya 44, 45, 53, 89, 194, 274, 275, 370
 Görün, Fikret 239
Görüşler 261
 Greenwood, Tony 13
 Guilbaut, Serge 18, 367
 Gurland, A.R.L. 120
 Güler, Birgül Ayman 208, 209, 218, 372
 Güneş, Turan 272
Gün Ortasında Karanlık (Arthur Koestler) 130
- halkçılık 53, 86, 262
 Halk Partisi 9, 253, 260
 Hamlin, Cyrus 61
 Hanioglu, Şükrü 43
Hareket 340, 364, 366
Hayat 91
 Hayek, Friedrich 127, 128, 130, 291, 367
Hayvan Çiftliği (George Orwell) 130
 Heckscher, Gunnar 211, 213, 215
 Helphand, Alexander (Parvus) 45
 Hildreth, Gertrude 205
 Hitler, Adolf 25, 100
 Hollander, Edwin 205
 Hollywood sineması/filmleri 87, 91, 92, 103, 109, 186, 298
Homo economicus 336
 Hook, Sydney 104, 105, 110, 133, 289
 Horkheimer, Max 119-121
 Hruşçov, N.S. 105, 290
 Huntington, Samuel 160
 Hür Dünya 34, 53, 71, 82, 256, 262, 266, 278, 292, 333
Hür Fikirler 34, 249, 262-270, 364
 Hür Fikirleri Yayma Cemiyeti 263, 265, 266, 365, 370
- I. Dünya Savaşı 38, 45, 58, 62, 63, 97, 111, 258, 309

- II. Abdülhamit 24, 43, 302, 306, 307, 345, 368
- II. Dünya Savaşı 14, 16, 20, 22, 25, 28, 29, 35, 37, 46, 49, 50, 52, 53, 56-58, 63, 64, 73, 94, 100, 103, 105, 118, 141, 144, 145, 157, 187, 198, 203, 246-248, 272, 301, 305, 312, 315, 328, 329, 337, 350, 352, 355
- III. Selim 40
- İdeolojilerin Dünya Savaşı: Soğuk Savaş* 13
- İdeolojinin Sonu* (Daniel Bell) 123
- İkbal, Muhammed 344, 345
- İki Şehrin Hikâyesi* (Film; Yönetmen, Jack Conway) 173
- İktidar Seçkinleri* (C. Wright Mills) 110
- İlyasoğlu, Aynur 193, 368
- İnal, Sefai 239
- İnce, Celal 89
- İngiliz İşçi Partisi 285
- İngiltere 14, 49, 50, 54, 55, 60, 65, 67, 71, 104, 105, 134, 157, 166, 184, 233-237, 244, 253, 254, 261, 265, 269, 270, 278, 279, 289, 292, 295, 296, 306-308, 319, 327, 344, 346, 350, 352
- İnönü, İsmet 25, 37, 71, 254, 264, 373
- İran 66, 157, 165, 341
- İslâm* 343, 347, 348, 364
- İslam Birliği 342-346, 348, 361
- İslamcılık 300, 301, 302, 304, 305, 309, 312, 322, 335, 343, 348, 366, 369, 371
- İslâm Dünyası* 35, 313, 320, 335, 342, 343, 364
- Islam and the West* (Bruce Cumings) 161, 370
- Islamic Society and the West* (H.A.R. Gibb ve Harold Bowen) 162
- İspanya İç Savaşı (1936-39) 98, 100, 129
- İsrail 206, 292, 322, 345
- İtalyan Komünist Partisi 131
- İtalyan Sosyalist Partisi 131
- İttihatçılar 48
- İttihat ve Terakki 46, 48
- İvedili Plan (1946) 84
- Japonya 15, 101, 161, 165, 320
- Jefferson, Thomas 89
- Josselson, Michael 133, 134
- Jön Türkler 40, 43
- Kaçmazoğlu, Bayram 196, 197, 199, 368
- Kadın ve Sosyalizm* (August Bebel) 79
- Kara, İsmail 71, 303, 310, 368, 373
- Karasu, Bilge 75, 208, 272, 368
- Karasu, Koray 208
- Karpat, Kemal 164, 165, 235, 236, 237, 238, 239
- Katznelson, Ira 126, 368
- Kaza ve Vilayet İdaresi Üzerinde Bir Araştırma* 217
- Kelly, Robert G. 232
- Kemalist 23, 24, 27, 28, 30, 34, 35, 37, 51, 53-56, 87, 163, 191, 204, 248, 272, 274, 275, 277, 284, 291, 294, 298, 301, 330, 333, 335, 337, 349, 356, 359-362, 365
- Kemalizm 53, 246, 270, 275, 276, 294, 327, 370
- Kennan, Georg 13
- Kerwin, Robert 159, 228, 229
- Keyder, Çağlar 48, 339, 368
- Kıbrıs 27, 89, 295, 296, 362, 372
- Kılıç, Altemur 90
- Kırimal, Edige 318, 329
- Kısakürek, Necip Fazıl 313, 327, 368
- Kıta Avrupası 77, 78, 147, 189, 194, 195, 199, 207, 214, 248, 270, 291, 315, 316, 319
- Kız Koleji 61, 168, 206
- Kirby, Diane 110, 111, 165, 368
- Kirchheimer, Otto 120
- Kitlelerin Ayaklanması* (José Ortega y Gasset) 118
- Kocabaşoğlu, Uygur 61, 62, 325, 365, 368
- Koç, Vehbi 229
- Koçak, Cemil 252, 255, 261, 262, 373
- Koestler, Arthur 130, 134, 290, 291
- kollektivizm 127, 128

komünizm 14, 39, 52, 53, 56, 57, 66, 72,
78, 92, 131, 172, 199, 256, 259, 268,
276, 281, 314, 330, 331, 346, 347
Komünizmle Mücadele Dernekleri 23,
326, 332
Kore Savaşı (1950-53) 75, 77, 89, 142,
172, 179-182, 370
Korsch, Karl 132
Kölelik Yolu (Friedrich Hayek) 127
Kösemihal, Nureddin Şazi 195, 196, 369
Kutub, Seyyid 341
Küçük, Yalçın 13, 51, 90, 276, 369
kültürel emperyalizm 23, 46, 298
kültürel Soğuk Savaş 13, 18, 130-132,
175, 248, 289, 363

Labarthe, Emile 251
Lafeber, Walter 15
laiklik 265-267, 274, 279, 300, 315, 319,
330-333, 352, 360-363
Lasky, Mervin 105, 132, 133
Latin Amerika 52, 58, 68, 152, 160, 171,
211
Laughlin, Henry 109
Lazarsfeld, Paul 121, 137
LeFevre, Robert 15, 16
Le Play / Le Playcilik 189, 196-198
Lewis, Bernard 61, 157, 162, 165, 230,
244, 318, 369, 371
liberalizm/liberal 253, 263, 264, 285
Lippmann, Walter 267
Lipset, Seymour Martin 114, 116, 126,
369
Lozan 49, 51, 54, 55, 63, 64, 241-243, 373
Lukács, Georg 132

Macdonald, Dwight 104
Marcuse, Herbert 120, 121
Mardin, Şerif 42-46, 164, 165, 193, 221,
222, 272, 289-291, 308, 336, 369, 372
Markopaşa 76, 77, 334, 364
Marksist 110, 124, 192, 193, 256, 275, 287

Marksizm 47, 79, 80, 115, 118, 119, 124,
126, 137, 139, 142, 150, 192, 193,
255-257, 259, 317, 329, 330, 340,
341, 358
Marshall Planı (1948) 21, 32, 66, 77, 81,
83, 84, 90, 107, 145, 154, 157, 167,
179, 215, 273, 281, 357
Marx, Karl 79, 124, 257, 329
materyalizm 109, 137, 340
Mazzari, Louis 13
McCarthy, Joseph 16, 19, 31, 75, 102,
112, 113, 115, 142, 278
McCarthycilik 113
McGhee, George 66-68, 83, 369
McKinney, Fred 201, 202, 205, 206, 373
Menderes, Adnan 69, 363
Menşevik 103
Meray, Seha 223
Merleau-Ponty, Maurice 131
Merton, Robert 137, 199
Meşrutiyet 300, 302-304, 307, 308, 313,
360, 366, 368
Mihçioğlu, Cemal 210, 211-219, 275, 369
Mısır 40, 68, 91, 153, 292, 293, 307, 346
Miles, Walter 205, 372
Millet Partisi 322, 333
Milli Görüş Hareketi 341
milliyetçilik 284, 294, 326, 335
Mills, C. Wright 104, 110
Missouri gemisi 66, 88, 167, 324
modernleşme hareketleri 29
modernleşme teorisi 33
Modern Türkiye'nin Doğuşu (Bernard
Lewis) 162
Moltke, Wilhelm V. von 235
Monroe Doktrini (1823) 58
Montrö Boğazlar Sözleşmesi (1936) 64,
65
Moreno, J. L. 196
Morice, Lucien 267
Mosca, Gaetano 251
Moskova Radyosu 179
Muggeridge, Malcolm 132

- Mussolini, Benito 100, 118
 Mustafa Fazıl Paşa 42
 Musul 55, 63
 müsavat 310
 Myrdal, G. 291
- Nabokov, Nicolas 132-134
 Namık Kemal 42, 45, 89
 Napoléon Bonaparte 42
 NATO (Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü) 9, 21, 27, 66, 67, 77, 84, 165, 181-184, 295, 296, 321, 348, 366, 369
 Nâzım Hikmet 74
 Nazi Almanyası 24, 56, 105, 119, 123, 201, 278, 328, 358
 Naziler 25, 132
 Nazizm 119, 122
 Neumann, Franz 120
New York Modern Sanat Düşüncesi'ni Nasıl Çaldı (Serge Guilbaut) 18
 Nitti, Francesco 251, 257-259
 Noll, Victor 206
 NYU (New York Üniversitesi) 9, 209, 216-218
- ODTÜ (Orta Doğu Teknik Üniversitesi) 9, 68, 206, 234-241, 366, 374
 Ogan, Raif 35, 313, 333, 342-345, 364
 Okyar, Osman 233, 245, 263, 272, 280, 369
 Ortaylı, İlber 62, 370
 Orwell, George 104, 129, 130, 153, 370, 375
 Osmanlı İmparatorluğu 31, 39, 44, 47, 59, 60, 62, 63, 157, 294, 302, 307, 327, 345, 350
 Öney, Taceddin 35, 313, 320, 335, 343, 364
 Örnek, Cangül 3, 4, 13, 53, 88, 93, 181, 198, 228, 245, 367, 370, 373
 Özcan, Salih 313
 Öztürk, Kenan 81, 370
- Pamir, Zafer 236, 240
 Panislamizm 305, 306
 Pantürkçü 25, 50, 53
Parayı Verdi Düdüğü Çaldı (Frances Stonor Saunders) 18
 Parsons, Talcott 114, 137, 148
Partisan Review 104, 105, 132
 Pelister, Habil Âdem 330
 Pells, Richard H. 104, 106, 115, 116, 370
 Perkins, G. Holmes 234, 235
 Peters, Wilhelm 201
 Philips, William 104
 Planck, Max 317
 Pollock, Friedrich 120
 Popper, Karl 126, 375
 pozitivizm
 pragmatizm 309, 312, 353, 361
 Pratt, Carroll C. 205
 Prens Sabahattin 196,-199, 274, 275
 Project Troy 139
 Pronko, Nicholas 205
- Rahv, Philip 104
 RAND 109, 139, 140
 Reagan, Ronald 111, 112
 Reed, Homer 104, 162, 165, 205
 Reese, Thomas 206
Resimli Hayat 91
 Reves, Emery 267
 revizyonist 14, 18
 Robert Koleji 168, 241, 242, 351, 373
 Rockefeller 136, 156, 166, 168, 217
 Rockefeller Vakfı 31, 136, 137, 154, 168, 169, 171, 224, 227, 228, 231-233, 244
 Rockwell, John 206
 Rogers, Spaulding 206
 Rose, Kenneth W. 166, 169, 372, 373
 Roosevelt, Franklin Delano 79, 89, 100, 101, 136, 155, 260, 281
 Rosenberg, Ethel 108
 Rosenberg, Julius 108
 Rosenberg, Harold 104
 Russell, Bertrand 124, 132, 133, 373

- Rustow, Dankwart 158, 161-165, 291, 370, 372, 373
- Rusya 24, 54, 115, 173, 259, 278, 288, 306, 308, 314, 320, 323, 327, 330, 350
- Safa, Peyami 295, 296, 313, 316-319, 329-331
- Said Halim Paşa 305, 311, 370
- Sarc, Ömer Celal 228
- Sartre, Jean Paul 17, 75, 131, 134, 174, 290, 317
- Saunders, Frances Stonor 18, 134, 370
- Savcı, Bahri 272
- SBF (Siyasal Bilgiler Fakültesi) 9, 210-219, 295, 359, 364
- Schrecker, Ellen 74, 103, 105, 142, 371
- Schumpeter, Joseph 124, 125, 126, 128, 371
- Sebilürreşad 35, 313-319, 323-332, 338, 339, 344-346, 364
- Sebük, Mehmet Ali 263
- Selâmet 35, 313, 339, 342, 364
- Sertel, Sabiha 78, 79, 260-262, 371
- Sertel, Zekeriya 78, 79, 260
- Ses 91, 334
- Shils, Edward 126
- Sırat-ı Müstakim 313
- Silone, Ignazio 131
- Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi 53, 199, 200, 208, 216, 222, 223, 364, 373
- Soğuk Savaş 4, 11-39, 53, 56, 57, 65-67, 69-72, 74, 77, 78, 80, 81, 90, 93-96, 102-106, 109-111, 115, 118, 119, 121, 126-133, 135, 137-141, 143, 146-149, 154-157, 159, 166, 170, 174-176, 187-189, 193, 204, 207, 214, 221, 225, 233, 240, 244, 248-251, 253, 256, 260-275, 277, 278, 282, 285, 288-292, 296, 300-302, 308, 312, 313, 315, 318, 319, 322, 326, 327, 333, 334, 341, 346-348, 350, 353-359, 361, 363, 366, 371, 372, 374
- Soğuk Savaşçı 106, 290
- Soğuk Savaşçılar 16, 32, 107, 318
- Sorel, Georges 251, 257
- Sosyal Darvinizm 311
- sosyalist ideoloji 17, 118, 153, 175, 299
- Sosyoloji Dergisi 195-198, 199, 364
- Sovyetler 14-16, 19, 20, 24-26, 28, 49, 51, 53, 54-56, 64-69, 71, 73, 77, 94, 99, 100, 102-111, 119, 120, 122, 123, 127, 129-131, 133, 138, 139, 144, 161, 173, 185, 248, 257, 279, 282, 290, 297, 314, 317, 327-331, 344, 346, 352
- Sovyetler Birliği 14-16, 19, 20, 24, 25, 51, 53, 64, 65, 69, 71, 73, 77, 94, 99-111, 119, 120, 122, 123, 127, 129-131, 133, 138, 139, 144, 173, 185, 248, 257, 279, 282, 290, 314, 317, 327-330, 344, 352
- Sovyet tehdidi 25, 26, 65, 66, 69
- Soysal, Mümtaz 236, 237, 239, 272, 282
- sömürgecilik/sömürgeci 20, 50, 52, 146, 306, 309, 314, 341
- Sponder, Stephen 130, 132
- Stalin, Josef 14, 25, 131, 290
- Stalinizm 139
- Sturm, Albert L. 217
- Suriye 60, 61, 68, 292, 293
- Şahin, Nail 205, 371
- Şahinbaş, İrfan 231, 232
- Şarkçılık/Şarkçı 52
- Şenocak, Kemalettin 313
- Şeriatı, Ali 341
- Şerif, Muzaffer 42, 43, 45, 46, 164, 165, 193, 203-205, 221, 222, 272, 289-291, 308, 336, 369, 372
- Talas, Cahit 272, 285, 286
- Tan 66, 73, 74, 78, 80, 94, 260, 261
- Tanın 252, 260, 261
- Tanyol, Cahit 198, 199
- Tanzimat 41, 42, 44-46, 60, 303, 307, 308, 310, 336, 366, 368, 369
- Tecrübi Sosyoloji (Paul Descamps) 196
- Tekeli, İlhan 85, 241, 371
- tek partili dönem 37

- Telli, Ferhat 13
The American Soldier 135, 137
The Anatomy of Peace (Emery Reves) 267
The Appeal of Communism to Islamic Peoples (Dankwart Rustow) 162, 370
The Nation 105
The New Republic 99, 104, 105, 106
The Radical Right (Ed.: Daniel Bell) 114, 117, 365, 369, 370
Thomson, Kenneth W. 224
Thornburg, Max Weston 83, 84, 160, 161, 197
Ticaret ve Seyrisefain Antlaşması (1830) 59
Time 62, 112, 235, 240, 263, 372
Timur, Hıfzı 233
Timur, Taner 47, 51, 72, 86, 304, 371
TODAİE (Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü) 9, 68, 209, 211-216, 218, 234
Togay, Muharrem Feyzi 347
Topçu, Nurettin 340, 366
toprak reformu 159, 160
Totalitarianism: The Inner History of the Cold War (Abbott Gleason) 18, 104, 367
Totalitarizmin Kaynakları (Hannah Arendt) 122
Totaliter Diktatörlük ve Otokrasi (Carl Friedrich ve Zbigniew Brzezinski) 123
Tökin, İsmail Hüsrev 50
Tör, Vedat Nedim 50
Troçki, Lev 105
Troçkist 103, 104, 105
Truman Doktrini (1947) 65, 66, 69, 73, 74, 76, 83, 86, 105-107, 110, 111, 125, 126, 154, 157, 182, 320, 333, 357, 368
Tunaya, Tarık Zafer 40, 41, 42, 224, 225, 273, 304, 309, 310, 371
Turhan, Mümtaz 197, 203-207, 217, 272, 279, 371
Turhan, Vahit 232
Turkey in the Cold War: Ideology and Culture (Ed.: Örnek ve Üngör) 217
Türk Amme İdaresi Bibliyografyası 1928-1957 (Albert L. Sturm ve Cemal Mihçioğlu) 217
Türkçüler 45, 305, 328
Türk Düşüncesi 35, 295, 296, 313, 316, 317-319, 331, 333, 364
Türkiye'de Devlet ve Sınıflar (Çağlar Keyder) 339, 368
Türkiye Emekçi Köylü Partisi 75
Türkiye Komünist Partisi 55
Türkiye Sosyalist Partisi 75
Türkkan, Reha Oğuz 91
Türk Yurdu 45
ulusçuluk 24, 48, 49, 352
Uzak Asya 58, 144, 147, 305
Üçüncü Dünya 68, 151, 165, 200, 202, 277, 284, 294
üçüncü yol 50, 68, 148, 292
Ülken, Hilmi Ziya 78, 191, 195, 196, 317, 371
Ülkü 191
Üngör, Çağdaş 13, 88, 93, 245, 367, 370
Vaner Planı (1947) 84
varoluşçuluk 317
Vassaf, Gündüz 200-202, 372, 373
Vatan 90, 92, 328
Velidedeoğlu, Hıfzı Veldet 242
Versan, Vakur 219, 220, 228, 364
Vietnam 14
Viyana Okulu 141
Volkman, John 206
Wallace, Henry 105-107
Washington 66, 89, 106, 109, 131, 162, 172-174, 180, 244, 365, 367, 370
Weber, Max 137, 138, 148, 188, 190
Webster, Donald E. 166

Wilson, Woodrow 58, 62, 63, 97, 99,
104, 351

Wilson İlkeleri/Prensipleri 58, 351

Woolrich, W.R. 239, 240

Yalçın, Aydın 13, 34, 51, 249, 251, 252,
258-262, 272, 274, 276, 278-282,
286, 287, 291, 294, 316, 369, 373,
374

Yalçın, Nilüfer 272

Yalçın, Hüseyin Cahit 34, 249, 251-256,
258-261

Yalman, Ahmet Emin 34, 62, 63, 74, 80,
90, 249, 262-267, 322, 323, 372

Yedigün 91

Yeni Düzen politikaları 101, 132, 136,
140, 281

Yeni Osmanlılar 40-43

Yıldırım, Sinan 197, 198, 374

Yön 27, 276

Yüksel, Nahit 252-256, 354, 371, 374

Zincirli Hürriyet 74, 76, 364

Ziya Paşa 42

Zürcher, Erik Jan 45, 55, 307, 372

II. Dünya Savaşı'ndan 1960'lara kadar olan sürece yoğunlaşan *Türkiye'nin Soğuk Savaş Düşünce Hayatı*, Soğuk Savaş'ın, antikomünizmin, ABD ile yakınlaşmanın ve Anglosakson düşünce dünyasıyla etkileşimin Türkiye fikir çevrelerindeki yansımalarına odaklanan bir çalışma.

Bir düşünce tarihi araştırması olan bu kitap, savaş sonrasında ABD ile kurulan "frensiz ilişkilerin" Türkiye'de gündelik yaşamdan akademik dünyaya ne tür sonuçlar doğurduğunu ortaya koyuyor. Bu bağlamda, öncelikle Soğuk Savaş'ın ABD'deki gelişimini ve ABD'nin toplumsal algıyı şekillendirme yolunda Türkiye'de yürüttüğü "kültürel programın" ayrıntılarını ele alıyor. Daha sonra ise, Türkiye'de eğitim alanında ve sosyal bilimlerde yaşanan gelişmeleri ve dönemin dergi-gazete gibi yayınları üzerinden Türkiye düşünce dünyasının farklı kesimlerinde yürütülen tartışmaları inceliyor.

Türkiye'nin Soğuk Savaş Düşünce Hayatı, Cangül Örnek tarafından derin bir kaynak ve arşiv taraması sonucu ortaya konmuş ve Türk Sosyal Bilimler Derneğinin "Genç Sosyal Bilimciler" ödülüne layık görülmüş ufuk açıcı bir yapıt.

Yordam Kitap

f YordamKitap t YordamKitap YordamKitap

ISBN 978-605-172-534-5

9 786051 725345